

faithfully) and *Nyāyabindu*. We got a very fine vṛtti (commentary) on P V by Manorathanandin which like the present work, was intended to be translated, which, however, was never accomplished. These sixteen or seventeen thousand ślokas are freshly salvaged material from the shipwreck. Another important work discovered is Jñānaśrī's 13 treatises, and they were never translated. With all these priceless acquisitions, we know that we still have not got the originals of Dinnāga's *Pramāna-samuccaya* and *Nyāyamukha*, which are very important works for the study of Indian Philosophy. We have yet to discover or restore from the Tibetan Dharmakīrti's *Pramānavimścaya* (1340 ślokas) *Santānāntara-Siddhi* (72 slokas) and *Sambandha-Parīksā* (29 Slokas, with author's own commentary). In order to complete our picture we have to make accessible to the student of philosophy, the Tibetan and Chinese translations which are yet to be restored to their Indian garb. Then alone can we have the material for a comprehensive study of Indian philosophy in all its aspects. The old masters are to be re-edited, giving the full quotations or references from their predecessors, where the hints are not clear enough. For example, if an edition of the *Nyāyavārtika* is published with copious quotations from the *Pramāna-Samuccaya* and the *Nyāyamukha*, or if the student has already studied these two masterpieces of Dinnāga before going to Uddyotakara, the study of the *Nyāyavārtika* will become a joy and not a cause of headache to the teacher, and to the students. Similarly the study of the *Sloka-vārtika*, the *Kusumāñjali* and the *Ātmatattvavivēka* can be very much facilitated. No doubt Dinnāga and his teacher Vasubandhu were

two grants of Indian philosophy, but Dharmakīrti was the culminating point of not only dynamic but the whole of Indian philosophy. Dharmakīrti became the central figure around whom all the creative minds in India revolved. He was never excelled by any one in his critical reasoning, bold analysis and clear thinking. We are fortunate to have his chief treatise *Pramānavārtika* with the word by word commentary of Manorathanandin. But in order to enter its world of thought more elaborate works were needed. This purpose is served by the present work which includes the commentary of the first chapter of *Kārnakagomin*, and the *Bhāṣya (Vārtikālakāra)* by *Prajñākaragupta* on the remaining three chapters. But we must remember that the *Pramānavārtika* has 1,05,400 ślokas in Tibetan as its commentaries.—

Devendrabuddhi (pāñjikā)	on	II-IV	chapters
Śākyabuddhi (tikā)	on	I-IV	chapters
Prajñākaragupta (bhāṣya)	on	II-IV	chapters
Jayānanta (bhāṣya-tikā)	on	II-IV	chapters
Yamāni (bhāṣya-tikā)	on	II-IV	chapters
Śamkarānanda (tikā)			
Ravigupta (tikā)		II-III	chapters

Kārnakagomin and his commentary—The first chapter of P V (*Svārthānumāna*), which is really the third chapter of the work, has only two commentators—Śākyabuddhi¹ and *Kārnakagomin*. They both are sub-commentators to the author's own *īrti* on the "Svārthānumāna" chapter. *Kārnakagomin* is more exacting in dealing with his subject, where he gives numerous

¹ A pupil of Devendrabuddhi, the disciple of Dharmakīrti.

quotations from Kumārika, Uddyotakīrti and others. He has demolished all the arguments advanced in favour of the static philosophy by the new opponents like Umbeka, Mandana, Vāsudevabhūti and the Nuṣṣayīki Śamkara. Out of the 619 pages (including Svavṛtti) as many as 513 pages are devoted to a refutation of the static conception of "Sīmānyā" (universal) etc. and the authority of scriptures which shows the main purpose of the book.

Kārnakagomin's commentary seemed to be a much sought for text-book for the study of P. V. as the finds of three Mss, two in Tibet and one in Nepal, show. About the life and time of Kārnakagomin we know nothing, except from his criticism of Mandana (822 A. D.) and his silence on Udayana (984 A. D.), we can only say that he lived between 822 and 984 A. D.—say in the ninth century. Apart from the present work, he wrote an independent treatise *Nairātmya-siddhi*, which is mentioned here four times. The theme of this work seems to be the demolition of all arguments in favour of Brahmanic thing-in-itself, criticism of the conception of any permanent substratum behind the phenomena of the world of change, refutation of any noumenon behind the phenomena. I am leaving the discussion of the subject here for the forth-coming edition of Prajñākaia's Bhāṣya, as the two make a complete whole.

MSS

PSVT Dharmakīrti wrote his own commentaries on two of his works viz, PV first chapter and *Sambandha-Panīksā*, of which the first (PSV) has 3500 śloka. Tibetan translation of PSV (PSVT) was known to us. It has about 115 leaves (410-535a) of the volume Mdo

XCV of Naithang edition of Stan-hgvui In PSVS we have only ¼ of the Sanskrit text I restored the missing text into Sanskrit from its Tibetan translation (leaves 400b-486a3, 489a2-497b2-500c17-505a5, 521b16, 528b6, 534a6 534b6, 535a), which was originally done by the Indian Pandit Subhūtiśrīśānti and the Tibetan translator (lo-tsa-na) Dge-vahī-blo-gros in about 1050 A D under the patronage of the Guge (W Tibet) Kings The help I got from Karnakagomin made my restoration 99% certain

PSVS I discovered only one copy of the Sanskrit original of PSV in the Chhag-pe-lha-khang library of the Sa-Skya monastery in central Tibet The original MS contained 46 leaves, each side containing 8 lines with a few exceptions—lines are noted in Roman numerals in the edited text—, but in our Ms there are only 11½ leaves (32, 34, 35-41, 44 45, 46), so, as mentioned above, I have to restore three-fourth of the text from its Tibetan translation There is a general tendency in the scribe of this Ms to disregard the distinction of व and व, - व and म्व, also the retaining of anusvāra in the end of a sentence, he often makes wrong use of स for ह, and त् for त The character is Māgadhi (Proto-Muthuli) which was used in Bihar in the eleventh century

PVST MSS I have three MSS of Karnakagomin's commentary on the Pramānavārika—Svānti of which

PSVTa, a Ms of 217 leaves (each side 7 lines) of which two leaves (12, 37) are missing and there are a few lacunae Our present edition is based on this MS The script is Māgadhi, the mistakes of व-व, - व-म्व are common This MS with six leaves of another MS (*PSVTb*) was discovered by me in Chhag-pe-lha-khang Both belong to the same period A

	पृष्ठ		पृष्ठ
(वैयाकरणपक्षनिराम)	४३४	(०) कुमाग्नि-मन-निगम	१३५
ग नापीरुपेयता	४३८	क अपीरुपेयत्वे दोषा	„
घ न नित्यता	४४१	ग कृतत्वे दोषा	१४१
(क) गुर्वभ्यमनपर्वकत्वा- दपि	,	ग नित्यत्वे दोषा	११६
(ख) अनादित्वे सशय	४५८	घ समयकाराणा उक्त्या फनविशेष	१६५
(ग) वर्णवाक्यनित्यत्वनि- रास	४५६	ङ वर्णानुपूर्धि-चिन्ता	१६६
(घ) वर्णानुपूर्धि-चिन्ता	४८६	च आप्ता-चिन्ता	१८०
(ङ) निर्हेतुको विनाश	५१०	(३) जैमिनिमतनिराम	६०८
(च) पुद्गल-चिन्ता	५२७	वेदकदेगमत्यन्वेन मयंम्या- प्रामाण्यम्	६०८

प्रमाणवार्तिकम्

नमोबुद्धाय ॥

१ नमस्काररत्नोक्त —

१ (विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्तये ।
नमः समन्तभद्राय समन्तस्फरणत्यिषे) ॥ १ ॥

यो विध्वन्नासगन्तदग्धनगतिस्त्वम्यग् वशित्वे स्थित (.)

सर्वं तेषविनारिनिर्मलतमज्ञानप्रबन्धोदय ।

सरदाधोपगतमसत्तु नुचिर श्रीमज्जनाधो विभु (.)

तन्नात्वा द्रष्टुशोच वार्तिकगत किञ्चिद्विधधाम्नाह ॥

टीकायां सकल एत गुण स एत दूतेष तन्मुक्तयेति पदमसादि ।

दिग्ज्ञानशक्त्युत्त (१५) विषयमेषनीते तन्मेषु वरमसु सुत। तत्तत्र प्रमाणम्

१ यो मामवगतसि तेषु गुणाभिमाती जगत्तानी विभक्ति त एत तेषु सत्त ।

वशित्वं भविष्यति वदासिदनेत साधी नानाभिमाज्जनात्त जगत्त त्वा वि

यद्यपि विद्यायास्त्वमे तस्त्वास्त्वोकोत्तमसत्तरेण सात्त्विकसत्तरेण तन्निमित्त-

वेत्तात्मन्यस्त्वस्त्वोत्तमसत्तरेण सात्त्विकसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्त-

तदापि तस्त्वोत्तमसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्त-

तदापि तस्त्वोत्तमसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्त-

तदापि तस्त्वोत्तमसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्त-

तदापि तस्त्वोत्तमसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्त-

तदापि तस्त्वोत्तमसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्त-

तदापि तस्त्वोत्तमसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्त-

तदापि तस्त्वोत्तमसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्तसत्तरेण तन्निमित्त-

11

12

13

(शास्त्रारम्भप्रयोजनम्)

प्रायः प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवल,
नानर्थ्येव सुभाषितैः परिगतो विद्वेष्ट्रथपोर्ष्यामलैः ।
तेनायं न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेत(श्चिर)^२,
सूक्ताभ्यासविवद्वितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥२॥

प्राय प्राकृतेत्यादि । अत्र चतुर्विध श्रोतृदोष उद्भावित । कुप्रज्ञत्वमशुत्व
अनर्घित्व अमाध्यस्थ्यञ्च । प्राय शब्द ओकारान्तो^२ बाहुल्यवचन । प्रायो जनो
भूयान् जन । प्राकृतसक्ति प्राकृतानि बहिर्भास्त्राणि तत्र सक्तिर्यस्येति (१)
गमकत्वाद् व्यधिकरणो बहुव्रीहि । प्रावृता वा सक्तिर्यस्येति । समानाधिकरण एव ।
प्राकृतविषयत्वाच्च सक्ति प्राकृता । अनेन कुप्रज्ञत्व श्रोतृदोष उक्त ।

अप्रतिबला शास्त्रग्रहणम्प्रत्यस(रा)क्ता प्रज्ञा यस्य नोप्रतिबलप्रज्ञ प्रायो जन
इति सम्बन्ध । अनेनाज्ञत्वमुक्त^३ (१) सुभाषितैर्नानर्थ्येव किन्तु सुभाषिताभिधानि-
भ्विद्वेष्ट्रथपोर्ष्यामलैः परिगतः नन् । अनर्थो च विद्वेष्टि चेत्यर्थ । एनेन यथा-
त्रममनर्घित्वममाध्यस्थ्य चोक्त । अत्रापि प्रायो जन इति सम्बन्धनीय ।

अन्ये तु प्रायश्शब्दस्या(स)कारान्तोप्यस्ति निपात (१) न च बाहुल्ये-
नेत्यस्मिस्तृतीयाथे स्वभावाद्बन्तं इति व्याचक्षते । ईर्ष्या परसंगतो चेत्ये-
व्यारोप । नैव मलश्चित्तमलिनैकरणात् । व्यक्तिभेदाद् द्युपचय । यत एवमेव
कारणेनायमारिप्सितो याति वार्यो गन्ध । परोपकार परेषाम्कार । उ-
च्यतेनेनेति वरणे षड् । परान् दोषारोगीति परोपकार 'दर्मण्य' (पाणिनि ३।२।६) । परोपकार इति न अस्माक चिन्तापि नास्ति । अथन्ति
शास्त्ररचनाया प्रवृत्तिरित्याह । चेतश्चिरमित्यादि । चिरदीर्घं च सूत्रनाम्नाते
विद्विद्वित ध्यमन्^४ मग्निस्तत्परता सूत्रनाम्नामप्यिति व्यक्तं यस्य चेत्यन्त
सधोक्त । इति हेतोरत्र पाणिने रचनासामनुबद्धस्पृह ज्ञानाभ्यास चेत इति ।
एवमेके व्याचक्षते ।

अथे त्यजता । अस्मादयमाचार्य धर्मं की ति दीर्घित्यायेन प्रमाणतन्वत्त्व-
व्याख्या करोति न पुन स्वर्गाद्येव शान्तिरिच्छित् प्रस्तावने प्राय । प्राय
इत्यादि । अल्प श्लोकेत्याय समागर्थ । चिन्ता परेषां चिन्ते प्रमाणतन्-
त्त्व य व्याख्याया चेतो ज्ञानाभ्यासमिति । चिन्ता परेषां च ज्ञानं चिन्ता-
रचितसामान्यस्यान्वेषणमित्येव । अन्येषामप्यित्यत्र भावनात्प्राये । परम-
स्फुर्यते । प्राय इति बाहुल्येन प्राकृतसक्तिर्लन इति सम्बन्ध । प्राय इत्ये

१—हेतुचिन्ता

(१) पक्षधर्मता

(२) हेतुलक्षणम्

अर्थानर्थविशेषनम्यानुमानाश्रयत्वात् तद्विप्रतिपत्ते, तद्व्यवस्थापनायाह ।

नेने नीन । यस्य दुष्टोन्वय । एतन्ती थि क शास्त्राणि परप्रणीतानि चाचार्यनीति-
 2b गम्यद्वयानि । शिष्यंस्नज्ञानप्रभवत्वाद् दुष्टान्वयाद् यत् प्राकृतानि । तेषु
 गमिग्नुरागो यस्य स तयोस्त । कस्मात्पुन प्राकृतसक्तिरित्याह । अप्रतिबल-
 प्रज्ञ इति । अतोऽगो दुर्भाषितमपि मुभाषितमिति गृहीत्वा प्राकृते सज्यते । अप्रति-
 बलप्रज्ञादेव चाचार्यमुभाषितानि स्वय यथावदवबोद्धुमक्षमो दोषवत्त्वेन गृहीत्वा
 तंरान्तंमुभाषितैरनर्थो । आचार्ये च विद्वेषवान् भवतीत्याह । केवलमित्यादि ।
 न केवमनर्थो मुभाषितैराचार्याद्यैरपि तु विद्वेष्यपीड्यामलं परिगत सन्नाचार्य-
 दिग्नाग (1) शि भूत सूक्तनाभ्यामविर्वाद्धतव्यसन । व्यवहितेनापि सम्बन्धो भवत्येव ।

“येन यस्याभिमन्वन्धो दूरम्यस्यापि तेन स” इति न्यायात् ।

शोभनमुक्त सूक्त भगवत्प्रवचनन्तत्राभ्यासन्तत्र विर्वाद्धत व्यसनन्तत्रैवात्यर्थमा-
 मन्वन् प्रसाचार्यदिग्नागस्य स तयोस्त । अनेनाचार्यदिग्नागस्यो^२पचिनपुण्यज्ञान-
 त्वमाह । उचिनपुण्यज्ञाना एव हि सूक्तनाभ्यामविर्वाद्धतव्यसना भवन्ति । येना-
 प्रविबलप्रज्ञ आचार्यमुभाषितैरनर्थो प्राकृतसक्तिश्च तेन कारणेनाय प्र मा ण स मु-
 च्च प्रोक्त परोपकार । उपकरणमुपकारो भावे पत्र (पाणिनि ३।३।१८) । पर
 उपकार उपकारो नाम्नाद् भवतीति वृत्त्वा न परोपकारोऽप्यस्नूपकारोस्त्येव स च
 उपकारश्च नचिन एव । इति शब्दो हेतोः (1) अस्माद्धेतोरस्माक चिन्ता । महार्थ-
 म्पदि शब्द न वदनामुपकारक जानन्त्वथमस्यान्वर्थ माफल्य कुर्यामित्येवमा-
 यान् । आचार्ये च बोधिसन्वस्ये विद्वेष स्वस्योप्यनर्थहेतुर्नोहमाचार्यनीनेरविप-
 रीत्प्रसाधनेनाचार्ये बहूमानमुत्पाद्य तनानर्थहेतोरनन्निवन्धियिष्यामीत्येव दुःखवि-
 नोच्छेदकं प्रसाधयित्वात् । उन्वत्रानुबद्धस्पृष्टमिति द्वितीयेनेति शब्देन
 चिन्ताहेतोरहेतुत्वमाह । उन्वन्त्या चिन्ताहेतोरान्या चेनश्चिर दीर्घकारुमत्र
 प्रमा न स मु च्च व व्याख्यान्त प्र मा ण वा नि व रचनाराभमनुबद्धस्पृष्ट मन्तानेन
 प्रवृत्तेच्छेदिति ॥

अपि प्र मा ण स मु च्च व व्याख्या चिन्ताहेतोरान्येनेनेति कस्मात् स्वात-
 न्त्येनानुमान व्यवस्यदन्तीत्याह द्वापतत्त्वात् । अर्थानर्थेनादि । अर्था हित-

महितमनर्थस्त^५योर्विवेचनन्तस्यानुमानाश्रयत्वादनुमानमाश्रयो यस्येति विग्रह । अनुमानेन ह्यर्थानर्थो निश्चित्यानुमानपृष्ठभाविना प्रबन्धप्रवृत्तेन ज्ञानेनार्थानर्थो यथाक्रम प्राप्ति(परिहारार्थंभिवभागेन व्यवस्थापयति । तस्मादनुमानाश्रय-मर्थानर्थविवेचन । तद्विप्रतिपत्तेरिति तस्मिन्) ^१नुमाने विप्रतिपत्तेस्तद्व्यवस्था-पनायाहेत्येवमेके व्याचक्षते ।

अत्र त्विदं चिन्त्य ।^६

यदि तावदेवमवधार्यतेर्थाऽनर्थविवेचनस्यैवानुमानाश्रयत्वादिति (१) तन्न । अर्थानर्थान्भ्यामन्यस्याप्युपेक्षणीयस्य तृतीयस्य विषयस्य यद्विवेचनन्तस्याप्यनुमाना-श्रयत्वात् (अर्थानर्थविवेचनस्य चानियतत्वात् । प्रत्यक्षाश्रयत्वमनिवारितमिति कोतिशयोनुमानस्य स्यापितो येन तदादौ व्युत्पाद्यते ।) ^१ अथाप्येवमवधार्यते । अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वादेवेति । तथाप्ययुक्तमवधारण । अर्थानर्थविवे-चनस्य प्रत्यक्षाश्रयत्वादपि । तथा ह्यर्थानर्थो विभक्तरूपावेव प्रत्यक्षे प्रतिभासेते । तच्च प्रत्यक्षमभ्यासातिशयसमासादितपाटवतया अपसारितभ्रान्तिनिमित्त पाश्चा-त्यमर्थानर्थविवेचन[विकल्प जनयति । एतदे(व) हि प्रत्यक्षस्यार्थानर्थविवे] ^१ चनाश्रयत्व यदर्थानर्थो विभागेनानुभूय यधानुभवन्तत्र निश्च^१यजनन ।

न च शक्यम्बक्तु पाश्चात्येनैवार्थानर्थो विभक्ताविति । विकल्पेन वस्तु-स्वरूपस्याग्रहणाद् ग्रहणे वा विकल्पकत्वहानेर्विकल्पानुबद्धस्य प्रमातु स्पष्टार्थ-प्रतिभासित्वविरोधात् ।

यत्र तु क्वचिद् विषये पाटवाभावाद् भ्रान्तिनिमित्तापनयनासमर्थं प्रत्यक्ष तत्रानुमानान्निश्चय प्रार्थ्यते न सर्वत्र (१) तस्मात् प्रत्यक्षे स्वत परतश्च प्रामाण्यनिश्चय । निश्चाययिष्यते चायमर्थो द्वितीय^२ परिच्छेद इति नेह प्रतन्यते ।

अवश्यं च प्रत्यक्षस्याभ्यासबलादपसारितभ्रान्तिनिमित्तस्य यथानुभवनि-श्चयजननात् स्वतोर्थानर्थविवेचनाश्रयत्वमेष्टव्यमन्यथानुमानस्यापि व्यवस्था न स्याद् धूमादेर्लिङ्गस्यानिश्चयात् । धूमादेरप्यनुमानात् प्रतिपत्तावनवस्था स्यात् । तत्रापि लिङ्गान्तरस्यानुमानान्तरेण निश्चयादिति ।

यदि च प्रत्यक्षमर्थानर्थविवेचनस्यानाश्रय^३स्तदा शान्त्रकारेण प्रकरणान्तरे यदुक्त (१) “हिताहितप्राप्तिपरिहारयोगिनियमेन नम्यगुणानपूर्वकत्वादि’ त्यादि तद् बाध्येत । तथा “न ह्यस्यामर्थंस्परिच्छिद्ये”त्यादि । पुनश्चोक्त

^१ In the margin

“दृष्टेषु सम्बन्धसामर्थ्यभाविन स्मरणादि”त्यादि ।

तस्मादन्यथा व्याख्यायत इत्यपरे । आचार्यं दि ग्ना ग प्रणीत प्रमाणलक्षणा-
दिकमर्थो युक्तत्वात् । ती थि क प्रणीत न युक्तत्वादनर्थस्त^१योर्विवेचन युक्ता-
युक्तत्वेन व्यवस्थापनन्तस्यानुमानाश्रयत्वात् । अनुमानमेव ह्याश्रित्य लक्षणवा-
क्याना युक्तायुक्तत्व व्यवस्थाप्यन् प्रत्यक्षन्तस्याविचारकत्वादिति ।

तदप्ययुक्त । यतो लक्षणवाक्याना न स्वरूपेण युक्तायुक्तत्वमपि त्वयंद्वा-
रेण (१) स चार्थो यथानुमानेन युक्त प्रतीयते तथा प्रत्यक्षेणापि । तथा च
वक्ष्यति (१) -

“प्रत्यक्ष कल्पनापोढ प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ।” (प्र० वा० २।१२३)

तथा

“पक्षधर्मत्वनिश्चय प्रत्यक्षत” इत्यादि ।

योपि मन्यते (१) सत्यमर्थानर्थविवेचन प्रत्यक्षानुमानाभ्या क्रियत एव
(१) केवल यदर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वमुच्यते तत्प्रत्यक्षविषयेपि विवाद-
सम्भवे सति नानुमानादन्यन्निर्णयनिबन्धनमस्त्यतोनुमानस्य प्राधान्यात्तद्विवेचना-
श्रयत्वमुक्तमिति ।

एतदप्ययुक्त । यत प्रत्यक्षस्य स एव विषयो व्यवस्थाप्यते यो निश्चितो^०
न च निश्चिते विवाद सम्भवतीत्ययुक्तमेतत् ।

अन्यस्त्वाह (१)अर्थानर्थविवेचनमनुमानादेव भवति न प्रत्यक्षात् । यतो
येथानर्था अनुभूतफला अनुभूयमानफला वा न ते प्रवृत्तिविषया निष्पन्नत्वात् फलस्य ।
तस्मादनागतार्थक्रियार्थन्तत्समर्थेण्वर्थानर्थेषु प्रवृत्ति । न च तत्सामर्थ्यन्नेषु प्रत्य-
3b क्षेण प्रतीयते येन प्रवृत्तिविषयत्व स्यात् । प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रियाया भा^१वित्वेन
तत्सामर्थ्यं (कुर्वद्रूपता)स्यापि भावित्वात् । तस्मात् पूर्वानुभूतार्थक्रियासाधन-
वस्तुसाधर्म्यात् प्रत्यक्षेणैव वस्तुप्वनागतफलयोग्यतानिश्चयो न प्रत्यक्षत-
स्तेनानुमानादेवार्थानर्थविवेचनमिति ।

तदप्ययुक्त । यतो यदि सा योग्यता (कुर्वद्रूपता)र्थेषु वर्तमानकालभाविनी
तदाभ्यासातिशयवतापि प्रत्यक्षेण निश्चीयेत । लिङ्गवत् । अथानागतैव सा
तदानुमानेनापि (न) निश्चीयेतानागतैर्थे^१नुमानाभावादिति वक्ष्यति ।

एतेन यदुच्यते “प्रवृत्तिविषयवस्तुप्रापण प्रत्यक्षानुमानयोरविशिष्टमि”ति
तदपि निरस्त द्रष्टव्य । अनागतार्थक्रियासमर्थो हि प्रवृत्तिविषयो न च तत्सा-
मर्थ्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्या निश्चीयत इत्युक्त । परिच्छिन्नश्च प्रवृत्तिविषय इष्यते
न च सन्तान प्रत्यक्षादिक्षणेन परिच्छिन्नस्तत्कथ प्रवृत्तिविषय ।

अथैकस्मिन् क्षणे प्रत्यक्ष पवृत्तमपि निश्चयवशात् क्षणसामान्यविषयत्वे-
 नैव सन्ततिविषयन्तरमुक्त । पतिभासमानेनैव हि विषयेण निश्चयवशात् पत्यक्ष
 सामान्यविषय व्यवस्थाप्यते न परमार्थत । स्वलक्षणविषयत्वात् । यथा लिङ्ग-
 विषय प्रत्यक्ष । तथा हि प्रतिभासमानमिदं धूमस्वलक्षणन्तापूर्णम्वा पापूर्णम्वा-
 न्वा सम्भवति (1) तत्र च विरोपानवधारणेन क्षणमात्रनिश्चयेन न स्वलक्षण-
 विषयमपि सामान्यविषय पत्यक्ष व्यवस्थाप्यते । पत्यक्षपृष्ठभाविनो निश्चयस्य
 प्रत्यक्षविषयानुसारित्वात् । न पुनरेकक्षणविषयम्पत्यक्षमेव व्यवस्थापयितुं
 शक्यते यतो न प्रत्यक्षे प्रतिभासते क्षणो नानौ निश्चितो नापि पूर्वक्षणरूपो प-
 क्षण-
 रूपो वा सम्भवति भिन्नकालत्वात् । तत् कथन्तः विरोपानवधारणेन क्षण-
 मात्रनिश्चयेन च क्षणसामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्येत । प्रत्यक्षपृष्ठभाविन न
 एवापमिति निश्चयस्य सामान्यविषयत्वेपि न सन्तानविषयत्व । पतिपन्नपतीय-
 मानयोर्विषयीकरणेनानागतक्षणानिश्चयाद् विजातीयव्यावृत्तरपविषयत्वाच्चात
 एव क्षणस्य प्रतिभासेष्य घट इति ज्ञापननिश्चय ।

ननु गद्यर्थाज्यासमर्थो दस्तुसन्तानो(न) पत्यक्षानुमानान्भ्या परिच्छिद्यते (1)
 वपन्तहि तयो पवर्तवत्वम्(1) दस्तुस्वरूपमाग्परिच्छेदादिति द्म । तथा
 ह्यग्न्यादिकम्बस्त्वेकन पबन्धवृत्त्या दाहाद्यर्थम्याममर्थ पत्यक्षेण निश्चिन्वन्त्य-
 नापि देगादावेतदुपलभ्यमान पबन्धवृत्तयैवेदृग्दिधाधकारीति निश्चापयति ।
 न एव पुन कालान्तरे फलार्थी तत्स्वरूपम्यर्थेमापोग्न्यादिक प्रत्यक्षानुमाना-
 न्भ्या दृष्ट्वा तदेवेदमिति निश्चयपूर्वकं प्रवर्तते । तेनापमर्थन्तत्स्वरूपमाग्परिच्छेदे
 प्रनापव्यापारो न पबन्धवृत्तिपरिच्छेदे । नाप्यर्थज्यासामर्थ्यपरिच्छेदे पूर्व-
 मेवास्य सर्वस्य परिच्छिन्नत्वात् । तेन पत्यक्षानुमानयो पवर्तवत्व द्युतमेव ।
 कथन्तर्ह्यर्थानर्थविदेचनन्यानुमानार्थ[यत्नमुक्तम् । .. .
] त नैयागार्थी (रित्त) ना[भिप्रेतमपि नु चतुर्गदमत्य ।] यतो
 मुत्पत्तिनो वय मुक्तिरश्च चतुरार्यसत्पर्यागाद् भवतीति भागतेज्ज (1) तदुक्तञ्च
 भावनान्मानतो निष्पद्यते(1)भापनात् प्रवृत्तिश्च चतुर्गदमत्यनिश्चयेन(1)
 तनिश्चयश्च परोक्षत्वायनुमानादेव भवतीत्यथा धविदेचनार्थवचनन्तुमास्येव ।

अर्थो निरोधमार्तस्पादेत्वाद्यर्थो द्युक्तमुक्तयो तत्तत्त्वम् । यद्यर्थ
 परमार्थमत्यमनर्थ (न्यत्तिमन्व त्तोर्दग्दितेनत स्वमयेव व्यवस्थापनान्वा-
 मानाभवत्वात् । अर्थानर्थविदेचनकारि न नर्द नान् न स्वार्थान् द्युक्तमिति
 त्वध्ययस्वतीति भावमेव(1) तेन तदि न्दरदित्यार्थार्थविदेचनार्थविदेचन
 तदपि भावत्वात्प्रमादमेव(1) अत एव - न्येत् न्युक्तमन्व । अन्व

“दृष्टेषु सम्बित्सामर्थ्यंभाविन म्मग्णादि”त्यादिः ।

तस्मादन्यथा व्याख्यायत इत्यगरे । आनायं ि ग्ना ग प्रणीत प्रमाणरूपाणा-
दिकमर्थो युक्तत्वात् । ती यि क प्रणीत न गुणान्नादनर्थेभ्योतिथेन गुणा-
युक्तत्वेन व्यवस्थापनन्तस्यानुमानाश्रयत्वात् । अनुमानमेत ह्याश्रित्य लक्षणता-
क्याना युक्तायुक्तत्व व्यवस्थाप्यन् प्रत्यक्षान्म्यातिपारगन्नादिः ।

तदप्ययुक्त । यतो लक्षणज्ञानयाना न म्मग्णेण गुणागुणान्मपि तार्थेना-
रेण (१) स चार्थो यथानुमानेन युक्त प्रतीयते तथा प्रत्यक्षेणापि । तथा च
वक्ष्यति (१) ।

“प्रत्यक्ष कल्पनापोट प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ।” (प्र० वा० २।१२३)

तथा

“पक्षधर्मत्वनिश्चय प्रत्यक्षत” रत्यादि ।

योपि मन्यते (१) सत्यमर्थानर्थविवेचन प्रत्यक्षानुमानान्म्या विप्रत एव
(१) केवल यदर्थानर्थविवेचनम्यानुमानाश्रयत्वमुच्यते तत्प्रत्यक्षविषयेपि त्रिमाद-
सम्भवे सति नानुमानादन्यन्निर्णयनियन्धनमस्त्यतोनुमानस्य प्राप्नान्यातद्विवेचना-
श्रयत्वमुक्तमिति ।

एतदप्ययुक्त । यत प्रत्यक्षस्य स एव विषयो व्यवस्थाप्यते यो निश्चितो^०
न च निश्चिते विवाद सम्भवतीत्ययुक्तमेतत् ।

अन्यस्त्वाह (१)अर्थानर्थविवेचनमनुमानादेव भवति न प्रत्यक्षात् । यतो
येथानर्था अनुभूतफला अनुभूयमानफला वा न ते प्रवृत्तिविषया निष्पन्नत्वात् फलस्य ।
तस्मादनागतार्थक्रियार्थन्तत्समर्थेष्वर्थानर्थेषु प्रवृत्ति । न च तत्सामर्थ्येणैषु प्रत्य-
क्षेण प्रतीयते येन प्रवृत्तिविषयत्व स्यात् । प्रवृत्तिमाध्यार्थक्रियाया भावित्वेन
3b तत्सामर्थ्यं (कुर्वद्रूपता) स्यापि भावित्वात् । तस्मात् पूर्वानुभूतार्थक्रियासाधन-
वस्तुसाधर्म्यात् प्रत्यक्षेणैव वस्तुप्वनागतफलयोग्यतानिश्चयो न प्रत्यक्षत-
स्तेनानुमानादेवार्थानर्थविवेचनमिति ।

तदप्ययुक्त । यतो यदि सा योग्यता (कुर्वद्रूपता) येषु वचमानकालभाविनी
तदाभ्यासातिशयवतापि प्रत्यक्षेण निश्चीयेत । लिङ्गवत् । अथानागतैव सा
तदानुमानेनापि (न) निश्चीयेतानागतेषु^१नुमानाभावादिति वक्ष्यति ।

एतेन यदुच्यते “प्रवृत्तिविषयवस्तुप्रापण प्रत्यक्षानुमानयोरविशिष्टमि”ति
तदपि निरस्त द्रष्टव्य । अनागतार्थक्रियासमर्थो हि प्रवृत्तिविषयो न च तत्सा-
मर्थ्यं प्रत्यक्षानुमानान्म्या निश्चीयत इत्युक्त । परिच्छिन्नश्च प्रवृत्तिविषय इष्यते
न च सन्तान प्रत्यक्षादिक्षणेन परिच्छिन्नस्तत्कथ प्रवृत्तिविषय ।

अर्थैकस्मिन् क्षणे प्रत्यक्ष प्रवृत्तमपि निश्चयवशात् क्षणसामान्यविषयत्वे-
नैकसन्ततिविषयन्तदयुक्त । पतिभासमानेनैव हि विषयेण निश्चयवशात् प्रत्यक्ष
सामान्यविषय व्यवस्थाप्यते न परमार्थत । स्वलक्षणविषयत्वात् । यथा लिग-
विषय प्रत्यक्ष । तथा हि प्रतिभासमानमिदं धूमस्वलक्षणन्तार्णम्वा पाण्णम्वा-
न्यद्वा सम्भवति (1) तत्र च विशेषानवधारणेन क्षणमात्रनिश्चयेन च स्वलक्षण-
विषयमपि सामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्यते । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनी निश्चयस्य
प्रत्यक्षविषयानुसारित्वात् । न पुनरेकक्षणविषयप्रत्यक्षमेव व्यवस्थापयितु
शक्यते यतो य प्रत्यक्षे प्रतिभासते क्षणो नासौ निश्चितो नापि पूर्वक्षणरूपो परक्षण-
रूपो वा सम्भवति भिन्नकालत्वात् । सत् कथन्तत्र विशेषानवधारणेन क्षण-
मात्रनिश्चयेन च क्षणसामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्येत । प्रत्यक्षपृष्ठभाविन स
एवायमिति निश्चयस्य सामान्यविषयत्वेपि न सन्तानविषयत्व । प्रतिपन्नप्रतीय-
मानयोर्विषयीकरणेनानागतक्षणानिश्चयाद् विजातीयव्यावृत्तरूपविषयत्वाच्चात
एव क्षणस्य प्रतिभासेष्य घट इति ज्ञापननिश्चय ।

ननु यद्यर्थत्रियानुमानयो वस्तुसन्तानो(न)प्रत्यक्षानुमानाभ्या परिच्छिद्यते (1)
कथन्ताहि तयो प्रवर्तकत्वम्(1) वस्तुस्वरूपमात्रपरिच्छेदादिनि ब्रूम । तथा
ह्यग्न्यादिकम्बस्त्वेकत्र प्रवन्धवृत्त्या दाहाद्यर्थत्रियानमर्थ प्रत्यक्षेण निश्चिन्वन्नन्य-
त्रापि देशादावेतदुपलभ्यमान प्रवन्धवृत्त्यैवेदृग्विधार्थकारीनि निश्चाययति ।
स एव पुन कालान्तरे फलायी तत्स्वरूपम्पर्यपमापोग्न्यादिक प्रत्यक्षानुमाना-
भ्या दृष्ट्वा तदेवेदमिति निश्चयपूर्वक प्रवर्तने । तेनायमर्थस्यस्वरूपमात्रपरिच्छेदे
प्रमापव्यापारो न प्रवन्धवृत्तिपरिच्छेदे । नाप्यर्थत्रियानामर्थपरिच्छेदे पूर्व-
मेवास्य सर्वस्य परिच्छिन्नत्वात् । तेन प्रत्यक्षानुमानयो प्रवर्तकत्व युक्तमेव ।
कथन्तर्ह्यर्थानर्थविवेचनन्यानुमानाध्र[यत्तदनुक्तम् ।

.] त नैवात्रार्था (? त्म) ना[भिप्रेतमपि तु चतुरायनत्य ।] यतो
मुक्त्वापिनो वय मुक्तिश्च चतुरायसत्यदर्शनाद् भवतीति भगवतोक्त (1) तद्दर्शनञ्च
भावनाभ्यासतो निष्पद्यते(1) भावनाया प्रवृत्तिश्च चतुरायनत्यनिश्चयेन(1)
तन्निश्चयश्च परोक्षत्वादानुमानादेव भवतीत्यर्थानर्थविवेचनाश्रयत्वमनुमानस्यैव ।

अर्थो निरोधभागादुपादेयत्वादनर्थो द्रुत्वनमुदयो त्याज्यत्वान् । यद्यर्थ
परमार्थसत्यमनर्थ (मवृत्तिसत्य तयोपेद् विवेचन स्वरूपेण व्यवस्थापनन्त्यानु-
मानाश्रयत्वात् । अर्थानर्थविवेचनकारि च सर्वं ज्ञानं न स्वयंक्षण गृह्यान्पि
त्वध्यवस्थतीति भान्तमेव(1) तेन यदि शब्दादिज्ञानमर्थानर्थविवेचनाश्रयिष्यते
तदपि भान्तत्वात्प्रमापमेव(1) अत एव न तन्मेह व्याख्याप्रसंग । अनुमानस्य

(३) हेतुत्रिंशत्

(४) हेत्वाभामाः

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः, त्रिंशत् सः ।

अविनाभावनियमान् ; हेत्वाभामान्तोऽपरं ॥ ३ ॥

तु भ्रान्तत्वे नत्वपि प्रतिबन्धवशात् प्रामाण्य (१) ज्ञानाज्ञानस्य तेषां प्रामाण्येभ्युपगम्यमानेऽनुमानेन्तर्भावानुपपन्नसंख्यागमनात् तदर्थोक्तं तेषां भ्रान्त-
मनुमानस्यैव ।

ननु प्रतिबन्धवशादनुमानस्य प्रामाण्ये निश्चादिप्रतिपत्त्यापि प्रामाण्य-
स्यात् क्षणिकाद्यर्थे प्रतिबन्धाद् (१) अथाध्यागिनाथप्रतिबन्धा प्रामाण्य मणिप्र-
भावाम्मणिज्ञानस्य प्रामाण्य म्यान् । नदपि तदध्ययमितेन मणिता मन्वद्वान-
म्मात् सत्यपि प्रतिबन्धे यद्देशादिमन्वन्वितया योयौऽध्ययमितेन दशादिमन्वन्वितया
मन्तानैकत्वाध्यवनायात् तमर्थं प्रापयदनुमानज्ञान प्रमा'णमेव । न मर्तं ज्ञान ।

अर्थानर्थविवेचन चाधिगमम्पमावारोनुमानम्प्रमाणत्वात् । यदा लिङ्ग-
मेवानुमानमनोरथानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्व । तद्विप्रतिपत्तेरिति तस्मिन्ननुमाने
मम्मोहात् । तद्वधवस्थापनाय तस्यानुमानस्य विप्रतिपत्त्यपनयनेनाप्रस्थापनायाह
सूत्रकारः ।

पक्षधर्म इत्यादि ।

यद्यनुमान व्यवस्थाप्य कस्मात् पक्षधर्म इत्यादिना हेतुमेव व्यवस्थापयतीति
चेत् । अदोषोय हेतुविप्रतिपत्तिद्वारेणानुमाने विप्रतिपत्तेर्मन्वद्वधुत्पत्तिद्वारेणैव
तस्य व्यवस्थापन । अनुमानज्ञान च त्रिम्पलिगादुत्पद्यमान लोकप्रतीतमंवातो
विप्रतिपत्ति प्रतीत्यैव निराक्रियते ।

यद्वानुमानशब्देन यदा लिङ्गमेवोच्यते तदा तद्विप्रतिपत्तेर्हेतुमेव व्यवस्था-
पयतीत्यदोषः ।

अत्र^५ श्लोके लिङ्गस्य लक्षण सख्यानियम सख्यानियमकारणम्विपक्षानिवृत्ति-
शोक्ता । पक्षधर्मस्तददंशेन व्याप्त इति लक्षण ।

तस्य पक्षस्याङ्गसाधयितुमिष्टो धर्मस्तेन व्याप्त एवेत्यवधारण (१)
त्रिधैवेति सख्यानियमः । अविनाभावनियमादिति सख्यानियमकारण ।
त्रिष्वेवाविनाभावस्य नियतत्वादित्यर्थः । हेत्वाभासास्ततोपर इति विपक्षनिवृत्ति ।^६
तस्माद्धेतुत्रयादन्ये हेत्वाभासाः ।

ननु यदि तदसाव्याप्तिर्दृष्टान्त एव गृह्यते तदानुमानस्योत्थानन्त स्यात् । साध्यधर्मिणि साध्यधमेण हेतोर्व्याप्त्यगहात् । तदा च पक्षधर्मो हेतुरिति त्रयं लक्षणमगमकत्वात् । सर्वोपसंहारेण व्याप्तिगहणेपि नानुमानस्य प्रामाण्यं स्यात् । व्याप्तिगहकप्रमाणप्रतिपन्नविषयत्वेन स्मृतिरुपपन्नान् । पक्षधर्मो हेतुरिति च न वक्तव्यन्तद्व्यगवाप्तिवचनेनैव गतव्यात् । तदसाव्याप्तत्वात् न च पक्षधर्मस्य गमकत्वन्त पक्षे सत्तामात्रेण तत्रस्यैव गर्दभादेशगमात्त्वान् । तस्मान्न पक्षधर्मो हेतुरिति पृथग् लक्षणमवकतव्यं ।

तदुक्तम् ।

“अन्यधानुपपन्नत्व यत्र तत्र तत्रेण चि ।

नान्यधानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किमि चि ।

चि चानुपपत्त्येस्तावन्त पक्षधर्मश्चमन्योपपत्त्ये पुरुषधर्मश्च । अत्र भावः पक्षधर्मिरुपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वान्तरेण धर्म्यत्रपक्षध्वान् । तत्र तत्रेण च पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्व साध्यव्याप्तिरनेन न पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण

तथा यदि हेतुत्वेन त्रित्व व्याप्तत्वात् हेतुत्वमन्योपपत्त्ये पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण चि चानुपपत्त्येस्तावन्त पक्षधर्मश्चमन्योपपत्त्ये पुरुषधर्मश्च । अत्र भावः पक्षधर्मिरुपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वान्तरेण धर्म्यत्रपक्षध्वान् । तत्र तत्रेण च पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्व साध्यव्याप्तिरनेन न पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण

अथ हेतुत्व त्रित्वेन व्याप्तत्वात् त्रित्वेन हेतुत्वमन्योपपत्त्ये पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण चि चानुपपत्त्येस्तावन्त पक्षधर्मश्चमन्योपपत्त्ये पुरुषधर्मश्च । अत्र भावः पक्षधर्मिरुपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वान्तरेण धर्म्यत्रपक्षध्वान् । तत्र तत्रेण च पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्व साध्यव्याप्तिरनेन न पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण

चि चानुपपत्त्येस्तावन्त पक्षधर्मश्चमन्योपपत्त्ये पुरुषधर्मश्च । अत्र भावः पक्षधर्मिरुपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वान्तरेण धर्म्यत्रपक्षध्वान् । तत्र तत्रेण च पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्व साध्यव्याप्तिरनेन न पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण

अथ पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण चि चानुपपत्त्येस्तावन्त पक्षधर्मश्चमन्योपपत्त्ये पुरुषधर्मश्च । अत्र भावः पक्षधर्मिरुपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वान्तरेण धर्म्यत्रपक्षध्वान् । तत्र तत्रेण च पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्व साध्यव्याप्तिरनेन न पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण

तथा यदि हेतुत्वेन त्रित्व व्याप्तत्वात् हेतुत्वमन्योपपत्त्ये पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण चि चानुपपत्त्येस्तावन्त पक्षधर्मश्चमन्योपपत्त्ये पुरुषधर्मश्च । अत्र भावः पक्षधर्मिरुपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वान्तरेण धर्म्यत्रपक्षध्वान् । तत्र तत्रेण च पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्व साध्यव्याप्तिरनेन न पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण

पक्षधर्मस्तदस्योत्थानं स्यात्तु हेतुहेतुत्वमिति ।

अपिनाभावनिमित्तत्वाभासास्ततोऽपर इति ॥

अपिनाभावनिमित्तत्वाभासास्ततोऽपर इति ॥ अत्र भावः पक्षधर्मिरुपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वान्तरेण धर्म्यत्रपक्षध्वान् । तत्र तत्रेण च पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्व साध्यव्याप्तिरनेन न पक्षधर्मो हेतुः । तत्र तत्रेण

नापि यत्र साधनधर्मस्तत्र साध्यधर्मं ज्ञत्वविशेषेणागमेपि मा^१नस्य
पक्षधर्मत्व सिध्यति साध्यधर्मिधर्मनया विशेषेणाप्रतीने सामान्येनाभिधानात् ।
तस्माद् विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नमाध्यप्रतिपत्तये पक्षधर्मत्वदर्शनीय ।

तेन यदुक्तं “यत्र यत्र धूमन्ता तत्राग्निरित्यनेन पक्षधर्मस्योक्तत्वात् प्रदेश-
विशेषेग्निसिद्ध्यर्थं धूमश्चात्रेति न वस्तव्यमुक्तार्थतादि”ति तस्याम् ।

नन्वेवमनुमानस्य प्रामाण्येऽपक्षधर्ममप्यनुमान प्रमाण म्यादप्रतिपन्नाधि-
गमात् । यथाऽधस्तान् नदीपूरदृष्ट्वोपरिवृष्ट्यनुमान । तथा शिशुरय ब्राह्मण
मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादिति । तदुक्त ।

“नदीपूरोप्यधो देशे दृष्ट (मन्नुपरिगम्यता ।
नियम्यो गमयत्येव) ^१ वृत्ता वृष्टि नियामिता ॥
एव (प्रत्यक्षधर्मत्व ज्येष्ठ हेत्वङ्ग) ^१ [मिप्यते] ।
तत्पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाद् व्यभिचार्यते ॥

पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मण^२तानुमा ।
सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥
क्लेशेन पक्षधर्मत्व यस्तत्रापि प्रकल्पयेत् ।
न सगच्छेत तस्यैतल्लक्षणेन सह लक्षण ॥
यथा लोकप्रसिद्ध च लक्षणैरनुगम्यते ।
लक्ष्यस्य लक्षणमेव [स्यात्] तदपूर्वन् माध्यत” उति ।

अत्रोच्यते । कस्मादुपर्येव वृष्ट्य (नुमान नान्यत्र (1) पूरस्य तत्सम्बन्धि-
त्वादि) ^१ ति चेत् । यद्येव यतोय नदीपूर आयातस्तत्र^१ वृष्ट्यनुमानन्नान्यत्र व्यभि-
चारात् । परस्य च तत्सम्बन्धित्वनिश्चये सति गमकत्वमन्यथा (5) नैकान्तिकत्व
स्यात् । तथा शिशुरय ब्राह्मण मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादित्यत्रापि यस्यैव शिशो-
र्ब्राह्मण्य साध्यन्तस्यैव मातापितृब्राह्मण्यलक्षणो धर्म सम्बन्धी गमको न मातापितृ-
(ब्राह्मण्यमात्रमन्यसम्बन्धिमा) ^१ तापितृब्राह्मण्यस्यागमकत्वात् । तेनास्यापि
पक्षधर्मत्वे सति गमकत्वमतो^२ न क्लेशेन पक्षधर्मत्वकल्पना (1) यद्वा य एवाव्यभि-
चारे निमित्त स एव हेतुर्यथा धूमस्याग्निकार्यत्व ब्राह्मणभूतमातापितृजन्यत्व
च शिशोर्ब्राह्मण्यनिमित्तमिति तदेव हेतुर्युक्तोन्यस्य तत्कल्पना क्लेशेन स्यादिति ।
तथा न चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्ध्यनुमान चन्द्रोदयात् (पूर्व पश्चादपि) ^१

¹ In the margin

² Slokavārtika

तदनुमानप्रसङ्गात् । चन्द्रोदयकाल एव तदनुमानन्तदैव व्याप्नेर्गृहीतत्वा^३-
दिति चेत् ।

यद्येवन्तत्कालसम्बन्धित्वमेव साध्यसाधनयो । तदा च स एव कालो धर्मो
तत्रैव च साध्यानुमान चन्द्रोदयइत्त तत्सम्बन्धीति कथमपक्षधर्मत्वम् (१) अथ
कारणे नेष्यते न तदा तर्ह्येतदनुमानम्व्यभिचाराद् (१) अथ वी द्वा नामेतदनुमान-
न्नास्ति कालभावात् (१)

तदपुक्त । पूर्वाह्लादिप्रत्ययविषयस्य महाभूतविशेषस्य काल इत्यभिधेय-
स्याभ्युपगमात् ।^४ एवमन्यत्रापि पक्षधर्मत्वं योज्यं ।

ननु भवतु पक्षधर्मत्वे सत्यनुमानस्य प्रामाण्यन्तथापि पक्षधर्म इति पृथा
लक्षणं न कर्त्तव्यन्तदङ्गव्याप्तपचनेनेव गतत्वात् ।

सत्य (१) किन्त्वपक्षधर्मस्यापि साध्यव्याप्तस्य हेतुत्वनिर्गसार्थं कृतं । महान-
सादिदृष्टधूमादि चोदधावन्यनुमाने ।

ननु व्याप्तस्य लिङ्गत्वं न च महानमादिगतो धूम उदधौ नाध्येनाग्निना^५
व्याप्त (१)

सत्य (१) केवलं व्याप्तो हेतुरित्येतावन्मात्रेण लक्षणपचनेन यथैव व्याप्यधर्म-
स्तां च व्यापकधर्मानु (मान) भित्तेतत्र लभ्यते । तत्रैतान्यत्रापि साध्यानुमान-
गन्त्वानिवृत्त्यर्थं पक्षधर्मपचनं । अनुपलब्धेरपि पक्षधर्मत्वमस्त्येव । यदा ह्यन्यथा
भूतलादेशात् सम्बन्धनयोग्यतैवान्यानुपलब्धिस्तदा योग्यताव्यभूतत्वादिस्वभावेति^६
अध्वानुपलब्धे पक्षधर्मत्वं । कुत्रत्वादेरप्येव शब्दादिधर्मत्वं । पुरपधर्मत्वात्
अप्यनुपलब्धेरन्यभूतलादितात्पर्यमेव परमार्थतन्तद्धर्मत्वगतदायकत्वात् । धूमा-
देरपि तार्थस्यैव प्रदेशादिधर्मत्वल्लोक्यत्वमिदालेन तेषां सम्बन्धित्वममेव
पक्षत्वाय धर्म इति व्यवस्थाप्यते ।

हेतुत्वं च धूमादेरपिनाभादेन व्याप्तमतात्परिनाभावस्याप्यनुपलब्धेन (१) हेतु- १५
त्वात् । अदिनाभादस्य तार्थस्वभावात्त्या व्याप्तं । विधिप्रतिषेधसोरच्च साध्यान्ने
सत्यपरान्तरविधाने (तार्थहेतो) स्तन्भावहेतो प्रतिषेधे चानुपलब्धेनेन हेतु-
त्वात्त्वेन व्याप्तोक्तौ नो विविध एव भवति । न तु निश्चयो हेतुत्वेन कावदित्यस-
शातत्वाहेतुत्वात् । कारणव्यापकानुपलब्धेरपि प्रतिषेधादेव सम्बन्धः ।
तथा हि (१) यत एव प्रतिषेधात् तार्थव्याप्तौ कारणव्याप्तौ सम्बन्धः । तत्र एव
प्रतिषेधात् कारणव्यापकानुपलब्धे तार्थव्याप्तौ सम्बन्धः । सम्बन्धव्या-
प्यापि यदा पक्षदेरसम्बन्धयोग्यता आत्ता उक्तव्यिरप्यने हेतुत्वमप्ये
चोपलब्धव्यभिचारादुपलब्धिं नृणां तदा चोक्तव्यभिचारादि परे प्रति-

पक्षो धर्मो । प्रयोजनाभावादनुपचार इति चेत् । न । सर्वधर्मिधर्मप्रतिषेधा-

बन्धनिबन्धनमेव गमकत्वे । न चानु^२पलब्धे कार्यादिहेतावन्तर्भाव स्वमात्रे प्रतिबन्धानपेक्षत्वात् । हेतोश्च सकाशात् साध्यप्रतीतिस्मदायनत्वे मति स्यात् (१) न च सयोगे सति तदायत्तत्वममयुक्ताना नयोगाभावात् (१) मयुक्तानामपि न सयोगतस्तदायत्तताऽन्यत एव सयुक्तानामुत्पत्ते । एव ममवायेपि वाच्य । नन्मात्तदायत्तत्वन्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यान्तेन कार्यस्वभावानुपलम्भवहिर्भूताना नयो^३ग्यादीनामहेतुत्वन्तदायत्तत्वाभावेनाविनाभावाभावात् ।

अथ तदायत्तत्वमस्ति तदेव तर्हि गमकत्वे निमित्तमिति स हेतुस्मिन्^३वेति मिद्ध ।

ननु तथापि कथमनुमानस्योत्थानन्निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण धर्मधर्मितत्वम्बन्धाग्रहात् स्वातन्त्र्येण वस्तुद्वयाधिगते ।

उच्यते (१) सविकल्पकेनापि धूमप्रदेशादीना धर्मधर्मिभावगहणमुपर्युपरिभावप्रतिभास^४ एव (१) स च निर्विकल्पकेष्यस्ति केवल विकल्पेतरयोजनयोरुल्लेखानुल्लेखकृतो विशेष (१) तच्च निर्विकल्पक ज्ञान यथागृहीतविषयमेवेदमिहास्तीद नास्तीति विधिप्रतिषेध जनयत् प्रमाणमिष्यते । तेन धर्मधर्मिणो स्वरूपनिश्चय सम्बन्धनिश्चय (प्रत्यक्षकृत)^१ एव भवतीति ॥

पक्षधर्म इत्युक्त (१) सूत्रे पक्षधर्मश्च धर्मधर्मिसमुदाय । न च प्रतिवादि^५न प्रति समुदायधर्मत्व हेतो सिद्धन्तेन स सर्वो हेतुरसिद्ध स्यात् । सिद्धौ वानुमानस्य वैयर्थ्यमित्याह ।

पक्षो धर्मोति । अवयवे समुदायोपचारात् । एकदेशत्व च समुदायोपचारनिमित्तन्तेन न दृष्टान्तधर्मो पक्ष उच्यते ।

ई श्व र से न प्राह । धर्मिध(र्मो) हेतुरित्येतावद् वकन्व्य प्र)^१ योजनाभावादनुपचार इति । तदाह । प्रयोजनेत्यादि । नेत्यादिना प्र^६तिषेधति । न प्रयोजनस्याभाव कथ सर्वधर्मिधर्मप्रतिषेधार्थत्वादुपचारस्येत्यपेक्ष्यते । असत्युपचारे धर्मिधर्म इति निर्देश कार्य । तथा च दृष्टान्तधर्मिणोपि धर्मो हेतु स्यात् । उपचारे तु सर्वस्य धर्मिणो धर्म प्रतिषिद्धो भवति । कथ (मिति चेदाह । तदेकदेशत्वादि)^१ ।
6a तथा हि समुदायस्यावयवोपचार ।^७ तदेकदेशत्वनिबन्धनत्वेन न सर्वत्रोपचार । साध्यधर्मो च तदेकदेशत्वात् पक्षस्यावयवत्वात् पक्षोपचारयोग्यस्तस्य यो धर्मस्तत्प्रतिपत्त्यर्थमुपचारकरण । तथा चेत्युपचारयोग्यधर्मिप्रतिपत्तौ चाक्षुषत्वादिपरिहार । आदिशब्दात् काकस्य का(र्ण्यादित्यादि ।

^१ In the margin.

धत्वात् । तदेकदेशत्वात् । तदुपचारयोग्यधर्मप्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च चाक्षुषत्वादित्यादिपरिहार ।

धर्मवचनेनापि धर्माश्रय(परिग्रह)निर्द्धौ धर्मिधर्मवचन^१ सामर्थ्यात् प्रत्यासत्ते^२ साध्यधर्मिस्तिष्ठिरिति चेत् । न । दृष्टान्तधर्मिणोपि प्रत्या(सत्ते) । तदशक्यत्वेन दृष्टान्तधर्मिणि सत्त्वत्तिद्धे धर्मिधर्मवचनात् साध्यधर्मिण^३ एव^४ परिग्रह इति

नन् यदि चाक्षुषत्वादिति^१ चक्षुर्विज्ञानविषयत्वादिति हेतुधर्मज्ञान हेतु-
रनैवान्वित्वात् तदशक्यत्वा^२भिदत्तनेनेव निरस्त इति सिद्धांतः । अथ
चक्षुर्विज्ञानजनकत्वादिति हेतुधर्मज्ञानापि तज्जनकत्व मन्वयम् । तत्र न
प्यस्तीति न दृष्टान्तधर्मिधर्म एवायमिति कादत्त ।

तदुक्तम् । चक्षुर्विज्ञानजनकत्व हि सत्त्वदिनेषु न च धादानामय धर्म^३ न
न (व्यस्त्यातस्तन्निवृत्त्यर्थमुपचार)^४ कारण । न त्वसामर्थ्यकारणत्वात् ।
(1) न च शब्दानित्यत्वेन चाक्षुषत्व^२ व्यापकताप्रसक्तम् ।

नैव दोष । अनित्यत्वमात्रेण ह्यस्य व्यापकतात्तत्र तदशक्यीति तथैव
हेतुत्व न्यात् ।

धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।
परतन्मत्वाद् धर्मस्यापरतन्मत्वात् धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।
(य परिग्रहः)^१ इति निर्द्धौ त्वया वचनार्थमर्थक इत्यत्र । धर्मवचनेनेत्यादि ।
पत्यासत्तिरिति विधिर्निरुद्धः । (1) धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।
न्यात् । तत्रात् धर्मवचनेनेत्यादि प्रत्यक्षेण । (2) धर्मवचनेनेत्यादि ।
साध्यधर्मिण एव प्रथमं तदुक्तम् । तथा एव तत्र साध्यधर्मिण एव
धर्मिणिति । न प्रत्यासत्त साध्यधर्मिणिति । न प्रत्यासत्त साध्यधर्मिणिति ।
केन साध्यधर्मिण पत्यासत्त । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।
धर्मिणोपि तथैव तुमुत्पत्तिरिति ।

ननु धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।
धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।
नैव । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।
धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।
धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।

न प्रत्यक्षेण । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मवचनेनेत्यादि ।

सिद्धौ नियमार्थमपि वचनमाशक्यते। सजातीय एव सत्त्वमिति विजातीयाद् व्यतिरेकासिद्धस्य साध्याभावेऽसत्त्ववचन यथा ।⁴

सामर्थ्यादर्थप्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थमपि पक्ष(धर्म)वचनम् ।

दपि प्रयोजन सम्भाव्यत इति मन्यमान सिद्धान्तवाद्याह । सिद्धे तददशव्याप्त्या दृष्टान्तधर्मिणि सत्त्वे पुनर्द्धर्मिणो वचनन्दृष्टान्तधर्मिण एव यो धर्म स हेतुरिति नियमार्थमाशक्यते। ततश्च चाक्षुपत्वा⁶दय एव हेतव स्युर्न कृतकत्वादय इत्यनिष्टमेव स्यात्। तस्मादुपचार कर्त्तव्य इति।

किं पुन क्वचित् त कर्क शा स्त्रे दृष्ट नियमार्थम्बचनमित्यत आह । सजातीय एवेत्यादि । तत्र य सन् सजातीये द्वेषा चासस्तदत्यये स हेतुरित्यत्रा चार्यो ये हेतुलक्षणे । सजातीय एव सत्त्वमित्यवधारणेन सिद्धेपि विजातीयाद् विपक्षाद्वेतो-
6 व्यतिरेके यदेत⁷दसस्तदत्यय इति साध्याभावेऽसत्त्ववचन तन्नियमार्थमा चार्येण व्याख्यातमसत्येव नास्तित्वा यथा स्यान्नान्यत्र न विरुद्ध इति । तथेहापि धर्मवचनम्भावनियमार्थमाशक्यते ।

नन्वपक्षधर्मस्याहेतुत्वान्न नियमार्था शङ्का । यतो व्याप्तस्य हेतुत्व न चान्यधर्मिस्थेन साध्यधर्मोणान्यधर्मिस्थ साधनधर्मो व्याप्तस्तस्मात्तदशव्याप्तहेतुवचनसामर्थ्यदिव साध्यधर्मिपरिग्रहो¹ भविष्यतीत्यत आह । सामर्थ्यादित्यादि । अनन्तरोदितात् सामर्थ्यादर्थस्य साध्यधर्मिपरिग्रहलक्षणस्य भवति प्रतीति पटुधिया श्रोतृणा किन्त्वशब्दकमर्थ स्वयमनुसरता प्रतिपत्तिगौरव स्यात् । अत उपचारमात्रात् स्वयमशब्दकार्थिभूहरहिताद् धर्मिधर्म इत्यनेन पक्षधर्म इति समाननिर्देशात् प्रतिपत्तिगौरव च परिहृतम्भवति । च शब्देनैतदाह । ये परोपदे²शमाकाक्षन्ति तैरयमर्थो लक्षणवचनाद् बोद्धव्य इति ।

यथालक्षण प्रतीतेरपक्षधर्मो न हेतुरिति कुत इयमाशङ्का । ततस्तेषा लक्षणानुसारिणा नियमाशकापरिहारार्थञ्चोपचारकरणमिति । इह व्यवच्छेदफलत्वाच्छब्दप्रयोगस्यावश्यमेवावधारयितव्य (1) पठ्ठीसमासाच्च पक्षधर्म इति नान्यस्समासस्सम्भवति । तथा च पक्षस्यैव धर्म इत्येवमवधारणात् तदशव्याप्तिविरुध्यत इति विरुद्धलक्षणतामुद्भावयन्नाह ।

पक्षस्य धर्मत्वे तम्पक्ष विशेषणमन्यतो व्यवच्छेदमपेक्षत इति । तद्विशेषणापेक्षस्य धर्मस्यान्यत्र पक्षीकृतादन्यस्मिन् सपक्षेऽननुवृत्ति । तथा हि य

¹ Stan-pahi-phyir

पक्षधर्मत्वे त विशेषणमपेक्षते अन्यत्राननुवृत्ते असाधारणता स्यादिति चेत् । न।^५ अयोगव्यवच्छेदेन विशेषणात् । यथा चैत्रो धनुर्धर इति । नान्ययोगव्यवच्छेदेन यथा पार्यो धनुर्धर^६ इति श्लक्षेप्स्याम । तदा हि वक्तुरभिप्रायवशान् न

पक्षेण विनोप्यते न पक्षमैव भवति । यथा देवदत्तस्य पुत्र (१) ततोन्वत्राननुवृत्तेरसाधारणता साधारणता न स्यात् । तदङ्गव्याप्तिविरोध इति वाच्यम् । साधारणतया तदङ्गव्याप्तिप्रतिपादनात् । ततो यदि पक्षधर्मो न तदङ्गव्याप्तिरथ तदङ्गव्याप्तिर्न पक्षधर्म इति व्याहृत लक्षणमिति ।

ननु यदि साध्यधर्मिणि साधनधर्मस्य साध्यव्याप्तिन गृहीता तदा ततोन्व-
वाप्तिवत्वमत्र गृहीता ति दृष्टान्ते हेतो (रजयेन वधञ्च पक्षध)।^१ संस्य तदङ्ग-
व्याप्तिविरुद्धते साध्यधर्मिण्यपि व्याप्ते पतिपल्लतात् । ननु यद्यप्यत्र^५ धर्मिण्ये-
साध्ये सत्त्वाधरणस्य वा हेतो को दृष्टान्तेऽप्यय । तस्मान् न साध्यव्याप्तिद्वारा-
द्वेतुस्तेन व्याप्त सिध्यति (१) स न विपर्यये वाद्यप्रमाणवृत्ता साध्यधर्मिण्यपि
सिध्यतीति न विचिदन्त्यान्यथापेक्षया (१) तत्राधर्मिदग्गाविति नानु-
वृत्तेरसाधारणतेति ।

(तस्य यद्यपि साध्यधर्मिणि हेतो)।^१ साध्यव्याप्तिमन्तरेण नानुवृत्त्या-
त्यानन्तधापि दृष्टान्ते साध्यसाधनयो^६ साध्यव्याप्तिप्रमाणवृत्तेरपि न साध्य-
धर्मिण्यपि व्याप्ति सिध्यतीति तदधर्मिदग्गाविति ।

यत्तुस्यते कार्यहेत्वपेक्षया स्वभावेतुद्विरुद्धात्पेक्षां न्यदासक्ति । तनु शक्ति-
त्यानुमाने सत्त्वापेक्षया । तस्य हि विरुद्धव्याप्तिप्रमाणवृत्तय साध्यव्या (इति
तदेतदुत्तरन निरूपयिष्या)।^१ म । तस्मान् पूर्ववृत्तिविरुद्धसाध्यव्याप्तिप्रमाण-
हेतोस्त्वानुवृत्तिरपेक्षणीया ।

एतत्परिहरति नैत्यादिना (१) न अत्राननुवृत्ति (१) इति । अत्राननु-
वृत्तिप्रमाणवृत्तेन विशेषणानु पक्षत्वे । न तदङ्गव्याप्तिविरोध इति वाच्यम् । अत्राननु-
वृत्तिप्रमाणवृत्तिविरुद्धव्यवच्छेदेनैति । यथा धर्मिणि धर्मस्य ननुवृत्त्ये ननुवृत्त्या-
तात्पर्यवशात्पेक्षा नानुवृत्त्यात् । अत्राननुवृत्तौ यथा चैत्रो धनुर्धर इति
(१) यथेति प्रमाणवृत्तिविरुद्धव्याप्तिप्रमाणवृत्तौ ननुवृत्त्यात् । अत्राननु-
वृत्तिप्रमाणवृत्तिविरुद्धव्याप्तिप्रमाणवृत्तौ ननुवृत्त्यात् । अत्राननुवृत्त्यात् ।

यथा ननुवृत्त्यात्पेक्षा ननुवृत्त्यात् । नानुवृत्त्यात्पेक्षा ननुवृत्त्यात् ।

पक्षधर्मत्वे त विशेषणमपेक्षते अन्यत्राननुवृत्ते असाधारणता स्यादिति चेत् । न ।^१ अयोगव्यवच्छेदेन विशेषणात् । यथा चंद्रो धनुर्धर इति । नान्ययोगव्यवच्छेदेन यथा पार्यो धनुर्धर^६ इति आक्षेपस्याम । तदा हि वक्तुरभिप्रायवशात् न

पक्षेण विरोप्यते स पक्षस्यैव भवति । यथा देवदत्तस्य पुत्र (1) ततोन्वत्राननुवृत्तेरसाधारणता साधारणता न स्यात् । तददशव्याप्तिविरोध इति यावत् । साधारणतया तदगव्याप्तिपतिपादनात् । ततो यदि पक्षधर्मो न तदगव्याप्तिरथ तदगव्याप्तिर्न पक्षधर्म इति व्याहृत लक्षणमिति ।

ननु यदि साध्यधर्मिणि साधनधर्मस्य साध्यव्याप्तिर्न गृहीता तदा हेतोरनैकान्तिक्त्वमथ गृहीता किं दृष्टान्ते हेतो (रन्वयेन कथञ्च पक्षध) ^१ मस्य तदगव्याप्तिविरोधते साध्यधर्मिण्यपि व्याप्ते प्रतिपन्नत्वात् । सर्वपदार्थस्य^५ क्षणिकत्वे साध्ये सत्त्वलक्षणस्य वा हेतो को दृष्टान्तेन्वय । तस्मात् स्वसाध्यप्रतिबन्धाद्हेतुस्तेन व्याप्त सिध्यति (1) स च विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या साध्यधर्मिण्यपि सिध्यतीति न किञ्चिदन्वयान्वयापेक्षया (1) तल्लक्षमिदमाशक्तमन्वयानननुवृत्तेरसाधारणतेति ।

(सत्य यद्यपि साध्यधर्मिणि हेतो) ^१ साध्यव्याप्तिमन्तरेण नानुमानस्योत्पानन्तयापि दृष्टान्ते साध्यसाधनयो^६ प्रतिबन्धात्कप्रमाणमन्तरेण न साध्यधर्मिण्यपि व्याप्ति सिध्यतीति तदर्थमिदमाशक्ति ।

यत्तुभ्यते वार्यहेत्वपेक्षया स्वभावहेतुविशेषापेक्षयैतदाशङ्कित तत्तु क्षणिकत्वानुमाने सत्त्वापेक्षया । तस्य हि विपक्षबाधकप्रमाणवृत्त्यैव गमन्त्वा (दिति तदेतदुत्तरं निरूपयिष्या) ^१ म । तस्मात् पूर्वगृहीतप्रतिबन्धसाधकप्रमाणम्भूतमे हेतोरन्वय वृत्तिरपेक्षणीया ।

एतत्परिहरति नैत्यादिना (1) न अन्यत्राननुवृत्ति (1) कृत । अयोगो सम्बन्धस्तद्व्यवच्छेदेन विशेषणात् पक्षस्य । न ह्यन्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम्भवति किन्त्वयोगव्यवच्छेदेनापि । यत्र धर्मिणि धर्मस्य तदभावे नन्दिह्यते तत्रायोऽव्यवच्छेदस्य न्यायप्राप्तत्वान् । अत्र दृष्टान्तो यथा चंद्रो धनुर्धर इति (1) चंद्रे हि धनुर्धरत्व सन्दिह्यते किमिति नान्तीति । तदस्यैव धनुर्धर^१ रत्तुक्ते पक्षान्तरमधनुर्धरत्व शूनुराजाक्षौपस्थापित निराशरोत्पयोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्त ।

पराभिमतव्यवच्छेदे निराशरीर्यन्नाह । नान्ययोगव्यवच्छेदेन विशेषण-

^१ In the margin

तदेकदेशस्तदश' । पक्षशब्देन समुदायावचनाद् । (व्याप्त पद व्याप्ति ।)
व्याप्त हि तत्र व्यापकस्य भाव एव नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एव । एतेन'
421b चान्वयव्यतिरेकनिश्चयावपि (उच्यते) ।

दन्यत्राननुवृत्तेरमाधारणतेति सम्बन्ध । अत्रापि दृष्टान्तो यथा (पार्थो धनुर्द्धर इति सामान्यशब्दोप्यय)^१ धनुर्द्धरशब्द प्राग्गणमामथ्याग्निना प्रष्टाट्गुणवृत्तिगि पा र्थे हि धनु^२र्द्धरत्व सिद्धमेवेति नायोगायच्छा । नाङ्गान्तु मानिगय किमन्यत्राप्यस्ति नास्तीत्यन्ययोगशकाया श्रोतुर्यदा पार्थो धनुर्द्धर उस्तुन्नने तदा मानिगय पार्थ एव धनुर्द्धरो नान्य इति प्रतीयते । तेनात्रान्ययोगत्रयच्छेदो न्यायप्राप्त । तथा किं पक्षेस्त्यय धर्मो न (वेति सशये पक्षधर्म)^१ इत्युक्ते पक्षस्य धर्म एव नात्रमं । धर्मश्चाध्रितत्वाद् विशेषणन्तेनायोगो व्यवच्छिद्य^३ते नान्ययोग । तदगव्याप्त्यान्ययोगस्य प्रतिपादनेन दृष्टान्ते मन्देहाभावात् । आक्षेप्याम उति निर्देष्टयामश्चतुर्ये परिच्छेदे (४।१६०) ।

तदशस्तद्धर्म इति तच्छब्देन पक्ष परामृश्यते न धर्म ? । धर्मस्य धर्मासम्भवात् । तस्य पक्षस्याशस्तस्यैव साध्यो धर्म । एकदेशे ऋडोऽगशब्द कथं धर्म प्रतिपादयतीति चेदाह । वक्तुरभिप्रायवशादिति । न वस्तुवलेन शब्दाना वाचकत्व^४ किन्तु वक्तुर्विवक्षावशान्न तदेकदेशस्तदश इति प्रकृतेन सम्बन्ध (१)

किं पुनरेवमिति चेदाह । पक्षशब्देन समुदायावचनादिति । यदि पक्षशब्देन समुदायोभिहित स्यात् तदा धर्मधर्मिसमुदायात्मकस्य पक्षस्यैकदेशो धर्मात्मकोऽशो भवति । उपचरितेन तु पक्षशब्देन धर्म्येवाभिधीयते (१) तस्य चैकात्मकस्य कुत एकदेश ।

व्याप्त पदम्ब्याप्तिरित्यादिना व्याच^५ष्टे । तस्य पक्षधर्मस्य सतो व्याप्त्यर्थो व्याप्नोति यश्च व्याप्यते व्याप्यव्यापकधर्मतया प्रतीते । यदा व्यापकधर्मतया विवक्ष्यते तदा व्यापकस्य गम्यस्य भाव एवेति सम्बन्ध । तत्रेति सप्तम्यर्थ-प्रधानमेतन्नाधारार्थप्रधान धर्माणा धर्मान्तरत्वाभावात् । तेनायमर्थ (१) यत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति तत्र सर्वत्र व्यापकस्य भाव एवेति व्यापकधर्मो व्याप्ति । न त्वे^६वमवधार्यते व्यापकस्यैव तत्र भाव इति । हेत्वभावप्रसगात् । अव्यापकस्यापि मूर्त्तत्वादेस्तत्र भावात् । नापि तत्रैवेत्यवधार्यते । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेरहेतुत्वापत्ते । साधारणश्च हेतु स्यान्नित्यत्वस्य प्रमेयेष्वेव भावात् । यदा तु व्याप्य-

^१ In the margin

धर्मता व्याप्तेर्विवक्षिता तदा यत्र धर्मिणि व्यापकोस्ति तत्रैव व्याप्यस्य भावो नान्यत्र । अत्रापि व्याप्यस्यैव ।^१ तत्र भाव इत्यवधारण हेत्वभावप्रसक्तेरेव नाश्रितमव्याप्यस्यापि तत्र भावात् । नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एवेत्यवधार्यते । सपक्षैकदेशवृत्तेरहेतुत्वप्राप्ते । साधारणस्य च हेतुत्व स्यात् प्रमेयत्वस्य नित्यत्ववश्यम्भावादिति । व्यापकस्य तत्र भाव इत्यनेन चान्वय आक्षिप्तो व्याप्यस्य वा तत्रैव भाव इत्यनेन व्यतिरेक आक्षिप्त ।

यद्वा व्याप्तेर्व्याप्यव्यापकधर्मसम्बन्धेन नि^१यतानियतत्वव्यापनार्थं । तेन व्याप्तो हेतुर्भवति न तु व्यापकोऽनियतत्वात् ।

ननु यो धर्मो व्याप्यमन्तरेण भवति स कथं व्यापको व्याप्यासम्बन्धेनाव्यापयत्वात् ।

सत्य । केवलधर्मयो सामान्येन व्याप्यव्यापकभावो निश्चीयते । यच्चानित्यत्वसामान्य प्रयत्नान्तरीयकत्वव्यापक निश्चिततत्प्रयत्नान्तरीयकेषु दृश्यते इति व्यापकोऽनियत उच्यते । अथ प्रयत्नान्तरीयकत्वभावमेवानित्यत्व निश्चेतुम्प्राप्यते तदानयो परस्पर व्याप्यत्वमिति व्याप्त एव हेतुर्भवति । यदा च यत्र विप्रतिपत्तिस्तदेव साध्यमितरत् साधनमिति न्याय एव ।

यदि तर्हि "पक्षधर्मस्तदशेन व्याप्त" इत्येतावद्धेतुलक्षणं ततः पक्षधर्मत्वन्तदङ्गशब्दाप्तिरिति द्विरूपो हेतुः स्यादन्यत्र च त्रिरूप उक्तस्तत्त्वथन व्याघात इत्याह ।

एतेन तद^१शब्दाप्तिवचनेनान्वयव्यतिरेकापुनरुक्तौ । अन्वयव्यतिरेकरूपत्वाद् व्याप्तेरिति भावः । तथा हि (१) य एव येनान्वितो यन्निवृत्तौ च निवर्तते स एव तेन व्याप्त उच्यते इति तदात्मकत्वाद् व्याप्तेर्व्याप्तिवचनेनान्वयव्यतिरेकाभिधानन्ततो व्याप्तिवचनेन रूपद्वयाभिधानान्न व्याघात इति । तौ च ज्ञापक-हेत्वधिकारान्निश्चितौ । निश्चयश्च तयोर्नैकेनेदं प्रमाणेनापि तु^१ यथास्व गत्य यदात्मीय प्रमाणं निश्चाययन्तेन । यस्य च यत्प्रमाणान्तदुत्तरत्र पश्यते ।

ननु भायरूपत्वान्निवृत्तस्य कथं व्यतिरेक (१) साध्याभावेऽभावलक्षणोऽयं रूपमिति चेत् । न । य एव हि साध्य एव निवृत्तस्य भावः स एव साध्याभावे व्यतिरेकः । तेनान्वयव्यतिरेक (योरपि तादात्म्यं हि) यथावच्छिन्नं भेदः । साध्याभावे लिख्य निर्दिष्टधर्मत्व व्यतिरेक इत्यपरे । यत्रश्च यत्र यत्र साध्याधर्मस्तत्र तत्र साध्यधर्म इत्येव रूपोऽन्वयः । तेन यदुच्यते (यु ना गि ल) भट्टेन ॥

^१ In the margin.

पक्षधर्मश्च यथास्व प्रमाणेन निश्चित ।

“य सविन्दुदयो भावी न तेनागोऽगोनिन ।
अथ चाद्योदयात् सोपि भविता ऽगोनुमीयते ॥
व्योम्नि दृष्ट च धूमाग भूमी वह्नि प्रतीयते ।
(धूमाग्रमग्नेरन्वेति न च भूमी प्रति) १ छिन्न ॥
एवन्न देशकालाभ्या लिङ्ग लिङ्ग्यनुगच्छति ।
तस्मान्नास्यान्वयो नाम^० सम्बन्धोऽग प्रतीया” इति (१)

तदपास्त । यतश्च यथोपवर्णिंत माध्यान्वयो हेतुविद्यते । तेनैतदपि प्रत्युक्त ।

“प्रत्याख्येयैवमेवेह व्याप्तिसम्बन्धकल्पना ।
यो हि नान्वीयते येन स तेन व्याप्यते कुत” इति ।

अत एवेदृशीम्परिक्लिप्त (ता व्याप्ति निराकर्तुमा चा यौ व्यापकस्य) १
8a तत्र भाव इत्यादिना लौकिकीव्याप्तिर्दिशितवान् । सम्बन्धग्राहक प्रमाण
लिङ्गस्य साध्यायत्तताग्राहक । यच्च तदायत्तता गृह्णाति तदेवान्वयव्यति-
रेकात्मिकाया व्याप्तेर्ग्राहक । साध्यायत्तताया एव व्याप्तिरूपत्वात् । तस्माद्
व्याप्तिग्राहकादेव प्रमाणात् यत्र व्याप्यसम्भवस्तत्र व्यापकभावो यत्र व्यापका-
भावस्तत्र व्याप्याभाव इत्य(भावेपि निश्चयो भवति । तेन यदुच्यते) १
[कुमारिल] भट्टेन । २

“सामान्यविषयत्वाच्च न प्रत्यक्षेन्वयम्भवे(त्) ।
न चानुमीयते पूर्वमविज्ञा^१तान्वयान्तरात् ॥
अथान्वयेनुमान स्यादन्वयान्तरवर्जित ।
सिद्धे तदनपेक्षेस्मिन्नन्यत्राप्यन्वयेन किं ॥
व्यतिरेकोपि लिङ्गस्य विपक्षान्नैव लभ्यते ।
अभावे स न गम्येत कृतयत्नैरवोधनात् ॥
यावत्सर्वविपक्षाणा पर्यन्तो नावधारित ।
तावद्धेतोरवृत्तत्व कस्तस्माज्ज्ञानुमर्हती”ति

तदप्यपास्त ।

पक्ष) ^१धर्मश्च किं यथास्व प्रमाणेन निश्चित उक्तो वेदितव्य इति सम्बन्ध पक्षधर्मवचनेनैव । एव न त्रैरूप्यमेवोक्त लिगस्येत्यविरोध ।

तेन यदुच्यते ऽवि द् क ण्णेन । “सत्यमनुमानमिष्यत एवास्माभि प्रमाण लोकप्रतीतत्वात् केवल लिगलक्षणमयुक्त”मिति तदपास्त । त्रैरूप्यस्यापि लिङ्ग-लक्षणस्य लोकप्रतीतत्वात् धूमादाविव ।

ननु कथं यथास्व प्रमा(णेन पक्षधर्मनिरचय) ^१ सामान्यस्य लिङ्गत्वात् (1) तस्य च प्रत्यक्षेण स्वलक्षणविषयत्वेनागहणात् । अगृही^३तस्य चालिगत्वात् । गृहीतस्य च स्वलक्षणस्यानन्वयेनालिगत्वात् । नाप्यनुमानेन सामान्यगहणन्त-ल्लिङ्गस्यापि सामान्यरूपत्वेन प्रत्यक्षेणगहणादनुमानेन ग्रहणेऽनवस्थाप्रसङ्गात् ॥

तदाह ।

“लिङ्गलिङ्गयनुमानानामानन्त्यादेकलिङ्गिनि ।

गतिर्युगसहस्रेषु दहृष्वपि न (दिष्यत) ^१” इति ^२ ।

अथ कार्यस्वभावविशेषप्रतिभासि सामान्य कार्यदिदर्शनाश्रयतया तदध्यव-सायाच्च कार्यदिहेतुरित्युच्यते ।

तदयुक्त (1) तस्यापि विकल्पाव्यतिरिक्तत्वाद् दिगल्पवद् अन्यत्र विवक्षा-न्तरेऽननुगमात् कथं सामान्यं लिङ्गं । तस्माद् विजातीयव्यावृत्तमेव धूमादे रूप नापवहेत्वधिगारात् प्रत्यक्षनिश्चितम्बिरोपानवधारणेन सामान्यलक्षणं लिङ्ग-मुच्यते । न तु विजातीयव्यावृत्तिविरत्यागारो वाऽपस्तुत्यात् । तेनापमर्षं । प्रत्यक्षपृष्ठभाविना निश्च^५येनाधूमव्यावृत्तरूपावधारणेन धूमादिस्वलक्षणमिदं प्रतिभासमानं यदादिताण्णम्प्राण्णमन्वहेति विरोपानवधारणेन चानेकस्वरूप-रूप सामान्यलक्षणं लिङ्गं प्रत्यक्षविषये व्यपस्थाप्यते । यथा च लिङ्गस्य विरोपा-नवधारणेन सामान्यरूपत्वन्तथा नाध्यन्त्यापि । तदाह ।

“अतद्रूपरावृत्तपस्तुमाग्रसाधनात् (1)

नामान्यविषयं श्रेयं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेति नि ।

तथाभूतस्य^६ च सामान्यलक्षणस्य लिङ्गस्य नाध्यकार्यस्य नाध्यस्वभावस्य च यस्तुत्यावपिरह । तच्च लिङ्गं प्रत्यक्षानिश्चितमिति स्वयं मुख्यं ॥

त एतत्त्यादिना विधेयं न त्वेतेद् व्याचष्टे ।

^१ In the margin

^२ Shloka-Draka 155 3

त एते कार्यस्वभावानुपलब्धिलक्षणा हेतवस्त्रयः । यथा धूमादग्निरत्र, शिश-
पात्वाद् वृक्षोयम् ।

त एत इति । पक्षधर्मत्वेन यथोक्तया च व्याप्त्या युक्ता कार्यस्वभावानुपलब्धयो
लक्षण स्वभावो येषान्ते तथोक्ता । धूमादिति कार्यहेतोरग्नयान् । अग्निरत्रेति
साध्यफलस्य । न त्वयम्पक्षप्रयोग ? (1)

8b ननु य प्रदेशोऽग्निसम्बन्धी सोप्रत्यक्ष । यश्च प्रत्यक्षो नभोभागरूप आलोका-
द्यात्मा धूमवत्तया दृश्यमानो न सोऽग्निमानत कथं प्रदेशे धूमस्य प्रत्यक्षत मिद्धिस्त-
स्माद् धूम एव धर्मी युक्त ।

“साग्निरय धूमो धूमत्वादित्येव साध्यसाधनभाव” इत्युद्योतकर^१ । तस्यापि
साग्नेर्धूमभावव्यवस्थाप्रत्यक्षत्वात् । परिदृश्यमानस्य चोर्ध्वभागवर्तितोऽग्निना
सहावृत्ते कथं धूमसामान्यस्य साध्यधर्मिणि प्रत्यक्षतो निश्चयः । धूमव्यवस्था
प्रत्यक्ष इति चेत् । न (1) अवयवव्यतिरेकेण तस्याभावात् । लोकाध्यवसाय त-
स्यैकत्वे वा प्रदेशस्यापि तावत् कल्पितमेकात्मकत्वं न वायंते । प्रदेश एव च
लोकोऽग्नि प्रतिपद्यते न धूमे धर्मिणि । तेन यद्यग्नेरनुमानमिष्यते प्रदेश एव
धर्मिण्यनुमानमस्त्वित्येवम्परमेतत् ।

न त्वत्र पूर्वोक्तो दोषपरिहार इत्येके । यद्वा दृश्यमानं प्रदेशो धर्मी
अधस्तादग्निमानित्येतावत् साध्यधर्मो नाग्निमात्र । ईदृग्विधेन च साध्यधर्मेण
पूर्वमेव व्याप्ति प्रतिपन्ता । धूमश्चात्र प्रत्यक्षसिद्ध इति कथं नानुमानं । यत्तु
देशाद्यपेक्षया कार्यहेतोर्गमकत्वमत्रोच्यते । तदसङ्गतमेव देशादेर्विशेषणस्या-
सिद्धत्वात् । धूममात्रदर्शनादेवास्य साध्यस्य सिद्धत्वाच्च । यद्वा प्रदेशोऽग्नि
दृष्ट्वा किंशुकादिरूपेण स^३न्देहं यदा धूमदर्शनान्निवर्त्तयति । तदैतदुदाहरणं द्रष्टव्यं ।
तदा हि प्रत्यक्षेण धर्मी साधनधर्मश्च सिद्धो भवति ।

यत्तूच्यते (1) प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूप एव धर्मिण्यनुमानमिति । तदयुक्तं ।
प्रत्यक्षाङ्गशो यद्यपि हेतु सिद्धस्तथापि न तत्र साध्यधर्मानुमानं प्रत्यक्षवाधितत्वात् ।
परोक्षाङ्गशो तु स्यादनुमानं केवलन्तत्र हेतुरसिद्धं । न च प्रत्यक्षप्रत्यक्षरूपस्य धर्मिणो
धर्मं प्रत्यक्षसिद्धोऽप्रत्यक्षेऽशो प्रत्यक्षाव्यापारात् । यदा वा श्रवणग्राह्यो शब्देऽनित्य-
त्वानुमानन्तदा कथं धर्मिणः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपतेति यत्किञ्चिदेतत् ।

शिद्धशपात्वादिति स्वभावहेतोरुदाहरणं ।

¹ Cf Nyāyavārtika (I.1.5)

प्रदेशविशेषे क्वचिन्न घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धेः ।

उ म्वे क स्त्वगाह । "स्वभावहेतोर्गमकत्व दूरोत्सारि(तमेव । भेदाधि-
ष्ठान)^१त्वाद् गम्यगमकभावस्य । न ह्यभिन्ने प्रतिबन्धो नाम । न शिङ्खापा
वृक्षात्मिका । ततो व्यावर्त्तमानत्वात् । यो हि यस्माद् व्यावर्त्तते न स तदात्मा ।
घटादिव पट । व्यावर्त्तते च खदिरादिभ्य शिरापेत्यतदात्मिका । तदात्मत्वे
च लिङ्गग्रहणवेल्यायामेवाव्यतिरेकात् साध्यस्वरूपवल्लिङ्गाग्रहणवत्त्व
साध्यस्य गृहीतत्वादनुमे(यत्वहानि । तादात्म्येन च शि)^१शपात्वस्य गमनत्वे
तादात्म्याविगोपाद् वृक्षत्वस्य शिरापा पति गम^६कत्वपसङ्ग । अथास्यानियत-
त्वाद्गमकत्व नियततैव तर्हि गमकत्वे निमित्त न तु तादात्म्य व्यभिचारिष्यपि
वृक्षत्वे तादात्म्यस्य दर्शनात् । अथ तदात्मनैव वृक्षे नास्ति शिरापा

तदात्मिका । सर्वथा ययोरेव तथा गम्यगमक(भावो
नानात्म्ये तु तादात्म्याभाद ।)^१एवमशिरापाऽवृक्षापोहयोरपोहवुद्ध्योर्वा गम्य-
गमकभावो निराकर्त्तव्य इति ।

तदयुक्त । शिरापा हि वृक्षविशेषस्वभावा । वृक्षविशेषोपि शिरापास्तभाव
एवेत्युभयगतन्तादात्म्य । तादात्म्येपि च कश्चिदवृक्षव्यावृत्ते स्वभावे तथचिन्मूढो
नाशिरापाव्यावृत्ते (1) तेन शिरापादेर्लिङ्गस्य गृहणान्नान्(मेयत्वहानि । यनस्य
न वृक्षमात्र)^१स्वभावा शिरापा (1) तेन न वृक्षत्वस्य शिरापा प्रति गमनत्वं ।
साध्यसाधनाद्य^१भावदोषन्तु स्वयमेव शास्त्रादौ निरा^१रिष्यतीति
यत्किञ्चिदेतत् ।

प्रदेश इत्यनुपलब्धे वचन । प्रदेशविशेष इत्युद्दिष्टे देशे । क्वचिदिनि दादि-
प्रतिपादिप्रसिद्धे । न घट इति घटाभाष्यव्यवहार साध्य । उपलब्धीत्यादिना हेतुनि-
देश । उपलब्धे(र्लक्षणानि करणानि चक्षुरादीन्)^१प्रतिवर्त्तमानध्यात्पलब्धि-
लक्षणानि । तानि प्राप्त स्वाभानरानजननयो^१स्य स्वभावविशेष ।
स्वभावजननसामपन्तर्भूतोर्थ इत्यर्थ । तस्यानुपलब्धेस्तथाभूतस्यानद्वयव्यवहार-
सिद्धि ।

अथ पुनर्यो यान् नास्ति स ततोपलब्धित्वात्प्राप्तो भवति । उपलब्धित्वात्-
प्राप्तत्व हि ज्ञानविषयत्वन्तस्मिन्नेव सति कुतो नामित्य ।

उच्यते । यावत्त्या (ज्ञानान्ना इत्या पूर्वं प्रति)^१पलो भावनाऽप्यामेव

^१ In the margin

तथा चानुमानानु^४मेयव्यवहारोऽप्य सर्वा हि बुद्धिपरिकल्पितो बुद्ध्यारुढेन धर्मधर्मभेदेनेति उक्तम् । धर्मधर्मिताया भेदो बुद्ध्याकारकृतो नार्योऽपि । बुद्धि- (विकल्प)भेदाना स्वेच्छामात्रानुरोधिता^१ अनर्याश्रयात्^५ । तत्कल्पितविषया- दर्थप्रतीतावनर्थप्रतिलम्भ एव स्यात् । कार्यस्यापि स्वभावप्रतिबन्ध । तत्त्व- भावस्य तदुत्पत्तेः । एतावनुमेयप्रत्ययो अतत्प्रतिभासित्वेऽपि साक्षादनुत्पत्ते^६ ।

आचार्य दिग्नागे नाप्येतदुक्तमित्याह । तथा चेत्यादि । सर्व एवेति^६ यत्रापि साध्यसाधनयोरग्निधूमयोर्वास्तवो भेदस्तत्रापि स्वलक्षणो व्यवहारा- योगादनुमीयतेनेत्यनुमानलिङ्गमनुमेय साध्यधर्मी साध्यधर्मश्च तेषा व्यवहारो नानात्वप्रतिरूप । बुद्ध्यारुढेन धर्मधर्मिणो(भेदस्तेन बुद्धिप्रतिभामगतेन)^३ भिन्नेन रूपेण भेदव्यवहार इति यावत् । यदि तर्हि बुद्धिपरिकल्पितो धर्मधर्मि-
IOa व्यवहार एवन्तर्हि कल्पिताद्धेतो साध्यसिद्धि प्राप्ता । ततश्च हेतुदोषो यावानुच्यते स सर्व स्यात् । तदाह भट्ट ॥^३

“यदि वा विद्यमानोपि भेदो बुद्धिप्रकल्पित (1)

साध्यसाधनधर्मदिव्यवहाराय कल्प्यते ॥

ततो भवत्प्रयुक्तेस्मिन् साधन या(वदुच्यते ।

सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति)^३ दूषणता भवेदि”ति ।

अत्राह । भेद इत्यादि । एतदाहार्य एव वार्थं गमयति केवल धर्म- धर्मितायाऽप्य धर्मोऽप्य धर्मीति यो भेदो नानात्वमयमेव बुद्ध्याकारकृतो बुद्ध्या परि- कल्पितो नार्योऽपि न लिङ्गमपि बुद्ध्याकारकृतम् (1) विकल्पनिर्मितादेव लिङ्गात् कस्माद् अर्थप्रतिपत्तिर्न भवतीत्याह । विकल्पेत्यादि । विकल्पभेदाना विकल्प- विशे (पाणामिच्छामात्रानुरोधित्वेन स्वत)^३ न्त्राणामनर्याश्रयादर्थाप्रतिबद्धत्वे (साक्षादनुत्पत्ते)^३ नार्थालम्बनत्वादित्यर्थ । तैरर्थी नाश्रयं^२ विकल्प कल्पित- र्चासौ विषयश्चेति तत्कल्पितविषयस्तस्मादेवभूताद्धेतोरर्थप्रतीतावभ्युपगम्य- मानायामनर्थप्रतिलम्भ एव स्यादर्थप्रतिलम्भ एव न स्यात् ।

द्वितीय प्रतिबन्धलक्षणमाह । कार्यस्यापीत्यादि । तत्त्वभावस्येति कार्य- स्वभावस्य तदुत्पत्ते का (रणादुत्पत्तेर् योजुमा) नस्य प्रामाण्य नेच्छति त प्रत्याह । एतावनुमेयप्रत्ययो प्रमाणमिति सम्बन्ध^३ । एताविति स्वभावकार्यलिङ्गौ । अनुपलब्धे स्वभावहेतावन्तर्भावाद् द्वावित्याह । यद्वा प्रक्रान्तापेक्षया द्वावित्याह ।

^१ Ran-dgah-va-rnams

^३ In the margin.

^२ Śloka-vārtika, Nirālamba 171-72

तदुत्पत्ते तदव्यभिचारिणौ । इति प्रमाण प्रत्यक्षवत् ।

प्रत्यक्षस्यापि (प्रामाण्य) अर्थाव्यभिचार एवेति । तदभाव भाविन तद्वि-
प्रलम्भोत् । अव्यभिचारश्चान्यस्य कोन्यस्तदुत्पत्ते । अनायत्तरूपाणा सहभाव- 42
नियमाभावात् ।

स्वभावकारणयोरनुमेययो प्रत्ययावित्यनुमेयप्रत्ययौ अतत्प्रतिभासित्वेपीत्य-
नुमेयस्वलक्षणाप्रतिभासित्वेपि । अतत्प्रतिभासित्वन्तत साक्षावनुत्पत्ते । कथन्तर्ह्य-
व्यभिचार इत्याह । तदुत्पत्तेरित्यनुमेयाभ्या स्वभावकारणाभ्या पा^१रम्पर्येणोत्पत्ते ।
तदव्यभिचारिणावित्यनुमेयाव्यभिचारिणौ । इति हेतो प्रमाण प्रत्यक्षवत् ।

तेन यदुच्यते ऽ वि द्भ क ण्णे ना^१निधिगतार्थपरिच्छित्ति प्रमाणमतो नानुमान-
म्प्रमाणमर्थपरिच्छेदकत्वाभावादि^१ति तदपास्त । यत सर्व एव प्रेक्षावान् प्रवृत्ति-
काम प्रमाणमन्वेपते प्रवृत्तिविषयार्थोपदर्शकत्वेन प्रवृत्तिविषयश्चार्थोऽर्धक्रिया-
समर्थ ए^१व । न चानागत प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रिया सामर्थ्यं स्वस्तुन प्रत्यक्षम्परिच्छि-
नतीत्युक्तमत कथमस्यार्थपरिच्छेदमात्रात्प्रामाण्य । तस्मात् स्वविषये तदुत्पत्त्या
प्रत्यक्ष यन्मया पूर्वप्रतिपन्न प्रबन्धेनार्थक्रियाकारि तदेवेदमिति निश्चय कुवंत्
प्रवृत्तकत्वात् प्रमाणन्तधानुमानमपि ।

प्रत्यक्षस्यापीत्यादिना व्याप्तिमाह । अर्थाव्यभिचार एवेति । पूर्वमभि-
मतार्थ^१कारित्वेन निश्चितस्यार्थस्य सम्भवे सति भाव एव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमन्यथा
तदभावे अर्थाभावे भाविन प्रत्यक्षस्य तद्विप्रलम्भान्निश्चिता^१र्थासम्वादात् । एतदु-
क्तम्भवति । यदार्थक्रियासमर्थं स्वस्तु प्रत्यक्ष न परिच्छिनत्ति । यदि च तथाभूत-
मपि वस्तु व्यभिचरेत्प्रमाणमपि न स्यात् । अव्यभिचारश्चान्यस्य कोन्यस्तदुत्पत्ते-
रित्यन्यस्यार्थान्तरभूतस्य^१ मोन्येन सहाव्यभिचार स तदुत्पत्ते कोन्यो नैवान्य । 10
तदुत्पत्तिरेवाव्यभिचार इत्यर्थ ।

कस्माद्(१)अनायत्तरूपाणामप्रतिबद्धस्वभावाना सहभावनियमाभावादव्यभि-
चारनियमाभावात् । तस्मादर्थक्रियाकारित्वेन निश्चिता^१र्थादुत्पत्तिरेव प्रत्यक्ष-
स्याव्यभिचार इति प्रामाण्यन्तच्चानुमानेप्यस्तीति सम द्वयमिति भाव ।

एतेनैतदपि निरस्त "प्रमाणस्यागौ^१णत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ^१" इति ।
यद्यगौणत्वमनुपचरितत्वमुच्यते तदानुमानमप्यनुपचरितमेवास्वलद्बुद्धिरूपत्वात् ।

अथ धर्मधर्मिसमुदायस्य साध्यत्वे हेतो पक्षधर्मत्वमन्वयो वा न सम्भवति
तेन पक्षधर्मत्वप्रसिद्ध्यर्थं धर्मिण साध्यत्वमुपचरितव्यमन्वयप्रसिद्ध्यर्थञ्च
धर्मस्येत्येवमुपचरितविषयत्वादनुमानमुपचरित ।

यदि तदुत्पत्तेः कार्यं गमकं सर्वथा गम्यगमकभावः प्राप्तः ।

तदयुक्त^२ यतो लोके धूममात्रमग्निमात्रव्याप्त यत्र धर्मिणि दृश्यते तत्रैवाग्नि-
प्रतीतिर्भवतीति कस्यात्रोपचार एव च समुदायस्यापि साध्यत्व सिध्यति । यदाह ।
“केवल एव धर्मो धर्मिणि साध्यस्तथेष्वसमुदायस्य सिद्धि कृता भवती”ति (१)
न चानुमानविषये साध्यशब्दोपचारे सत्यनुमानमुपचरितत्वात् ।

अथ प्रमाणस्यागौणत्वादभ्रान्तत्वादनुमानस्य तु भ्रान्तत्वादप्रा^३माण्यमित्यु-
च्यते ।

तदयुक्त (१) भ्रान्तस्याप्यग्न्यनुमानस्य तदुत्पत्त्या बाह्याग्न्यध्यवसायेन लोके
प्रामाण्यदर्शनात् प्रत्यक्षवत् । अथ प्रत्यक्षमपि प्रमाणन्नेष्यते तदा लोकप्रतीति-
वाधा । प्रत्यक्षानुमानयो प्रमाणयोर्लोकप्रतीतत्वात् ।

अथ नैव प्रत्यक्षानुमानयो प्रमाणत्व प्रतिपिद्यते । किन्तु लिङ्गन्त्रिलक्षण
चतुर्लक्षण वा न केनचित् प्रमाणेन सिद्धमिति पर्य^४नुयोगे यद्यनुमानमुच्यते साधक ।
पुनस्तत्रापि स एव पर्यनुयोग इत्येव सर्वत्र पर्यनुयोगपराण्येव सूत्राणि । तथा च
सूत्र (१)

“विशेषेणुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनमि”ति^१ (१)

तदप्ययुक्त । पूर्वमेव त्रैरूप्यग्राहकस्य प्रमाणस्य व्याप्तिवचनेनाक्षिप्तत्वात् ।
(न चाप्रमाणकेन पर)^२ पर्यनुयुज्यते वादिप्रतिवादिनोरसिद्धत्वात् ।

अथ वचनात्मकमनुमा^५न न वक्तु प्रमाणमथ (व)चनेन पर प्रतिपादयति
तथाऽप्रमाणकेन पर्यनुयोग क्रियत इति ।

तदप्ययुक्त । द्वयोरपि हि वचनादर्थप्रतीति प्रमाणभूतैवोत्पद्यतेऽर्थपरिच्छेद-
कत्वात् केवलम्बवतुरधिगमस्य निष्पन्नत्वात् प्रमाण नो वा तेन पुनरप्रमा(ण
भवत्यप्रामाण्ये वा द्वयोरप्यप्रमा)^३णमिति कथन्ततोर्थप्रतीति ।

यदप्युच्यते (१) “परसिद्धेनानुमानेनानुमा^६नन्निपिद्यत”इति तदप्येतेन
निरस्तमिति । सयोगवशाद् गमकत्वे ।

“न च केनचिदङ्गेन न सयोगी हुताशन ।

धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्त धूमात् प्रकाशनमि”ति ।

य सर्वथा गम्यगमकभावप्रमग आचार्यं दिग्नागे नाक्षिप्त पर प्रति
तदिहापि कार्यं(हेतौ आशङ्कते यदीत्यादिना)^३ साध्यादुत्पत्ते कारणात् कार्यं-

^१ Pramāna-Samuccaya.

^२ In the margin

सर्वथा जन्यजनकभावादिति चेत् । न । तदभावे भवतस्तदुत्पत्तिनियमाभावात् ।
एव हि (1)

कार्यं स्वभावैर्यावद्भिरविनाभावि कारणे ।

हेतुः स्वभावः;

हेतु, तत्कार्यत्वनियमात् । तैरेव ये तैर्विना न भवन्ति ।

द्रुमकण्टकारणस्येत्यध्याहार सर्वथा गम्यगमकभाव प्राप्त । अग्ने सामान्य- 112
धर्मद्विविधोपधर्मा अपि तार्णपाष्णादयो गम्या म्यु । धूमन्प्रापि त्रिविधधर्मवद्
द्रव्यत्वपापिवत्प्राप्तयोपि सामान्यधर्मा गमका भवेयु । कुत । सर्वथा जन्यजनक-
भावात् (1) तथा हि यथाग्निरग्नित्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभि (सामान्यधर्मैर्जन्य
तथा तार्णपाष्णादिभि) विज्ञेयैरपि । यथा च धूमो धूमत्वगाण्डुत्वादिभि
स्वनिप्रतैविज्ञोपधर्मैर्युक्तो जन्यस्तथा सामान्यधर्मैर्गपि सत्त्वद्रव्यत्वादिभिरात्मन
यथानयो कार्यकारणभावस्तथैव गम्यगमकभाव स्यादित्यत आह ।

नेत्यादि । न सर्वथा जन्यजनकभावस्तत्रच कुतन्तथा गम्यगमकभाव स्यात् ।
कस्मादिति चेत् । तदभावे तेषान्तार्ण (पाष्णत्वादीना विज्ञोपधर्माणामभावे) भवतो
भवतो धूमसात्त्व्य तेष एव त्रिविधधर्मैभ्यो भवतीतोपमात्मनस्तदुत्पत्तिनिमित्त-
स्याभावात् । तथा तदभावेऽत्रभावे भवतो द्रव्यत्वादे सामान्यधर्मैर्जातेरेवाप
भवतीत्येव गम्यस्य सत्त्वद्रव्यत्तिनियमस्याभावात् । कुत सर्वथा जन्यजनकभावा
न सर्वथा गम्यगमकभावा स्यात् ॥

यत्र एवमस्मान् कार्यं धूमदिव्य स्वभावेर्या (द्विभूतत्वादिति स्वगतै) स्ति-
स्तिभूतत्वात् तृतीया । अदित्यादि । अत्र न भवति । तार्णपाष्णादि (1)
कारणे । कारणविषये । यत्र कारणे एतत्कारणत्वमी । कारणत्वे स्वभावे-
र्यावद्भिरग्नित्वद्रव्यत्वादिभिर्ज्ञेयत्वादि । तेषा तार्णपाष्णादीना सामान्यधर्मैर्जात
हेतु तार्ण गम्यगमकत्वम् । तार्णपाष्ण (1) तत्कार्यत्वनियमात् । तेषामेव
कारणत्वात् तत्कारणत्वमित्यत्र तार्णपाष्णादि (य एवमस्ति) गम्य गम्यत्वम् ।
- हि तत्कारणत्वमित्यत्र तार्णपाष्णादि तर्क कारित्वमिति । तत्कारणत्वम् तत्कारणत्वा
सामान्यधर्मैर्जात एवमस्ति ।

कार्यगतान्तु विज्ञोपधर्मा गम्या अपि कारणात् । तैरेवैत्यादि । कार्यद्वि-
तैरेव धर्मै स्वभावे, कारणत्वात् तत्कारणत्वम् । तैरेवैत्यादिभ्यो धूमजन्त-

¹In the original

व्यभिचाराद् गमकत्व नेष्यते ।

भावोपि भावमात्रानुगोधनि ॥४॥

हेतुरिति वृत्तं । हेतो तादात्म्य तन्मानानुरोधित्वेव । नान्यादत्तं । तद्भाव-
भाबिन पश्चाद्भावनियमाभावात् । कारणाना कारणव्यभिचारात् ।

२—अनुपलब्धिचिन्ता

(१) दृश्यानुपलब्धिफलम्

अप्रवृत्तिः प्रमाणानामप्रवृत्तिफलाऽनति ।

पक्षज्ञानफला रचिनस्तुभेदव्यपेक्षया ॥५॥

अप्रवृत्ति प्रमाणानामनुपलब्धि । अभावेऽप्रवृत्ति पायवत् । नान्यथाऽप्रवृत्ति

गमकत्वन्नेष्यते ।

स्वभावेऽनुपलब्ध्यात् ।

स्वभावेऽनुपलब्ध्यात् । हेतुरिति वृत्तं इति नेसा हेतुप्रवृत्ति । प्रवृत्तिः प्र-
वृत्तिरिति भावमात्रानुगोधनि हेतुप्रभावमात्रानुगोधनि । अभावेऽनुपलब्धि-
हेतु । भावमात्रानुगोधनित्यनुपलब्धिहेतुत्वमात्रम् । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति प्र-
वृत्तिरिति । तादात्म्य एव तत्त्वानुगोधनित्वे । अभावेऽनुपलब्धि-
तद्भावित्वे । नान्यादत्तं । तद्भावमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्ति-
वृत्तिरिति हेतुत्वं । तद्भाव इत्यादि । अभावेऽनुपलब्धि (नि) प्रवृत्तिः प्र-
वृत्तिरिति । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धिः प्रवृत्तिमात्रानुगोध-
नित्वे । प्रवृत्तिमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
व्यभिचारात् । प्रवृत्तिमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-

प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
नुरोधित्वे तादात्म्यत्वं । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
रिति । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
प्रवृत्तिमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
प्रवृत्तिमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
प्रवृत्तिमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
प्रवृत्तिमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
प्रवृत्तिमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-
प्रवृत्तिमात्रानुगोधनित्वे । प्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति भावेऽनुपलब्धि-

हारप्रतिषेधस्य कार्यवत् । तेषा^६ हि उपलब्धिस्तद्गान् । पुर अयं हि भागभा-
 प्रतिषेधसाधनहेतूना सदृशो भाव । एव उपलब्धिरेव न भाव । वस्तुयोग्य
 422b लक्षण वा । अथवा^७ तदाश्रयज्ञानप्रवृत्तिः । ततः सत्ताज्ञानशक्त्याहाप्रवृत्ते ।
 अनुपलब्धिर्वा हि भावानामभाव । हेतुभेदापेक्षया । परत्तिद् अभावाज्ञानकार्यत्वात्
 हेतुर्वा हि अनुपलब्धिः तस्य भेदो हि विशेषणमिति । नोपलब्धिप्रमाणप्राप्त-
 सत्तावान् । अत्र अनुपलब्धिर्लिङ्गेनाभावः साध्यश्चेत् । अनुपलब्धिरेव उप-
 लब्ध्यन्तरस्य साध्ये(ति) अनवस्थाप्रसंगात् न स्यात् प्रतिपत्ति ।

अथोपलब्ध्यभावेऽप्यनुपलब्ध्यभाव स्यात् । तथा सत्ताभावोऽपि सिद्ध स्यात् ।
 अपार्थिकानुपलब्धि । अथान्योपलब्ध्याऽनुपलब्धि प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धि ।

अप्रवृ(त्तिरित्यादि । केपामप्रवृत्ति प्रमा)^१पानाम्(।)वृत्तान्न व्यभिभेदेन
 प्रमाणानाम्बहुत्वात् । आगमापेक्ष^७

13a -सिध्यतीत्युच्यत इति ।

एवमन्यते । ज्ञानज्ञेययोर्वाधा बोधरूपत्वेन विशेषाद् बोधरूप प्रत्यक्षादिक
 प्रमाण स्वत एव सिध्यति (।) ज्ञेयन्तु घटादिक जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते ।
 ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथं ज्ञा(नाभावस्य स्वत सिद्धि
 ज्ञेयाभावस्य च)^३ ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते । अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति ।
 तथा हि^१ ज्ञानाना स्वसम्बन्धितरूपत्वेनैकज्ञानमसर्गित्वाभावात् । केवल यदि
 स्वसन्ताने ज्ञान स्याद् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वत एव ज्ञानाभाव
 सिद्ध इष्यते ।

तथा सत्ताऽभावोपि सिद्ध स्यात् । तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलभ्येतानुप-
 (लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)^३पार्थिकानुपलब्धिरेवभावसिद्धौ । विज्ञान
 वान्यवस्तुनीति पक्ष दूषयितुमा^२ह । अथेत्यादि । अन्यस्य घटादिविवक्तस्य
 भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धिः ।

एतदुक्तम्भवति । घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानसर्गित्वाद्
 यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानम्भवति । तदा घटग्राहकत्वाभाव (निश्चाययतीति
 प्रतीतिप्र)त्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धि ।

^१ In the margin.

^२ 12th leaf is missing.

तथाऽन्यत्तत्तथाऽस्तत्ता किन्न सिध्यति ।

तथान्यत्तत्तथाऽस्तत्ता किन्न मिध्यति । तथेत्यनुपलब्धिवत् । इयोरपि घटप्रदेशयोरेवज्ञानसर्गित्वादित्यभिप्राय । अन्यस्य घटविविक्तस्य भूतलादे सत्तया सिद्ध्या निषेध्यस्यार्थस्य सत्ता किन्न मिध्यति ।

ननु भावनिवृत्तिरूपोऽभाव न कथं प्रत्यक्षमिन्द्र इत्युच्यते ।

एवमन्यते । अभावो नाम नास्त्येव केन मूलस्य भावविषयमेव प्रत्यक्ष-
मन्याभाव व्यवहारयति । तेन यदुक्तं 'अर्थापत्याऽभाव प्रतीयत इति ननु-
यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्न घटविनागो पटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः ।
पटाद्यभावस्य दिनष्टत्वात् । अथ भिन्नोऽभावस्तदा घटादीना परस्पर भेदो न
स्यात् । यदा हि घटाभावरूप पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात् । यदा न
पटस्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरपता तथा पटादिरेव स्यात् । पटाभावाद्
भिन्नत्वादेव ।

नाप्येषा परस्परभिन्नानामभावे न भेद शक्यते यत् । तस्य भिन्नभिन्न-
भेदपरणोऽविवक्षित्वरत्त्वात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभाव सम्भवति । नापि
परस्परभिन्नानामभावेन भेद शक्यते स्वतेनुस्य एव भिन्नानामुत्पत्तेः । नापि भेद-
व्यवहार शक्यते । यतो भावागामात्मीया मीय (?) रूपेणोत्पत्तिरेव स्वतो भेदः
(1) स च प्रत्यक्षप्रतिभासतया भेदव्यवहारोऽनु ।

तेन यदुच्यते परस्परव्यतिरिक्तत्वाभावात्परस्परविधिने ति तज्ज्ञानम् । किञ्च
(1) भावाभावाभेदो नाभावनिवृत्तौ नावस्थागतत्वात् । अथ स्वस्वभावात्परस्पर-
भावानुपपत्ति स त्वादिनि निवृत्तौ नावस्थात्वेन (1) नापि परस्परभावात्पर-
व्यतिरिक्त प्रत्यक्षते । हेत्वभावेनादत्तते ।

यत् प्राग्भावे सति हेतोः स्वस्वभावव्यतिरिक्तत्वात् परस्परव्यतिरिक्त-
त्वात् ।

यद्येवमप्युच्यते तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।
न च तद्विनाशे तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति तदाऽपि सत्येति ।

प्राग्भावात्परस्परव्यतिरिक्तत्वात् परस्परव्यतिरिक्तत्वात् परस्परव्यतिरिक्तत्वात्

4.22b हारप्रतिषेधस्य कार्यवत् । तेषा⁶ हि उपलब्धिस्सत्वात् । पुर अयं हि भावाभाव-
प्रतिषेधसाधनहेतूना सदृशो भावः । एव उपलब्धिरेव न भावः । वस्तुयोग्यस्य
लक्षणं वा । अथवा⁷ तदाश्रयज्ञानप्रवृत्तिः । ततः सत्ताज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्ते ।
अनुपलब्धिर्हि भावानामभावः । हेतुभेदापेक्षया । क्वचिद् अभावज्ञानकार्यत्वात्
हेतुर्हि अनुपलब्धिः तस्य भेदो हि विशेषणमिति । नोपलब्धिलक्षणप्राप्त-
सत्तावान् । अत्र अनुपलब्धिलिङ्गेनाभावः साध्यश्चेत् । अनुपलब्धिरपि उप-
लब्ध्यन्तरस्य साध्ये(ति) अनवस्थाप्रसगात् न स्यात् प्रतिपत्तिः ।

अथोपलब्ध्यभावेऽप्यनुपलब्ध्यभावः स्यात् । तथा सत्ताभावोऽपि सिद्धः स्यात् ।
अपार्थिकोऽनुपलब्धिः । अथान्योपलब्ध्याऽनुपलब्धिः प्रत्यक्षसिद्धाऽनुपलब्धिः ।

अप्रवृत्तिरित्यादि । केपामप्रवृत्तिः प्रमा^१णानाम् (१) बहुवचनं व्यक्तिभेदेन
प्रमाणानाम्बहुत्वात् । आगमापेक्ष^७ ३

× × ×

13a -सिध्यतीत्युच्यते इति ।

एवमन्यते । ज्ञानज्ञेययोर्बाधा बोधरूपत्वेन विशेषाद् बोधरूपं प्रत्यक्षादिकं
प्रमाणं स्वतः एव सिध्यति (१) ज्ञेयन्तु घटादिकं जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते ।
ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथं ज्ञानाभावस्य स्वतः सिद्धि-
ज्ञेयाभावस्य च^३ ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते । अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति ।
तथा हि^१ ज्ञानानां स्वसम्बन्धितरूपत्वेनैकज्ञानसंसर्गित्वाभावात् । केवलं यदि
स्वसन्ताने ज्ञानं स्यात् उपलब्धेतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वतः एव ज्ञानाभाव-
सिद्धि इष्यते ।

तथा सत्ताऽभावोऽपि सिद्धः स्यात् । तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलब्धेतानुप-
(लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)^३पार्थिकानुपलब्धिरभावसिद्धौ । विज्ञान-
वान्यवस्तुनीति पक्षं दूषयितुमा^२ह । अथेत्यादि । अन्यस्य घटादिविविक्तस्य
भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धिः ।

एतदुक्तमभवति । घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानसंसर्गित्वाद्
यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानमभवति । तदा घटग्राहकत्वाभावः (निश्चाययतीति
प्रतीतिप्र)त्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धिः ।

^१ In the margin.

^३ 12th leaf is missing.

तथाऽन्यत्तयाऽस्तता किञ्च सिध्यति ।

तथान्यत्तयाऽस्तता किञ्च सिध्यति । तथेत्यनुपलब्धिवत् । इयोरपि घटप्रदेशयोरेव ज्ञानसर्तुगित्वादित्यभिप्राय । अन्यस्य घटविविक्तस्य भूतत्वादे सत्तया सिद्ध्या निषेध्यस्यार्थस्य सत्ता किञ्च सिध्यति ।

ननु भावनिवृत्तिरूपोऽभाव स वयं प्रत्यक्षमिदं इत्युच्यते ।

एवमन्यते । अभावो नाम नास्त्येव केवलं मूलन्य भावविषयमेव प्रत्यक्ष-
मन्वाभाय व्यवहारयति । तेन यदुक्तमर्थोपस्थाऽभाय प्रतीयत इति तन्मुत्त ।
यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्न घटविनाशे पटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
पटाद्यभावन्य विनष्टत्वात् । अथ भिन्नोऽभावरतया घटादीना परस्पर भेदो न
न्यात् । यदा हि घटाभावरूप पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात् । यथा न
घटन्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरेति स्यात् । पटाभावाद्
भिन्नत्वादेव ।

गात्रेषां परस्परभिन्नानामभावे न भेदो जायते वस्तु । तस्य भिन्नाभि-
भेदरूपेणैव चिन्ताख्यात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभाव सम्भवति । नापि
परस्परभिन्नानामभावेन भेदो ज्ञियते स्वहेतुन्य एव भिन्नाणामुत्पत्ते । नापि भेद-
व्यवहार ज्ञियते । यतो भावानामात्मीया मीय (?) रूपेणोत्पत्तिरेव स्वतो भेदो
(1) स च प्रत्यक्षप्रतिभासतादेव भेदव्यवहारहेतुः ।

तेन यदुच्यते परस्परव्यतिरिक्तताभावप्राप्त्यापि न तद्वान्त । किञ्च
(1) भावभावभेदो नाभावविदधनोऽभावरथाप्यन्यात् । अथ स्वरूपेण भेदव्यव-
भावात्तानि स न्यापिति विगमयेन कथितेन (1) नापि प्राग्भावात्तद व्यक्त-
नादित्त्वं प्रकल्पते । हेतुभावेणानुत्पत्ते ।

ननु प्राग्भावे इति हेतुः स्यात्तदुक्तं त्वात्तानि प्राग्भावे निश्चय-
त्वात् ।

यद्येवमप्यत्रापि सामोक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् ।
न च तदुक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् ।
ननु यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्न घटविनाशे पटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
पटाद्यभावन्य विनष्टत्वात् । अथ भिन्नोऽभावरतया घटादीना परस्पर भेदो न
न्यात् । यदा हि घटाभावरूप पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात् । यथा न
घटन्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरेति स्यात् । पटाभावाद्
भिन्नत्वादेव ।

प्राग्भावात्तद व्यक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् तदुक्तं त्वात् ।

हारप्रतिषेधस्य कार्यवत् । तेषा^६ हि उपलब्धिस्तत्वात् । पुर अयं हि भावाभाव-
 प्रतिषेधसाधनहेतूना सदृशो भावः । एवं उपलब्धिरेव न भावः । वस्तुयोग्यस्य
 422b लक्षण वा । अथवा^७ तदाश्रयज्ञानप्रवृत्तिः । ततः सत्ताज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्ते ।
 अनुपलब्धिर्वाहि भावानामभावः । हेतुभेदापेक्षया । क्वचिद् अभावज्ञानकार्यत्वात्
 हेतुर्हि अनुपलब्धिः तस्य भेदो हि विशेषणमिति । नोपलब्धिलक्षणप्राप्त-
 सत्तावान् । अत्र अनुपलब्धिलिङ्गेनाभावः साध्यश्चेत् । अनुपलब्धिरपि उप-
 लब्ध्यन्तरस्य साध्ये(ति) अनवस्थाप्रसगात् न स्यात् प्रतिपत्तिः ।

अयोपलब्ध्यभावेऽप्यनुपलब्ध्यभावः स्यात् । तथा सत्ताभावोऽपि सिद्धः स्यात् ।
 अपार्थिकाऽनुपलब्धिः । अथान्योपलब्ध्याऽनुपलब्धिः प्रत्यक्षसिद्धाऽनुपलब्धिः ।

अप्रवृ(त्तिरित्यादि । केपामप्रवृत्तिः प्रमा)^१गानाम्(।)वहुवचन व्यक्तित्भेदेन
 प्रमाणानाम्बहुत्वात् । आगमापेक्ष^७ २

× × ×

13a सिध्यतीत्युच्यत इति ।

एवमन्यते । ज्ञानज्ञेययोर्वाधा बोधरूपत्वेन विशेषाद् बोधरूप प्रत्यक्षादिक
 प्रमाण स्वत एव सिध्यति (।) ज्ञेयन्तु घटादिक जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते ।
 ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथं ज्ञा(नाभावस्य स्वत सिद्धि
 ज्ञेयाभावस्य च)^३ ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते । अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति ।
 तथा हि^१ ज्ञानाना स्वमन्विदितरूपत्वेनैकज्ञानसंसर्गित्वाभावात् । केवल यदि
 स्वसन्ताने ज्ञान स्याद् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वत एव ज्ञानाभाव
 सिद्ध इप्यते ।

तथा सत्ताऽभावोपि सिद्धः स्यात् । तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलभ्येतानुप-
 (लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)^३पार्थिकानुपलब्धिरभावसिद्धौ । विज्ञान
 वान्यवन्तुनीति पक्ष दूषयितुमा^२ह । अथेत्यादि । अन्यस्य घटादिविषयतस्य
 भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिमिद्विरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धिः ।

एतदुक्तम्भवति । घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानसंसर्गित्वाद्
 यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानम्भवति । तदा घटग्राहकत्वाभाव (निश्चाययतीति
 प्रतीतिप्र)त्यक्षमिदं घटानुपलब्धिः ।

^१ In the margin.

^२ 12th leaf is missing.

तथान्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति ।

तथान्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति । तथेत्यनुपलब्धिवत् । द्वयोरपि घटप्रदेशयोरेकज्ञानससर्गित्वादित्यभिप्राय । अन्यस्य घटविविक्तस्य भूतत्वादे सत्तया सिद्ध्या निषेध्यस्यार्थस्य सत्ता किन्न सिध्यति ।

ननु भावनिवृत्तिरूपोऽभाव स कथं प्रत्यक्षमिद्ध इत्युच्यते ।

एवमन्यते । अभावो नाम नास्त्येव केवलं मूलस्य भावविषयमेव प्रत्यक्ष-
मन्याभाव व्यवहारयति । तेन यदुक्तं^१मर्थापत्याऽभाव प्रतीयत इति तदुच्यते ।
यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्न घटविनाशे पटाशुत्वन्निप्रगङ्गात् ।
पटाणभावस्य विनष्टत्वात् । अथ भिन्नोऽभावस्तदा घटादीना परस्पर भेदो न
स्यात् । यदा हि पटाभावरूप पटो न भवति तदा पटो घट एव गतान् । यदा न
घटस्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरूपता तथा पटादेराप स्यात् । पटाभावाद्
भिन्नत्वादेव ।

नाप्येषा परस्परभिन्नानामभावे न भेद शक्यते वर्त्तु । तस्य भिन्नाभिन्न-
भेदकरणेऽवचितकरत्वात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभाव सम्भवति । नापि
परस्परभिन्नानामभावेन भेद कियते स्वहेतुभ्य एव भिन्नानामुत्पत्ते । नापि भेद-
व्यपहार त्रियते । यतो भावानामात्मीयान्मीय (?) रूपेणोत्पत्तिरेव स्यात् । भेदः

(1) स च प्रत्यक्षप्रतिभासनादेव भेदव्यपहारहेतु ।

तेन यदुच्यते ' परस्परसंरक्तिद्विरुद्धाभावपराभाभिने ति तदयम् । किञ्च

(1) भावाभावाभेदो नाभावनिवृत्तौऽप्यवस्थापकतात् । अथ स्वरूपेण भेदव्य-
भावातामपि स स्थापिति निगमादेव कल्पितेन (1) नापि साध्याभावात् कल्पना
नादित्य प्रसज्यते । हेतुभावेनानुत्पत्ते ।

ननु प्रागभावे इति हेतो रतासाधुत्वात् स्थापयति प्रागभावे निवृत्त-
त्वात् ।

यद्येता एतादृशापि गार्होन्वभि स्याद् तिराभित एतादृशापि गार्होन्वभित ।
न च गार्होन्वभात् गार्होन्वभि एतादृशापि गार्होन्वभित एतादृशापि गार्होन्वभित ।
गार्होन्वभितरेव प्रागभावेनाप्यनुत्पत्ते । अथ स्वरूपेण भेदव्य-
भावातामपि स स्थापिति निगमादेव कल्पितेन (1) नापि साध्याभावात् कल्पना
नादित्य प्रसज्यते । हेतुभावेनानुत्पत्ते ।

प्रागभावादेव इति हेतो रतासाधुत्वात् स्थापयति प्रागभावे निवृत्त-
त्वात् ।

हारप्रतिषेधस्य कार्यवत् । तेषा^६ हि उपलब्धिस्तत्वात् । पुर अयं हि भावाभाव-
 प्रतिषेधसाधनहेतूना सदृशो भावः । एव उपलब्धिरेव न भाव । वस्तुयोग्यस्य
 4.22b लक्षणं वा । अथवा^७ तदाश्रयज्ञानप्रवृत्तिः । ततः सत्ताज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्तेः ।
 अनुपलब्धिर्हि भावानामभावः । हेतुभेदापेक्षया । क्वचिद् अभावज्ञानकार्यत्वात्
 हेतुर्हि अनुपलब्धिः तस्य भेदो हि विशेषणमिति । नोपलब्धिलक्षणप्राप्त-
 सत्तावान् । अत्र अनुपलब्धिलिङ्गेनाभावः साध्यश्चेत् । अनुपलब्धिरपि उप-
 लब्ध्यन्तरस्य साध्ये(ति) अनवस्थाप्रसगात् न स्यात् प्रतिपत्तिः ।

अथोपलब्ध्यभावेऽप्यनुपलब्ध्यभावः स्यात् । तथा सत्ताभावोऽपि सिद्धः स्यात् ।
 अपार्थिकानुपलब्धिः । अथान्योपलब्ध्याऽनुपलब्धिः प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धिः ।

अप्रवृत्तिरित्यादि । केपामप्रवृत्तिः प्रमा^१णानाम्(१) बहुवचनव्यक्तिभेदेन
 प्रमाणानाम्बहुत्वात् । आगमापेक्ष^७ ^३

× × ×

13a -सिध्यतीत्युच्यते इति ।

एवमन्यते । ज्ञानज्ञेययोर्वाधा बोधरूपत्वेन विशेषाद् बोधरूपं प्रत्यक्षादिकं
 प्रमाणं स्वतः एव सिध्यति (१) ज्ञेयन्तु घटादिकं जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते ।
 ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथं ज्ञानाभावस्य स्वतः सिद्धि-
 र्ज्ञेयाभावस्य च^३ ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते । अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति ।
 तथा हि^१ ज्ञानानां स्वसम्बन्धितरूपत्वेनैकज्ञानसंसर्गित्वाभावात् । केवलं यदि
 स्वसन्ताने ज्ञानं स्यात् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वतः एव ज्ञानाभाव-
 सिद्ध इष्यते ।

तथा सत्ताभावोऽपि सिद्धः स्यात् । तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलभ्येतानुप-
 (लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)^३पार्थिकानुपलब्धिरभावसिद्धौ । विज्ञान-
 वान्यवस्तुनीति पक्षं दूषयितुमा^२ह । अथेत्यादि । अन्यस्य घटादिविद्विक्तस्य
 भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धिः ।

एतदुक्तमभवति । घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानसंसर्गित्वाद्
 यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानमभवति । तदा घटग्राहकत्वाभावः (निश्चाययतीति
 प्रतीतिप्र)त्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धिः ।

^१ In the margin

^२ 12th leaf is missing.

यदा पुन एवदिधेऽनुपलब्धिरेवासता, तदा सिद्धेऽपि विषये मोहाद् विषयिणो ज्ञानशब्दव्यवहारान् अप्रतिपद्यमान^१ विषयप्रदर्शनेन समये प्रवर्तते। यथा सास्नादिसमुदायात्मकत्वाद्य हि गौरिति। तथा च दृष्टान्ताऽभिद्धिचोदनाऽपि प्रतिव्यूटा। विषयप्रतिपत्तावप्यप्रतिपन्नविषयिणा दर्शनात्। एवमनयोरनुप-

प्रति दृश्यानुपलम्भो नानाव्यभिचरतीत्यभावव्यवहार प्रत्यक्षमिति।

न नाप्यभावनोपलब्धानामपि (सत्त्वान्मित्य नक्तमानानुप)^१ एवमव्यभिचार इति एतन्ना प्रवृत्तुमशक्य इति वक्तुं युक्त। एव साभावस्य नियन्तावयमपि प्रत्यक्षन्न स्यात्। मन्देशान्न चान्यामिदचायवमन्यद् व्यवहारान् युक्त। तस्मान् प्रत्यक्षनिश्चायकत्वाद् भाववद् दृश्यस्याभावमपि व्यवहारमिति।

कथन्तर्हसिद्धभवहारस्य साध्यत्वमित्याह। यदा पुनरित्यादि। एद विरे ह्युपलम्भयोग्यानु (परदिधेरेवासता पदा)^१ र्थानामसत्ता तास्या। तदा सिद्धेऽपि प्रत्यक्षोपानावयवहारस्य विषये^१। मोहाद् विषयिणो [ऽगतो (ऽ)दिल्लभात्स्य]^१ ज्ञान। नान्तीत्येवमाहार। नान्तीत्येवम्भूतश्च शब्द नि शङ्कायामागतान्तरात् पुराणस्य प्रवृत्तिर्यवहार। नानप्रतिपद्यमानं पुमान्। विषयप्रदर्शने तद्व्यवहारविषयस्य षट्षिदिविषयप्रदेशस्योपलम्भमाहारस्य एदर्शनेन। समयेऽन्यत्पदवहारे प्रवर्तते। दृष्टान्तमाह। यथेत्यादि। सास्नादिसमुदायात्मक एव गौ। तत्र तत्र गौत्वा साधते किञ्चु गौत्ववहार। यदाप्युपलम्भे साधते एव साधतेऽप्यवहारान् वाहृतेषु साधतेरूपरूपत्वाद् गौत्ववहार न साधतेति न किञ्चित्पदवहारेन गौत्ववहारे एवर्तते। सास्नादिसमुदायमिदमिति हि गौत्ववहारो न साधतेरूपमिति गिरिता। वाहृतेषुऽपि तन्मिदमिदमन्तीति साधते न एवर्तते। तद् षट्षिदिविषयेषु एवमेवोपलम्भमिति प्रदर्शने तद्व्यवहारवहारे एवर्तते।

तथा चेति चेत्तत्र व्यवहार साधते नैव दृष्टान्तमिद्धिचोदनापि प्रतिव्यूटा प्रतिशिष्या। वाहृताहं विद्यावशात् साधते नैव विद्यते न साधतेऽप्यवहारसाधतेऽपि दृष्टान्तमिदमिति न साधते एव साधतेऽप्यवहारसाधते। एवसाधते तु साधते गौरित्या। एवसाधतेऽप्यवहारसाधते एव साधते, साधतेऽप्यवहारसाधते।

तत्रु गौ रिति विषय एवितरे न विद्यावशात् साधतेऽप्यवहारसाधते एव साधते, साधतेऽप्यवहारसाधते। विषयेऽपि। एवसाधते नैव साधतेऽप्यवहारसाधते। प्रतिपत्तावप्यप्रतिपन्नविषयिणा। तथा शब्द एव साधते साधतेऽप्यवहारसाधते।

^१ Ro ~ 10 20

51 ~ 10 20

लब्धयोर्हि स्वविपर्ययहेत्वभावभावाभ्या सद्ब्यवहारप्रतिषेधफलत्वमुक्तम् । एकत्र सशयात् अन्यत्र तु विपर्ययात् । तत्राद्या प्रमाणमुक्ता सद्ब्यवहारनिषेधे उपयो-
गात् । न तु व्यतिरेकदर्शनादौ सशयादुपयोगः । युक्ता द्वितीया त्वत्र प्रमाणं

निश्चय^७फलत्वात् ॥

4b द्व्यवहारोपि निमित्तनिश्चया^७भावान्मृत्पिण्डे न प्रवर्तयत्यनुपलम्भनिमित्तप्रदर्शने
घटाभावव्यवहारे प्रवर्तयते ।

एवमित्यादिनोपसंहारः । एवमुक्तेन प्रकारेणानुपलब्धयोर्दृश्यादृश्ययो
सद्ब्यवहारप्रतिषेधफलत्वन्तुल्यः ।

कथं स्वविपर्ययहेत्वभावभावाभ्यां स्वशब्देन सद्ब्यवहारस्य स्वरूपं गृह्यते
विपर्ययशब्देन सद्ब्यवहारविरुद्धोसद्ब्यवहारो गृह्यते । तयोर्हे^१तू । स्वविप-
र्ययहेतू । तत्र स्वहेतुरुपलब्धि^२विपर्ययहेतुर्दृश्यानुपलब्धिः । तयोरभावभावौ ।
स्वविपर्ययहेत्वभावभावौ । ताभ्यां ।

एतदुक्तम्भवति (१) अदृश्यानुपलब्धौ सद्ब्यवहारनिमित्ताया उपलब्धे
प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तावभावात् सद्ब्यवहारनिवृत्तिः । दृश्यानुपलम्भे तु सद्ब्यवहार-
विरुद्धस्यासद्ब्यवहारस्य निमित्तसद्भावात् प्रवृत्तिस्तेन सद्ब्यवहारस्य निवृत्ति-^२
रिति सद्ब्यवहारप्रतिषेधफलत्वन्तुल्यः ।

ननूपलम्भनिवृत्तावप्यर्थस्य सन्देहात् कथं सद्ब्यवहारो निवर्तते इत्याह ।
एकत्रेत्यदृश्यविपर्ययायानुपलब्धौ सत्त्वस्य सशयात् ततो निश्चयात्मकं सत्त्वव्यव-
हारो निवर्तते एव । सन्दिग्धस्तु सत्त्वव्यवहारो न निवर्तते । अन्यत्र तु दृश्यानुपलब्धौ
विपर्ययादिति सशयविपर्ययो निश्चयस्तस्मात् । असत्त्वस्य निश्चया^३दित्यर्थः ।

यद्यदृश्यानुपलब्धौ सशयं कथं सा प्रमाणमित्याह । तत्राद्येत्यादि । तत्र
द्वयोरनुपलब्ध्योर्मध्ये आद्या दृश्यानुपलब्धिः प्रमाणमुक्ता सद्ब्यवहारनिषेधे उपयो-
गाद् व्यापारात् ।

क्व तर्हि तस्या अप्रामाण्यमित्याह । न त्वित्यादि । व्यतिरेकस्याभावस्य दर्श-
ननिश्चयः । आदिग्रहणाच्छब्दो व्यवहारश्च गृह्यते । सशयाद् यतो नाभाव-
निश्चय उत्पद्यते ।^४ तस्मान्न प्रमाणं । द्वितीया त्विति । दृश्यविपर्ययानुपलब्धिः ।
अत्रेति व्यतिरेकदर्शनादौ निश्चयफलत्वान्निश्चय एव फलमस्या इति कृत्वा । सा
च दृश्यविपर्ययानुपलब्धिः प्रयोगभेदाच्चतुर्विधेति सम्बन्धः । विरुद्धश्च विरुद्धकार्यं
चेति विरुद्धकरोपः । मिद्धिरु (पलब्धिर्दृश्यात्मनो) ^५रित्यत्रापि सम्बन्धनीयः ।

^१ In the margin

(२) अनुपलब्धिश्चतुर्विधा

सा च प्रयोगभेदात् ।

(विरुद्धकार्ययोः सिद्धिः, सिद्धिर्हेतुभावयोः ।)

दृश्यात्मनोर; अभावाच्चानुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥६॥

यावान् कश्चित् प्रतिषेधव्यवहारं सर्वोह्यनुपलब्ध्या । तथा हि स द्विधा स्थियेत । कस्यचिद् विधिना निषेधेन वा । विधावपि विरुद्धो वा विधीयेताविरुद्धो वा । अविरुद्धस्य विधौ सहभावविरोधाभावाद् अप्रतिषेध । विरुद्धस्याप्यनुपलब्ध्यभावेन प्रतिषेधगतिः ।^१ तथा हि अपर्यन्तकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद् विरोधगतिः । साऽपि अनुपलब्धतः ।

एतेन स्वभावविरुद्धोपलब्धिविरुद्धकार्योपलब्धिश्च द्वे निर्दिष्टे ।

‘सिद्धिर्हेतुभावयो दृश्यात्मनो.’

इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तयो कारणम्बभावयोरनुपलब्धिरित्यर्थः ।

एतेनापि कारणानुपलब्धिः स्वभावानुपलब्धिश्च द्वे निर्दिष्टे इति चतुर्धा भवति । अभावायत्यभावोऽभावव्यवहारश्चार्यं प्रयोजन (यस्या सा तथा) ।^२

नन् विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरित्यत्रानुपलब्धिरिति न श्रूयते (१) तत्कथमनयोरनुपलब्धित्वात्मित्यत आह । यावान् कश्चिदित्यादि । यावान् कश्चिदिति व्याप्ता (?) चैतत् कथ्येत । न कश्चित् प्रतिषेधव्यवहारो लिङ्गजोऽस्ति योनुपलब्धिमन्तरेण शक्यते कर्तुं । न तु प्रत्यक्षमाध्यत्वमभावव्यवहारस्य निराकृतमेतच्च-पागेवोक्तन्तामेव (व्याप्तिं दर्शयितुमाह । तथा हीति)^३ । स इति प्रतिषेध । द्विधा स्थियेत व्यवहियेत कस्यचिदर्थस्य विधिना निषेधेन वा (१) कस्यचिद्विधा-वपि क्रियमाणे । विरुद्धो वा विधीयेताविरुद्धो वाऽविरुद्धस्य विधौ निषिध्यमानविधीयमानयो सहभावविरोधाभावादप्रतिषेधो निषेध्याभिमतस्य । विरुद्धस्यापी-त्यादि । एव ह्यनौ विरुद्ध स्याद् यदि तत्र स्वविरुद्धस्यानुपलब्धिः । तथा हीत्यादिनैतदेवा^४ । अपर्यन्तकारणस्येताक्षीणकारणस्य^१ भवतः नन्तानेनोत्पद्यमानस्य शीतस्पर्शदिरन्यादिसन्निधानान् पूर्वमिति द्रष्टव्य । अन्यभावेऽन्यादिभावेऽभावादनुत्पादाद् विरोधगतिः । न त्वभावादहेतुत्वाद् विनागम्य ।

एतद्वृत्तम्भवति । पूर्वपूर्वस्य शीतस्पर्शस्य स्वरमनिरोधे सन्त्युत्तरोत्तरस्य

^१ Dag-gam ^२ Ddag-pa.

^३ In the margin

अन्योन्यो^३पलब्धिपरिहारेण स्थितिलक्षणता वा विरोध नित्यानित्यप्रद ।

चा(ग्नितारतम्येन शीतस्पर्शं)^१स्यापनयनाग्नम्यगोगिन कर्मणोत्पत्तमानस्य यावत्सर्वसर्वेषानु^२त्पत्तिरुष्णस्पर्शलक्षणो भवति । तेन निर्हेतुकेपि विनाशोऽग्निसन्निधानात् पूर्वं प्रबन्धप्रवृत्तस्य शीतस्पर्शस्य स्पर्शनविरोधेऽन्यस्य च प्रबन्धो-
नोत्पत्तोरग्निसन्निधाने मत्पुनरुत्पत्तेरग्निशीतयोर्विरोधात्तदग्निरग्नौ न तु परमा-
र्थतो विरोध । अत एव विरोधवृत्तिरिति (त्याह ।

(यत्पुनरुच्य)^१ ते(१)न कारणनिवर्तनमन्तरेण तस्यनिश्चयादिनिवर्तनं नामेति ।

तदयुक्तं ।^३ निर्हेतुकत्वाद् विनाशस्य कथं कारणस्य निवर्तनं । अयं महेतु-
कविनाशमभ्युपगम्यैवमुच्यते तदा ययामो कारणं निवर्तयति कार्यं किन्त्वं निवर्तं-
यति । यदि च कारणनिवर्तनमन्तरेण न कार्यं निवर्तयितुं शक्यते तदा तत्कारण-
स्यापि कथं निवर्तकं थावत्तत्कारणं न निवर्तयति तत्कारणस्याप्येवमित्यनवस्थया
न कश्चित् कस्यचिन्निवर्तकं स्यात् (१) न च सन्नाना^४पेक्षयैर्नद्वन्द्वं युज्यते सहे-
तुके विनाशे सन्नानस्यैवाभावादिति यत्किञ्चिदेतत् । स चेत्यन्यभावे सत्यभावो-
नुत्पत्तिलक्षणो विरोधहेतुरनुपलब्धे सकाशाद् व्यवह्रियते ।

अनेन सहानवस्थालक्षणो विरोधो व्याख्यातः ।

द्वितीयं विरोधदर्शयन्नाह । अन्योन्योपलब्धीत्यादि । अन्योन्योपलब्धि-
परस्परप्रतिपत्तिस्तस्या परिहारो विवेकस्तेन^५ स्थितं लक्षणं स्वरूपं ययोस्ती
तथोक्तौ । तयोर्भावोन्योन्योपलब्धिपरिहारस्थितलक्षणता । सा वा विरोध (१)
वा शब्दं समुच्चये । नित्यानित्यत्ववदिति दृष्टान्तः ।

ननु प्रथमविरोधेष्वस्त्येव परस्परपरिहारः । द्वितीयेपि सहानवस्थानः ।
तथा हि ययोरेव धर्मयोरेकत्रानवस्थानन्तयोरेव द्वितीयो विरोधः । तथा हि रूप-
रसयोरयं नेष्यते ।^६ तत्कस्माद् विरोधद्वयमुक्तमिति चेत् (१)

सत्यं विषयविभागर्यन्तूक्तं । पूर्वो विरोधो दृश्यवस्तुविषय एव । द्वितीय-
स्त्ववस्तुविषयोप्यदृश्यविषयश्चेत्येके । यद्वा पूर्वकोन्यतोन्यस्याभावप्रतिपत्त्यान्येन
सह विरोधः । द्वितीयस्त्वन्येन सहैकत्वाभावेन स्वरूपविषय इत्यनयोर्विरोध-
योर्महान् भेदः । तथा हि नित्यत्वनिवृत्तिरूपमनित्यत्वम^७नित्यत्वनिवृत्तिरुप-
ञ्चानित्यत्वमित्येवमन्योन्यपरिहार एव विरोधः स्वरूपनिष्ठः । न च नील-

^१ In the margin

तत्राप्येकोपलब्ध्याऽन्यानुपलब्धिरेवोच्यते । अन्यथाऽनिधिद्वोपलब्धिकस्या^१-

निवृत्तिरूपम्पीतम्पीतनिवृत्तिरूप च नीलमनयोर्भावरूपत्वान्नीलाभावे पीतस्य भावप्रसगाच्च (१) तस्मान्नानयोरय विरोध । नाप्यनयोरन्योन्याभावाव्यभिचारेणाय विरोधोऽप्रतीते । अत एवाविरुद्धस्य विधानमुच्यते । नीलस्यापि नीलनिवृत्तिरूपेणानीलेना^१य विरोधो न नीलाभावनियतेनानीलेन तथाभूतस्यानीलवस्तुन पीतादिव्यतिरिक्तस्याभावात् । कथन्तर्हि नीलादौ दृश्यमाने पीतादेस्तादात्म्यनिषेध ।

नैष दोषो यस्मात् । नीलस्यैकस्योपलब्धेभ्यस्त्वादृश्यस्याप्युपलब्धमानस्वभापत्वे नति तथैवोपलम्भ स्यादित्येवमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वम्परामृश्य तादात्म्य स्वभावानुपलम्भान्निधिष्यते । अत्रापि च विरोधे न जानुपलब्धेरित्यपेक्षणीयन्तेनायमर्थ (१) स चान्योन्यपरिहारो विरोधोन्पलब्धोरेव निश्चेतव्य । तथा हि (१) विरोधिनाम्बिरोध एकप्रतिभासे सत्यन्याप्रतिभासनमेवोच्यते (१) भावस्य च रूपे प्रतिभासमाने तदभावो न प्रतिभासते (१) तस्माद् भावना वयोन्तादात्म्येनाप्रतिभासनाद् विरोधो निश्चीयते । एष नित्यानित्यादावप्रतिनिश्चेतव्य ।

अप्रतिभासन चैकप्रतिभासनमेवोच्यते । तथाह । तत्रापीत्यादि । तत्राप्यनन्तरोपने विरोधे । एषोपलब्ध्या । एवस्य विरोधिनि उपलब्ध्याऽन्यानुपलब्धिरेव निषेध्यानुपलब्धिरेवोच्यते । अन्यथेति परेवोपलब्ध्याऽन्यानुपलब्धिरेवोच्यते । तदाऽनिधिद्वो उपलब्धिर्वस्तु निषेधस्तु तस्मैवोपलब्ध्याऽन्यानुपलब्धिरेव । तत्रचोपलब्धमानस्य विरोधित्वमेव न स्यात्^१ । तस्माद् विरोधइत्यस्याप्यनुपलब्धिः कृत्वाद् विरुद्धोपलब्धादयो विधिमुलेन प्रयुक्ता अप्यनुपलब्धिर्नभावा भवन्ति ।

ननु विरोधिनीविरोधतक्षणसम्प्रकारितान् विरुद्ध्याने । न न सान्द्रप्रदावस्य प्रमाणस्य रूप सन्निहितोर्भवति । न ह्यनुपलब्ध्या (सन्निहित) प्रत्यक्षस्य रूप धूमस्य भवति नागने । तत्रापिद्विद्वेन विरुद्ध्याने विरुद्ध्याने प्रदेने दृष्ट्या पीतादभावोऽस्तीति रति ।

अथोच्यते । यदि विरोधस्य धारणे सन्निहितभावे विरोधित्वस्य

^१ In the margin

भावासिद्धेः । एकस्य निषेधात् अन्याभावामिद्धी हि अनुपलब्धिभिद्धिरेव । निषेधस्य हि अनुपलब्धिरुपत्वात् । अन्यान्यनिषेध तत्रापि कार्यकारणयो अनुभयस्य वा^१ तत्रानुभयस्य प्रतिबन्धाभावात् । तदभावेऽन्येन न भवितव्यमिति कुत एतत् । कार्यानुपलब्धावपि तदभावः, यतो नाकारणानि तद्वन्ति वैकल्य(प्रतिबन्धसम्भव)प्रसगात् तदभावः कुन स्यात् । तस्मात्^२ कारणानुपलब्धिरेवाभाव गमयति । स्वभावानुपलब्धिस्तु स्वयमसत्तैव (१) नाचार्या-

ग्निदर्शनाच्छीतस्य प्रतीति स्यात्तयोरेव विरोधसम्बन्धेन (समुत्थित[त]त्वान् । न शीता)^३ भावस्यासम्बन्धित्वात् । यदा ज्वाग्निना शीतो निवर्त्यते तदा कथं विरोध सम्बन्धो^४ द्विष्टत्वाभावात् । न च शीताभावेन सहाग्नेर्विरोध महावस्थानात् । नाप्यग्ने शीताभावाव्यभिचारित्वात्तत शीताभावाद्यनुमानः । अग्निभावेपि शीतभावदर्शनात् । तस्माद् यथा यथाग्निसद्भावे शीतस्यानुपलम्भस्तथा तथा दृष्टान्ते तदभावस्य प्र(तिपन्नत्वात् । अन्यत्राप्यग्ने)^५ शीताभावस्वर्यवानुमीयते । तेनायमर्थो^६ भवति (१) साध्यधर्मिण्यप्यग्निसद्भावे यदा शीतस्यानुपलम्भस्तदैवाग्नेर्विरोधित्वं नान्यदा । विरोधित्वेन च गमकत्वमित्यन्यानुपलम्भेन गमकत्वमित्युक्तम्भवति (१) अतो विरुद्धोपलब्धिरनुपलब्धिनियतत्वादानुपलब्धिरुपत्व । केवलभूतलोपलब्धेर्घटानुपलब्धिरुपत्ववत् । ए)^७ व परस्परपरिहारेपि विरुद्धोपलब्धिरनुपलब्धिरेव । यथाहंता स्याद्(१) अनित्यो^८ घटस्यानित्य इत्यत्र ह्यनित्योपलब्धिरेव नित्यानुपलब्धिरतो न नित्यानित्यरूपम्बस्तु ।

एवमर्थान्तरविधावपि निषेध्यस्यानुपलब्धिङ्गमिका प्रतिपाद्यार्थान्तरनिषेधेपि प्रतिपादयितुमाह । एकस्येत्यादि । कस्मात् (१) निषेधस्येत्यादि । न चार्थान्तराभावाद(र्थान्तरनिषेधेति)^९ प्रसङ्ग (१) यतस्तत्रापीत्यन्यनिषेधे साध्ये कार्यकाहणयोनिषेधो हेतु स्यात् ।^{१०} अनुभयस्याकार्यस्याकारणस्य वा निषेधो हेतु स्यात् । तत्र तेषु । अनुभयस्याकार्यकारणात्मकस्य निषेधेन सह प्रतिबन्धाभावात् तदभावेऽप्रतिबन्धस्याभावे । अन्येनेति प्रतिषेध्याभिमतम् । न भवितव्यमिति कुत एतत् । कार्यानुपलब्धावपि कुतस्तदभाव इति सम्बन्धः । तदभाव इति कारणाभावः । यतो नानाकारणानि तद्वन्ति कार्यवन्ति वैकल्य^{११} प्रतिबन्धसम्भवात् । एतच्च कारणमात्रे गृहीत्वोक्तमप्रतिबन्धासामर्थ्यस्य कारणस्याभाव कार्याभावाद् गम्यत एव (१) यतोनुभयस्य कार्यस्य चानुपलब्धिर्गमिका । तस्मात् कारणानुपल-

^१ In the margin

न्तरस्याभाव साध्यते। केवलं तत्र विषयी साध्यते। अत्यामपि यदा व्यापक-
धर्मानुपलब्ध्या व्याप्याभावमाह तदाऽभावोऽपि। इय हि विरुद्धविषयिणोऽनुप- 423
लब्धि योगविभागेन चतुर्विधा। विरुद्धसिद्ध्या। यथा नात्र शीतस्पर्श(ः)बह्वे।
एतेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरक्ता वेदितव्या। यथा नात्र तुषारस्पर्श बह्वे।
विरुद्धकार्यसिद्ध्या हि। यथा न शीतस्पर्शोऽत्र धूमाद्।

विधेरेवाभाव गमयति। कार्यस्येति सम्बन्धाद् गम्यते।

स्वभादानुपलब्धेरप्यभावाद्देतुत्वादवधारणमयुक्तमिति चेदाह। स्वभावानुपल-
ब्धिस्तु स्वयमसत्त्वैव¹ (1) नात्रार्थान्तरस्याभाव साध्यते। स्वभावान्तरस्य च निषेधे
साध्ये कारणानुपलब्धिरेवेत्यवधारणमतो न व्याघात।

किन्तहि तत्र साध्यत इत्याह। केवलमित्यादि। तत्रेति स्वभावानुपलब्धौ
विषयी असज्जानादि। अत्यामपीति स्वभावानुपलब्धौ यदा व्यापको यो धर्मस्त-
स्यानुपलब्ध्या व्याप्याभावमाह। यथा नात्र शिशपा वृक्षाभावादिति। तदा ऽभे⁵⁹-
दोपि व्याप्यस्य साध्यते। अपिशब्दाद् व्यवहारोपि। यदा हि समुन्नतयो पर्वत-
प्रदेशयोरेतस्मिन् प्रदेशे तरुवन दृश्यमानमतिगहनत्वादनवधारितवृक्षविशेषम्भवति।
तत्रापरस्मिन् पर्वतोद्देशे शिशपाभावो न निश्चेतुम्पार्यते शिशपाया अदृश्यत्वाद्
वृक्षस्तुपलब्धिलक्षणप्राप्त रति शक्यतेऽभावनिश्चय कर्तुन्तस्य। तदा व्यापका-
भावाद् व्याप्यस्याभाव साध्यते।

इयमित्यादिनाऽभावार्थेत्यादिकारिकाभाग व्याचष्टे। विरुद्धसिद्धयेति।
स्वभावविरुद्धोपलब्ध्या। यथेत्यादि। यत्र धर्मिणि शीतस्पर्श परोक्ष। वह्निश्च
दृश्यते (1) दूरतस्मिन् विषयेऽप्य प्रयोगं। एतेनेति स्वभावविरुद्धोपलब्ध्युदाह-
रणेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरक्ता वेदितव्या। यथेत्याद्युदाहरण। शीतस्पर्श- 16b
विशेष एव। हिमानुर्गतस्तुषारन्तस्य व्यापक शीतस्तस्य विरुद्धोग्निः। तत्राग्नि-
विरुद्ध शीत निदर्तयन् तद्व्याप्यन्तुषारस्पर्शमपि निवर्तयतीत्यर्थत स्वभावाविरुद्धो-
पलब्धावियमन्तर्भवति। यत्र च वह्नि प्रत्यक्ष शीतस्पर्शस्तुषारस्पर्शाच्चाप्रत्यक्ष-
स्तत्रायमपि प्रयोगो द्रष्टव्यः। विरुद्धस्य यत्कार्यन्तस्यासिद्ध्या। यथेत्यादि।
न शीतस्पर्शोऽत्र धूमादिति शी¹तविरुद्धोग्निस्तस्य कार्य धूम मोग्नि पन्निघापयति
स च शीतमपन्यति। यत्र च शीतस्पर्श परोक्षो वह्निरपि धूमश्च प्रत्यक्षस्तत्राय
प्रयोगो द्रष्टव्यः। एवन्तावद्विरुद्धकार्ययो सिद्धिरित्येनद् व्याख्यात।

अधुना (1)

¹Cf. तदाऽभावोऽपि

हेत्वसिद्ध्या । यथा नात्र धूमो वह्नौचभावात् ।

स्वभावासिद्ध्या । यथा नात्र धूमो वह्नोरनुपलम्भात् ।

एतेन व्यापकस्वभावासिद्धिरुक्ता । यथा नात्र^३ शिशपा वृक्षाभावात् ।

सर्वत्रापि अभावसिद्धचनुपलब्धे दृश्यात्मना तेषां च विरुद्धसिद्धयसिद्धी वेदितव्ये । अन्येषामभावा^४सिद्धे ।

यदि विरुद्धकार्योपलब्ध्याऽप्यभावसिद्धिः तत्कारणोपलब्ध्या किन्न सिध्यति ।

तद्विरुद्धनिमित्तस्य योपलब्धिः प्रयुज्यते ।

निमित्तयोर्विरुद्धत्वा(भावे सा व्यभिचारिणी) ॥७॥

“असिद्धिहेतुभावयो ” ।

इत्येतदुदाहरणाख्यानेनाचष्टे (१) हेत्वसिद्धयेति कारणानुपलब्ध्या । यथेत्यादि । यदा महाह्लदस्योपरि^२ वाष्पादौ धूमादिरूपतया सन्देहो भवति तदाऽयं प्रयोगो द्रष्टव्यः । तत्र हि निष्कम्पे महाह्लदे यद्यग्निः स्यात् प्रभास्वरतया प्रत्यक्ष एव स्यात् (१) अप्रत्यक्षत्वादेव वह्नोरभावात् कार्याभावसाध्यते । स्वभावासिद्धयेति स्वभावानुपलब्ध्या न तत्र धूमोऽनुपलब्धेरिति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति द्रष्टव्यः । एतेनेति स्वभावानुपलम्भप्रयोगेण । व्यापकश्चा^३सौ स्वभावश्च तस्यासिद्धिरनुपलब्धिरुक्ता । यथा नात्र शिशपा वृक्षाभावात् । स्वभाव एव वृक्षत्व शिशपात्वस्यातो वृक्षत्वेन शिशपा व्याप्ता ॥

ननु च स्वभावानुपलब्धावेव दृश्यनिषेधो न तु विरुद्धोपलब्ध्यादौ (१) तथा ह्यदृश्यस्यैव शीतस्पर्शस्य कार्यस्य चादृश्यस्यैव निषेधसाध्यते (१) दृश्यत्वे हि स्वभावानुपलब्धिरेव स्यात् । तेन यथाऽदृश्यस्य शीतस्पर्श^४निषेधस्तथा पिशाचादेरपि स्यादित्यत आह । सर्वत्रेत्यादि ।

एतदुक्तम्भवति । यथा स्वभावानुपलब्धावन्यत्रोपलब्धस्य घटादेः प्रदेशविशेषेऽभावसाध्यते तथान्यत्र प्रतिपन्नविरोधस्य शीतस्पर्शस्य प्रतिपन्नकार्यत्वस्य च कार्यस्य विरुद्धोपलब्ध्यादिना साध्यधर्मिण्यभावसाध्यते न तु सर्वदाऽदृश्यस्येति । सर्वत्रेति विधिमुखेन^५ प्रतिषेधमुखेन च प्रयुक्तायामभावसाधन्यामित्यभावश्चाभावव्यवहारश्चाभावशब्देनोक्तः ।

तेषामपि येषामभावेनाभावसाध्यते तेषां कारणादीनां दृश्यात्मनामेवासिद्धिरनुपलब्धिः । तद्विरुद्धानां च प्रतिषेधार्थविरुद्धानाञ्च स्वभावविरुद्धादीनां

यथा नात्र शीतस्पर्शः काष्ठात् । निमित्तयोर्विरोधे गमिके च । यथा नास्य (पुंसो) रोमहर्षादिविशेषाः सन्निहितदहनविशेषत्वात् ।

एतेन तत्कार्यादपि तद्विरुद्धकार्यभावगतिरुक्ता । यथा न रोमहर्षादिविशेष-युक्तपुरुषवानयं प्रदेशः धूमात् ।^१

सिद्धिरूपल^१) विधिलिङ्गत्वेन चैदितव्या । अत्र च दृश्यात्मना सिद्धिरिति न सम्बध्यते उपल^१) विधिवचनादेव दृश्यात्मताया लब्धत्वात् । किन्त्वेव सम्बन्धकर्तव्य । दृश्यात्मनान्निषेध्याभिमताना ये विरुद्धास्तेषा सिद्धिरिति । किङ्कारणम् (1) अन्येषामदृश्यात्मना कारणादीनामभावासिद्धेः । अदृश्याना निषेध्याभिमताना स्वभावविरुद्धादिति विरो(धाद्यसिद्धिः ॥

यदी) १त्यादि पर । शीतविरुद्धस्याग्ने कार्यं धूमस्योपलब्ध्याप्यभाव-सिद्धिः^१ शीतस्य । तत्कारणोपलब्ध्या । तस्य शीतविरुद्धस्याग्नेर्यत् कारण 17 काष्ठादिस्तस्योपलब्ध्या किन्न सिध्यति शीताभाव ।

तद्विरुद्धस्येत्याद्याचार्यं । तेन शीतस्पर्शेन विरुद्धस्य वृत्तेर्निमित्त काष्ठादि-स्तस्य योपलब्धि प्रयुज्यते सा व्यभिचारिणी । कदा (1) निमित्तयोर्विरुद्धत्वा- (भावे सति । अ) १ग्निशीतनिमित्तयोर्विरोधाभावे सति । उदाहरणमाह । यथेत्यादि । अत्र हि काष्ठात्^१ तस्य दहनहेतो शीतनिमित्तेन तुपारादिना विरोधा-भावात् । यत्पुनरप्रतिबद्धसामर्थ्यमग्निजनक काष्ठन्तस्य यद्यपि शीतनिमित्तेन विरोधस्तथापि तथाभूतस्य काष्ठस्य कार्यदर्शनादेव निश्चयात् कार्यविरोध एव स्यात् । निमित्तयोः पुनर्विरोधे गमिके च कारणानुपलब्धि । यथा नास्य पुंसो रोमहर्षादिविशेषाः । आदिशब्दाद् दन्तवीपाक^१म्पादय । विशेषग्रहण शीत-कार्याणा परिहारार्थं । पिराक्षादिविकारकृता अपि हि ते सम्भवन्ति । सन्निहितो दहनविशेषो यस्य पुरुषस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्(1)अत्रापि विशेषग्रहण यथा-भूतो दहनो रोमहर्षाद्यपनयनसमर्थस्तथाभूतस्य परिग्रहार्थं । अत्र हि परिताप-निमित्तस्य दहनस्य रोमहर्षादिनिमित्तेन शीतेन विरोधो^१स्ति । तस्माद् दहन स्वविरुद्ध शीतमपनयस्तत्कार्यमपि रोमहर्षादिकमपनयतीति । शीतस्पर्शस्य तत्कार्यस्य च रोमहर्षादि परोक्षत्वे सति वृत्तिदर्शनाच्छीतकारणनिवृत्त्या यदा रोम-हर्षादिनिवृत्ति साध्याभिप्रेता तदाऽप्य प्रयोगो द्रष्टव्य ।

एतेन कारणविरुद्धोदाहरणेन तत्कार्यादपीति विरुद्धस्य यत्कार्यन्तस्मादपि ।

^१ In the margin

इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम् ।

अन्यथा व्यभिचारि स्याद् भूमौ वाशी तस्मान्ने ॥१॥

4242

तद्विरुद्धकार्याभावात्कालोच्यते । यद्यपि विरुद्धकार्येणैव विरुद्धो यो
द्वितीय प्रमाणो म तद्विरुद्धकार्येण यत् कार्ये-त्याभावात्कार्यत्वात् । यथे पुरा-
रण । रोमहर्षोऽग्निज्योतो म शीतत्वात् शीतो म पुरुष म र्षा प्रत् पदेते
विज्ञो म तथा । प्रदेशोपादान भूमिदिपस्य पदभमे र्षा तस्मान्ने । कार्ये वि-
धर्मिणि न पदभर्मो हेतु स्याद् भूमस्य प्रदेशभमे-त्वात् । एवं च पणोम (१)
यत् वत्ति, शीतत्वात् रोमहर्षोऽग्निज्योतस्य पदोपादानात्प्राथम्ये । इत्यर्थः ।
तत्र हि शीतविरुद्धाग्निकार्यस्य भूमस्योपादानात् अग्निकार्यशीतकार्यस्य रोमह-
र्षोऽग्निज्योतो म शीतत्वान्नियमिष्यते तथाभूत्वात् प्राथम्ये । भूमो हि दृढा र्षा-
पयति म शीतान्नियमिष्यति (१) म शीतत्वान्नियमिष्यते म शीतत्वान्नियमिष्यति
त्वर्थान् कारणविरुद्धोपलब्धिरियम् ।

17b इयन्तद्विरुद्धोपलब्धि (१३२) गिति मन्वन्थ । कारणविरुद्धोपलब्धि मन्वन्थं ।
हेत्वसिद्धयैव कारणानुपलब्ध्यैव प्रागेव निश्चिष्टा । यस्मादायोर्गति प्रयोगो
कारणानुपलब्धेरैव कार्यभावगतिमन्वन्मादिय कारणानुपलब्धेरैवोपात्ता ।⁷

इतीयमित्यादि । मोक्षेन प्रभेदेन चतुर्विधापि गती ज्ञानान्तरप्रयोगभेदाद्
अष्टविधा भवति । तथा हि स्वभावविरुद्धोपलब्धेरौपात्तविरुद्धोपलब्धि प्रभेद
उक्त । स्वभावानुपलब्धेरौपात्तविरुद्धोपलब्धि । कारणानुपलब्धेरौ कारणविरुद्धो-
पलब्धि कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्च । विरुद्धकार्योपलब्धेरौपात्तविरुद्धोपलब्धिश्च
भवति ॥

ननु चिरविनष्टेष्यग्नौ वासगृहादौ धूमस्य सद्भावान् कथम्विरुद्धकार्योपलब्धेरौ
व्यभिचार इत्यत आह ।

तत्रेत्यादि । तत्र विरुद्धकार्योपलब्धि देशकालाद्यपेक्षणम् । नान शीत कर्मिश्चित्
काले यदाऽग्निर्वर्तमानो भूत् इति कालापेक्षणं व्योम्नि धूमात् कुत्रचिद्देशे नास्ति
शीतो यत्र सन्निहितो वह्नियन्तोय धूम उत्थित इति देशापेक्षणम् ।² आदिशब्दाद्
अवस्थाविशेषापेक्षणम् (१) योवस्थाविशेषो धूमस्य सन्निहितान्नेदृष्टस्तमपेक्ष्य
वर्तमानेषु काले शीताभावो नुमीयते । अग्निरयं धूमादिति कार्यहेतावपि देशका-
लाद्यपेक्षणमिष्टम् । अस्यैवार्थस्य समुच्चयार्थोऽपिशब्दः ।

ननु देशकालाद्यपेक्षित्वस्य कार्यहेतुविशेषणत्वेऽसिद्धो हेतु स्याद् धर्मिणो-
ऽभावादिति चेत् (१) न । प्रदेश एव धर्मिणि देशकालाद्यपेक्षित्वेन गमकत्वादि-
त्युक्तत्वात् ।

यस्तर्हि (समगुणेन) कारणकलापेन कार्योत्पादोऽनुमीयते स कथं त्रिविधे^२ हेतावन्तर्भवति ॥

हेतुना यः समग्रण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

(अर्थान्तरा) नपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥९॥

असावपि यथासन्निहितात् नान्यमर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभावः । तत्र कारणकलापात् कार्योत्पत्तिसम्भवोऽनुमीयते केवलम् । समग्राणा कार्यो-

अन्यथेति यदि न देशाद्यपेक्षणन्तदा व्यभिचारि विरुद्धकार्यं स्यात् । यथा भस्मानपेक्षितदेराकाल अशीतसाधने शीताभावे साध्ये व्यभिचारि । तद्वत् एवन्तावद् विरुद्धाद्युपलब्धिरनुपलब्धिरिति प्रतिपादित ।

यस्तर्हीत्यादि पर । समगुणेति सन्निहितानुपहितेन यथा क्षितिबीजो^१-दकादिकारणकलाप दृष्ट्वाकुर कार्योनुमीयते । स कथं कारणाल्यो हेतु-स्त्रिविधे स्वभावकार्यानुपलम्भाख्ये हेतावन्तर्भवति । न तावदनुपलब्धौ विधि-साधनत्वात् । कारणस्वभावत्वान्न कार्यहेतौ । अर्थान्तरेणार्थान्तरस्यानुमानान्न स्वभावहेतौ ॥

अन्तर्भावमाह ।

हेतुनेत्यादि । समग्रेणेति यावत् कारणकलापात् कार्यमुत्पद्यमान दृष्टन्तावता^५ नान्तावत्स्थाप्राप्तेन तत्र लिङ्गहणात् प्रागेव कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षत्वे वाऽन्त्यावस्थानिरश्चयायोगादनुमान । न च यस्तान् निश्चेतु शक्यति तस्यानुमान-मन्त्यक्षणानामवगिर्दानेनानिरश्चयात् । यः कार्योत्पादोऽनुमीयते स हेतो स्वभावो वर्णित । कुतोर्थान्तरानपेक्षत्वात् । तेनायमर्थं कार्योत्पादनयोग्यतामात्रानुबन्धि^६त्वात् स्वभावभूता ॥

ननु यदाऽन्त्यावस्थापेक्ष कार्योत्पादस्तदा कथमन्यानपेक्ष इत्याह । असावपीति कार्योत्पाद । यथासन्निहितो यादृश सन्निहित । कारणकलाप । तादृशात् सन्निहितान्तावत्प्रत्यक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभावः । (वस्य भावः) । समग्रस्य कारणकलापस्य (१) मन्तानापेक्षयैतद् उच्यते न क्षणापेक्षया । जनक^७ कारणकलापसन्तानोनपेक्ष इत्यर्थः ।

यद्यप्यनपेक्ष कार्योत्पादस्तथाप्यर्थान्तरत्वात् कथं स्वभाव इत्याह । तत्रेत्यादि । यस्मात्तत्र समग्रेषु कारणेषु समग्रात् कारणालिङ्गात् कार्योत्पत्तिः (सम्भव)-स्तथानुमीयते । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । कार्योत्पादनयोग्यतानुमीयत इत्यर्थः । एतदेव व्यनक्ति । समग्राणा कार्योत्पादनयोग्यतानुमानादिति । योग्यता^१ च

यस्तर्हि (समगुणेन) कारणकलापेन कार्योत्पादोऽनुमीयते स कथं त्रिविधे^२
हेतावन्तर्भवति ॥

हेतुना यः समग्रण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

(अर्थान्तरा)नपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णिगतः ॥९॥

असावपि यथासन्निहितात् नान्यमर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभाव ।
तत्र कारणकलापात् कार्योत्पत्तिसम्भवोऽनुमीयते केवलम् । समग्राणा कार्यो-

अन्यथेति यदि न देशाद्यपेक्षणन्तदा व्यभिचारि विरुद्धकार्यं स्यात् । यथा भस्मान-
पेक्षितदेशकाल अशीतसाधने शीताभावे साध्ये व्यभिचारि । तद्वत् एवन्तावद्
विरुद्धापलब्धिः अनुपलब्धिरिति प्रतिपादित ।

यस्तर्हीत्यादि पर । समगुणेति सन्निहितानुपहितेन यथा क्षितिबीजो^१-
दकादिकारणरूपाय दृष्ट्वाकुर कार्योऽनुमीयते । स कथं कारणारयो हेतु-
स्त्रिविधे स्वभावाकार्यानुपलम्भारये हेतावन्तर्भवति । न तावदनुपलब्धौ विधि-
साधनत्वात् । कारणस्वभावत्वान्न कार्यहेतौ । अर्थान्तरेणार्थान्तरस्यानुमानान्न
स्वभावहेतौ ॥

अन्तर्भावमाह ।

हेतुनेत्यादि । समग्रेणेति यावत् कारणकलापात् कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टन्तावता^५
नान्त्वावस्थाप्राप्तेन तत्र लिङ्गिहणात् प्रागेव कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षत्वे
वाऽन्त्वावस्थानिरश्चयायोगादनुमान । न च यस्तान् निश्चेतुं शक्यति तस्यानुमान-
मन्त्यक्षपानामर्वागुद्दर्शनेनानिरश्चयात् । यः कार्योत्पादोऽनुमीयते स हेतो स्वभावो
वर्णित । वृत्तोर्थान्तरानपेक्षत्वात् । तेनायमर्थं कार्योत्पादनयोग्यतामात्रानुबन्धि^६त्वात्
स्वभावभूता ॥

ननु यदाऽन्त्वावस्थापेक्ष कार्योत्पादस्तदा कथमन्यानपेक्ष इत्याह । असावपीति
कार्योत्पाद । यथासन्निहितो यादृग सन्निहित । कारणकलाप । तादृशात्
सन्निहितान्तान्यमर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभाव । (वन्त्य भाव) ।
समग्रस्य कारणकलापस्य (१) मन्तानापेक्षयैतद् उच्यते न क्षयापेक्षया । जनक^७
कारणकलापसन्तानोपपेक्ष इत्यर्थं ।

यद्यप्यनपेक्ष कार्योत्पादस्तथाप्यर्थान्तरत्वात् कथं स्वभाव इत्याह । तत्रेत्यादि ।
यस्मात्तत्र समग्रेण कारणेण नमत्तत् कारणालिङ्गान् कार्योत्पत्ति(मन्त्रव)-
स्तथानुमीयते । सम्भवत्यस्मादिति सम्भव । कार्योत्पादनयोग्यतानुमीयत इत्यर्थं ।
एतदेव व्यनक्ति । समग्राणा कार्योत्पादनयोग्यतानुमानादिति । योग्यता^१ च

न चाप्रमाणमियन्ततो लिङ्गान्तरप्रसग इत्याह । सापीत्यादि । सापि गतिरिति सम्बन्ध । रूपादेः किम्बिशिष्टस्यैकसामग्र्यधीनस्य । रसस्य जनिका या सामग्री तस्यामेव सामग्र्यामायत्तस्य रसतो लिङ्गाद्या गति (१) सा हेतुधर्मानुमानेन । रसस्य यो हेतुः पूर्वमपादानन्तस्य यो धर्मो रूपजनकत्वन्तस्यानुमानेन । तेनायमर्थो रसात् सकशात् तद्वेतोरससमानकालभावि रूपजनकत्वन्निश्चीयते । एव हि तस्य रससमानकालभावि रूपजनकत्व निश्चीयते । यदि समानकालभाविनो रूपस्यापि निश्चय स्यात्तेनातीतकालानामेकैव गति कार्यलिङ्गजा^५ ।

नन्वन्भिहिताद् रसहेतो सकाशात् पश्चात्समानकालस्य रूपस्यानुमान हेतो कार्यानुमाने व्यभिचारात् । कार्योत्पादनयोग्यतानुमाने च न रससमानकालस्य रूपस्यानुमान स्यात् । अनुमितानुमानप्रतीतेरभावाच्च । तेन यदुच्यते (१) यदातीताना गतिस्तदा कार्यंश्च तल्लिङ्गश्च (१) तस्माज्जातेति कार्यलिङ्गजा (१) यदा तु समानकालानाङ्गतिस्तदा कार्यं लिङ्ग यस्य हेतुधर्मानुमानस्य तत्कार्यलिङ्गन्तस्माज्जाता कार्यलिङ्गजेति तदपास्त । [तत्र परे मा] चावयविद्रव्ये रूपादयो गुणा व्यवस्थितास्तेन तत्र रूपादेरसतो गतिर्युक्ता । न बौद्धाना रूपादिव्यतिरेकेणावयविनोऽनभ्युपगमात् न धर्मिणोऽभावात् । धर्मिणमन्तरेण चानुमाने रमतो रूपादे सर्वत्रानुमानप्रसङ्गात्^७ असमुदायश्च साध्य स्यात् । अपक्षधर्मश्च हेतु स्यात् । नापि हेतुधर्मानुमान युज्यते रूपादिकार्यत्वेन रसादेरप्रतिपन्नत्वात् । न च क्षणिकपक्षमनिश्चित्यैवमुच्यते । क्षणिकत्वे हि रूपादे समानजातीयकार्यत्वस्यान्न रसादिकार्यत्व प्रतिबन्धग्राहकाभावात् । न क्षणानामनुमानानुमेयव्यवहारसम्बन्धानिश्चयात् । सन्तानाश्रयेण त्वनुमानादिव्यवहारे रूपादिसन्ता^१नाना न परस्पर कार्यकारणभाव प्रतिपन्न इति कथमनुमानानुमेयव्यवहार इति ।

एवमन्यते (१) न सर्वत्ररसादे रूपाद्यनुमानमपि त्वाग्रादौ धर्मिणि । तत्र च रूपादीना परस्पराविनिर्भागि^२ (१) नियम प्रतीयत एव (१) स च प्रतिबन्धहेतुकोऽन्यथा घटपटादीनामपि परस्पराविनिर्भागिनियम स्यात् । प्रतिबन्धश्च तेषा न तादात्म्य^२ भेदेन प्रतीतेर् (१) नापि तदुत्पत्ति समानकालत्वात् । न च कार्यसमवायस्तेषा यतो न तावदमभवेताना समवायबलादेकार्यसमवाय समवायस्यैवाभावान् । अतिप्रमङ्गाच्च । समवेतानामपि किं समवायेन स्वहेतुभ्य एव तथा निष्पन्ने । तथा निष्पत्त्यैव वाच्याभिधानाद् गमकत्वम् (१) तस्मादेकसामग्र्यधीनत्वप्रतिबन्ध । निश्चिनप्रतिबन्धम्य चान्^३मिन् काठेनुमान । यद्यपि चाप्रावयवी न विद्यते तथाप्याग्रादिप्रत्ययविषयस्य धर्मित्वन्नेन तत्र रमतो रूपादिगति ।

ननु तथापि कथमेवामेव सामग्र्यधीनत्व । यतो यै (१) येनैव स्वभावेन रूप

रूप जनयति न तेनैव रसादिक जनयति तेषां परस्पराभेदप्रसगात् । नाप्यन्येनान्य जनयति तस्य स्वभावभेदप्रसगात् ।

नैव दोषो यस्मात् । न तत्र रूपस्य पूर्वमेककार्यजनकत्व येनायन्दोष स्यात् । किन्त्वेककालमनेककार्यजनकत्वमेव । ततस्तस्यैवोत्पत्तिदर्शनात् । न च कारणस्य कार्यभाव एव कारणत्व येनानेकमेकस्मादुत्पद्यमानमेक प्रसज्येत किन्तु कार्योत्पत्तौ प्राग्भाव एव तस्य कारणत्व लोके । यथा चैककार्योत्पत्तौ तस्य प्राग्भावकारणत्वन्तथा कलापोत्पत्तावपि^५ दृष्टत्वात् । यद्वा येनैव स्वभावेन रूप रूप जनयति तेनैव रसादिकमपि स्वरूपभेदस्त्वेषामुपादानभेदकृतो न सहकारिकृत । तथा हि वायो स्पर्शसद्भावेपि रूपाद्यभावाद् रूपाद्यनुत्पत्ति । अग्नी च रूपादि-सद्भावेपि रसाभावाद् रसानुत्पत्ति । अप्णु रसादिभावेपि गन्धाभावाद् गन्धानु-त्पत्तिस्तेन रसादेनियत कारण रसादिरेवावसीयते । नियत च कारणमुपादान-कारण समानजातीयमभिन्नसन्तानवर्त्ति वा । तस्मादुपादानकारणभेदाद् रूपा-दीना स्वभावभेद ।

यत्पुनरुच्यते । तत्रानेकशक्तीनां समुच्चय । तेन रूपमेकया शक्त्या रूप जनयत्यन्यान्या रसादिकमिति ।

तदयुक्तम् (१) अनेकशक्तिद्वारेणाप्येकस्यानेककार्यकारणाभ्युपगमेऽनेकत्व- 19b
प्रसङ्गोऽनिवारित एव भावस्यानेकशक्तीनामेवानेकस्वभावत्वात् । अभिन्नत्वाच्च शक्तीनां शक्तिभेदे रूपस्य भेदप्रसङ्ग । भेदे वा शक्तीनां रूपस्याकारकत्व-प्रसङ्गात् । न च शक्तियोगात् कारकत्वमशक्तस्य शक्तिरोगाभावात् । शक्तस्यापि किं शक्तियोगेन स्वरूपेणैव कारकत्वाच्छक्तेश्च कारकत्व नु स्याच्छक्तियोगा-भावात् । अथ शक्तित्वान्न सा शक्तिमपेक्षते (१) भावोपि तर्हि शक्तिवत्त्वात् किमिति शक्तिमपेक्षते ।

योपि मीमांसको मन्यते । भावस्य स्वरूपातिशय एव शक्ति सा च भिन्ना-भिन्ना । यतो भावे गृह्यमाणे शक्तिर्न गृह्यतेऽतो भावाद् भिन्ना । कार्यान्विधानु-पपत्त्या तु सा भावस्याभिन्नाऽन्यथा भावस्य कारणत्वमन्यत्वात् । तदुक्त (१)

“शक्तयः सर्वभावानां कार्याधीनत्वात्पत्तिरल्पिता” इति (१)

सोपि निरस्तः । एकस्या शक्तेर्भिन्नाभिन्नरूपत्वविरोधान् । किं चार्था-पत्त्या कार्यात् प्राग्भाविन एव भावस्याभिन्ना शक्तिरल्पिता इति प्राग्भाव एव शक्तिः (१) स च प्रत्यक्षसिद्ध इति वक्ष्ये न शक्तिः प्रत्यक्षा । केवलं नाकार्य-दर्शान्निश्चीयते । तस्मात् कार्याद् रसादे कारणधर्मानुमानाद् अन्य कार्याहेना-वन्तर्भावात् । धूमैल्हनविकारवदिति । यथा धूमादगन्धादिनामद्रूपानुमिनो भस्मा-

तत्र हेतुरेव तथाभूतोऽनुमीयो । तस्य हेतुः । तथा हि

शक्तिप्रवृत्त्या न विना रसः सैवान्यकारणम् ।

इत्यती(तै कालानां गतिस्त्वन) कार्यविज्ञाना ॥१२॥

प्रवृत्तशक्तिरूपोपादानकारणस्य सत्कारिप्रमाणो रसो जायति । इत्यन-
विकारविशेषोपादानहेतुसत्कारिप्रवृत्त्यस्य सत् प्रमाणानुमानम् । तथा हि
शक्तिप्रवृत्तम् । स्वकारणस्य फलोत्पादानाभिमुख्येन विना न रसः (उत्पद्यते) ।
सैवान्यकारणम् । रूपोपादानहेतुना प्रवृत्तिकारणम् । रसोपादानकारणप्रवृत्तिरपि
रसोपादानकारणप्रवृत्ते सत्कारिणी^१ । तस्मात् यथाभूताहेतोरन्यप्रमाणयथाभूत-
मनुमापयन् रूपमनुमापयति ।

द्वारादीन्धनविकारानुमिते तद्वत् ॥

ननु च रसकार्येणानुमितात् कारणान् यथाभावात् यथाभावात् यथाभ्यानु-
मानमिदं न तु हेतुधर्मानुमानमित्यत्र आह । तत्रेति (१) रसाद् रसप्रमाणो हेतुरेव
तथाभूत इति रूपजननसम्बन्धोऽनुमीयते (१) यस्मिन्ननुमीयमाने कार्यान्तरमपि
तद्विशेषणान्निश्चितमभवति । न त्वनुमितान् कारणान् पदवात् कार्यान्तरमनुमेयं ।
कुत इत्याह । हि यस्मात् प्रवृत्ता न प्रतिपद्यते शक्तिर्यस्य तत् प्रवृत्तशक्तिः ।
तथाभूतं च तद्रूपोपादानकारणं चेति तयोक्तं । तस्य सत्कारिप्रवृत्त्यस्य सत् । रसहेतु रस
जनयति । तथाभूते च हेतावनुमितेर्याद् रूपानुमानं रूपपरमयोरेकमप्यधीनत्वात् ।
इन्धनविकारविशेषो भस्माद्वारादि । तस्योपादानं वाप्ये तस्य सत्कारिप्रवृत्त्ययोगिनि ।
तस्य यथा धूमजननन्तेन तुल्यन्तद्वद् रूपपरमयोरेकमप्यधीनत्वम् ।

तथा हीत्यादिना समर्थयते शक्तिप्रवृत्तेति सूत्रम् ।^१ अस्य व्याख्यानं स्वकारण-
स्येत्यादि । स्वकारणस्येति रसस्य यत् स्वकारणन्तस्य फलोत्पादनं प्रतीतिर^१-
सोत्पादनं प्रत्याभिमुख्येनानुगुण्येन विना न रस उत्पद्यते । सैवेति शक्तिप्रवृत्तं ।
अन्यकारणमित्यस्य व्याख्यानं रूपोपादानेत्यादि । रूपस्य य उपादानहेतवः पूर्व-
लक्षणसङ्गृहीता रूपपरमाणवस्तेषां रूपजननप्रत्याभिमुख्यं प्रवृत्तिस्तस्या कारणं ।
रसहेतुर्नैव सहकारिणा रूपोपादानस्य स्वकार्यं प्रत्याभिमुखात् । सापि रसोपा-
दानकारणप्रवृत्ती रूपोपादानकारणस्य रूपजननप्रति या प्रवृत्तिस्तथा महं कर्तुं
शीलं यस्या रसोपादानकारणप्रवृत्ते सा तयोक्ता । यत एवन्तस्माद् यथा-
भूताद्वेतोरिति प्रवृत्तशक्तिरूपोपादानकारणसहितात् पूर्वलक्षणसङ्गृहीताद् रसा-

^१ Pramāna-Samuccaya

इति तत्रापि अतीतानामेककालानाञ्च गति नानागतानां व्यभिचारान् । तस्मादियमपि कार्यल्लिङ्गजा । तेन नान्यो हेतुर्गमक । अप्रतिबद्धस्वभावस्याविना-
भावनियमाभावात् ।

ल्लिङ्गत्वेनाभिमतो रम उत्सन्नधाभूतमेव हेतुमनुमापयन् गमयन् समान्तात्
रूप गमयति । तेनायमर्थो हेतुनिश्चय एवेदो नान्य ।

न पुनरनुमितान् वारणान् पदचात् कार्यानुमान । यत्प्रत्येकार्थंजनकत्वेनैव
हेतुधर्मनिश्चयो नान्यथा तेनैवाह । इति तत्रापीत्यादि । इति अनेन प्रारण । तत्रापि
रमादे रमाद्यनुमानेऽतीतानामेककालानाञ्च गति । नानागतानामेककालानाञ्च
नादितोऽतीता । लिङ्गभूतरसनहर्भादिनि एववागन्तेषाङ्गि । नाज्जा
तानाम्दत्तमानेन लिङ्गेनानुमान व्यभिचारान् । अनागतानि तानानुमानान्
तत्र प्रतिबन्धवैयर्थ्यसम्भवात् न भवेदपि । यत्राद्योऽस्मात् इव भूयस्याहोरात्रानु
तदनुमान नियामकलिङ्गाभावात् । अद्य गर्दभसंज्ञानात् इव तदनुमानानुमानत् ।
तस्मादियमपि रमादे रमादिगति इत्यर्थे लिङ्गजेयदुमान । यत्प्रत्येकार्थं
त्वेन हेतुर्गमकस्तेन तस्मात् अविधादेतोर्वाच्यो हेतु मतोर्गमकर इति । तस्मात्
त्ताद्यत्स्यतद्वृत्तानिभ्या निश्चिद्व्यप्रतिबद्धस्वभावस्याविनाभावात् तस्मात्तानुमानान् ।

एतद्वृत्तसम्भवेति । तत्तादृशित्वेनाना मयोपेति । निश्चयानुमानेन निश्चयानु-
स्वहेतुभ्य एव निश्चयानुमानान् । तस्मान् मयावसान् मयावसान् मयावसान्
त्यात् । यत्प्रत्येकार्थं । तथा पूर्ववृत्तानाञ्च तस्मात् । यत्प्रत्येकार्थं तस्मात्
कि मयावसेन स्वहेतुभ्य एवतोर्गमकत्वेन । तस्मात्तानुमानान् तस्मात् तस्मात्
(1) तस्मात्तानुमानान् तस्मात् तस्मात् । तस्मात् तस्मात् तस्मात् । तस्मात् तस्मात्
तेरभाव इति पूर्वमेवोपासनाद्यनुमानान् । तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्

यत्प्रत्येकार्थं तस्मात् पूर्ववृत्तानामेव तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
मूळ ६।१६ । तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
पादिना । यत्प्रत्येकार्थं तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
जातो दुष्प्रवृत्तानामेव तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्

तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्

एतेन पिपीलिकोत्तरणमत्स्योद्धर्तनादिना^६ वर्षाद्यनुमानमप्युक्तम् ।
तत्रापि वर्षहेतुरेव भूतपरिणाम पिपीलिकादिव्यभिचारदेहेतु ॥

हेतुना (त्व)समग्रेण यत् कार्यमनुमीयते ।

तच्छेषवदसामर्थ्याद् देहाद् रागानुमानवत् ॥१३॥

तानुमानन्तदपि कार्यलिङ्गजमेवेति [प्र मा ण] वि नि श्च येऽभिहित ।

०६ तस्मादेतुपयव्यतिरेकेण नान्यो हेतुगमकोस्तीति स्थित ।

एतेनेति तस्मादेतुपयव्यतिरेकेण नान्यो हेतुगमकोस्तीति स्थित । तस्मान्नामुद्धर्तनमत्स्यविकार । आदि-
शब्दाद् त्रिगुणसामण्डूकतादिपरिग्रह । वर्षाद्यनुमानमित्यत्रापि आदिशब्दाद्
वाताद्यनुमानमुच्यते । यथा तदपि कार्यलिङ्गजहेतुधर्मानुमानात् ।

एतदेवाह ।^१ तत्रापिपील्याद । तत्रापि पिपीलिकोत्तरणादी । भूतपरिणा-
म एव वर्षहेतुर्गति । एवकारो भिन्नक्रम । वर्षहेतुरेव भूतपरिणाम । पिपीलि-
मानुमानप्रोभदेम्यगणादिलक्षणस्य हेतु । तस्माद् यथाभूताद् भूतपरिणामाद्
वर्षहेतु पिपीलिकादीनाम्विकारो जात । तथाभूतस्य हेतोरनुमानात् समान-
कार्यवर्षाद्यनुमान । अन्यत्र तु योग्यतानुमीयते न तु वर्ष एव प्रतिबन्धसम्भवेन
व्यभिचारात् । तस्मात् समग्रादपि कारणकल्यापान्नास्ति कार्यानुमान केवल योग्य-
तानुमानमेव ॥

दे तु मी मा म वा दयोऽममग्रादपि कारणात् कार्यमनुमिमते । तेऽप्यन्त-
न्नाददित्युक्ता उपेतद् दर्शयन्ताह (१)

हेतुना त्वसमग्रेणेत्यादि । असमग्रेणेति विकृतेन । शेषवदनुमानमनैकान्तिक-
मिन्दनं । कुतोऽन्यमर्थ्यात् । अस्य व्याख्यान समग्राण्येव हीत्यादि । कार्यस्य तावत्
सर्वथा ननुमान । योग्यतामप्यनुमानयन्ति समग्राण्येवानुमापयन्तीत्येतदपिशब्देनाह ।
असमग्र्यन्तन्नाददित्युक्ता (त) गोनरपरिणामनाप्यसामर्थ्यान् पाक्षिकमपि
नानुमान । देहाद् रागानुमानवद् अन्यस्योदाहरणस्य व्याख्यान । यथेत्यादि ।
देहस्यन्द्रियाणि च बुद्ध्याऽऽर्थादिति वृद्ध । रागादिमानस्य पुरुषो देहवत्त्वादित्त्रियवत्त्वात्
वदित्तन्नात् । एतद्वदित्यस्यो रागाद्यनुमान । आदिशब्दाद् द्वेषमोहादिपरिग्रह ।
सूत्रे तु देहस्योदाहरणमुच्यते । न हिन्द्रियाण्यत्र रागस्य रागादे । यस्मादात्मात्मीया-
न्निन्द्रियाण्युच्यते रागादिव । अन्यन्तन्नादिति वाच्यमिति याभिनिवेशेन स पूर्वं कारण
स्य समग्र्येणेत्यन्तन्नादिति । ननुतिस्येव उपेत्यन्तन्नादिति समर्थेन । योनि पदार्था-
न्तन्नादिति वदित्युक्ता । तस्माददर्शनप्रतिवृत्त्यात् । न समग्र्यात्तन्नादिति

समप्राप्ते हि हेतवो योग्यनामनुमापयन्ति, अतमप्रत्यक्षज्ञानत्वेनानामर्थ्याद् । 2
 यथा देहेन्द्रियद्वन्द्वित्यद् रागाद्यनुमानम् । आत्मात्मीयाभिनिवेनपूर्वका
 रागाद्य, अयोनिजोमनस्कारपूर्वकत्वात् सर्वदोषोत्पत्ते ।

देहादीना हेतुत्वेऽपि असामर्थ्यात् केवताना दिग्धे वृत्तदृष्टावपि शोभदनु-
 मानात् मद्यो भवति । तथा—

विपक्षेऽद्गृष्टिसात्रेण वार्यस्तामान्यदर्शनात् ।

हेतुज्ञान प्रमाणाभं वचनाद् रागितादिवन ॥१४॥

न हि चलनवचनाद्येव रागादिकार्यं अत्रुकात्मनाहेतुत्वज्ञात् । सौ राग
 इति चेत् । इत्यत्र विच्छिन्नोद्वाहितम् । राग इति तिस्रस्तन्मासीत्तन्मा-

योनिः । योनि योनि मन्त्रयोनीति "मन्त्रयोर्योनीति" वीणायां विवि-
 यम् पत्ययो वा । तत्रभूतस्वामी मन्त्रात्स्वयं योनिषोऽप्यन्यथा प्रमाणा-
 ज्ञान । तद्विरामात्मात्मिणा मयोनि' शोभरकारात्पूर्वकत्वात् सर्वदोषो-
 दोषोत्पत्ते ॥

यन् देहेन्द्रिययोपि रागादिना तेष्वन्वयित्वात् रागादिकार्यं विधानम् ।
 देहादीना हेतुत्वेपीति केवलानामिन्द्रियोपिनोपयत्नकरविधानम् । अतः सत्त्व ।
 रागादिनिमित्तकत्वात् रागादिकार्यो विपक्षेण हेतुत्वात्सर्वत्र न च हेतुत्वान्तरं
 अदृष्टावपि । विपक्षे वाच्यत्वात् तत्राद्योत्पत्तौ नान्यथा न ह्यो भवति । 2
 न विपक्षे । यथा नान्यथावपि न एतत्सर्वथा विपक्षे योऽदिकार्यो
 कार्यतामापन्नं कार्यमात्रं दर्शनात् । हेतुत्वान्तरं इत्यत्रात्मानं
 प्रमाणाभं प्रमाणाभत्तमिन्द्रियोपि विधानम् । अतः सत्त्व । इत्यत्र
 विधानाद्विद्वत् ।

यन् सर्वदोषे चरात् रागादिकार्यं नान्यथा विधानम् । इत्यत्रात्मानं
 न हीत्यादि । योऽप्योत्पन्नं सर्वदोषे चरात् नान्यथा विधानम् । अतः सत्त्व ।
 रागादिकार्यं नान्यथा विधानम् । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व ।
 अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व ।
 अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व ।
 अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व ।
 अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व ।
 अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व ।
 अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व ।
 अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व । अतः सत्त्व ।

एतेन पिपीलिकोत्तरणमत्स्योद्धत्तनादिना^६ वर्षाद्यनुमानमप्युक्तम् ।
तत्रापि वर्षहेतुरेव भूतपरिणाम पिपीलिकादिव्यभिचारदेहेतु ॥

हेतुना (त्व)समग्रेण यत् कार्यमनुमीयते ।

तच्छेषवदमामर्थ्याद् देहाद् रागानुमानवत् ॥१३॥

गानुमानन्तदपि कार्यलिङ्गजमेवेति [प्र मा ण] वि नि श्च येऽभिहित ।

ob

तस्मादेतुपयव्यतिरेकेण नान्यो हेतुगमकोस्तीति स्थित ।

एतेनेति रगादे रूपाद्यनुमानस्य कार्यलिङ्गजत्वकथनेन । पिपीलिकोत्तरण-
नामा गृहीताणानामन्यत्र मञ्जरण । मत्स्यानामुद्धत्तनमत्स्यविकार । आदि-
शब्दाद् त्रियुद्धिसाममण्डूकस्तादिपरिग्रह । वर्षाद्यनुमानमित्यत्रापि आदिशब्दाद्
वृत्ताद्यनुमानमुच्यते । यथा तदपि कार्यलिङ्गजहेतुधर्मानुमानात् ।

एतदवाह^१ । तत्रार्थान्याद । तत्रापि पिपीलिकोत्तरणादौ । भूतपरिणा-
म एव वर्षहेतुरिति । एवकारो भिन्नक्रम । वर्षहेतुरेव भूतपरिणाम । पिपीलि-
गाद्यनुमानादनुमानादित्यक्षयस्य हेतु । तस्माद् यथाभूताद् भूतपरिणामाद्
वर्षहेतु पिपीलिकादीनाम्विकारो जात । तथाभूतस्य हेतोरनुमानात् समान-
कार्यवर्षाद्यनुमान । अन्यत्र तु योग्यतानुमीयते न तु वर्ष एव प्रतिबन्धसम्भवेन
स्वभिद्यात् । तस्मात् समयादपि कारणकलापात्रास्ति कार्यानुमान केवल योग्य-
तानुमानमत्र ॥

य तु मी मा स वा दप्रोत्पन्नयादपि कारणान् कार्यमनुमिमते । तेज्यन्त-
न्वाप्यवृत्तिवृत्ता उच्येतेद् दर्शयन्नाह (१)

हेतुना स्वसमग्रेणेत्यादि । असमग्रणति विदग्धेन । शेषवदनुमानमनैकान्तिक-
मिन्द्रं । वृत्तोऽनामर्थ्यात् । अस्य व्याख्यान समग्राण्येव हीन्यादि । कार्यस्य तावत्
संबन्धा नानुमान । योग्यतामप्यनुमायन्ति समग्राण्येवानुमापयन्तीत्येतदपिशब्देनाह ।
असमग्रस्यैकान्तेनामान्त्वादित्यु (त्) गेनपरिणामेनाप्यसामर्थ्यान्ति पाक्षिसमपि
जायन्तेत्यन्त । देहाद् रागानुमानवद् उच्यस्योदाहरणस्य व्याख्यान । यथेत्यादि ।
देहस्येन्द्रियस्य च बहुवचनं भवति द्वन्द्व । रागादिमानस्य पुरुषो देहवन्वादिन्द्रियवन्वात्
बहुवचनान् । एतद्वदित्यस्यो रागाद्यनुमान । आदिशब्दाद् द्वेषमोहादिपरिग्रह ।
नृपे तु देहात्तद्वदनुमान । न हीन्द्रियस्यैव कारण रागादे । यस्मादान्मात्मीया-
भित्तिदेहात्तद्वदनुमान । अतस्तन्मात्मीयत्वात्सममति योभित्तिवेष स पूर्व कारण
यथा तद्वदित्यस्यैव कारणान् । अतोतिहा उच्यतेत्येव समर्थन । योनि पदार्था-
न्ममतिवदनुमानादिति । मम्यदर्थान्तरानुवृत्तेनुवात् । न समव्याख्यान इति

ग्रहणे दुःखविशेषदर्शनमात्रेण अभ्यासबलोत्पादिता । तथा हि मैत्र्यादयः^१ सत्त्व-
धर्मालम्बना इष्यन्ते । एताश्च सजातीयाभ्यासवृत्तयो न रागापेक्षिण्यः । नैव
रागादयः । विपर्ययाभावेऽभावात् ।^२ कारुणिकस्य निष्फल आरम्भोऽविपर्या-
सादिति चेत् । न । परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात् । इच्छया हि फलरक्षणत्वम् ।

सर्वथाऽभूतासमारोपाद्^३ निर्दोषः । तदन्येन वीतरागस्य दोषवत्त्वसाधने
न किञ्चिदनिष्टम् ।

निरूपणमात्रेण । अभ्यासबलोत्पादितेति पूर्वपूर्वसजातीयक्षणोत्पन्ना भवत्येव
करुणा । आगमेनापि नस्यन्दयन्नाह । तथा हीत्यादि । आदिसवराद् अनालम्बना
गृह्यन्ते । सत्त्वालम्बना पृथग्जनानां । धर्मालम्बना आर्याणां । अनालम्बना गाल-
भाहृकाभिनिवेशविगतानां बुद्धबोधिनस्त्वानां । मैत्र्यादयो मैत्रीकरुणामुनिनो^४पेक्षा
इष्यन्ते सिद्धान्ते ।

ननु च सत्त्वालम्बना एव पृथग्जनेनाभ्यस्तास्तास्तत्काय धर्मात्सत्त्वना
उच्यन्त इत्यत आह ।

एताश्च मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षा । सजातीयाभ्यासवृत्तयः पूर्वपूर्वसदृशक्षणबले-
नोत्पन्ते । एतावास्तु विशेषो यावत् सत्त्वम्पश्यति नायत्नरपालम्बना । यावद्भ्रम-
न्तावद् धर्मात्सत्त्वना । न रागापेक्षिण्य इति नानुशयेन मत्तेषु पवर्त्तन्^५ इत्यथ ।

ननु दुःखविशेषदर्शनमात्रेणाभ्यासबलोत्पादिनीत्यनन्तरमेवाप्यर्थ उक्तः ।

नत्यः । करुणामेवाश्रित्वाधुना सर्वाप्येवेति विशेषः । आत्मदर्शननिष्ठायाः
तर्हि करुणावदभ्यासाद् रागादयः प्रवर्त्तन्त इत्याह । नैव रागादयस्तस्यजातीयाभ्यास-
वृत्तयो येनात्मदृष्टिनिवृत्तावपि पदवर्त्तन् । आत्मादिद्विपर्ययाभावेऽभावात् ।

कारुणिकस्य निष्फले परार्थ आरम्भोऽविपर्ययात्सादात्तादभिनिवेशाभावेन
स्वार्थस्यैवाभावात् । नायन्त्येव परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात् । एष्टो नाम पण्य-
स्तथापि कथं फलत्वमिति चेत् । आह । इच्छेत्तादि । इच्छया तद्वत्तत्त्वात् ।
रक्षणमिच्छयाविपर्ययादित्यर्थः । यदिष्टन्तत्फलमिति यावत् ।

नन्वहमिति दुरिहरित्वात् कथं परार्थापि प्रवर्त्तन्ति चेत् (१) न (१)
अविलम्बिता^६ शान्तभावान् प्रवृत्तिरित्येते । योऽव्यक्तेन शून्योक्तिरित्येते-
करुणादित्यपरे । विनेयानां तथा एतिभाम्नादित्येते ।

सदयेत्युपनहत् । यदि त्वयाद् वीतरागस्य कश्चिदप्युक्तः स्यात्तदा
तेन सराग इत्युच्यते । सर्वथाऽभूतासमारोपाद् वीतरागनिर्दिष्टोऽपि । दोषसाधन-
स्य रागादेरदश्यभावात् । तदन्येन रागादिभ्योऽप्येव दन्तु गान्नादिना वीतरागस्य

भिनेवेशाक्षिप्त सार्वधर्मत्रिपयमाह ।

नैव करुणादय । अन्यथाऽपि सम्भवात् इति निवेदयिष्याम । गता गतो ब्रवीति तथा विरक्तोऽपि । एव न वचनमात्रात् नापि विज्ञेयत् प्रतिगति । अभिप्रायस्य दुर्वोधत्वात् । व्यवहारमकरेण सर्वेषां व्यभिचारात् । प्रयोजनाभावेऽवचनमिति चेत् । न । परार्थत्वात् ।

425b न युक्तो वीतरागत्वादिति चेत् । न । करुणायाऽपि प्रवृत्ते ।¹ संय करुणा राग इति चेत् । इष्टम् । अविपर्यागोद्भवत्वात् अशेष । करुणा अगत्यप्यात्म-

मभिनिवेशस्तेनाक्षिप्त जनित । सास्त्रप्रधर्मविपर्यामिति गन्तोपादानमन्धालम्बन चेतसोभिष्वङ्ग रागमाहुर्विद्वान् ।

स्यान्मत (1) वीतरागाभिमताना मंगीतरागादय इत्यन्ते । ते न मत्वा³-लम्बनत्वाद् आत्मादिदर्शनप्रवृत्ता मत्वानुनयप्रवृत्त्या चाभिष्वङ्गस्वभावात्मातो वीतरागा अपि रागिण प्रसक्ता इत्यत आह । नैव करुणादय इति (1) न सत्त्वा-लम्बना वीतरागाणा करुणादय । अन्यथापि सम्भवात् । (धर्माग्मनानामपि सम्भवात्)⁴ एतच्चानन्तरमेव निवेदयिष्याम । अत्र वचनाद् रागानुमाने क्रियमाणे वचनमात्रादप्रतिपत्तिरित्यनेन सम्बन्ध । यस्माद् यथा र¹क्तो ब्रवीति तथा विरक्तोपीति प्रक्षीणरागोपि । न वचनमात्राद् रागानुमान किन्तहि वचनविशेषात् । यो रागेणैव जन्यत इत्याह । नापि विशेषादिति । किङ्कारणम् (1) अभिप्रायस्य दुर्वोधत्वात् । विरक्तो हि रक्तवच्चेष्टते । रक्तोपि विरक्तवदित्यभिप्रायो दुर्वोध । ततश्च व्यवहारस¹ करेण सर्वेषामिति वचनाना । वचनमात्रस्य वचनविशेषस्य च रा¹गादेर्लिङ्गत्वेनोपनीतस्य व्यभिचारात् । न विशेषादपि रागाद्यनुमान । यदुक्त-न्तथा विरक्तो ब्रवीतीति तत्रोत्तरमागकते । प्रयोजनेत्यादि । वचनोच्चारण व्यवहार । न हि वीतरागस्य वचनोच्चारणे फलमस्ति तथा चाव्यभिचारो रागवचन-योरिति भाव । नेत्या चार्य । न प्रयोजनाभाव परार्थत्वाद् व्याहारस्य ।

न युक्त इत्यादिपर ।⁶ वीतरागो हि परेष्टव्यासक्तो न च सक्तिमन्तरेण परार्थप्रवृत्तिरस्तीति भाव । नैतदेव । करुणायापि प्रवृत्ते । संय करुणा राग इति चेत् । तदेतदिष्ट करुणा राग इति नामकरण । सत्त्वदर्शनविपर्यासायातत्वात् करुणापि रागात्मको दोष इति चेदाह । अविपर्यासित्यादि । अविपर्यासोद्भवत्व-
21b मेवाह । असत्यप्यात्मग्रहण इत्यादि । बु ख⁷विशेषदर्शनमात्रेणेति सस्कारदु खता-

¹ In the margin

तस्मादविनाभावोऽपि कार्यं कारणमनुमापयति । तत्रायत्तत्वात् । नान्यद् विपक्षेऽदर्शनेऽपि । सर्वदर्शनस्तु दर्शननिवृत्त्याऽभावनिश्चयः । इवचित् तथा दृष्टान् पुनर् (देवा)कालसंस्कारभेदेन अन्यपादर्शनात् । यथाऽऽमलक्य क्षीरावसेवे मधुरफला न चैवम्बहुल दृश्यन्ते ।^१ तेन एतद् युक्तं यत्तु मादृशो वक्ता रागादि

रागाणामात्माद्यभिनिवेशाभावात् । रात्र्युपयोगे हि वचनं प्रति । स एव राग उपयुक्तः स्यादात्माद्यभिनिवेशवता सर्वेषामेव रागित्वात् । तच्च रागस्य वचनं प्रत्युपयोगित्वन्नास्तीत्युक्तं । यत्तु कामता सामान्यहेतुत्वादित्यत्रान्तरे ।

तस्मादित्यादि निगमनं नान्तरीयकमेवेति कारणेनाविनाभाव्येदं । तत्र प्रतिबन्धात् । तत्र कारणे आयत्तत्वात् । नान्यदप्रतिबद्धं विपक्षे हेतोरदर्शनेऽपि अवर्गदर्शनस्यादर्शनमात्रेणानिश्चयात् । सर्वदर्शनस्तु दर्शननिवृत्त्या स्यान्निश्चयस्तस्य हि सर्वज्ञेयव्यापि ज्ञानं । एतदेवाह । सर्वदर्शन इत्यादि । किम्पुनरदर्शनमात्राणांभावनिश्चय इत्याह । अचिन्तयेत्यादि । तेन प्रकारेण दृष्टान् प्राक् । पुनर्देशकालसंस्कारभेदेनेति भेदशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । संस्कारक्षीरावसेकादि । पूर्वदृष्टप्रकारादन्यथा स्यात् । किमिदं इत्याह । यथाऽमलक्य इति । संस्कारभेदस्यैतदुदाहरणं चैवम्बहुलमिति न मधुरफला बहुलं दृश्यन्ते कषायफलानां बाहुल्येन दर्शनात् । न चेदा^२नी बहुलं मधुरफलानामदर्शनात् क्वचित्सम्भवितो मधुरफलस्य प्रतिक्षेपः । तथा देशभेदेन पिण्डलज्जूरस्य सम्भवकालभेदेन पुष्पादेः । आमलकीदृष्टान्तेन चैतज्ज्ञाह । यथाऽमलक्य क्षीरादि संस्कारादन्यथा भवन्ति । तथा रागादियोग्यदिचिन्तान्तानस्तत्त्वान्यासाभिनिवेशाद् योग्यो भवति । अन्यासाच्च नैरात्म्यालम्बनमेव दिशान् स्पष्टाभम्बराग्यमुच्यते । नैरात्म्यदर्शनादात्माद्यभिनिवेशविगमेन रागाद्यनुत्पत्तेः । सर्वधनधिपित्वाद्यालम्बनं च ज्ञानं स्पष्टाभं सर्वज्ञत्वं चोच्यते । नर्वाज्ञानविभागात् । तस्मात् तत्त्वान्यासनिमित्ता स्फुटाभत्यङ्गद्वारेण तत्त्वसाक्षात्करणेन प्रत्यक्षत्वाकारिणी रागादियोग्यस्वभावता ज्ञानस्य बाधने । न तस्मान्न्यथादृष्टमपि हेतुबलादन्यथा भवेदपि (१) तेन यदि नाम^३ रागारहितं क्वचित् वचनं न दृष्टान्तात्तदा सर्वत्र पीतरागे वचनेन न भाष्यमिति नास्ति निश्चयः । तत्रैवानिश्चित्यनिश्चयवचनमात्रेण रागद्यनुमानं । यत् एतन्नेन कारणेनैतदुद्देश्यं मादृशो वक्ता । योहि मियायोनिशो मनस्कारान् । तदेवाह । रागोऽस्तीत्यादि । यं पुनरन्यादित्याह । आत्मेत्यादि । आत्मदर्शनं न त्वाय दृष्टिः । नित्यतुलादिदिग्दर्शनेऽप्यनिश्चयमनस्कारः । इत्यनमानसचाय । आत्मदर्शनमेवायोनिशो मनस्कार इति विरोधः

तस्य च प्रतिरेकोऽनिश्चिन इति विपक्षेऽपि वृत्तिराशङ्क्येत । व्यतिरेक-
तिद्वयदर्शनमात्रस्य हि सशयहेतुत्वात् । न सर्वाऽनुपलब्धिरेव गमिका । तस्मा-
देकनिवृत्त्याऽन्यनिवृत्तिमिच्छन्ना तयो स्वभात्प्रतिबन्धोऽपि कश्चिदेष्येत् ।
अन्यथाऽगमता हेतुः स्यात् ॥

(स) त्रिरूपहेतुनिश्चय

हेतोर्मिष्वपि रूपे(पु) निश्चयस्तेन वर्णिताः ।

प्रसिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः ॥१७॥

426

३—व्याप्तिघिन्ता

क दिग्नागोष्ट प्रतिबध

न ह्यसति प्रतिबन्धेऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयोऽस्ति । तेन तमेव दर्शयन् निश्चय-

न्यदेवेति पृच्छति । किंपुनरित्यादि । शेषवत्स्वरूपमाह । यस्येत्यादि । यस्य हेतोर-
दर्शनमात्रेणाप्रमाणकेन विपक्षव्यतिरेक प्रसाध्यते । तस्य हेतो सशयहेतुत्वात्
सशयकारित्वाच्छेषवत्तदनुमानमुदाहृत । किञ्चकारणन्तस्य हेतो स व्यतिरेकोऽनिश्चित
इति विपक्षेऽपि वृत्तिराशङ्क्येत । किंपुनर्न निश्चित इत्याह । व्यतिरेकेत्यादि ।
अनुपलम्भेऽपि कथं सशय इत्याह । न सर्वेत्यादि । दृश्यानुपलब्धिरेव न गमिका ।
यत एवन्नादर्शनमात्राद् व्यतिरेकस्तस्मादेकनिवृत्त्या साध्यनिवृत्त्यान्यनिवृत्तिमाधन-
निवृत्तिमिच्छता तयो साध्यसाधनयो कश्चित् स्वभावेन प्रतिबन्धस्तादात्म्यत-
दुत्पत्तिलक्षणोप्येष्येत् । न केवलमदृष्टिमात्र । अन्यथा प्रतिबन्धानिष्टावगमको
हेतुः स्यात् । व्याप्तेरनिश्चितत्वात् ॥

231

यत एवन्तेन कारणेन हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेषु निश्चयो
वर्णिताः । आचार्य दिग्नागेन प्रमाणममुच्चयादिषु । असिद्धस्तु द्वयोरपि
साधनमित्यादिना । कस्य निरासेनेत्याह । असिद्धेत्यादि । आद्यादित्वात् तृतीयायं
तसि विपक्षेणेत्यर्थः ।

तत्रासिद्धविपक्षेण पक्षधर्मत्वनिश्चयो वर्णिताः । विपरोतार्थाविरुद्धस्तस्य
विपक्षेणाऽन्वयनिश्चयः । अथभिवार्यनेकान्तिकस्तस्य विपक्षेण व्यतिरेकनिश्चयः ॥

अन्वयव्यतिरेकनिश्चयः च वर्णयता प्रतिबन्धोप्यर्थतो दर्शित एव । यस्मान्न
ह्यसति प्रतिबन्धेऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयोऽस्ति (1) तेन कारणेन तमेव तादात्म्य-
तदुत्पत्तिलक्षण प्रतिबन्धदर्शयन्नाक्षिपन्निश्चयमाह । यस्य दोषस्य निराशो (?से)

मान् रागोत्पत्तिप्रत्ययविशेषणेन युक्त आत्मदर्शनायोनिशोमनस्कारवत्त्वात् । तदा वक्त्रे (ति) अपार्थको वचनोदाहार^२ । तस्माद् विपक्षेऽदृष्टिरहेतु ॥

न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिता ।

सभाव्यव्यभिचार(र)त्वात्, स्थालीतंडुलपाकवत् ॥१५॥

न हि बाहुल्येन^३ पक्वाना दर्शनेऽपि स्थाल्यन्तर्गतत्वेन केवलेन पाक सिध्यति । व्यभिचारदर्शनात् । एव एवस्वभावसमानपाकहेतुका पक्वा इति युक्तम् । अन्यथा तु तदनुमान शेषवद्व्यभिचारि ॥

(क) शेषवदनुमाननिरास

किं पुन शेषवदिति ।

यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकं प्रदर्शयते ।

(तस्य) मंशयहेतुत्वाच्छेषवत् तदुदाहृतम् ॥१६॥

मगामो वा । तदेति मादृशो वक्त्रेति विशेषणेष्यपार्थको वचनोदाहार । वचनादित्यस्य हेतोर्मादाहरणमनर्थमिति न्ययः । तदा हि यो मादृशो रागोत्पत्तिप्रत्ययविशेषणेन युक्त न रागी । यथाहमिन्ययमेव हेतु स्यात् । यत एवमदर्शनमात्रा^३न्नास्ति निश्चयन्तस्माद् विपक्षेऽदृष्टिर्विपक्षे हेतोरदर्शनमहेतुलिङ्गस्य व्यतिरेकनिश्चय प्रति ॥

न्यानुमति (१) विपक्षदृष्ट्या हेतोर्व्यभिचारो न च वीतरागे वचन दृष्टन्तस्माददर्शनात् साध्याभावे व्यतिरेक सिद्ध इत्यत आह ।

न चादर्शनमात्रेणेति विपक्षे हेतोर्व्यभिचारिता । कस्मात् (१) मम्भाव्यव्यभिचारत्वात् । मम्भाव्यो व्यभिचारो यस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्^४ । यद्यपि न दृष्टो विपक्षे तथापि तत्र मम्भावो न विरुद्ध इति मम्भाव्ये व्यभिचार । स्यादन्तर्गतान्मग्दुग्ना स्थानीतंडुलाम्नेपा पाकवत् ।

एतमेव दृष्टान्त समर्थयितुमाह । न हीत्यादि । बाहुल्येन स्थाल्यन्तर्गताना पक्वानान्दर्शनेऽपि न स्यान्व्यन्तर्गतत्वेन केवलेन पाक सिध्यति । मात्रग्रहणानु विशेषणत्वात् । यद् वक्ष्यन्तेवन्तु स्यादिति । कुतोऽपि द्विव्यभिचारस्य दर्शनात् । एवन्वन्वावा इति ये पक्वा दृष्टान्तस्तु यस्वभावा । एतैरेव पक्वं समान रागहेतुत्वेन पक्वा इति । अन्यथा त्विन्यस्य तस्मिन् विशेषणं । शेषोऽस्तीति शेषवदनिर्गती विपक्षोऽस्तीति यावत् । नच्च व्यभिचारि ॥

गिन्ने वा वि को क्त वापान् वागणानुमानस्य शेषवदनुमानमिहाभिप्रेतमना-

तदनुक्तेषु गम्यते ॥६८॥

न हि तस्य वाग् दर्शनभ्रान्तिर्या वचनेन निवर्त्यन्ते । स्मृति वाचाऽदर्शनं
त्रियत इति चेत् । दर्शनमप्रतीक्षमान नाङ्गमिति युक्तं तत्र स्मरणादात्मन् ।
अदर्शनान्तु दर्शनाभ्यास । स दर्शनेन दाध्यते । तदभावे निद्र एव इन्द्रपर्शनं
तत्तिद्वये वचन ।

एतदेव व्याचष्टे । यदीत्यादि । तेनेति वैधर्म्यवचनेन विष्णवे तेनोक्तं
स्याप्यते । तदित्यदर्शनमनुक्तेषु वैधर्म्यं गम्यते । दर्शनाभावात्प्राप्तत्वात्
वैधर्म्यवचनान् प्रागपि सिद्धत्वात् । तदाभावात्प्राप्तत्वात्प्राप्तत्वात् ।

तेतोर्दर्शनभ्रान्तिविषयेति तन्नित्यवृत्त्यस्यैवार्थवत्त्वमिति अत्रापि । तत्ति-
त्यादि । तस्येति प्रतिपाद्यत्वात् वैधर्म्यवचनान् प्राप्तम् । तेनाभ्यासः कदाचित्
नन्ति वा वैधर्म्यवचनेन निवर्त्यन्ते । तस्मादेतन् यथा स्यात्प्राप्तत्वात् ।
तित्तु तत्तिस्मृतमिति माधर्म्यवचनेन स्मर्यते । तथा स्मरति वा ।
नादर्शनं त्रियत इति चेत् । तदाभावेन विषयस्य । तदाभावेन ।
दर्शनमपत्तीयमात्ममर्स्यात्वात् न साध्यप्रतिपत्त्यस्यैविति सु । तदेति ।
स्मरणादात्मन् । अदर्शनात्प्राप्तत्वात् । तदाभावेन । तदाभावेन ।
हेतीर्दिव्ये । स दर्शनेन साध्यते । तदाभावे त्ति अदर्शनात् ।
भान इत्यप्राप्तत्वात् तत्तिद्वये दर्शनाभावात् । तदाभावेन ।
न तरोत्तरात् विवर्त्येति । तदाभावेन । तदाभावेन ।
तिरपि । तदाभावेन । तदाभावेन ।
तेन । तत्तिद्वये । तदाभावेन ।

तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन ।
तिरपि । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन ।
तेन । तत्तिद्वये । तदाभावेन ।

तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन ।
तिरपि । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन । तदाभावेन ।
तेन । तत्तिद्वये । तदाभावेन ।

माह । तत्रान्वयनिश्चयेन विरुद्धतत्पक्ष्याणा^१ निरास । व्यतिरेकस्यानिश्चयेन तत्पक्षशेषवदादे ॥

(प्रसिद्धस्तु) द्वयोरिति हि एकत्र सिद्धस्य प्रतिषेध । प्रसिद्धवचनेन शेषवदसाधारणयो सपक्षविपक्षयो^२रपि असन्देहः ।

अन्यथाऽमति प्रतिबन्धे विपक्षेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके हि ।

व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्यवचनञ्च यत् ।

यदुभय विरुद्धानैकान्तिकप्रति^३पक्षेण वक्तव्यमिति तच्च वैधर्म्यवचन ऐ(?अनं) कान्तिकप्रतिपक्षेण ॥

यद्यदृष्टिफलन्तश्च

यदि तेन (वैधर्म्यवचनेन विपक्षे) ऽदर्शनं ख्याप्यते

न यो निश्चय उक्तस्त व्याचष्टे । तत्रेत्यादि । विरुद्धतत्पक्ष्याणामिति विरु^३द्धानां विरुद्धपक्ष्याणा च विरुद्धपक्ष्या येषा सत्त्व विपक्षे निश्चित सपक्षसत्त्व सन्दिग्ध । सन्दिग्धानैकान्तिका एवैते परप्रसिद्ध्या त्वेवमभिधान । व्यतिरेकस्यानिश्चयेनेति प्रकृतेन सम्बन्ध । अनैकान्तिकस्य निरास इति सम्बन्ध । तेनायमर्थं साधारणानैकान्तिकस्येति । तत्पक्षस्य च । अनैकान्तिकपक्षस्य च । शेषवदादे । आदि-शब्दात् सपक्षवि^४पक्षयोस्सन्दिग्धस्य निरास । यस्य सपक्षसत्त्व विपक्षे चादर्शनमात्राद् व्यतिरेकमनच्छेपवत् ।

प्रसिद्धस्तु द्वयोरित्या चार्थं ग्रन्थमिदानीं व्याचष्टे । द्वयोरित्यादि । द्वयोरित्यनेनैकस्य वादिन प्रतिवादिनो वा य सिद्धस्तस्यप्रतिषेध (१) प्रसिद्धवचनेन सन्दिग्धयो शेषवदनाधारणयो प्रतिषेध इति सम्बन्ध (१) क्व सन्दिग्धयोरित्याह । सपक्षवि^५पक्षयोरपीति शेषवतोऽसपक्षसन्देह । असाधारणस्य तु सपक्षविपक्षयो । तस्मान्निश्चयवचनादा चार्थेणापि प्रतिबन्ध इष्ट एव ॥

अन्यथाऽमति प्रतिबन्धे साध्यसाधनयो । विपक्षेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके आचार्येणैवमाणे । व्यभिचारिविपक्षेणानैकान्तिकप्रतिपक्षेण वैधर्म्यवचन च यत् प्रतिज्ञानन्दपार्थक्यमित्याकूत ।

क्व पुनराचार्येण प्रतिज्ञानमित्याह । यदेत्यादि । न्या य मु खे चैतदुक्त । यदुभय वक्त्रमिति नायम्यं वैधर्म्यं च । कस्य प्रतिपक्षेण किमुक्तमित्याह । विरुद्धेत्यादि । साधनस्य वचन विरुद्धप्रतिपक्षेण वैधर्म्यवचनमनैकान्तिकप्रतिपक्षेण । यद्यदृष्टिफलन्तश्च । अदर्शनमात्रफलन्तश्चेति वैधर्म्यवचन ।

व्यतिरेक सिद्ध एव साधन इति तथाभावनिशयमपेक्षते । अनुपलम्भानु-
वचिन्त् अभावसिद्धावप्यप्रतिबद्धस्य तदभावे सर्वत्र^१ अभावागिन्ने ।
सशयादव्यतिरेक एव शेषवद्व्यभिचार ॥१६॥

किञ्च ।

व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यात् ;

427b नेद निरात्मक जीवच्छरीर अप्राणादिमत्त्वप्रमङ्गलात् । निरात्मकेषु घटा-
विषु दृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात् । तन्निवृत्त्या आन्मगने । अद्रुग्मानुपलम्भानु-
अभावासिद्धौ घटादेर्नैरात्म्यासिद्धे प्राणादेरनिवृत्ति ।

चारित्व स्यादिति ।

ननु प्रतिबन्धवलात् साध्याभावे हेतोर्व्यतिरेके गति मत्ताभावेण व्यतिरेको
गमक स्यादित्यत आह । व्यतिरेकस्त्वित्यादि । हेतोर्था विपक्षाद् व्यतिरेक
स सिद्ध एव निश्चित एव साधन । इति हेतोस्तथाभावनिशचय साध्याभावे यो
हेत्वभावस्तन्निश्चयमपेक्षते । एतदाह (१) नाम्नाकम्भवतामिव र्गनाभावमात्राद्
व्यतिरेक । किन्तु साध्यसाधनयो सति प्रतिबन्धे साध्याभावे हेतोर्विपक्षा-
द्व्यावृत्तत्व स्वगतो धर्म । हेतोश्च यद्रूपन्तदवश्य स्वनिश्चयमपेक्षते जापकत्वादिति ।
कथ त्वन्मतेन शेषवतो व्यभिचारित्वमिति चेदाह । अनुपलम्भास्त्वित्यादि ।
क्वचिद्विपक्षैकदेशे हेतोरभावसिद्धावप्यप्रतिबद्धस्य हेतो साध्ये । तदभावे साध्याभावे
सर्वत्र विपक्षेऽभावासिद्धे । कारणात् सशयस्ततो विपक्षादव्यतिरेको य स एव
व्यभिचार शेषवत (१)

किञ्चेति दोषान्तरसमुच्चय । यद्यदर्शनाद व्यतिरेकस्तदा व्यतिरेक्यपि हेतु
स्यात् । कीदृश नेद निरात्मकमित्यादि । प्रसङ्गमुखेन चेदमुक्तमप्राणादिमत्त्व-
प्रमङ्गलात् । प्राणादिमत्त्वाच्च सात्मक । अय च हेतु सात्मके क्वचिन्न दृष्टो-
निरात्मकेभ्यश्च व्यावृत्त इति साध्यनिवृत्तौ निवृत्तिधर्माव्यतिरेकी कथ्यते ।
तथा हि निरात्मकेष्वात्मरहितेषु घटादिषु दृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात् प्राणापानो-
न्मेषनिमेषादर्शनात् । दृष्टेषु स्वभावानुपलम्भेनैवादर्शन प्राणादीनामुपलब्धिलक्षण
प्राप्तत्वात् । अदृष्टेष्वपि तज्जातीयतया । तेन नैरात्म्य प्राणाद्यभावेन व्याप्त ।
जीवच्छरीरे तु तन्निवृत्त्या प्राणादिमत्त्वाभावनिवृत्त्या नैरात्म्यस्य निवृत्तेरात्मगति
स्यात् । तत्र तर्हि कथ सशयहेतुरिति चेदाह । अदृश्येत्यादि । अदृश्यस्यात्मनो-
नुपलम्भाद् घटादिस्व(?)ष्व)भावाप्रसिद्धौ घटादी(ना)नैरात्म्यासिद्धे कार-
णान्निरात्मकात् प्राणादेरनिवृत्ति । प्राणाद्यभावेन सन्दिग्धस्य नैरात्म्यस्याप्य-

न हि तद्व्यावृत्तेरन्वद् व्यवच्छेदेनम् । व्यवच्छेदेस्तु कृतञ्चिद् व्यावृत्तेरेवानिश्च-
याद् । एवञ्चिद् यत्र नास्तीति निश्चितं स भवन् कथं तदभावं न गमयेत् ?

प्रमाणान्तरवाया चेन्नेदानीं नाम्निताऽऽहः ॥२१॥

अथाऽपि उभयव्यवच्छेदे प्रमाणान्तर वाधकमस्ति । अन्योन्यव्यवच्छेदेनान्याया
हि एकस्य व्यवच्छेदेन द्वितीयस्य विधानात् अप्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोः (युगपद्)
विरोधादिति ।

नेदानीं अदृशो नास्तिता । एव सति अदर्शनं न प्रमाणं, बाधामग्नं वात् ।

एत आचार्योपमतनिन्तान

तथान्यत्रापि सभाव्य प्रमाणान्तरवाधन ।

दस्तिवत्यादि । कृतञ्चिन्तित्यादित्याच्चात्र निमात्रेण व्यावृत्तेरेवाऽऽहः ।
अनिश्चयत्वात्प्रत्ययप्रतिषेधनिश्चयान् । अदर्शनं चेत्तदेवमात्रं ता हि ।
यत्र नास्तीति निश्चितं स भवन् एवञ्चिद् निर्माणं एवञ्चिदभावं न गमयेत् ।
निश्चितत्वस्याभावं कथं न गमयेत् ।

नित्यानित्याद् व्यावृत्तस्यापि भावणस्योभयव्यवच्छेदे एतत् प्रमाणान्तर
वाधा चेत्तदर्थेन । अर्थापीत्यादिना व्यावृत्तत्वात् । भावणं तोभयव्यवच्छेदे
नित्यानित्यव्यवच्छेदे साधने प्रमाणान्तर वाधकमस्ति । अर्थापीत्यादिना
अन्योन्यव्यवच्छेदे च एवमेव हेतुत्वात् । अथा हि विधिप्रतिषेधस्य एवमात्रं
व्यवच्छेदे एव च निश्चितत्वात् भावणव्यवच्छेदे एवमात्रं प्रमाणान्तर
नेषामेव एव व्यवच्छेदेनावस्थापान् । विधीयते विच्छेदे एवमात्रं विधि-

प्रमाणान्तरवाधनं । अथा हि व्यावृत्तत्वात् । व्यावृत्तत्वात् । अथा हि
तदेवमात्रं हीनत्वान् । अथा हि व्यावृत्तत्वात् । व्यावृत्तत्वात् । अथा हि
विधिप्रतिषेधस्य एवमात्रं व्यवच्छेदे एव च निश्चितत्वात् भावणव्यवच्छेदे
एवमात्रं प्रमाणान्तरवाधनं । अथा हि व्यावृत्तत्वात् । व्यावृत्तत्वात् । अथा हि

विधिप्रतिषेधस्य एवमात्रं व्यवच्छेदे एव च निश्चितत्वात् भावणव्यवच्छेदे
एवमात्रं प्रमाणान्तरवाधनं । अथा हि व्यावृत्तत्वात् । व्यावृत्तत्वात् । अथा हि

(1) अर्थापीत्यादिना व्यावृत्तत्वात् । व्यावृत्तत्वात् । अथा हि
तदेवमात्रं हीनत्वान् । अथा हि व्यावृत्तत्वात् । व्यावृत्तत्वात् । अथा हि
विधिप्रतिषेधस्य एवमात्रं व्यवच्छेदे एव च निश्चितत्वात् भावणव्यवच्छेदे
एवमात्रं प्रमाणान्तरवाधनं । अथा हि व्यावृत्तत्वात् । व्यावृत्तत्वात् । अथा हि

अनुपलम्भ एव सति मशयात् उपलम्भेऽभावात् । अनुपलम्भाद् व्यतिरेक इति सशयितोऽनिवार्यं । यथायोग(मुदाहार्यमिति यथायोग)त्ननात् अनिवारित एवेति चेत् । न । य एव तूभयनिश्चयव्यवहारीभूतात्^१ तेनाऽनुपलम्भेऽपि सशयात् अनिर्वृत्त मन्वमान तत्प्रतिषेधमाह ॥

किञ्च ।

विशेषस्य व्यवच्छेदहेतुता स्याददर्शनात् ।

428a

श्रावणत्वस्यापि नित्यानित्ययोरदर्शनात् व्यावृत्त्या तद्व्यवच्छेदहेतुता स्यात् ।

तद्व्याचष्टेऽनुपलम्भ एवेत्यादि । अप्रमाणकेऽनुपलम्भ एव सति हेतोरपिपक्षे सशयात् (१) कथमुपलम्भे तदमम्भवात् । विपक्षे हेतोरुपलम्भे सति तस्य सङ्शयस्याभावात् । तस्मा^३दनुपलम्भाद्धेतो विपक्षाद् व्यतिरेक इत्यर्थात् मन्दिग्धव्यतिरेको हेतुरिष्ट एव । तस्मात् सशयितोऽनिवार्यं । मशयेन विपक्षीकृत सशयितो व्यतिरेको न वार्यं स्यात् ।

यथायोगमुदाहार्यमित्यतो यथायोगवचनात् सशयितोऽनिवारित एवेति चेत् । नैतदेव । तदनन्तरमेव “य एव तूभयनिश्चयवाची” त्यादि वचनात् । य एव शब्द उ^४भयनिश्चितस्य त्रैस्यस्यासिद्धत्वादेर्वाचिक स एव माघन दूषण “न चान्यतरप्रसिद्धसन्दिग्धवाची पुन साधनापेक्षणादि” त्यय ग्रन्थ इहोदाहरण । अन्यतरस्य वादिन प्रतिवादिनो वा (१)योसिद्ध सन्दिग्धत्वा वक्ति न स साधन दूषण वा (१) मन्दिग्धव्यतिरेकनिश्चयहेतुरुभयोरपि विपक्षे सन्दिग्धस्तस्मानदभिधानमसाधनम् । यस्मादुभयनिश्चित एव हेतुरुक्तस्तेनानुपलम्भेऽपि सति निवृत्तिसशयाद् विपक्षाद्धेतोरनिवृत्ति मन्वमानास्तस्य सन्दिग्धव्यतिरेकस्य हेतुत्वप्रतिषेधमाह असिद्धियोजनया ॥

किञ्च । यद्यदृष्ट्या निवृत्तिरिष्यते तदा विशेषस्यासाधारणस्य श्रावणत्वादेर्व्यवच्छेदहेतुता स्यात् । कि कारण (१) नित्यानित्ययोरदर्शनात् । तद्व्याचष्टे (१)श्रावणत्वस्यापीत्यादि । तथा ह्यदर्शनमात्राद् व्यावृत्तिरिष्टा (१अ) स्ति च नित्यानित्ययोरदर्शनं श्रावणत्वस्य तद्व्यवच्छेदहेतुता स्यात् । नित्यानित्यप्रतिषेधहेतुत्वम्भवेत् । यदि नामादर्शनात् ततो व्यावृत्तौ श्रावणत्वन्तद्व्यवच्छेदहेतुत्वन्तु कुत इत्याह । न हीति । न तद्व्यावृत्तेरन्यद् व्यवच्छेदननित्यानित्यव्यवच्छेदनम् (१) तवापि कथं श्रावणत्वन्तव्यवच्छेदहेतुरिति चेदाह । अव्यवच्छे-

^१ Hbyun-bahu-phyu-ro

न हि तद्व्यावृत्तेरनुद् व्यवच्छेदेनम् । अव्यवच्छेदेऽस्तु कृतश्चिद् व्यावृत्तेरेदानीन्त-
याद् । क्वचिद् यत्र नास्तीति निश्चितं स भवन् कथं तदभाव न गमयेत् ?

प्रमाणान्तरवाया नैन्नेदानी नास्तिताऽदृशः ॥२६॥

अथाऽपि अव्यवच्छेदे प्रमाणान्तर बाधकमस्ति । अन्योन्यव्यवच्छेदेन यथा-
हि एकस्य व्यवच्छेदेन द्वितीयस्य विधानान् अप्रतिषेध । विधिप्रतिषेधोऽपि (युक्तम्)
विरोधादिति ।

नेदानीं अदृशो नास्तिता । एव सति अदर्शनं न प्रमाण, बाधानम्भ एतन् ।

त आचार्योद्यमतनिगम

तथान्यत्रापि सभाव्यं प्रमाणान्तरबाधन ।

स्तिवत्यादि । कृतश्चिन्मित्यार्थनित्याच्चाऽनमात्रं व्यावृत्तेरेदानीन्त-
अनिश्चयसंभाव्यतया प्रतिवर्धनान्तर्यात् । अदृश्यं सतिदेवमन्त्रं तत्रा-
यत्र नास्तीति निश्चितं स भवन् क्वचिद् परिमणि कथं तदभाव न गमयेत् ?
निश्चितमन्त्रस्याभाव कथं न गमयेत् ।

नित्यामित्याद् व्यावृत्तस्यापि श्रावणप्रत्योभगव्यवच्छेदे एतत् प्रमाणान्तर-
बाधा संभाव्येत । अध्यापीतात्पर्येण व्यावृत्तत्वं । अत्रापि नोभयवच्छेदे-
नित्यामित्यादित्येव सत्ये प्रमाणान्तर बाधकमस्ति । अत्रापि अन्योन्यवच्छेदे-
अन्योन्यव्यवच्छेदे एव येषां तेषां तत्रा-
वच्छेदे एव न नियतत्वं त भाव्यतया त एवामान्येभ्योऽप्यवच्छेदे एव न भा-
वेषामेव एव व्यवच्छेदेनाप्यविधानात् । द्वितीयस्य विच्छेदेन व्यावृत्त-
त्वं

एतदुक्तमस्ति । अत्र हि व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं
व्यवच्छेदेनान्योन्यवच्छेदे । अत्रापि नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं
नित्यं न विच्छेदं संभाव्यतया देव नित्यामित्यादी रस्या-
योर्द्वयविरोधान्तर्यात् । अत्रापि नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं
विच्छेदेनान्योन्यवच्छेदे । अत्रापि नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं
(१) अत्र नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं

नेदानीं नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं
व्यवच्छेदेनान्योन्यवच्छेदे । अत्रापि नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं
अत्रापि नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं
व्यवच्छेदेनान्योन्यवच्छेदे । अत्रापि नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं
व्यवच्छेदेनान्योन्यवच्छेदे । अत्रापि नोभयवच्छेदे व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं

प्रतिषेधः ।

एवमाचार्यो य कश्चित् अनुपलम्भाद्- अभावाद्ब्रुवाण उपालम्भः ।
अपि च ।

देशादिभेदाद् दृश्यन्ते भिन्ना द्रव्यंषु शक्तयः ।

तत्रैकदृष्ट्या नान्यत्र युक्तमनूपावनिश्चयः ॥२३॥

दावदर्शनमात्रेणानुष्णाशीतस्पर्शस्यायुक्तं प्रतिषेधः ।

26b

यत्सूच्यते (1) सर्वत्र पृथिव्यादेस्तुल्यत्वात्तानुन्य एतानुष्णाशीतस्पर्शो यन्तु
पृथिव्यादिभावेपि श्लक्ष्णत्वादिभेद न पृथिव्यादिपरमाणुसंयोगस्य निविडानिविड-
कृतत्वादिति ।

तदयुक्तम् (1) अनिविडाना हि नैरन्तर्याभावान् मयोगाभावात् । तेन यथो-
पलपरमाणूना सयोगस्य निविडत्वन्तथा तूलपरमाणुनामिति कथं श्लक्ष्णत्वादिभेद
स्यात् । तस्माद् सत्यपि सयोगे स्वरूपेणान्यादृशा एवोपलपरमाणुन्यादृशाश्च
तूलपरमाणवस्तत्कृत एव च श्लक्ष्णत्वादिभेदः । न सयोगनिविडानिविडकृतः ।
तथा च यथा पृथिव्यादिभेदात् स्पर्शस्य श्लक्ष्णत्वादिभेदमनूपावनिश्चयः
सम्भाव्येत ।

ननु माभूद् अदृष्टविषये वाय्वनुमान दृष्टविषये त्वनुष्णाशीतस्पर्शस्य दृश्यस्य
पृथिव्यादिसम्बन्धित्वेनानुपलभ्यमानत्वात् ततो वाय्वनुमान स्यात् ।

एवमन्यते । यदि स्पृशदिर्गुणरूपता सिद्धा स्यात् ततो वायुद्रव्यानुमान
स्यात् मैव त्वसिद्धा । स्वातन्त्र्येण प्रतीते स्पर्शविशेष एव चात्माकम्वायुरुच्यते ।
आचार्यं दिग्नागे न तु स्पर्शव्यतिरिक्तं वायुमभ्युपगम्य तत्र परकीयमनुमानमयुक्त-
मुक्तमित्यदोषः ।

तस्मात् स्थितमेतद् (1) अन्वयव्यतिरेकयोर्निश्चयमदर्शनामात्राच्च प्रति-
षेधाभावद्ब्रुवताचार्येणैष्ट प्रतिबन्ध इति ॥

कस्तर्ह्येवमुपालब्ध इति चेदाह । एवमित्यादि । एवमित्यनन्तरोक्ताभिरुप-
पत्तिभिः । आचार्यस्य शिष्य आचार्यो य कश्चिदाचार्यग्रन्थानभिज अनुपलम्भाद्
अभावं ब्रुवाण उपालब्धः ।

अपि चेत्यदर्शनमात्रेणाभावाभ्युपगमे प्रत्यक्षवाधा दर्शयितुमाह । देशादि-
भेदात् । आदिशब्दात् कालसंस्कारभेदात् । भिन्ना नानारूपा दृश्यन्ते द्रव्येष्वेक-
जातीयेष्वपि शक्तयो रसवीर्यविपाकादिलक्षणा । तत्रैत्यनेकशक्तिषु द्रव्येष्वेकदृष्ट्या
एकस्वभावस्य द्रव्यस्य क्वचिद् दर्शनाशान्यत्रापि देशादौ युक्तस्तद्भावनिश्चयः ।

यदि (एव) विपक्षेऽदर्शनमात्रेणाऽप्रतिषेद्धस्याऽपि तदव्यभिचार । क्वचिद्देशे कानिचिद्द्रव्याणि कथञ्चिद्दृष्टानि अन्यत्र अन्यथाऽपि दृश्यन्ते । यथा ओषध्य काश्चन क्षेत्रविशेषाद् विशिष्टरसवीर्यविपाका^१ भवन्ति नान्यत्र । तथा कालसंस्कारभेदाद् अपि । न च तद्देशं तथा दृष्टा इति सर्वा तत्त्वेन तथाभूता सिध्यन्ति । गुणान्तराणा कारणान्तरापेक्षन्वात् । विशेषहेत्वभावे तु स्याद् अनुमानम् । अदृष्टकर्तृत्वमपि पुरुषसंस्कारपूर्वकम् । वाक्येषु विशेषाभावात् ।^६ सर्वप्रकाराणा पुरपै कारणदर्शनात् । सर्वेषु गुणेषु विशेषस्य दर्शनत्त् । नैव नम्भ-

यथापरिदृष्टद्रव्यस्वभावनिश्चय ।

यदीत्यादिनैतदेव व्याचष्टे । यदि विपक्षे हेतोरदर्शनमात्रेणाप्रतिषेद्धस्य स्वसाध्ये तदव्यभिचार नाध्याव्यभिचार इष्यते । तद्वैकत्र दृष्टस्य द्रव्यस्य यद्रूपमपलब्धन्तस्तस्यान्यथापि द्रव्यनामान्यादानुमेय स्यात् । अस्ति हि तत्रापि तत्कालहेतोर्विपक्षेऽदर्शनमात्र ।

न चेद युक्त । यस्मान् क्वचिद्देशे कानिचिद्द्रव्याणि कथञ्चिद्दृष्टानि प्रतिनियतरमादित्वेन । पुनरन्यथेति यथादृष्टाकारवैपरीत्येनान्यत्र देशे दृश्यन्ते । यथेत्यादिना विपक्षमाह । वीर्यन्दोषारण्यनशक्ति (१) परिणामो विपाक । विशिष्टारसवीर्यविपाका यानामिति विग्रह । नान्यत्रेति क्षेत्रविशेषादन्यत्र । यथा देशविशेषात् तथा कालसंस्कारभेदाद् विशिष्टरसवीर्यविपाका भवन्ति । नन्वाणशीराद्यप्येव । न च तद्देशैरिति प्रवेगो येषा पुरुषाणामन्यथाविशिष्टरसत्तादियुक्ता दृष्टा इति कृत्वा सर्वा अनहेता अपि तत्त्वेन न्यूनत्वादित्वेन तथाभूता यथागृहीतस्वभावतुल्या सिध्यन्ति । किं वाग्य (१) गुणान्तराणा रसादिविशेषाणा कारणान्तरापेक्षत्वात् । विशेषहेत्वभावे तु स्यादेकस्वभावनानुमान । अदृष्टकर्ता यस्य वैदित्त्य मन्वया । तदपि पुरग्रमंस्कारपूर्वकं पुन्यप्रयत्नहेतुत्वं । एतच्च साध्यफल । वाक्येषु सौम्येण जगन्तेऽस्तेन निमित्तेण विशेषाभावावनेन हेतु मयित । प्रयोग पुनर्पश्यन्तु यदस्मिन्स्वभावेन न नानान्हेतुत्वं (१) यदेवो धूमो धूमान्तरमानजातीय । सौम्येण जगन्तेऽस्तेन निमित्तेण जगन्तेऽस्तेन निमित्तेण वाक्यामीति स्वभावहेतु । न किञ्चित् हेतु सत्त्वं इति प्रत्यक्षविशेषप्रयत्नत्वादिति वैदिकाना विशेषेण इत्यने । हेतु सर्वत्रानागतं पुनर्पश्यन्तु यदस्मिन्स्वभावेन नानान्हेतुत्वं । तथा हि यत्र वा विपक्षेणाऽपि विपक्षप्रयत्नहेतुत्वं ।

272

यदि इत्येवमादिना व्याचष्टे । यदि विपक्षे हेतोरदर्शनमात्रेणाप्रतिषेद्धस्य स्वसाध्ये तदव्यभिचार नाध्याव्यभिचार इष्यते । तद्वैकत्र दृष्टस्य द्रव्यस्य यद्रूपमपलब्धन्तस्तस्यान्यथापि द्रव्यनामान्यादानुमेय स्यात् । अस्ति हि तत्रापि तत्कालहेतोर्विपक्षेऽदर्शनमात्र ।

निमित्ताभावात् ।⁴ बाधकाभावात् भ्रान्त्यतिद्धे । पुरुषेषु विशेषदर्शनस्य बाधकत्वाद् असमानम् । (न) वाक्याना विशेष परभावभूतस्य अतद्विशेषत्वात् । तदभिन्नस्वभावाना सर्वेषा पुरुषक्रिया न वा कस्यचित् ॥

ग वैशेषिकमतनिरास

किञ्च ।

आत्ममृच्चेतनादीनां यो(S)भावस्याप्रसाधकः ।

स एवानुपलम्भः कि हेत्वभावस्य साधकः ॥२४॥

अनुपलम्भस्य प्रमाणयत आत्मवादो निरालम्ब स्यात्, आत्मनोऽप्रत्यक्ष-

28a प्रमाणमुत्पद्येत भ्रान्तेर्बाधकन्तदा भ्रान्तेस्तन्निमित्तस्य च भवति निश्चयस्तच्च नास्ति ।⁷ तस्मात्लौकिकं शब्दै वैदिकानामविशेषे साध्ये नास्ति साधक प्रमाण ।

पुरुषेषु तर्हि किं बाधकं येन सर्वाकारगुणसाम्यसाधने दोष इत्याह । पुरुषेषु त्रिविधादि । प्रज्ञादिविषयस्यातिशयस्याभ्यासपूर्वकस्य यद् दर्शनन्तदेव बाधक । प्रथमम्भवद्वैराग्य पुरुषस्य चित्तम्भवेत् । नाभ्यासाधेयविशेषम्भवेद् (1) भवति च (1) नतो विशेषदर्शनस्य बाधकत्वाद् असमान । वेदवाक्यानुमाने यदुक्त प्रत्यक्षाणा शब्दानामप्रत्यक्षस्वभावाभावादिति (1) स्यादयन्दोषो यदि विशेष स्वभावभूत स्यात् । किन्तु परभावभूत इत्याह । परभावभूतस्येति । परभावज्ञत परभावभूत । अन्यस्वभाव इत्यर्थं । अतद्विशेषत्वादित्यवाक्यविशेषत्वात् । यतो नास्ति विशेषो वाक्यानान्तत्त्वादिभिन्नस्वभावाना सर्वेषा पीरूपेयापीरूपेयाभिमताना पुरुषक्रिया । पुरुषं कर्ण । न वा कस्यचित् । लौकिकस्यापि न पुरुषक्रियेत्यर्थं ॥

एवमाचार्यीयस्यादर्शनमात्रेण त्रिपक्षाद्धेतोर्व्यतिरेकमिच्छन् ग्रन्थविरोध प्रमाणविरोध चोक्त्वातीर्थि काना परस्परव्याघातमाह । किञ्चेत्यादि । मृदश्चेतना । एतच्च यो का यत दर्शन । आत्मा च मृच्चेतना चेति द्वन्द्व । आदिशब्दान् क्षीरदिप् द्रव्यादि । तेषामभावस्य साधनायानुपलम्भ परेणोक्तोपि यन्स्यात्तान्याप्रसाधक इष्ट आत्मादिवादिभिरनुपलम्भमात्रस्याप्रमाणत्वादिति । स एवानुपलम्भ आत्मादिनिषेधे प्रमाणत्वेनानिष्ट कि हेत्वभावस्य हेतोर्विपक्षाद् व्यतिरेकस्य साधक । हेत्वभावे चानुपलम्भं चास्य वैशेषिकादे प्रमाणयत आत्मवादो निरालम्बो निराश्रय स्यात् । तत्रानुपलम्भस्याभावसाधनस्य सम्भवात् । तथा हि न प्रत्यक्षेणान्न उपलम्भो नित्यपरोक्षत्वान्युपगमात् । अस्य आत्मनोनुमानमेवोपलम्भोऽन्येवेत्यन आह । नत्कार्येत्यादि । अप्रत्यक्षत्वादेवान्नान्नत्वात्प्रसाधनस्य त्रिपक्षानिश्चयान्नानुमानमुपलम्भ ।

त्वात्, (तत्) कार्यस्यासिद्धत्वात् । इन्द्रियादीना विज्ञानमेव कार्यं, तस्य कादाचित्कत्वात् । सापेक्ष्यत्विद्या प्रसिद्धिरुच्यते ।

429b

किमप्यस्य कारणमस्तीति । न त्वेवभूतमिति एवं सुखादिकार्यं प्रसाधितं कञ्चिदर्थं न पुष्पाति । येन केनचित् कारणवत्त्वाभ्युपगमात् । तथा च सत्यनुपलम्भ एवात्मनः स्यात् । तस्मात् तमनुपलम्भेन प्रत्याक्षेपेण किमिति प्रतिव्यूढं कथं व्यतिरेकं साधयेत् ।

कश्चिच्च मृदश्चैतन्यमनुपलभ्यमानमिच्छन् अदर्शनाद् वचनादेर्व्यावृत्ति-

यथा नित्यपरोक्षानामपीन्द्रियादीनामनुमानन्तधात्मनो भविष्यतीति चे^० दाह । इन्द्रियाणामित्यादि । आदिशब्दात् स्मृतिबीजादीना । विज्ञानमेव कार्यन्तस्य कादाचित्कत्वात् । तथा हि सत्त्वपि रूपालोकमनस्कारेषु निमीलितलोचनाद्यवस्थानु विज्ञानस्याभावात् । पुनश्चोन्मीलितलोचनावस्थानु भावात् । विज्ञानकार्यं कारणान्तरसापेक्षं सिध्यति ततोस्य सापेक्ष्यत्विद्या इन्द्रियादीनामप्रसिद्धिरुच्यते ।

एतदुक्तमभवति । यत्सापेक्षं मिदद्भूतादचित्कं । विज्ञानन्तत्किमप्यस्य विज्ञानस्य कारणमस्तीत्यनुनीयते तदेव चेन्द्रियमिति व्यवहित्यते । न त्वेवभूतमिति न रूपविशेषेण मूर्त्तत्वादिना युक्तमिन्द्रियमनुमीयत इत्यर्थं । एवमिति यथा कादाचित्कविज्ञानकार्यान्वधानुपपत्त्येन्द्रियानुमानं । तथा सुखादिकार्यं यस्य सुखादिकार्यन्तत्किमप्यस्तीत्यनुमानेन तत्त्वात्मस्वरूपमिति प्रसाधितं कञ्चिदर्थंमात्मवादिनो न पुष्पाति । येन केनचिदनिदिष्टविशेषेण कारणवत्त्वान्युपगमात् सुखादीना । न चैवभूत आत्मा नित्यवर्त्तमानत्वादिक्षणत्वेनान्युपगमात् । यतश्च यथाभ्युपगतस्यात्मनो नास्ति कार्यलिङ्गं । तथा च सत्यनुपलम्भ एवात्मनः स्यात् । तस्मात् तनात्मानत्वेनानुपलम्भेन प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिरक्षणेन प्रत्याक्षेपेण किमिति प्रतिव्यूढं प्रतिक्षिप्य आत्मकारिणा । अनुपलम्भमात्रान्तास्त्यसत्त्वमात्मन इति । पाथमन्नाथन इदं विषयात्वेनो प्राणादिनित्यादेर्व्यतिरेकं साधयेत् । भूतानामेव कश्चिदर्थंन्यमित्येते चा यं (1) भूतत्वभावा च मृदश्चैव मृदः खत्त्वपि चैतन्यमनुपलभ्यमानमपीच्छन् गो वा यति क । यदाह (1) 'तेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यमनदगमिच्छन्ति' इति । पुनस्तत्र एवाप्रमाणकादनुपलम्भान् । अदर्शनाद् वचनादेर्व्यावृत्ति- त्वेनोपनीतस्य विषयाद् व्यावृत्तिनाह । रथ्यादिक क्षीरादिस्तुतलभ्यमानमपीच्छन् ।

तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धादेव हेतुः साध्य गमयति । स च तद्भाव्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणो वा अविनाभावाख्य ताभ्या प्रदर्शयते ॥२७॥

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते नेत्रोवश्यमिहाश्रयः ।

तदभावे (च तत्रेति वचनादपि तद्गतेः ॥२८॥

यतः ।

तदभा(व) हेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

ख्याप्येते,

दृष्टान्ते हि साध्यधर्मस्य तद्भाव तन्मात्रानुबन्धेन^४ तत्स्वभावत्वेन ख्याप्येते ।

यत एवन्तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धादेव साध्याभिमते वस्तुनि प्रतिबद्धत्वादेव हेतुः स्वसाध्यङ्गमयति । न तु सम्बन्धात् । कार्यकारणयोरसहभावेन व्याप्यव्यापकयोश्चैकत्वेन द्विष्टसम्बन्धाभावात् । स चेति स्वभावप्रतिबन्ध । तद्भावलक्षण इति साध्यस्वभावलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणो वा । स एव स्वभावप्रतिबन्धोऽविनाभावाख्य साध्यवैधर्म्यदृष्टान्ताभ्या^५ प्रदर्शयते ॥

एतदुक्तमभवति । साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धग्राहकमेव प्रमाणव्याप्तिग्राहकन्तेनैव साधनस्य साध्यायत्तताग्रहणात् साध्याभावेऽभावो गृहीत एव केवलन्तदविनाभावग्राहकप्रमाणविस्मृतत्वाद् दृष्टान्ताभ्यामुपदर्शयते (१) यतश्च प्रमाणख्यापनादेवाविनाभावस्मृत्या साध्याभावे साधनाभावो निश्चितो भवति (१)

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते । तद्विषयेऽवश्यं निय^६मेन इह हेतोः कार्यस्वभावलक्षणआश्रयो वस्तुभूतो धर्मी नेष्टस्वभावानुपलम्भे त्विष्ट एव ।

तत्र हि विपर्ययेणोपलम्भस्यापनीय । किङ्कारणम् (१) आश्रयो नेष्ट इत्याह । तदभावे चेत्यादि । तदभावे व्यापककारणयोरभावे तद्व्याप्यकार्याख्यलिङ्गनेति न भवतीत्येव वैधर्म्यवचनाद् अप्याश्रयरहितात्तद्गतेर्व्यतिरेकगते (॥२८॥)

29b किङ्कारणम् । यत इत्यादि । स्वभावहेतोः साध्यस्य तद्भावसाधनव्यापकत्वम् । कार्यहेतोः साध्यस्य हेतुभावकारणत्वख्याप्येते । तदवेदिन इति तद्भावहेतुभावावेदिनपुस ।

तद्व्याचष्टे । दृष्टान्ते हीत्यादि । साध्यधर्मस्य तद्भावसाधनस्वभावत्वख्याप्येते तन्मात्रानुबन्धेन । साधनमात्रानुबन्धेन । कृतक(त्व)निष्पत्तावेव निष्पन्नस्यानित्यत्वस्य कृतकमात्रानुबन्धेन या तत्स्वभावतासाधनस्वभावतातया । एवभूतया तद्भावख्याप्येते । न तु निमित्तान्तरात् पश्चाद् उत्पद्य-

य कृतकं स्वभावे जनयति सोऽनित्यरूपमेव सन्त जनयतीति प्रमाण दृष्टान्तेन रया-
प्यते । अन्यथा एकधर्मसद्भावात् तदन्येनाऽपि भवितव्यमिति नियमाभावात्
व्यभिचाराशका स्यात् । तेन च प्रमाणेन साध्यधर्मस्य तन्मात्रानुबन्ध रयाप्यते
स्वकारणादेव तथा जातो नश्वर क्षणस्थितिधर्मः^६ । अन्यत तद्भावनिषेधात् ।
हेतुभावो वा सत्येव भावादिति प्रदर्श्यतेऽर्थान्तरस्य ।^१

तथा तद्भावहेतुभावे प्रसिद्धे सति अनित्यत्वाभावे कृतकत्वाभाव । 430t
दहनाभावेऽपि धूमः । एव स्वभावो हेतुश्च चेत् कथं स्व स्वभावं हेतु चान्तरेण

मानेनानित्यत्वेन । यथैके विप्रतिपन्ना इति । तन्मात्रवत्वमेव दर्शयन्नाह । य
स्यादि । यो हेतु कृतक स्वभावे जनयति सोऽनित्यरूपमेव सन्त जनयतीत्यर्थं ।
इति अनेन द्वारेणाविनाभावविषय प्रमाण दृष्टान्तेन रयाप्यते । न तु दर्शना-
शनमात्र । अन्यथेति यद्येव प्रमाण नोपदर्श्यते । तदैकधर्मसद्भावात् साधन-
धर्मसद्भावात् । तदन्येनापि साध्यधर्मणापि भवितव्यमिति नियमाभावात् साधनस्य
माध्यव्यभिचाराशका स्यात् ।

यदि नाम दृष्टान्तेन प्रमाणमुपदर्शनीयन्तथापि किं सिद्धमित्याह । तेन च
प्रमाणेन तन्मात्रानुबन्ध इति साधनमात्रानुबन्ध । कथं रयाप्यत इत्याह । कृतक-
स्य यत्कारणन्तस्मादेव कृतवस्तथा जातो जातो यो नश्वर क्षणस्थितिधर्मः ।
क्षणिकत्वेनैव नश्वरो न तु कालान्तर स्थित्वेत्यर्थं ।

कथं पुन स्वहेतोरेव तथोत्पन्न इत्याह । अन्यत इति स्वहेतोरेव्यन्मादिनाग-
हेतो । तस्य कृतकस्य तद्भावननिषेधाद् अनित्यतास्वभावननिषेधाद् व्यभिचाण-
वात् । हेतुभावो वा । तेन च प्रमाणेन रयाप्यत इति मन्दन्ध । साध्यधर्मस्य
साधनप्रति हेतुभावो वा कारणत्वम्वा रयाप्यते तस्मिन् सत्येव साधनस्य भावा-
दित्यनेन प्रकारेण प्रमाण दृष्टान्तेन प्रदर्श्यते । अन्य पुन साध्यस्य हेतुभाव प्रद-
श्यंत इत्याह (1) अर्थान्तरस्य साधनाद् व्यतिरिक्तस्य । तथा दृष्टान्तोपदर्शितेन
प्रमाणेन प्रसिद्धे तद्भावहेतुभावे । स्वभावस्य साध्यस्य तद्भावे । साधनम्बभावस्ये ।
कारणस्य हेतुभावे प्रसिद्धे सति । दहनाभावे धूमो न भवतीति प्रशुनेन मन्दन्ध ।
स इत्यनित्यस्वभावो वक्षिश्च । तस्येति कृतवस्तस्य धूमस्य च यथाऽत्र स्वभावो
हेतुर्वा (1) वा शब्द सन्नुच्चये । यत एव कथमस्मी कृतवतो धूमो वा स्व स्वभावनमित्य
हेतुं चाग्निमन्तरेण भवेत् (1) नैव भवेदित्येवमनुदृष्टस्ये विषये व्यतिरेके

¹ T Bam-po gñus-pa = द्वितीयमाहिक, bam-po = see S' 129

भवेत् । एवं आश्रयमन्तरेणाऽपि बंधर्म्यदृष्टान्ते व्यतिरेक प्रसिध्यति ॥

येषा तद्भावहेतुभावो^१ प्रसिद्धो, तेषां—

विद्युषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥२९॥

यदर्थं दृष्टान्तवचन, सोऽर्थं सिद्ध एवेति तदा किं तद्वचनेन । तत्प्रदर्शनेऽपि किं बंधर्म्यदृष्टान्ताश्रयेणेति मन्यमान २आचार्यं आश्रयं प्रतिक्षिपति ॥

तेनैव ज्ञातसम्बन्धे द्वयोरन्यतरोक्तिः ।

अर्थापत्त्या द्वितीयेपि स्मृतिः समुपजायते ॥३०॥

यदाह 'अर्थापत्त्याऽन्यतरेण वा उभयप्रदर्शनात्' इति^३ । तत्राऽपि दृष्टान्तेन

कथ्यमाने आश्रयमन्तरेणापि बंधर्म्यदृष्टान्ते प्रसिध्यति व्यतिरेक ।

तेन यदुच्यते^६ भ द्रो द्यो त क रा भ्या ।

“व्यतिरेकोपि लिंगस्य विपक्षान्नैव लभ्यते ।

अभावे स न गम्येत कृतयत्नैरबोधनादि”ति (१)

तन्निरस्त ।

एवन्नावन्(१)तद्भावहेतुभावव्यापनाय तदवेदिन दृष्टान्तो वक्तव्य ।

येषां पुन पूर्व प्रसिद्धावेव तद्भावहेतुभावो यथा स्व प्रमाणेन पक्षधर्ममात्रत्व
501 निश्चितान्तेष्वपि तद्भावहेतुभावप्रति विद्युषा हेतुरेव । यदर्थं^७मित्यन्वयव्यतिरेक
निश्चयार्थं । प्रतिपाद्यस्य स्वयमेव मोर्थं सिद्ध इति किन्तद्वचनेन । तदेति निश्चि-
तान्वयव्यतिरेकवाक्ये ।

यदपि मूट प्रति दृष्टान्तप्रदर्शनं क्रियते तदा तत्प्रदर्शनेपि दृष्टान्तप्रदर्शनेपि बंधर्म्यं । विनाप्याश्रयेण यथोक्तविधिना सिध्यन्तेव व्यतिरेक । तत किम्बंधर्म्यं-
दृष्टान्ताश्रयेणेति मन्यमान आचार्यं आश्रयं^१ प्रतिक्षिपति न्यायमुखादौ ।
तदा हि तत्रैव चोदित “यदा तद्भावादिनादि निरूपणा(वद)भ्युपैति प्रतिवादी
(१) तदा कथन्निरूपणां कृतवन्वस्य व्यतिरेक” इति (१) तत्रा चार्थं आश्रय
प्रतिक्षिपन्नाह । तदा मन्देह एव नास्ति तदभावात्तत्रावृत्तेरिति ।

एतदुक्तमभवति । गृहीतप्रतिबन्धस्य तत्राकागादौ व्यापकाभावाद् व्याप्या-
भावसिद्धे । अनिरूपणाभावाच्च निरूपणान्त्वान् सिद्ध इति यावत् । यस्माद्
दृष्टान्तान्ता प्रतिबन्ध नश्यते । तेन कारणेन ज्ञातमन्वन्ते हेतो मति द्वयो माध
म्यबंधर्म्यदृष्टान्तयोग्यतरोक्तिः । द्वितीयेपि तान्तामेवान्यतरस्मिन्ननुत्तेपि
स्मृतिः समुपजायतेऽर्थापत्त्या ।

तद्भावहेतुभावप्रदर्शनं मन्यमानोऽर्थापत्त्या एकस्त्र वचनेन द्वितीयस्य^१ सिद्धिमाह ।
तथा हि । यत् कृतकं तदनित्यमेवेत्युक्ते अनर्थान्तरे व्यपतमयमस्य^२ स्वभाव
तन्मात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्ट इति निश्चितं तद्भावनियमात् ।

एतदप्याचार्यवचनेन नस्यन्दयन्नाह । यदाहेत्यादि (१) न्यायमुखे चायं
गन्धः । वाशब्दस्तत्रैव पूर्वविकल्पापेक्षी ।^३ अन्यतरेणेति साधर्म्यदृष्टान्तेन वैधर्म्य-
दृष्टान्तेन वा । उभयप्रदर्शनाद् अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनात् । तत्रापि ग्रन्थे । दृष्टान्तेन
स्वभावहेतौ कार्यहेतौ च यथा क्रमन्तद्भावहेतुभावप्रदर्शनं क्रियत इति मन्यमान
आचार्योऽर्थापत्त्या एकस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा वचनेन द्वितीयस्य यथाक्रम
व्यतिरेकस्यान्वयस्य वा सिद्धिमाह । एतदेवा^४ह । तथा हीति । यत्किञ्चित् कृतक-
न्तदनित्यमेवेत्युक्ते व्यक्तमवश्यमयमनित्यत्वात्प्यो धर्मोऽस्य कृतकस्य स्वभावस्त-
न्मात्रानुबन्धी कृतकमात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्ट इति प्रमाणेन निश्चितं ।

ननु कार्योपि कारणमवश्यम्भवति । न च तत्तस्य स्वभाव इत्यत आह ।
अनर्थान्तर इति । कथन्तन्मात्रानुबन्धीत्याह । तद्भावनियमादिति । कृतकभावे-
ऽवश्यमनित्यताभावादित्यर्थः ।

ननु न कृतकमात्रानुबन्धी स्वभावो नित्यत्वस्य प्रत्यक्षनिश्चितः क्षणिकोय-
मित्यनिश्चयात्तत्कथमुच्यते प्रमाणदृष्ट इति । अथ कृतकगे विनाशः प्रत्यनपेक्षत्या-
त्तद्भावनिश्चित इत्यनुमानदृष्ट (१)

तदयुक्त (१) यतो निर्हेतुकेषु विनाशो यदैव घटादेर्नाशः प्रतीयेत तदैवाहेतुव-
स्थानान्तरात् । तत्कथं^६ क्षणिकत्वम् । अर्थकक्षणस्थायित्वेन घटस्योत्पत्तेः पूर्वमपि
नाशः (१)

ननु अर्थकक्षणस्थायित्वेनोत्पत्तिः स्वहेतुभ्यस्तथानेवक्षणस्थायित्वेनाप्युत्पत्ति-
स्यात् । विचित्रशक्तयो हि सामग्र्यो दृश्यन्ते । न च यदि विनाशः क्वचित् कदाचिद्
भवेत् (१) तत्कालद्रव्यापेक्षत्वाद् अस्यानपेक्षत्वहानिः । विनाशकहेतुत्वनपेक्षत्वाद्
अन्यथा द्वितीयेषु क्षणे विनाशो न स्यात् तत्कालाद्यपेक्षत्वात् । अथ क्रमयोगपर्याया
सामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं व्याप्तं नित्येषु च क्रमाक्रमनिवृत्तौ नत्त्वं निवृत्तमान
क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत इति सत्त्वयुक्तस्य कृतकस्य गमकत्वम् ।

तदप्ययुक्तम् । क्षणिकत्वे नति क्रमाप्रतिपत्तेर्येन हि ज्ञानक्षणेन पूर्वगन्धस्तु
प्रतिपन्नं न तेनोत्तरं येनोत्तरं न तेन पूर्वमिति कथं क्रमप्रतीतिः ।^१ यो हि पूर्व-

वस्तुप्रतिपत्यनन्तरमपरस्य ग्राहक स क्रमग्राही स्यात् तथा वा क्षणिकत्वमस्य म्यात् । यस्य च वौ द्वस्य काल एव नास्ति तस्य कथं क्रमग्रह । भिन्नकालवस्त्वग्रहात् । कालाभावे चानेकवस्तुरूप एव क्रम । तथा च नित्यस्यापि क्रमकर्तृत्व न विरुध्यते । यथा च नित्यस्य क्रमकर्तृत्वादानेकरूपत्वन्तथा क्षणस्यापि स्यात् । अथ क्षणवद् द्वितीये क्षणे नित्यस्याप्यभाव स्यात् । कार्याभावात् ।

तदयुक्त कालाभावात् । भवतु वा क्रमग्रहस्तथापि कथं क्रमाक्रमाभ्यां सत्त्वस्य व्याप्ति । क्रमयोगपद्यव्यतिरेकेणान्येन प्रकारेणार्थक्रियासम्भवात् । न च प्रकारान्तरस्य दृश्यानुपलम्भादभावनिश्चय । एव हि विशिष्टदेशादावेवाभावनिश्चय म्यान्न सर्वदा । नाप्यदृश्यानुपलम्भाद् अभावनिश्चय सन्देहात्^३ । तस्मान्नित्येषु क्रमाक्रमायोगेषु सत्वानिवृत्ते कथं सत्त्वस्य क्षणिकस्वभावत्वमिति शंकरप्रभृतय ।

भवतु वा प्रकारान्तराभावात् क्रमयोगपद्याभ्यां सत्त्वस्य व्याप्तिस्तथापि नित्येषु न प्रत्यक्षादिना क्रमाक्रमायोग सिद्धो नित्यानामतीन्द्रियत्वात् (१) तदसिद्धौ च न तेषु सत्त्वानिवृत्तिसिद्धिस्तदसिद्धौ च न सत्त्वस्य क्षणिकस्वभावत्वमिति सिद्धिः ।

किञ्च^४ (१) सत्त्वात् क्रमयोगपद्यानुमान स्यात् तेनैव व्याप्तत्वान्न तु क्षणिकत्वानुमानन्तत्र क्रमकर्तृत्वासम्भवादिति ।

अत्रोच्यते । क्रमयोगपद्ये प्रत्यक्षसिद्धे एव । सहभावो हि भावानां योगपद्य क्रमस्तु पूर्वापरभाव स च क्रमिणामभिन्नस्तत्प्रतिभासश्चैकप्रतिभास । स त्वेकप्रतिभासानन्तरमपरस्य प्रतिभास । क्रमप्रतिभासो न त्वेकस्यैवातिप्रसङ्गात् ।

सत्यं^५ (१) तत्रापि यदैकस्य प्रतिभासो न तदापरस्य तद्भावे हि योगपद्यप्रतिभास स्यात् । तस्मात् क्रमिणो पूर्वोत्तराभ्यां ज्ञानाभ्यां ग्रहे क्रमो गृहीत एव ततोऽभेदात् । केवलं पूर्वानुभूतवस्त्वाहितसस्कारप्रबोधेनेदमस्मादनन्तरमित्यानुपूर्वीविकल्पोत्पत्त्या क्रमग्रहो व्यवस्थाप्यते । क्रमिणा ग्रहेपि कथंचिदानुपूर्वी विकल्पानुत्पत्तौ क्रमाग्रहव्यवस्थापनाद^६ एव क्रमिणामेकग्रहेपि न क्रमग्रह उच्यते ।

किं च कालाभ्युपगमवादिनोपि कथं क्रमग्रह । एककालत्वात् सर्वकार्याणां । अथ भिन्नकालकारणोपाधिक्रमात् कार्यक्रमस्तदयुक्त कालस्यैकत्वात् । अत एव न नित्यम्य भावः ।

अथ पूर्वापररूपत्वात् क्रमवान् कालः ।

ननु तस्यापि क्रमो यद्यपरकालापेक्षस्तदानवस्था स्यात् । अथ तस्य स्वल्पेणा^७

३।१२ क्रमस्तथा महानग्रहिनानाम्ब्रह्मणा कार्याणामपि क्रम स्यात् । अस्माकन्तु पूर्वादिप्रत्ययविषयो महान्मूत्रविशेष कालो लोकप्रतीतोन्त्येव । तस्य च भेदात् श्रमादिप्रतीतिर्युज्यते एव । नापि प्रकारान्तरेण नित्यस्य कर्तृत्व सम्भवति । यत

प्रकारान्तरेणैकदैककार्यकरणेऽनेककरणे वान्यदाऽवस्तुत्व स्यात् कार्याभावात् । पुन पुन कार्थ्यकरणे च क्रम एव न प्रकारान्तरसम्भव । अथ प्रकारान्तरेण नैकदा कार्य करोति पुन पुनश्च न करोति तदास्यावस्तुत्व स्यात् । सर्वदाऽकर्तृत्वात् ।

तस्मात् क्रमाक्रम्या घटादिरर्थक्रियाकारी प्रत्यक्षसिद्ध स एवायमिति ज्ञानाद-
क्षणिकरश्च प्रतीयत एव । तस्य च यदैककार्यकरणप्रति सामर्थ्यन्तत्तदेव न पूर्वं न
पश्चात्तत्कार्याभावात् । सामर्थ्यं च तदव्यतिरिक्तमेवमुत्तरोत्तरकार्योत्प-
त्तावपि द्रष्टव्य । सामर्थ्यभेदेन च पदार्थभेदात् क्षणिक एव क्रमाक्रमयोनियम ।
तेन यत्र सत्त्वन्तत्र क्रमाक्रमप्रतीतावपि क्षणिकत्वप्रतीतिरेव । य एव क्षणिके क्रमा-
क्रमयोनियमोयमं व नित्येषु तयोरयोग । तस्माद् यदेतद् घटादौ नित्यत्व प्रतीत
तत् सत्त्वविरुद्धमिति^३ नित्यस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध सिद्ध उच्यते ।
यथा च दृष्टे घटादौ सत्त्व क्षणिकत्वव्याप्त तथाऽदृष्टेष्वप्यविशेषादिति
व्याप्ति सर्वोपसहारेण प्रतिपद्य यथा यथा तेषु सत्त्व निश्चीयते तथा तथा क्षणि-
कत्वानुमान । सत्त्वानिश्चये तु शशविपाणवत्तेष्वसत्ताशकया क्षणिकत्वाप्रतीति
स्यात् (१) न च तत्रापि बाधकप्रमाणेनैव क्षणिकत्वस्य सिद्धत्वादानुमानस्य
वैयर्थ्यं । गृहीतव्याप्तिकस्य पुस सत्त्वनिश्चयमात्रेणैव साध्यार्थावगतेर्वा-
धकोत्थानवैयर्थ्यात् । विस्तरतस्त्वय व्याप्तिग्रहणप्रकारो नैरास्म्यसिद्धावभिहित
इति तत्रैवावधार्यं ।

ये तु सत्त्वस्य विपक्षाद् अभावेन सर्वत्र क्षणिकत्वव्याप्ति प्रतिपद्य सत्त्वात्तत्रैव
क्षणिकत्वमनुमापयन्ति । तेषामनुमानोत्थानमेव न स्यात् । व्याप्तिग्रहणादेव
प्रमाणात् सर्वत्र क्षणिकत्वस्य सिद्धत्वात् । न च धर्मी सिद्ध सर्वस्य त्रैलोक्यस्य
प्रत्यक्षत्वाद्धेतुश्चासिद्ध । पक्षीकृते च सर्वस्मिन् धर्मिणि बाधकवशाद् यदि विपक्षा-
भाव सिद्धस्तदा साध्यस्यापि सिद्धत्वान्मानुमानस्योत्थान स्यात् ।

नान्यश्च धर्मी सिद्ध इति कथ बाधकस्य प्रवृत्तिरिति यत्किञ्चिदेतत् (१)
तस्मात् स्थितमेतदस्य सत्त्वविशिष्टस्य कृतकत्वस्य क्षणिकत्वारयो धर्म स्वभाव-
स्तन्मात्रानुबन्धी अस्य वा क्षणिकत्वस्य स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी कृतकमात्रानुबन्धी
प्रमाणदृष्ट इति ।

यद्वा सत्त्वविशेषणरहितस्यापि कृतकत्वादे क्षणिकत्वे साध्ये नानैकान्ति-
कत्व । यतस्तस्य प्रथमे क्षणे य एव स्वभाव न एव चेत् द्वितीये क्षणे तदाऽभूत्वा
भवनमेव स्यात् प्रथमक्षणवत् । ततश्च क्षणिकत्व । अथ प्रथमक्षणे कृतकस्य 41b
जन्मैव न स्थितिद्वितीये तु क्षणे स्थितिरेव न जन्म । एवमपि क्षणिकत्व स्यात् । जन्म-
अन्मिनोरभेदात् । स्थितिस्थितिमतोश्च । न च द्वितीये क्षणे जन्म विना स्थिति-

एव जानतद्भावस्य ह्यर्थापत्त्याऽनित्यत्वाभावे कृतकत्वाभाव इति भवति ।
 न हि स्वस्याभावे भावो भवति । अभेदात् । अन्यथा तद्भावे भवतीत्येव न स्यात् ।
 न हि तदभावेऽभाव इत्युक्तम् । एव तद्भावतावेदनेऽयमस्य स्वभाव इति तव-
 भावे न भवति । अन्यथाऽज्योगादिति तत्स्वभावताप्रतिपत्त्याऽन्वयस्मृतिर्भवति ।

इति । जगत्तत्र तदा स्थितिस्तस्याद्वितीयादिक्षणभावित्वात् । तत्राप्येवमिति
 एवं च प्रतिपत्तेरन स्थितिर्गति क्षणित्वमव । उत्पत्तिश्च हेतुःकृतेति तत्रैव कृतकत्व ।
 न हि तदा तदभावात्कस्याशक्तिरन्तःप्रवृत्तात्तानैकान्तिकत्व । विस्तरेण चास्य
 सत्त्वं च प्रतिपत्तेरन्तःप्रवृत्तेरानैकान्तिकत्वमिति सिद्धा व भित्तिरेति तत्रैवावगन्तव्या ।

तदाह सत्त्वात्तद्भवत्यापि कृतकत्वस्य व्याप्ति प्रमाणदृष्टा । तदाहास्य
 सत्त्वात् तदभावात्तदा प्रमाणदृष्टम्नर्भावनियमात् । कृतकभावेऽवश्यमनित्य-
 त्वमिति प्रतिपत्तिः ।

एव तदभावेऽभावात्तदभावात् कृतक जानवत पुमोर्थापत्त्या माध्यम्या-
 विदित्याभावे कृतकत्वं भवतीत्यवनिश्चयो भवतीति । यस्मान्नहि स्वस्यात्म-
 न्त्वत्वेऽभावाभावे भावो भवति । तदात्मभन कृतकत्वम्भवति । न कारण-
 मिति । अत्रेहैतन्न सत्त्वात्तदा । अन्यथेति यद्यनित्यत्वाभावे कृतकत्वम्भवेत् ।
 न तद्भावेऽभावात्तदभावेऽवश्यमनित्यत्वम्भवतीत्येव न स्यात् । तथेति यथा
 सत्त्वात् तदा तदभावात्तदा प्रमाणनियमात् तत्रैव प्रमाणान्वयस्मृतिर्भवतीति वक्ष्यमाणेन
 सत्त्वात् तदभावात् कृतकत्वम्भवन्तु भवन्व्यवश्यामन्युक्त । तत्र
 तदभावात्तदभावात् तदभावतर्थादिन । मातनस्य माध्यम्यभावतावेदिन पुम ।
 तदभावात्तदभावात् तदभावात् । तथा ह्येत्यादि । अप्यमनित्यत्वाया धर्मास्य
 तदभावात्तदभावात् तदभावे कृतकत्वम्भवति । अन्यथेति (१) अनित्यत्व
 न कृतकत्वम्भवति । तदा तदभावात् कृतकत्वम्भवन्तु भवेदिन्वस्यायोगात् ।
 इति तदभावत्वम्भवन्तु प्रमाणनियमात् कृतकस्यानित्यत्वभावताप्रतिपत्त्यान्वयस्मृति-
 र्भवति ।

तदाह सत्त्वात्तद्भावत्यापि कृतकत्वस्य व्याप्ति प्रमाणदृष्टा । तदाहास्य
 सत्त्वात् तदभावात्तदा प्रमाणदृष्टम्नर्भावनियमात् । कृतकभावेऽवश्यमनित्य-
 त्वमिति प्रतिपत्तिः ।

इति टीका

तथा यत्र धूम तत्राग्निरित्युक्ते कार्य धूमो दहनस्य । तेन धूमे सति अवश्य-
मग्निर्भवति । अन्यथाऽर्थान्तरस्य तदनुबन्धनियमाभावात् स्वातन्त्र्य भावस्य 43
स्यात् । अत तदभावेऽपि स्वभावस्य वैकल्यात् नाभाव स्यात् । तति कार्येऽवश्य
कारण भवति । इदमेव कारण (स्य) कारणता अर्थान्तरभावे स्वभावोपधानम् ।
कार्यस्याऽपि तद्भाव एव भाव । तच्चाऽस्ति धूमे । तस्मात् कार्य धूम इत्येवम-
न्वयेन विदिततत्कार्यत्वस्य दहनाभावे धूमो न भवतीति अर्थापत्या भवति व्यति-
रेकप्रतिपत्ति ।

तथा असत्यग्नौ धूमो न भवतीत्युक्ते धूमेऽवश्य मग्निर्भवतीति अर्थाद्
अन्वयप्रतिपत्तिर्भवति । अन्यथा तदभावे किञ्च भवेद् ।

ननु च नित्यानित्यार्थकार्यत्वाभावेऽपि तदभावे श्रवणज्ञान न

“सामर्थ्यमिच्छत कीर्त्तनं ष्ट द्वित्वावधारणमिति (न्यायमञ्जरी ?) तस्याग्र ।

यद्वा नैवेतत् प्रमाण केवल सकेतवशाद् अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेण (? न) वा
प्रयुक्तमेक वाक्यमुभय गमयतीत्यदोष ।

स्वभावहेतावन्यतरप्रयोगादुभयगतिमुक्त्वा कायहेतायाह । तथेत्यादि ।
यत्रेति सर्वनाम्ना सर्वोपसंहारस्तत्राग्निरवश्यमित्युक्तेऽस्मादेवान्दयवचनात्
कार्यधूमो दहनस्येत्येवन्निरनयो भवति । विज्ञाकरण (1) येन धूमेऽवश्यमग्निर्भवति ।
अन्यथा यदि न कारणमग्निधूमस्य तदार्थान्तरस्याग्नेस्तदनुबन्धनियमाभावात् ।
धूमे योनुबन्धो व्यापनं तन्नियमस्याभावात् । तत्र स्वतन्त्र्यस्वभावस्य धूमन्व- 32
भावात् स्यात् । अत एतत्तन्त्र्यात् तदभावेऽप्यन्यभावेऽपि धूमस्वभावात् वै-
त्यान्नाभाव स्यान्न चैदन्तन्त्र्यात् कार्यो धूम एष्टव्य । यत्र कार्ये तु धूमेऽनु-
पगतेऽवश्यन्त कारणमग्निर्भवति । इदमित्यस्यैव समर्थन । अर्थान्तरभाव इति
तार्थाभिमतस्य भावे स्वभावादोषधानं नृणां प्रत्युपस्थान । कार्येत्यादि तदभाव
एव कारणभाव एव भाव गायय । तच्च कारणभाव एव भावित्वमस्ति धूमे ।
तस्मात् कार्य धूम इत्येवमन्वयेन विदिततत्कार्यत्वत् धूमो दहनाभावे धूमो न भव-
तीत्यर्थाद् भवति ।

अधुना वैपर्ययेणावगातिमाह । तथेत्यादि । असत्यग्नौ धूमो न भवतीत्युक्ते-
ऽस्माद् व्यतिरेकवशाद् विदिततत्कार्यत्वत् धूमेऽवश्यमग्निर्भवतीत्येवमर्थाद्
अन्वयप्रतिपत्तिर्भवति । अन्यथा यदि वैपर्ययवशात् धूमो न भवतीत्युक्ते
तदभावेऽप्यन्यभावे शिष्य भवेद् धूमो भवेदेवेति व्यतिरेकवशात् एव न स्यात् ।
तस्मात् स्थितमेतन् (1) स्वार्थावगाते तदभावे तदभावात् भवति
कार्यमन्वय व्यतिरेकवशात् न दोष इति ।

भवन्ति । न वै न भवति । तयोरेव तत् सशयात् । अन्यथाऽभावेन निश्चितात् कथं तद्भावरामर्शेन सशयं स्यात् ? केवल भावनिश्चयाभावात् नास्तीत्युच्यते ।

अत्र परो व्रभिचारमाह । ननु चेत्यादि । नित्यानित्यार्थयोः^३ कार्यनित्यानित्यार्थान्तर्यन्तद्भावमन्वत्त्व । तस्याभावेऽपि । तथा हि श्रवणज्ञान शब्दस्यैव धर्मत्वात्सामागन्तव्यं न ज्ञायते किन्नित्यस्य सत् शब्दस्य कार्यं श्रवणज्ञानमुतानित्यस्येति । तत्रैव न नित्यार्थकार्यत्व श्रवणज्ञानस्य नाप्यनित्यार्थकार्यत्वन्तथापि श्रवणज्ञानत्र भवति तदभावेऽपि नित्यानित्यार्थाभावे । तद्व्यतिरेके व्यतिरिच्यत इति यावत् । नित्यार्थाभावे तावन्न भवत्यनित्येषु घटादिष्वभावात् । अनित्याभावेऽपि त भवति नित्येष्वामागन्तव्यभावात् । न वै न भवतीति मिद्वा न्तवादी । न वै तत्र श्रवणत्वन्नित्यानित्याभावे न भवतीत्येव शक्यम्विज्ञातु । यदि तु तदभावेन भवतीत्येव शक्यं स्यात् तदा तत्कार्यत्वन्नियमेन स्यात् किन्तु तदभावे न भवतीत्येव नास्ति । मिद्वागन्तव्ययोरेव नित्यानित्ययोस्तत् श्रवणत्वात् सशयात् । अन्यथा नित्यानित्ये वस्तुन्यभावेन निश्चिताच्छ्रावणत्वात्कथन्तद्भावपरामर्शेन शब्दे सशयं स्यात् । तस्मान्नित्यानित्याभ्या व्यावृत्तिरेव नास्ति श्रावणत्वस्य ।

व्यन्तर्गमागन्तव्याच्छ्रावणत्व नित्यानित्ययोर्नास्तीत्युच्यत इत्याह । केवल-
न्वित्येव इति^४ नित्यानित्येषु श्रावणत्वस्य भावनिश्चयाभावात् । श्रावणत्व नित्या-
नन्वयोर्नास्तीत्युच्यते ।

नन्वनित्यादिने माथ्ये यदि श्रावणत्व मपक्षविपक्षयोर्दृष्टं स्यात् । स्या-
त्तद्वदे श्रावणत्वात् मन्देह । प्रमेयत्वादिव । न चैतन् मपक्षविपक्षयोर्दृष्टमतो
३२b प्रतिप्रतिप्रति भट्टो यो न शरी । अथ शब्दवस्तु कदाचिन्नित्यमनित्यम्वा वस्तु
धर्मश्च श्रावणत्वन्नेतान् मन्देह उच्यते ।

नन्दुक्त । एव हि वस्तुधर्मन्वस्यैव मन्देहहेतुत्व स्यान्न श्रावणत्वस्येति ।
अत्रोच्यते । यदि हि यत्र यत्र श्रावणत्वन्तत्र तत्र नित्यानित्ययोर्भाव इति प्रतिपन्न
स्यात् ततो नित्यानित्ययोर्प्रतिप्रति स्यात् । न चानित्यादियुक्ते घटादौ श्रावण-
त्वस्यभाव इति मन्देहस्यभावमेतन् श्रावणत्वात् तत्र मन्देह एव ।

ननु श्रावणत्व श्रवणज्ञानप्रति सामर्थ्येन च नित्यस्य सामर्थ्यमन्वर्थक्रिया-
दिने एव (१) तत्रैव मन्देह (१) अनित्यत्वस्यैव निश्चयादिनि ।

एतन्मन्वते । यदि सामर्थ्येनात्र हेतुमन्वदा मन्वमेव तदिति न काचित् क्षति (१)
(१) तस्य सामर्थ्येनात्र प्रमेयत्वादिष्वपि द्रष्टव्य । अथ श्रवणज्ञानप्रति
हेतुमन्वत् न तत्रैव नित्यत्वव्याप्त मिद्वमिति प्रथमतोऽनित्यत्व-
निश्चयादिनि एव मन्देह इति वाच्येन

यदा पुन दृष्टान्तेन अग्निधूमयो हेतु फल भावो न दर्शित, तदा यत्र धूम. तत्राग्निरित्येव न स्यात् प्रतिबन्धाभावात् । अग्न्यभावे धूमो^५ नास्तीति अर्थाद् व्यतिरेकसिद्धि । तथा बंधम्येण अभावासिद्धे अन्वयस्मृति व्यतिरेक स्यात् । एकसद्भावेऽन्यप्रसिद्धचर्थं तदभावेऽनन्भवात् दृष्टान्तेन यथोक्त^६स्वभावप्र-
तिबन्धोऽयमेव प्रदर्शित ॥

हेतुस्वभावाभा(वो)तः प्रतिपेधे च कस्यचित् ।

हेतुः

तावेव हि निवर्त्तमानौ स्वप्रतिबद्ध निवर्त्तयत इति कस्यचिदर्थस्य प्रतिपेध-
मपि साधयितुं कामेन हेतो व्यापकत्व स्वभावस्य च निवृत्तिहेतुत्वेनाऽऽत्तरेया ४३१॥
अप्रतिबन्धे हि कथ एव निवृत्त्याऽन्यनिवृत्तिसाधनम् ।

युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनम् ॥३१॥

प्रमाणेनानित्यत्वस्य तत्र सिद्धत्वाच्छादणत्वस्य वैयर्थ्यं स्यात् । एव स चागधार-
णहेतूनामगमवत्व बोद्धव्य ।

तरमात् धितमेवत् (1) कार्यहेतौ दृष्टान्ताभ्या माध्यमाभन्याहेतुषु फलभाव
व्यपनीयो न तु दर्शनाद्यनमात् । एव साधापत्त्याऽन्यतरण द्वितीयाप्रतिबन्धव
अन्यथा न स्यादित्याह । यदा पुनरित्यादि । तदा यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव
न स्यादित्यग्न्य एव न स्यात् प्रतिबन्धाभावात् । यदा चाऽन्य एव न सिद्धन्तम्
पुनोऽन्यभावे धूमो नास्तीत्यर्थाद् व्यतिरेकसिद्धि । तथा बंधम्येण दर्शननाऽन्य
ग्यायनान् नाग्याभावे ऐवभावासिद्धे दृष्टान्तेऽप्यन्यस्मृति । यथोक्त एव
तादात्म्यादुत्पत्तिरक्षण । एकसद्भावे कार्यन्यनानिद्वयत्त न्यनान्येऽन्यप्रसि-
द्धर्थं वारणस्य स्वभावस्य न सिद्धिः प्रसिद्धचर्थं । तदभावे यथोक्तप्रतिबन्धा-
भावे तस्यैवगद्भावेऽन्यप्रसिद्धैरनन्भवात् ॥

हेतुस्वभावाभा(वो)तः इति हेतुभावे, चागधारणत्वस्य, तदा यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव न स्यात् प्रतिबन्धाभावात् च प्रसिद्धे । अग्न्यभावे धूमो^५ नास्तीति व्यतिरेकसिद्धिः । तथा बंधम्येण अभावासिद्धे अन्वयस्मृति व्यतिरेकसिद्धिः । एकसद्भावेऽन्यप्रसिद्धचर्थं तदभावेऽनन्भवात् दृष्टान्तेन यथोक्त^६स्वभावप्रतिबन्धोऽयमेव प्रदर्शित ॥
युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनम् ॥३१॥

प्रतिषेधहेतु । प्रतिषेधविषयव्यवहारस्य हेतुरिति तद्वेतुमित्युक्तः । नया-
भूतानुपलम्भस्य स्वयं प्रतिषेधरूपत्वात् कारणव्यापकानुपलम्भो इत्युभयं हेतु ॥

इतीय त्रिवि (धातुक्ता)नुपलम्भिरिति ।

(तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगति)भेदप्रयोगतः ॥३२॥

त्रिविध एव प्रतिषेधहेतु । कारणस्य ध्यातव्यस्य स्वात्मनश्च उपलभ्य-
सत्त्वस्यानुपलम्भः । सोऽयं प्रयोगवशेन तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदेन त्रिविध-
प्रोक्तः । तदगतिः । तद्विरुद्धगतिः । विरुद्धकार्यगतिश्च एतदेव तद्गतिरित्युक्तं ।

चेति स्वभावस्यानुपलम्भेन प्रतिषेधहेतु । न चायं प्रतिषेधस्य हेतु इति
प्रतिषेधविषयो व्यवहारस्तस्य हेतुरिति इत्या नद्वेतु प्रतिषेधहेतुमित्युक्तः ।
कारण (१) न प्रतिषेधहेतुस्तथाभूतानुपलम्भस्य दृश्यानुपलम्भस्य स्वयं प्रतिषेध-
रूपत्वात् । हेतुव्यापकानुपलम्भिरिति कारणानुपलम्भव्यापकानुपलम्भिरिति । उभ-
यस्यापीति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधव्यवहारस्य च ॥

इति एवमित्यनुपलम्भः । सक्षिप्य त्रिधाप्युक्ता मनी पुनरनेकवचनता । यथा-
त्रैवाऽऽप्युक्ता प्राग् विभक्ता । केन प्रकरेणेत्याह । तत्तद्विरुद्धेत्यादि । तच्छ-
ब्देन प्रकान्त स्वभावकारणव्यापकस्य गृह्यते । तेन स्वभावविशेषेण विरुद्ध-
द्विरुद्धन्त्रिविधमेव भवति । स्वभावविरुद्धकारणविरुद्धव्यापकविरुद्धभेदा ।
तद्विरुद्धमादिर्यस्य तत्तद्विरुद्धादि । आदिर्यस्य तद्विरुद्धकार्यस्य कारणविरुद्ध-
कार्यस्य च परिग्रहः । तच्च तद्विरुद्धादी । तयोर्गतिगती । तदगतिरित्युक्तं । तत्र
तदगत्या तिस्रोनुपलम्भस्य मगृहीता स्वभावानुपलम्भः कारणानुपलम्भः व्या-
पकानुपलम्भश्च । तद्विरुद्धगत्या तिस्र एव । स्वभावविरुद्धोपलम्भः कारण-
विरुद्धोपलम्भः व्यापकविरुद्धोपलम्भश्च । आदिर्यस्य तद्विरुद्धकार्योपलम्भः
कारणविरुद्धकार्योपलम्भश्चेति । एवमित्यनुपलम्भस्य प्रागुक्तस्यानुपलम्भस्य मग्रहो
भवति ।

त्रिविध एव हीत्यादिना कारिकाकार्यमाह । उपलभ्यसत्त्वस्येत्यनुपलम्भयोग्यस्य
हेतोरनुपलम्भिरिति सम्बन्धः । व्यापकस्य स्वात्मनश्चोपलभ्यसत्त्वस्येति वक्तंते ।
सोऽयं त्रिविधप्रतिषेधहेतु प्रयोगवशेनानेकप्रकार उक्त इति सम्बन्धः । कथं प्रयोग-
वशेनेत्याह । तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतः इति । एतदेव तस्यागत्येत्यादिना
विभज्यते ।^४ तस्यागत्येति स्वभावकारणव्यापकानुपलम्भः । तद्विरुद्धगत्येति
स्वभावकारणव्यापकविरुद्धोपलम्भः । विरुद्धकार्यगत्येति विरुद्धकार्योपलम्भः ।

द्विभेदप्रयोगे । यद्योक्तं प्राक् ॥

घ अविनाभावनियम

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकान् ।

इत्यादिभेदप्रयोगैरिति कारणविरुद्धकार्योपलब्ध्यादिभेदप्रयोगे । यद्योक्तं प्राग्
पलब्धिप्रभेदविन्ताया (१६) ॥

यत एव प्रतिबन्धदशाद् गमवत्त्वात्तस्मान् । कार्यकारणभावाद्वा नियामकान्
माध्यसाधनयोरव्यभिचान्नाधकान् स्वभावाद्वा तान्माध्यसाधनाप्रियाम्भवात् ।
कार्यस्य स्वभावस्य च तिङ्गन्धादिनाभावमाध्यधमविना न भवत्यत्र । न
चासाधारणस्य साध्यादिनाभावोऽस्ति सन्देहहेतुत्वात् । अविनाभावे तु तद्विनाशो
नैव प्रमाणेन तत्र धर्मिणि साध्यस्य निवृत्त्यात् कथमन्यत्तमपत्त्यः ।

तेन भट्टेन यदुच्यते ॥

“अविनाभावसद्वोष्य सवत्पारंभाक् ।

नानुमा योग्यसम्बन्धप्रतिपत्तिं करोति न ॥

यदि तावद् विनाभावो न स पश्चाद् तिङ्गन्धात् ।

ततोऽसाधारणस्य न सति साध्याधारण ॥

यो ह्यसाधारणो धम स तेनवात्मसात् ।

विना न भवतीत्यत्र तावो हेतुः प्रकल्पत इति ॥

ननु सात्त्विके अविनाशे तावदिति नियमः । तावदिति तावत्तत्र न तावत् ॥ २१ ॥

यद्येव नियमं पुनरुच्यते ॥ (१) सत्यं (१) एतन्मूर्तिप्रमाणं । तावत्तत्र

भाष्यव्यतिरेकेणैव नियमि ॥ २१ ॥ यथा बहु ॥

एतन्मूर्तिप्रमाणं तावत्तत्र न तावत् ॥

नियमो तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

तावत्तत्र न तावत् ॥

विदिनाभावनियमोऽऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥२५॥
 अदर्शनाभावनियमः (अ. परमपर-पृष्ठा ५०.) ।
 अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥

व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥
 व्याकरणभावनियमः अस्मिन् विदितं न दर्शनात् । अर्थाभिर्गमिने वा अर्थं चास्मिन् गमयति ॥२५॥

ननु यथा दर्शनादर्शनाभावनियमनिश्चयर्थात् व्याभिचारस्य वा व्याकरण-
 भावनिश्चयेऽपि स्यादिति ।

नदयुक्त । विधिष्टाभ्यामेव दर्शनादर्शनाभ्यां व्याकरणभावनिश्चयान्भ्यु-
 पगमात् । एतच्चात्रैव उच्यते ।

यदप्यु म्बे के नोच्यते । “शतशो यद्दर्शो धमदशनन्तदन्त्यानापान्या
 नियतोय धूमोऽग्नाविनि यनियमजानमुत्पद्यते । नस्यानग्नो धमदशनन्त्याधक (१)
 न च तदस्तीति धूमस्यानग्नो नियम” इति ।

नदयुक्त । अग्निनायन्त्वाभावे ह्यनग्नो धमादशनन्त्यानुपप्रमायन्वेना-
 प्रमाणस्यावाधकत्वादनग्नो धूमस्य शास्यमानत्वेन तथमग्नो नियम (१) स्तस्मात्
 स्थितमेतत् (१)

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामत्ताद् (१)

अविनाभावनियम” (१) कार्यकारणभावादिनिश्चयान्त्वाविनाभावनियमनि-
 श्चयोऽदर्शानान्न न दर्शनात्” (१) साध्याभावे हेतोरदर्शनमात्रान्नाविनाभावनिय-
 मनिश्चय । न दर्शनात् । नापि साध्यसाधनयो महभावदर्शनात् ।

34a तस्मात्तदुत्पत्त्यैवार्थान्तरस्यार्थान्तरेणाविनाभाव ।

अन्यथेत्यासत्यान्तदुत्पत्तौ परं साध्याभिमतं परस्यानात्माभूतस्य लिगस्य
 कोऽवश्यम्भावनियम । अनर्थान्तरे तु लिङ्गे तन्मात्रानुबन्धित्व साध्यधमस्ये-
 ष्टव्यमन्यथा कृतकत्वस्य यन्निमित्तन्तस्मादर्थान्तरमुद्गगादिनिमित्त यस्या नित्य-

अपि च ।

अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः स्यादन्य एव सः ।

न हि तस्मिन् निष्पन्नेऽप्यनिष्पन्नो भिन्नहेतुको वा तत्त्वभावो युक्तः ।^{१६} अयमेव भेदो भावाना कारणभेदो विरुद्धधर्माध्यातकारणभेदो वा ।

तौ चेद् न भेदकौ तदा न कस्यचित् कुतश्चिदपि भेद इति एक द्रव्य विश्व^{१७} स्यात् । ततश्च सहोत्पत्तिविनाशौ सर्वस्य च सर्वत्रोपयोगः स्यात् । अन्यथा एक- ४३२०
मित्येव न स्यात् । नामान्तर^{१८}वा अर्थमभ्युपगम्य तथाभिधाना^{१९}त् ।

त्वस्योपत्तेः । तस्मिन् वा धर्मोऽप्रत्यम्भावनियमः कः । किमिव वासति रागदन् । निष्पन्ने वासति कुसुम्भादि^{२०}निमित्तो यो रागः पश्चाद्भावी ॥

तत्र यथा नाप्रत्यम्भावनियमस्तद्बदन्तित्यस्यार्थान्तरहेतुत्व इष्टमात्रेण न केवलमन्यदोषोऽयमपत्तेः दोष उत्थाह । अपि नैत्यादि । अर्थान्तरनिमित्तो नित्यत्वात्तयो धर्मः स्यादन्य एव (१) तस्मात् स्वभावभूतात् कुतकादेस्तथाहि साध्यधर्मस्त्यार्थान्तरनिमित्तत्वाभ्युपगमे द्वयमिष्ट साधननिष्पन्नावनिष्पत्तिभिन्नेहेतुत्व च । एतच्च नान्तरेण स्वभावभेद पटने । यस्मान्न हि तस्मिन् साध्यधर्मभावे निष्पन्नेऽप्यनिष्पन्नो भिन्नहेतुको वा साध्यधर्मस्तत्त्वभावो युक्तः । पूर्वनिष्पन्नस्य भिन्नहेतुत्वात् न च निष्पन्नत्व स्वभावो युक्तो यस्मादयमेव तत्त्वतोत्पत्तीना भेदो भावाना यो विरुद्धधर्माध्यातयो विरुद्धधर्मयोगः । निष्पत्त्यनिष्पत्ती चान् विरुद्धधर्मो । तत्रागमे^{२१} भेदहेतुभेदस्य उत्पत्तेः च कारणभेद सामग्रीभेदरत्नात् कारणभेदो द्रष्टव्यः । एतेन भेदस्वरूपभेदकारणञ्चोक्तं ॥

भेदप्रतिभासस्तु भेदगतः । तौ चेद् विरुद्धधर्माध्यातकारणभेदो न भेदता विश्वे^(२२)ने । तदा न कस्यचित्कुतश्चिदपि भेद इत्येकद्रव्यम्विश्वस्य ममस्तज्जगत् स्यात् । तैरुप्यस्यार्थोपादेयः सर्वस्योपयोगः न स्यात् । ततश्च^{२३}न तत्त्वात् सहोत्पत्तिविनाशौ । एतस्योत्पादे सर्वस्योत्पादो विनाशो न विनाशोत्पादित्यर्थः । सर्वस्य च सर्वत्रोपयोगः साध्यत्व स्यात् । साध्यतासाध्यताभ्युपगमे । सर्वस्योत्पादेऽमित्येव न स्यात् । अर्थोत्पत्तीनाभेदो वाच्यतासाध्यताभ्युपगमे भेद(ना) नामान्तरस्या स्यात् । अर्थान्तरमिति नानात्वात् स्यात् । निष्पत्त्यनियम (१) अर्थं पश्यन्तनिमित्तमभ्युपगम्य तथाभिधानात् । अर्थान्तरनिमित्तान्तात् ।

ननु अनर्थान्तरहेतुत्वेऽपि भावकालेऽनित्यतानिष्पत्ते. तुल्याऽतस्त्वभावात् ।

(नृ१) अपूर्वस्वभावलाभो निष्पत्तिरुच्यतेऽनित्यता । स एव हि भावः^२ क्षणस्थितिधर्मा सैवाऽनित्यता । धर्मधर्मितया वचनभेदे निमित्तमुत्तरत्र वक्ष्याम. ।

अथ स्यात् प्राक्प्रध्वसाभावान्तर्वृत्तिसत्तासम्बन्धोऽनित्यता । सा च कृतक-
निष्पत्तिकाले निष्पन्नैव केवल प्रध्वसेन्नोत्तरकालमभिव्यज्यत इति (१)

तदप्ययुक्त । यतो यावत् प्रध्व सो नोत्पद्यते तावत् कथमन्तरालवर्त्यनित्यता ।
प्रध्वसोत्पत्तावपि कथमन्तरालवर्तित्वमस्या (१) कृतकस्वभावत्वम्वा भाव-
स्यैवाभावात् ।

नन्वित्यादि पर । अनर्थान्तरहेतुत्वेऽपि विनाशकारणानपेक्षत्वेऽपि त्वन्मतेनानि-
त्यताया । भावकालेऽनित्यतानिष्पत्ते. । भावस्य सत्ताकाले तस्या अनित्यताया
अनिष्पत्ते भावाद्दुत्तरकालमनित्यता भवतीति मन्यते । तुल्याऽतस्त्वभावा ।
यथार्थान्तरहेतुत्वेऽपि निष्पत्ति स्यात् (१) तयोर्नानात्वन्तर्थाऽनर्थान्तरहेतुत्वेऽपि^३
34b तुल्याऽतस्त्वभावात् ।

नेत्यादिना प्रतिविद्यते । अपूर्वस्वभावलाभो निष्पत्तिरुच्यतेऽनित्यता च
भावनिवृत्तिरूपा ततो निष्पत्तेरेवाभावात् कथं विरुद्धधर्मसर्गं । यदि तर्हि नानि-
त्यता वस्तु सती कथं साध्यसाधनयोस्तादात्म्यलक्षणं सम्बन्ध इत्याह । स एव
हि भाव इति । क्षणे स्थितिर्या सैव धर्मो यस्येति । निवृत्तिधर्मा स्वभाव एवा-
नित्यतोच्यते स एव साध्यः ।^१ तेन तादात्म्य हेतुसाध्ययोर्व्यतिरिक्तार्थत्वानित्यता
नीम्पा (१) तेन भावस्यानित्यता भवतीतीत्येवमादिभिर्वाक्यैर्भावस्य न किंचिद्रूप
विधीयतेऽपि तु दृष्ट रूप नास्तीत्ययमर्थोऽभिधीयते धर्मान्तराभिधाने भावनिवृत्त्य-
प्रतिपादनप्रसङ्गात् ।

यदि भाव एवानित्यता कथन्तर्हि शब्दस्य धर्मिणो नित्यता धर्म इति वचनभेद
इत्यत्र आह । वचनभेदेऽपीत्यादि । धर्मधर्मितया यो वचनभेदो वाचकान्यत्व-
न्त्रापि निमित्तमुत्तरत्र वक्ष्याम ।

एतेन यदप्युच्यते ऽध्ययना विद्वक् णो द्योतकरादिभिः । यदि
तुल्यान्तयोर्नाम्नामवत्कार्योत्पत्तिकाल एव कारणविनाश । यदि (?तदा) कार्यका-
रणभावो न स्यादयत्र कारणस्य विनाश कारणोत्पाद (१) एव भाव एव नाश इति
वचनादेवञ्च कारणेन सह कार्यमुत्पन्नमिति प्राप्त । यदि च भाव एव नाश
प्रथमेऽपि क्षणे भावस्य न मत्ता स्यात् । विनाशाद् भावनिवृत्तिश्च विनाशो लोक-

स्वहेतोरेव तथोत्पत्तेः ता क्षणस्थितिधर्मतां तत्त्वभावं पश्यन्नपि मन्दबुद्धिः सत्तोपलम्बेन सर्वदा तथाभावस्य शङ्कया सदृशापरोत्पत्तिविप्रलम्बो वा न व्यवस्यति ।

पतीतो न भाव एव । सर्वकालं न नागसदृभावाद् भावस्य सत्त्वं स्यात् । अथ कारणोत्पादात् कारणदिनाशो भिन्नस्तदा कृतकत्वभावत्वमनित्यत्वस्य न स्यात् । व्यतिरिक्ते च नारो जाते तस्य क्षणस्य न निवृत्तिरिति कथं क्षणित्वमिति (1)

तदपास्त (1) द्विविधो हि विनाग इष्यते भावनिवृत्तिरूपो भावश्च (1) तेनोत्पन्नो भावः कार्यं करोति कार्यवाले न कारणनिवृत्तिरूपो विनागो लोत्प्रतीत एव (1) नायम्भावस्वभाव इष्यते (1) नापि कारणोत्पादाद् अभिन्नो भिन्नो वा नीरूपत्वात् केवलमस्य भेदाभेदप्रतिषेध एव कियते । तथा च वक्ष्यति (1)

“भावे ह्येव विकल्प स्याद् विधेर्वस्त्वनुरोधतः” (१।२८६) इति ।

तेन व्यतिरिक्ते नारो जाते क्षणस्य न निवृत्तिरित्यास्त । यतश्च द्वितीय-क्षणोत्पत्तिश्चाल एव पथमक्षणे निवृत्तिन्तेनैव क्षणस्थावी भावो विनागस्येवो-च्यतेऽथ च दिनाशो भावरूपत्वात्माभनस्वभाव एव । कार्योत्पत्तिराणे न निवृत्तेन इति कार्यभिन्नात्भावी न नास्य सर्वकालम्भावो भावस्यामत्यान ।

यदा दिनरतरोऽयं विनागोऽभवेति ताभ्या धमभमिवाजनाभ्यामाशानां ग वृत्तत्त्वं वास्य भावस्य भेदात्परपतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यामाशानां भाव एव नाग उच्यते इति सर्वं सुस्थ ।

यदि तर्हि भाव एवागित्यता नदा भावपत्यधीकरणे सापि पराश्रयेति कस्मान् तथैव निरुतीत इत्यत्र आह । तामित्यादि । क्षणस्थितिधर्मता स्वभावगणित्यताय पश्यन्नपि प्रत्यक्षीकृत्यापि न व्यवस्यति । न विचिन्तोतीति मन्दबुद्धिः ।

३५

तस्मात् क्षणस्थितिधर्मतास्वभाव इत्याह । स्वहेतोरेव सतागततथा क्षण-स्थितधर्मतायोत्पत्तेः । किं पुनः पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्याह । मन्दबुद्धिर्नारः । अनादिमनाराभ्यस्तथा निवृत्तादिभ्यामिवाजनाभ्यामाशानां भावात् तत्त्वस्य न तथात्पथा दृष्टे पस्तुति स्वयन्मात्रा विभिन्नि न विच्छन्न स्याद् (1) अनेन तु पश्याना सतागत मद्गमसंगेने मन्दबुद्धित्वाभावात् क्षणिकत्वनिश्चयो भवतीत्युक्तम् ।

यदि तर्ह्यपि तया नास्ति स्वतयापतायो विनाशकारि भावे सार्वदन्तया धारयतार इत्याशय वाङ्मनि भावो जयीत्याह । सत्तोपलम्बेनेत्यादि । न सतागत एवोपलम्बो नाभासस्त तेषां सत्तोपलम्बे ।

एतदुक्तमिति (1) उक्तं कारणोत्पादात् एव पूर्वोत्पत्तिराणां एवोत्पत्तयो क्षणोत्पत्तेनावेदाव्यवधानान्तेत्यर्थेण विवक्ष्यतात्तत् सर्वदा विवृत्तिरिति शक्यते ।

सत्ताया एवोपलम्भेन तथाभावः पूर्वदृष्टस्य भाव सद्भावस्तस्य या शङ्का कदाचित्
 एवायमित्येवरूपा भूता भ्रान्तस्यापि स एवायमिति दर्शनाच्छकेत्याह । तथा विप्र-
 लब्धो वचितो न व्यवस्यति ।

अग्निधूमयोरपि तर्हि कार्यकारणभावनिश्चयो न स्यादभावाव्यवधानेनान्य-
 त्वाग्रहादित्याह । सदृशापरोत्पत्तेरि^३त्यादि । दृष्ट च सदृशापरदर्शनं शुक्तिकादी
 सत्यपि भेदभ्रान्तिनिमित्त । एतच्च नै रात्म्य सिद्धौ^१ विभक्तमिति तत्रैवावधार्यं ।

तेन सर्वात्मना पूर्वक्षणसदृशस्यापरस्योत्पत्तिस्तया विप्रलब्धो न पूर्वक्षणा-
 दुत्तरक्षणमन्यत्वेनाध्यवस्यत्यपि तु स एवायमित्यत एव न पूर्वक्षणस्य विनाग-
 प्रतीतिरुत्तरस्य चोत्पत्तिप्रतीति । अग्निधूमयोस्त्वेकान्तेन विस^४दृग्त्वानै-
 रन्तर्ये सत्यप्यन्यत्वग्रहाद् भवति कार्यकारणभावनिश्चय । वा शब्दस्त्वनवकृ-
 प्तिसूचनार्थं ।

तेनायमर्थो यदि सत्तोपलम्भे व्यभिचारं सदृशापरोत्पत्त्या वा विप्रलम्भ
 मर्षदास्त्येव विप्रलम्भ इत्येव पर ।

अथवा किं पुन पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्याह । सत्तोपलम्भेन । पूर्वं य
 सत्तोपलम्भेन प्रतीयमाने तद्भावशङ्का पूर्वदृष्ट^५भावारोपस्तेन विप्रलब्ध न व्यव-
 स्यति । एवन्तर्ह्यादिक्षणदर्शनं एवाध्यवसाय स्यात् । पूर्वं सत्तोपलम्भभावादित्या-
 शक्याह । सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धो वेति । वा शब्दश्चार्ये । प्रथमक्षणसदृशस्य
 द्वितीयक्षणस्योत्पत्त्या च विप्रलब्धो न व्यवस्यति । योगिनामपि तर्हि निश्चयो
 न स्यादित्याह । मन्दबुद्धिरिति । तेन बाह्याध्यात्मिकविप्रलम्भनिमित्तसद्भा-
 वात् पृथग्जनाना निश्चय । योगिनान्तु सत्यपि सदृशदर्शने पटुबुद्धित्वान्निश्चयो
 भवत्येव ।

तस्मात् स्थितमेतत् (१) क्षणस्थितिधर्मता पश्यन्नपि सदृशापरोत्पत्त्या
 विप्रलब्धो न व्यवस्यतीति ।

ननु भावस्य क्षणिकत्वे सति पूर्वोत्तरक्षणाना विभागेन प्रतिभास स्यात् ।
 अप्रतिभासनाच्च कथमपश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्युच्यते । अथ नीलाद्यव्यतिरिक्त-
 35b त्वात् क्षणिकत्वस्य नीलग्रहे ग्रह ।

युक्तमेतत् । किन्त्विदमत्र निरूप्यते (१) किमिदं नीलमक्षणिकमुत क्षण
 रूपमय सन्तान । तत्र यद्यक्षणिकन्तदा नीलप्रतिभासे कथं क्षणिकत्वप्रतिभास ।
 अथ क्षणरूप । नन्विदमेवामिदमिति कथं नीलप्रतिभासे क्षणप्रतिभास उच्यते ।

क्षणप्रतिभासनाच्च न सन्तानरूपस्य नीलस्य प्रतिभास । अथ नीलमात्रप्रतिभासे सति क्षणिकत्वप्रतिभास । तदयुक्त । प्रतिभासाप्रतिभासाभ्यां हि प्रत्यक्षस्य गृहणाग्रहणे । नान्यथा । तदाह । तद् यदपि गृह्णाति तत्प्रतिभासेनेति । न च क्षणानां प्रतिभास इत्युक्त ।

यदि च नीलाद्यव्यतिरिक्त क्षणिकत्वन्तदा नीलनिश्चये क्षणिकत्वस्य निश्चितत्वादनुमानस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यस्त्वाह । एकज्ञानविषयत्वमेव क्षणिकत्वपूर्वोत्तरज्ञानविषयत्वव्यावृत्तस्यैव चेदानीन्तनज्ञानविषयत्वस्य प्रतिभासनात् (1) पूर्वापरक्षणविलक्षण एव क्षण प्रत्यक्षेणानुभूतनिश्चितानुमानेन तु प्रत्यक्षवृत्तमव परामृश्यत इति नानुमानस्य वैयर्थ्यमिति ।

तदयुक्त । यतो यथेकज्ञानस्याक्षणिकत्वन्तदार्थस्याप्यक्षणिकत्वस्य स्यात् । अथ तस्य क्षणिकत्वन्तत्कुतोऽवगत । तस्याप्येकज्ञानविषयत्वादिति चेदन्वयपर्ययप्रतिपत्तिः क्षणिकत्वस्य । अथ ज्ञानक्षणस्य प्रतिभासोऽभ्युपगम्यतेसावधरणकिन्नाभ्युपगम्यते । अन्यथैकस्यापि क्षणस्यानेकज्ञानविषयत्वादेकत्वस्य स्यात् ।

भट्ट वाचुदेवस्त्याह । "पूर्वोत्तरक्षणानां विनाशेनाप्रतिभासमत्ताक्षणिकत्वप्रतिभासनमतोक्षणिकत्वमाह्वयमेव सम्प्रत्यक्ष केवलं क्षणिकत्वमिति भावन्त साध्यत" इति (1)

एतदप्युक्त । प्रतिज्ञायां प्रत्यक्षव्याप्यत्वेनानुमानस्योत्पात्ताभासत्वं । त्रिष्वकल्पकार्यापि प्रत्यक्षस्य भावन्तत्वे सम्बन्धप्रारणान्तरं । परस्परपीति तत्र विरोधश्च (1) तस्मादयुक्तमुक्त । परस्परपि न व्यवस्थातीति ।

अत्रोच्यते । यथा ह्यर्थक्षणानां पीर्यापिन्तथा ज्ञानक्षणानामपि तेन पूर्वज्ञानक्षणनेन पूर्वक एवार्थक्षणो गृह्यते' नोत्तर । उत्तरेणाप्युत्तर एव न पूर्व इति (1) एकस्मिन् ज्ञाने तयोरेप्रतिभासनात् त्वमपूर्वस्मादप्यभास इति विभागेन प्रतिभासस्य इति चोच्यते । स्वरूपप्रतिभास एव न भावस्यान्वयमाद् विवेकप्रतिभासमुमेरभिन्नप्रतिभासवत् । स च क्षणिकत्वप्रत्यये देति कथं न विवेकप्रतिभास । दृष्टो दृश्यत इति पतीतेश्च । अन्यो हि दृष्ट इत्यादिदोषश्च दृश्यमा । तथा हि प्रथमदर्शी दृश्यमानमेव स्वभावम्भासरूपं पश्यति तत्तु दृष्टिनिश्चयोऽपि एव । तेचतमेतत्तन्मद्वयोः पूर्वोत्तरक्षणयोरेकत्वेनाप्यभासाद् घटाददिद् विभासप्रतिपत्तिर्न भवति । नापि विभासेनाप्रतिभासप्रत्ययेनेति (1) तत्र हि दृष्टि-राशान्तरदेवेदमस्मदीय एवमिति प्रवर्तमानं दृष्टिवाक्यवर्तोऽपिदेवप्रतिभासाभासप्रत्ययेनेति । तस्माद् यथात्र निश्चितत्वे ज्ञाने दृष्टिवाक्ये स्वभावप्रतिभास एवान्तरमाद् विवेकप्रतिभास । तदेकस्यापि क्षणस्य स्यात् (1) केवलं पूर्वोत्तर

वत्वमपि । कार्यविशंने कारणदर्शनेऽपि अनित्येन तन्माभावेन कार्यदर्शनात् तथा प्रतीतिः । अन्यथाऽन्यनिमित्तत्वे वाऽनिमित्तानं गृह्यात् । अनित्यताऽर्थान्तरमेव स्यात् । तथा च भावयोगो न स्यात् तातापेशाणां । अपापेशने, तर्हि मां तस्य स्वात्मभूतस्य अनित्यतास्तीति किमपरेण । एतन्माया निश्चयस्य हि अर्थान्तरेण सहापि तत्त्वभावस्य अनौचित्यात् ॥

432b

अनित्यता धर्मान्तर वा, तदप्यर्थान्तरसम्भूतं चेत् कारण वा भवेत् कार्यं वा । कार्यकारणभिन्नस्य प्रतिबन्धाभावात् । तस्या सत्ताऽनुमानाऽगभावात् । तत्र ।

पश्चाद् भावान्न हेतुत्वं फलोत्प्रेकान्तता कुनः ॥३५॥

तद्वस्तुसिद्धे पश्चादर्थान्तरादुत्पादे कथन तस्य कारणम् । कार्यस्य च कारणेऽवश्य भावात् तद् गमक निमित्त अनिश्चितमेवाम्नि । तस्मात् तदन्यनिमित्तस्य धर्मस्य हि वस्तुनि नाऽवश्यभावात् नानुमानम् । अथ चेत् दर्शनाऽवशंने अन्वयव्यतिरेकप्रतीते नाश्रय, कथं तर्हि धूमाद् आनेद्व्यंभिचार इति प्रतीतिज्ञानम् ॥

एवम् ।

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यध(र्मानुवृत्तित्.) ।

तल्लक्षणभूतानुपलम्भात् यदुपलम्भ^१ । तेन एकाभावे च यस्या-

यात् । अवगम्यते प्रागप्ययम्प्रतिक्षणमेव नश्यति केवलं यथोक्तादेव विप्रलम्भहेतोर्न निश्चीयते ।

नन्वन्त्यक्षणदर्शनोपि कथन्नश्वरत्वनिश्चयो यावता तदापि मत्तोपलम्भोऽस्ति । न हि सत्तायामेवोपलभमानस्तदभावमवेतीत्याह । पश्चादित्यादि । न ब्रूमोन्त्यक्षणदर्शनमात्रान्निश्चयो भवतीति किन्त्वन्त्य क्षण दृष्ट्वा पश्चाद् वि^१

×

×

38a ^१ भवति (1) तदा नोपलभ्यते तत्तस्य कार्यं । न चाग्निःकाष्ठादिसन्निधाने भवतो धूमस्यापनीतेऽश्वादी अनुपलम्भोऽस्ति । अग्न्यादौ त्वनीते भवत्यनुपलम्भ । एवम्परस्परसहितौ प्रत्यक्षानुपलम्भावभिमतेष्वेव कारणेष्वसन्दिग्ध कारणत्वसाध्यत इति । तच्चेति यथोक्त कार्यलक्षण धूमेऽस्ति तस्मादगनेरेव धूमो भवति । सर्वकालं चाग्निःसन्निधाने भवतो धूमस्यानग्निजन्यत्व कदाचित्सदसतोर्जन्यत्वा-

^१ 37th leaf is missing

ऽनुपलम्भः । तत् तस्य कार्यम् । तच्च धूमोऽस्ति ॥

दहेतुत्वाददृश्यहेतुत्वाद्बोध्यते । तत्र न तावत् प्रथम पक्ष इति तृतीये परिच्छेदे
“अशक्त सर्वमिति चेदि 'त्वन्नान्तरे (५० वा ० ३।४) वक्ष्याम । नाप्यहेतुत्वमिति तत्रैव
वक्ष्यति । नाप्यदृश्यहेतुत्व धूमस्य । अग्न्यादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात् ।

अथ स्याद् (१) अदृश्यस्याय स्वभावो यदग्न्यादिसन्निधानेन एव धूम कर्पूरा-
दिदाहकाले सुगन्धादियुक्त च करोति नान्यदेति । तत्किमग्निमन्तरेण कदा
चिद् धूमोत्पत्तिर्दृष्टा येनैवमुच्यते । नेति चेत् । तत्कथन्नाग्निकार्यो धूमस्तद्भावे
भावात् । धूमोत्पत्तिकाले चाग्नि सर्वदा प्रतीयमानोपि काकतालीयन्यायेनाव-
स्थित इत्यलौकिकोय व्यपदेशः ।

अथवा स एवादृश्यस्य स्वभावो यद्यग्निना नोपक्रियते तत्किमग्न्यादिस-
न्निधान एव धूम करोति न पूर्वन्त परचात् । तस्मादग्न्यादिसन्निधान एवा-
स्वभावो धूमजनको भवति नान्यदेति तत्रापि पारम्पर्येण धूमस्याग्निजन्यत्वमेव
स्यात् ।

किञ्च । यथा देशकालादिकमन्तरेण धूमस्यानुत्पत्तेस्तदपेक्षा प्रतीयते तथा
सर्वदाग्निमन्तरेणानुत्पत्तिदर्शनादग्न्यपेक्षाऽस्य केन वार्येत । तदपेक्षा च
तत्कार्यतैव । यथा चादृश्यभाव एव धूमस्य भावात्तज्जन्यत्वमिष्यते तथा सर्व-
कालमग्निभावे भावदर्शनादग्निजन्यत्व किन्नेष्यते । यावता च सन्निधान एवो-
त्पद्यमानो भावो दृश्यते तावतामेव हेतुत्व सर्वेषां प्राग्भावस्य तुल्यत्वात् । तथा
चाग्न्यदृश्यादिसामग्रीजन्यत्व धूमस्येति कुतोऽग्निव्यभिचारः ।

अन्यस्त्वाह । भवत्वग्निधूमयो कार्यकारणभावतस्तथापि न तयोरेकेन
ज्ञानेन गृहणामिन्नकालत्वात् । नाप्यनेन पूर्वकेण हि निर्विकल्पकेन पूर्वकम्बस्तु
मात्र गृहीत न तु कारणरूप कार्यस्य भावित्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । उत्तरेणाप्युत्तरम्बस्तु-
मात्र गृह्यते न तु कार्यरूप कारणस्यातीतत्वेनागृहात् । नापि सविकल्पकेन
तत्राप्यस्य चोद्यस्य तुल्यत्वात् । तेनेदमस्मादुत्पन्नमिति न केनचिद् गृहीत-
मत एव न स्मरणेनापि गृह्यतेनुभवाभावादिति ।

अत्रोच्यते । कार्यस्य तावदनुत्पन्नावस्थायामसत्त्वादेव न कारणमन्वन्धित्व
निष्पन्नावस्थायामप्येव । निरपेक्षत्वात् (१) तथा कारणमपि कार्यनिष्पत्त्यनिष्पत्त्य-
वस्थाया कार्यासम्बन्धेव । नाप्यनयो कार्यकारणभाव सम्बन्धो भिन्नकाल-
त्वात् । केवलमस्येदं कार्य कारण चेति कल्पितोय व्यपदेशः । तेन हेतो मजा-
शात् स्वरूपलाभ एव कार्यत्व । कारणस्यापि कार्यं प्रति प्राग्भाव एव कारणत्व
स चात्मलाभ प्राग्भावरश्च भावस्याभिन्नत्वात् प्रत्यक्षगृहीत एव चेति वक्ष्यते न प्रत्यक्ष-

वत्वमपि । कार्यदशने कारणदर्शनेऽपि अनित्येन तत्त्वभागेन कार्यसंज्ञात् तथा प्रतीतिः । अन्यथाऽन्यनिमित्तत्वे चाऽनिमित्तत्वं गुणा । अनित्यताऽन्यन्तरमेवास्यात् । तथा च भावयोगो न स्यात् तत्रानपेक्षाणा । अयापेक्षते, तर्हि मी तस्य स्वात्मभूतस्य अनित्यतास्तीति किमपरेण । स्वभावनो निश्चयस्य हि अर्थान्तरेण सहापि तत्त्वभावस्य अनित्यत्वात् ॥

432b अनित्यता धर्मान्तरं वा, तदप्यर्थान्तरमभूतं चेत् कारणं वा भवेत् कार्यं वा । कार्यकारणभिन्नस्य प्रतिबन्धाभावात् । तस्या सत्ताऽनुमानाऽमभावात् । तत्र ।

पश्चाद् भावान्न हेतुत्वं फलोप्येकान्तता कुतः ॥३५॥

तद्वस्तुसिद्धेः पश्चादर्थान्तरादुत्पादे कथं तस्य कारणम् । कार्यस्य च कारणेऽवश्यं भावात् तद् गमकं निमित्तं अनिश्चितमेवास्ति । तस्मात् तद्व्यनिमित्तस्य धर्मस्य हि वस्तुनि नाऽवश्यं भावात् नानुमानम् । अयं चेत् दर्शनाऽदर्शने अन्वयव्यतिरेकप्रतीतेः नाश्रयः, कथं तर्हि धूमाद् अग्नेर्व्यभिचार इति प्रतीतिज्ञानम् ॥

एवम् ।

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यध(र्मानुवृत्तित्) ।

तल्लक्षणभूतानुपलम्भात् यदुपलम्भ^१ । तेन एकाभावे च यस्या-

यात् । अवगम्यते प्रागप्ययमप्रतिक्षणमेव नश्यति केवलं यथोक्तादेव विप्रलम्भ-हेतोर्न निश्चीयते ।

नन्वन्त्यक्षणदर्शिनोपि कथन्नश्वरत्वनिश्चयो यावता तदापि मत्तोपलम्भोऽस्ति । न हि सत्तायामेवोपलम्भमानस्तदभावमवैतीत्याह । पश्चादित्यादि । न धूमोन्त्यक्षणदर्शनमात्रान्निश्चयो भवतीति किन्त्वन्त्यक्षणं दृष्ट्वा पश्चाद् वि^१

×

×

38a भवति (1) तदा नोपलभ्यते तत्तस्य कार्यं । न चाग्निकाष्ठादिसन्निधाने भवतो धूमस्यापनीतेऽश्वादी अनुपलम्भोऽस्ति । अग्न्यादौ त्वनीते भवत्यनुपलम्भः । एवम्परस्परसहितौ प्रत्यक्षानुपलम्भावभिन्नेष्वेव कारणेष्वसन्दिग्धं कारणत्वसाध्यत इति । तच्चेति यथोक्तं कार्यलक्षणं धूमेऽस्ति तस्मादग्नेरेव धूमो भवति । सर्वकालं चाग्निसन्निधाने भवतो धूमस्यानग्निजन्यत्वकदाचित्सदसतोर्जन्यत्वा-

ग्राह्य कार्यकारणभाव केवल कार्यदर्शने सतीदमस्य कार्यकारण चेति व्यवहियते । यतो नावगर्भकारणयो कार्यकारण भाव सम्भवति । नापि कार्यकारणभावयोगात्तयो कार्यकारणताभिन्ना कर्तु शक्यते विरोधात् । नापि भिन्ना तयो न्वरूपेणाकार्यकारणता प्रसङ्गात् । स्वरूपेण कार्यकारणयोरपि कि कार्य कारणभावेनार्थान्तरेण कल्पितेन स्वरूपेणैव कार्यकारणरूपत्वात् (१) तस्मात् पूर्वोत्तरभाव एव तयो कार्यकारणभाव । तेन पूर्वके वस्तुनि गृह्यमाणे कार्यप्रत्यानन्तर्यकारणात्मक गृहीतमेव । उत्तरेण च ज्ञानेनोत्तरस्वस्तु कारणानन्तर गृह्यमाण कार्यात्मकमेव गृह्यते (१) तदानन्तर्यस्य तदभिन्नस्वभावत्वात् । अत एवास्मादनन्तरमिदम्भवतीति स्मरणमपि भवत्यानन्तर्यस्यानुभूतत्वादिति ।

अ वि द्व क ण्णं स्त्वाह । “अविनाभावित्व एक दृष्ट्वा द्वितीयादिदर्शने सति मिध्यति (१) न च क्षणिकवादिनो द्रष्टुर^३र(?) वस्थानमस्ति । न चान्येनानुभूते-
थेन्यस्याविनाभावित्वस्मरणमस्त्यतिप्रसङ्गादि”ति (१)

नदयुक्त । प्रथमादेरर्थक्षणस्य प्रथमादिज्ञानक्षणेन ग्रहणादेकसन्ततिपतिताना कार्यकारणभावेन स्मरणसम्भवाच्च । यथा च क्षणिकपक्षे कार्यकारणभावस्तयोक्त^१मेव वक्ष्यतिच ।

नन्वेवमपि क्षणानामनिश्चयेन कथ कार्यकारणभावनिश्चयो न च सन्तानेन न^१निश्चयस्तस्य सन्तानिभ्यो भिन्नस्याभावात् केवल सन्तानिन एव पूर्वापरकालभाविन (१) तत्र च यदैक क्षणो न तदान्य इति एकक्षणावभास एवेति कथ सन्तानावभास (१) तदभावान् कथ कार्यकारणभाव इति (१)

नदयुक्तम् (१) एकपरमाणात्मकस्य वस्तुनो भावात् स्थूलात्मना सन्तानिना नैरन्तर्यप्रतिभाम एव मन्तानप्रतिभामस्तत्र च क्षणविवेकानवधारणेन सादृश्येन चैरन्त्राध्यवमायादेरुमन्तनिर्वतिना क्षणाना न कायकारणभावनिश्चय । भिन्नमन्तानवतिना तु मन्तानप्रवृत्त्या विजातीयत्वाद् भवति तन्निश्चयस्तेनाग्निमन्तानपूर्वस्य धूममन्तानस्य प्रतीतिरग्निधूममन्तानयो कार्यकारणभावनिश्चय उच्यते इति यन्किञ्चिद्वेत् ।

अ ध्न य न स्त्वाह । “स्वलक्षणयो कार्यकारणभावग्रहणे सति कथ सा^१मान्यदो^१म्यजनकभावो भिन्नत्वादि”ति ।

नदयुक्तम् (१) जनेस्व^१क्षणान्मस्य सामान्यम्याभ्युदयमान् । नदुक्तम् (१)

कार्यस्य हि स्वकारणाभावे अकारणमेव स्यात् । न हि यद् यवभाये भवति तत् तस्य कारणम् । तद् अग्निमन्तरेणाऽपि धूमस्य भावात् तद्वेतुर्न^५ स्यात् ।

अन्यहेतुकत्वात् नाहेतुकत्वमिति चेत् । नतदेवम् । तत्राऽपि तुल्यत्वात् । तवभावेऽपि अग्नी भवतीति तदप्यन्यत् स्यात् । अतज्जननस्वभावत्वात् एव भवन् (एव) भवेत् । अतस्त्वभावस्याजननात् तस्याहेतुता स्यात् ।

किङ्कारणम् (१) अकारणादग्ने सकृदपि न केवल भूयोऽभावात् । न हि बालुगाम्य सकृदपि तैलम्भवति । कार्यस्येत्यादिना कारिकायमाह । न हीत्याद्यस्यैव समर्थनं ।

एतेन व्याप्ति कथिता भवति च धूमोग्निमन्तरेण व्यभिचारवादिन । अनेन च पक्षधर्म कथित । त^७दिति तस्मादग्निमन्तरेण भावान्न तद्वेतुर्नाग्निहेतुस्तथा चाहेतु स्यादिति भाव ।

अन्यहेतुकत्वादि वह्नैर्यदन्यच्छक्रमर्द्धादि । तद्वेतुकत्वाद् धूमस्य नाहेतुकत्व इति चेत् ।

नतदेवन्तत्राप्यर्थान्तरे हेतौ कल्प्यमाने तुल्यत्वात् । तथा हि (१) तवभावेप्यन्यकारणाभावेऽपि पुनरग्नी भवतीति तदप्यन्यत्कारण न हेतु स्यात् । अपि च योमौ 39b वह्निर्यच्च ततो^७न्यत्कारणन्तत्कि धूमजननस्वभावमाहोस्विन्न । यजजननस्वभावन्तदा कथन्ततोऽग्नेरन्यतो वा शक्रमूढदिरतज्जननस्वभावत्वात् अधूमजननस्वभावाद्भूमो भवन्नैव भवेत् । कि कारणम् (१) अतस्त्वभावस्य स्वयमधूमजननस्वभावस्याजननात्तस्य धूमस्याहेतुता स्यात् ।

अथ धूमजननस्वभावोऽन्यस्तदा द्वयोरपि वह्नित्व धूमजननस्वभावलक्षणत्वाद् वह्ने । एत^१च्चोत्तरत्राभिधास्यते ।

न वै स एवेत्यादि व्यभिचारवादी । अथवाग्निजनितो धूम स एवान्यतो भवतीत्येव नोच्यते । यदि स एवान्यत स्याद् भवेदहेतुत्वन्तादृशस्य वह्नियजनितधर्मस्वभावतुल्यस्यान्यतो भावात् ।

अन्यादृशादित्यादि सि द्धान्त वा दी । तत्कि कार्यसदृश कारणमिष्यते येनैवमुच्यतेत्यादृशाद् भवन् कथन्तादृश इति । नान्यार्थत्वात् । यो हि धूम^२-जनको वह्निर्यद्विष्टस्ततो विसदृशाद् भवन् धूम कथन्तादृशो भवति वह्नियजनितधर्मतुल्यस्वभावो भवति ।

एतदुक्तम्भवति । यथा धूमभेदानान्ताण्णपण्णादीना परस्परपेक्षया तादृशत्वन्तथाग्निभेदानामपि ताण्णपाण्णादीना धूमजनकानान्तादृशत्व परस्परपेक्षयैव ।

न चै स एव तादृशस्य भावात् इति चेत् । अन्यादृशाद् भवन् कथं तादृश इति ।
 तादृशाद्धि भवन् तादृश स्यात् । अन्यादृशादपि यदि तादृशो भवेत्, तच्छक्तिनिय- 433
 माभावात् न हेतुभेदो भेदक इति अकारण विश्वस्य^१ वैश्वरूप्य स्यात् ।^२ सर्वं वा
 सर्वस्माज्जायेत । तस्मात् कारणस्य भेदाभेदाभ्या कार्यस्य भेदाभेदो न न्याताम् ।
 तद् धूमदृष्टाकार विजातीयादर्थादुत्पद्यमाने^३ अहेतुकत्वप्रसङ्गात् ॥
 नैतदेवम् ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा (हेतो)रन्यानपेक्षणात् ।

तेन यादृशो धूमभेद एकस्मादग्निभेदादुत्पद्यमानो दृष्टन्तादृगस्य धूमभेदस्य तादृ-
 गादेवाग्निभेदादुत्पत्ति । यस्त्वनग्नेरुत्पन्न सोन्यादृश एव । वाष्पादिवत् ।

नन्वग्निजन्येन धूमक्षणेन तादृशो धूमक्षणजन्यो धूमक्षणजन्यो तादृशादपि
 तादृशो भवतीति चेत् (1) न । अग्निजन्यस्य हि धूमक्षणस्याग्निजन्य एव तादृशो
 धूमक्षणस्तादृशो भवति नान्य । न हि वाष्पादीनान्तादृशत्वाभ्यगमारेपि तादृश-
 त्वम्भवति । धूमक्षणजन्यस्यापि धूमक्षणजन्यो धूमक्षणजन्य एव धूमक्षणस्तादृशो
 भवति नान्य । तस्मात्तादृगादेव तादृशोत्पत्तिरिति कुतो व्यभिचार । तत्र ।

“क्षणिकत्वे कार्यभावा त्वचिदायत्तवृत्तय ।
 प्रसिद्धकारणाभावे येषाम्भावस्ततोन्वत ॥
 ततश्चानग्नितो धूमाद् यथा धूमस्य मग्भेद ।
 वाक्मूर्धर्षस्तथा तस्य केन कार्येन सम्भव ” इति (॥)

निरस्त । प्रथमस्य अग्निजन्यस्य धूमक्षणस्यापरोग्निजन्य एव धूमक्षणस्तादृश ।
 धूमक्षणजन्यस्य धूमक्षणस्य द्वितीयस्याप्यो धूमक्षणजन्य एव द्वितीयो धूमक्षणस्तादृश
 भवति (1) तथा तृतीयादिक्षणेष्वपीति क्षणाभेदात्तत्त्वज्ञानमित्यादिना ।
 एतभेदात् । तादृशाद्धि भेदेस्तादृश स्यात् । अन्यादृशादप्यर्थान्तरद्वारात् यदि
 तादृशो भेदेः परिज्ञानितधूमदृष्टत्त्वभावे भेदे^४ तच्छक्तिनियमाभावात्
 तदभावात्तादृशो कारणयोर्वा स्थितत्वात्तादृशो विद्यते तदर्थं तदुत्पत्तौ जन्मान्त
 दृशो विनाक्षणमिति न्यायाभावात् वाष्पाद हेतुभेदे तादृश भेदक इति तत्र ।
 कारणमित्यस्य वैश्वरूप्य स्यात् । तत्र धूमक्षणजन्यतादृशत्वात् तादृशतादृश
 वेदात् । सर्वं वा सर्वस्मादपि चेत् । अन्यादृशादपि चेत् । तर्हि तदभावात् तादृशेन
 न भेद । तस्मादपि चेत् । अन्यादृशादपि चेत् । तर्हि तदभावात् तादृशेन
 दृशो न दृष्टावतीति । तादृशादीनादपि चेत् ।

यदपि गोमया^६देविजातीयात् शालूकादेरुत्पत्तिर्दृष्टा । तत्राऽपि तथाऽभिधानेऽपि स्वबीजप्रभवात् अस्त्येव स्वभावभेदः । हेतुस्वभावभेदात् । यथा कदल्या^६ बीजकन्दोद्भवायाः । स्फुट एवैव लोके भिन्नाकारद्वारेण विभागः । इत्थ सुविवेचिताकार कार्यं हि कारणाव्यभिचारि ।

अन्वयव्यतिरेकाद् यो यस्य दृष्टोनुवर्तकः ।

स्वभावस्तस्य तद्धेतुरतो भिन्नात्र सम्भवः ॥४०॥

4342

इति सग्रहश्लोकः ।

तस्मात् सकृदपि दर्शनादर्शनाभ्या कार्यकारणभावसिद्धे । ततः तत्प्रतिपत्तिर्नान्यथा अन्वयव्यतिरेकयोर्निःशेषदर्शनादर्शनापत्तत्वात् । निःशेषं क्वचित्

यन्निश्चिदेनत् । यतश्च सामग्रीजनिकाऽत एव सहकारिणामपर्यायेण जननं परिपाट्या जननं नास्तीत्यर्थं ।

यदपोत्यादिना विजातीयादुत्पत्तिमाशयं परिहरति । नान्यादृशात्तादृ(श) न्त-
ग्योत्पत्तिर्गिति यदुत्पत्तदेवात्र दर्शयतीत्यर्थं । आदिशब्दाद् गोशृङ्गाच्छरो
41b गोमयाद् वृश्चिक (1) तत्रापी^७ति विजानीयात् कार्योत्पत्तावपि । तथाभिधानेपीति
विजानीयोत्पन्नस्य शालूकादे शालूकादिरित्यभिधानेपि स्वबीजाच्छालूकादि-
दक्षणात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तस्मात् स्वबीजप्रभवाच्छालूकादे सकशादस्त्येव
स्वभावभेदः । किङ्कारण (1) हेतुस्वभावभेदात् । हेतो सामग्रीद्वयलक्षणस्य
स्वभावभेदान् । बीजात् कदाच्चोद्भवो य^८स्या कदल्या मा तथा । मा च
हेतुस्वभेदान् परस्परभिन्ना ।

न चापभेद मायनीय इत्याह । स्फुटमित्यादि । विवेचयति भेदे वा भावस्येति ।
सुविवेचिताकार भ्रान्तिर्हेतुभ्य मद्गुणाकारेभ्यो विभागेन निश्चिताकार ॥

तदभावे एव भावोऽन्वयः । तदभावे चाभाव एव व्यतिरेकः । अन्वयो व्य-
तिरेकश्चान्वयव्यतिरेकतस्मान् । य कार्यस्वभावो यस्यानुवर्तनीयस्य कारणस्या-
नुवर्तनो दृष्टस्तस्यानुवर्तनस्य स्वभावस्तद्धेतु मानुवर्तनीय कारणान् मा हेतु-
र्यस्येति विग्रहः । यदा तु प्राग्गापेक्षयोच्यते तदा स्वभावस्तस्यानुवर्तनीयस्याग्या-
द्रेस्तद्वत्तुन्नस्य वार्ताभिमतस्य धूमादहेतुः । यतश्चैव परम्परापेक्षया कार्यकारणयो
() स्वभावविग्रहः । अतः प्राग्गाद् भिन्नाद् विजानीयान्न सम्भवः ।

तस्मान् सकृदपि दर्शनादर्शनाभ्यामिति यथोक्ताभ्या । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या
कार्यकारणभावसिद्धे प्राग्गाद् भवति (1) ततः कार्यकारणभावसिद्धिं तत्प्रतिप-
त्तिगन्धं व्यतिरेकप्रतिपत्तिर्नान्ययेति कार्यकारणभावनिश्चयव्यवस्था केवलस्यान्द-

नित्यत्वस्य दर्शनेऽपि अन्यत्र अन्यथा दृष्टे, क्वचित् नित्यत्वाभावेऽप्यदृष्टस्य दृष्टे ।

४—सामान्यचिन्ता

कार्यस्य हि तस्माद्बुत्पत्ते हेत्वविनाभावो भवतु नाम^१ स्वभावे कथमविनाभावः ?

स्वभावेऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधेति ।

तदभावे स्वयम्भावस्याभावः स्यादभेदतः ॥४१॥

दर्शनादर्शान्ध्या नान्वयव्यतिरेकयो प्रतिपत्ति । किञ्चकारण (1) नि शेषिदर्शनादर्श-
ना^१धत्तत्वाद् दर्शनमात्रपतिवद्भावा अन्वयव्यतिरेकप्रतिपत्ते । एव हि ग्गंनमन्वय
साधयति यदि नि शेषे सपक्षे हेतोर्दर्शनं स्यात् । एवमदर्शनमपि व्यतिरेक साधयन् ।
यदि निःशेषे साध्यव्यतिरेके हेतोरदर्शनं स्यात् । यथैतन्न धूमव्यक्तौ मरुदपि
कार्यत्वसिद्ध्या सर्वत्र तथाभाव (1) एव क्वचिन्त् सपक्षासपक्षयोर्दर्शनादर्शनात्
सर्वत्रान्वयव्यतिरेकनिरचयो भविष्यतीत्यपि सिद्ध्या (1) यस्मात् क्वचिद् अमृतत्वे
आवागादिगते नित्यत्वस्य दर्शने । परसिद्ध्या चैतदुच्यते । अन्यत्र सुखादी ।
अन्यथेत्यनित्यत्वे हेतोरमृतत्वस्य दृष्टे कारणदेहात् दर्शनं न सर्वत्र तथाभाव-
साधनमतो दर्शनमन्वये व्यभिचारि । तथा क्वचित् घटादो नित्यत्वाभावेऽप्यदृष्ट-
स्यामूर्त्तत्वस्य पुनरनित्यत्वाभाव एव सुखादी दृष्टेरतो पिपक्षेऽदशात्मानमनाधन
व्यतिरेकनिरचये तस्माद्देतुपत्त भावनिश्चयादेवान्वयव्यतिरेकयोर्निरचय ।

स्वभाव इत्यादि पर । एदानीमिति कार्यहेताव्यविनाभावे साधिते सप्रति
स्वभावहेतौ कथं साधोनाविनाभावः ।

ननु स्वभावे भावोपि भावमात्रानुरोधेति हेतुरित्यादिना पागेव नाभावः 42
हेताव्यविनाभाव साधित ।

सत्य । एतन्तु मन्यते (1) यथाभूते स्वभावे तस्मात्तथाविन्नविनाभावो
वर्णितास्तत्र प्रतिज्ञार्थेऽप्येता साधनीति । तद्वान्त्वात्तत्तन्त्ररेणासागे-
प्रसाधनेन प्रतिज्ञार्थेऽप्येतासाधनीति तस्मात्तथाविन्नविनाभावो
पूर्वोत्तमनुवदति । स्वभावेऽप्यविनाभाव इत्यादि । स्वभावेऽपि साधोनाविना-
भाव (1) तस्मिन् साधे (1) भावमात्रानुरोधेति । यो हीत्यादिना
साधयान । अविनाभावो भावत्वेति एतावन्ने । यस्मान् तदभावे भावमात्रान-
नुरोधेत्साधोनाविनाभावे भावस्य हेत्वनेनोक्तान्वयभाव स्यात् । निःशेष (1)

१ १. 1-1. ag-8

भवतु वा भेदो नासी प्रत्यक्षग्राह्योऽस्मादयम्भिन्न इति । एवरूपस्य व्यापारस्य प्रत्यक्षेऽभावात् । यदाह । न हीदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थमिति (१)

सोपि निरस्त । गवाशवादीना स्वस्वरूपेणोत्पत्तिरेव भेद । ते च स्वस्वरूपेण प्रत्यक्षेवभासन्ते । तथावभासश्च लोके भेदावभास इति यत्किञ्चिद्वदेतत् । तस्मात् पुरोवस्थितेषु स्वस्वभावव्यवस्थितैरित्यस्य हेतो (१) प्रत्यक्षेण भेद प्रतिपद्यमान सर्वोपसहारेण प्रतिपद्यतेऽत सर्वभावा व्यावृत्तिभागिन इति व्याप्तिग्रहण-प्रमाणफलमिति । यतश्च जात्यादयोर्थान्तरभूता न सन्तीति प्रतिपादयिष्यते (१) अत पारमार्थिको धर्मधर्मिभावो नास्तीत्युक्तम्भवति ।

ननु सामान्ययोगात् सजातीया उच्यन्ते । यदि च सामान्यन्नास्ति कथ सजातीयाद् व्यावृत्तिरित्युच्यते ।

नैतदस्ति । न समानानामुत्पन्नानाम्भावाना सामान्ययोगात् समानरूपता स्वहेतुभ्य एव तथानिष्पन्नत्वात् ।

तेन यदु द्यो त क रे णो च्यते । 'न गवि गोत्व येन गोत्वयोगात् प्राग् गौरेवासाविति व्यर्थं गोत्व स्याद् (१) अपि तु यदैव वस्तु तदैव गोत्वेनाभिसम्बध्यते । गोत्वयोगात् प्राग् वस्तु न विद्यते । न चाविद्यमानद् गौरिति वाऽगौरिति वा शक्य व्य'पदेष्टुमिति (१)

तन्निरस्त । यदैव वस्तु तदैव तस्य गोरूपतया निष्पन्नत्वात् कि गोत्वयोगेन । नाप्यसमानाना सामान्ययोगात् समानरूपता । तेषा सामान्यस्यैवाभावात् । समानाना च भाव सामान्यमित्यभ्युपगम्यते । सामान्याच्च समानरूपत्वे भावानामभ्युपगम्यमाने यावन्न सामान्ययोगस्तावन्न समाना भावा । यावच्च न समानास्तावन्न सामान्ययोग इत्यन्योन्याश्रयत्व स्यात् । तस्मात् स्वहेतुभ्य एव समाना उत्पन्ना (१) तेन ।

'शावलेयाच्च भिन्नत्व बाहुलेयाश्वयोस्सम ।

सामान्य नान्यदिष्ट चेत् क्वागोपोह प्रकल्पयामि"ति (१)

निरस्त । सामान्येष्वेवागोपोहप्रकल्पनात् । असमानाना चापोह्यात्मतया प्रकल्पनात् ।

यदप्युच्यते (१) समाना इति प्रतिभासादेव निर्विकल्पके ज्ञाने सामान्यप्रतिभानोन्^२था बाहुलेयाश्ववन । शावलेयबाहुलेययोरपि वैलक्षण्यप्रतीति स्यात् सर्वात्मना भेदाद् (१) भवति च समाना इति प्रतीतिस्तस्मादस्यैव सामान्यमिति ।

तदुक्त (१) निर्विकल्पकबोधेन द्वयात्मकस्य वस्तुनो ग्रहणमिति । यद्वा मविकल्पके न चेत् सामान्य गृह्यते । निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेव । मविकल्पा-

भिन्नप्रतिभासत्वात् । तथा हि (1) य एव गावलेयादयो^१ गौरिति ज्ञानेन गृह्यन्ते । त एव निर्विकल्पके ज्ञाने प्रतिभासन्ते केवलमेकन्तानविकल्प्य गृह्णात्यन्यद् विकल्प्येति तयो स्वरूपभेदो न पतिभासभेद । तस्मान्निर्विकल्पकेपि ज्ञाने सामान्य प्रतिभासत इति (1)

तदपि निरस्त । स्वहेतुभ्य एव केषाञ्चित् समानाना पतिभासनात् । सामान्यस्य च व्यक्तिपरतन्त्र स्वरूप न च निर्विकल्पक ज्ञान पारतन्त्र्य^१ म्वस्तुनो गृह्णाति । स्वातन्त्र्येण वस्तुग्राहित्वात् तत्कथ सामान्यग्राहकमुच्यते । अनुगतस्य च रूपस्य पत्येकवद् युगपद् बहुष्वप्रतिभासनात् । अत एव विकल्प समानेष्वेकान्त-भिन्नेषु निर्विकल्पकप्रत्यक्षनाधितमनुगताकार गृह्णन् भ्रान्तो भवति । निर्विकल्पकगृहीतसामान्यग्राही वाऽप्रमाण स्याद् गृहीतग्राहित्वात् । अथ विकल्प्य ग्राहित्वाद् अगृहीतग्राहित्व स्मृत्यादेरपि (तर्हि) स्मर्यमाणविषयता गृहीतग्राहित्वन्न स्यात् । अथ जात्यादिविशिष्टवस्तुग्राहितया विकल्पस्यागृहीतग्राहित्वमेवमपि यदि जात्यादिविशिष्टत्वम्वस्तुन पारमार्थिको धर्मस्तदा निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेवेति कथमगृहीतग्राहित्वम् (1) अथ कल्पिकस्तदा तद्ग्राहकस्य कथ प्रामाण्य-मारोपितार्थत्वात् । तस्मान्ना^१स्त्येव जात्यादिरिति स्थित ।

कथन्तर्हि भावा व्यावृत्तिभागिन इत्युच्यन्ते (1) कल्पितधर्मद्वारेणाय व्यापदेश इत्यदोष । अत (1)

“अगोनिवृत्ति सामान्य वाच्य यै परिकल्प्यते ।

गोत्ववस्त्वेव तैरक्तमगोपोहगिरा स्फुटमिति’ (1)^१

निरस्त । पारमार्थिकस्य गोत्वस्य निषेध त्रियते न तु कल्पितस्येति वक्ष्यति ।

यदि परमार्थिको-धर्मधर्मिभावो नास्ति कथन्त^१र्हि कृतक शब्दो नित्य इति 43b बुद्धीनाम्भेद शब्दैकस्वरूपविषयत्वात् ।

“अथ निर्विषया एता वासनावीजमात्रत ।

प्रतिपत्ति प्रवृत्तिश्च बाहोर्थेषु कथम्भवेत्” ।

अथ बाह्यमध्यवसायात् प्रवृत्तिरेवमपि कृतकत्वस्य योवसाय स एवानित्य-स्याभेदादिति कथम्बुद्धिभेद । कृतकानित्ययोरभेदादेव तदनुभवाहितवाननाभे-दस्याभावान्न तत्त्वतो बुद्धिभेद इत्यत्राह ।

यस्मादित्या^१दि । यस्मात् सर्वस्मात् सर्वभावा व्यावृत्तास्तस्माद् यतो यतो नित्याकृतकादे शब्दादीनामर्थाना ध्यावृत्तिस्तन्निबन्धना । व्यावृत्त्यावधिव्या-

^१ Sloka śruti - Apohavādi

भवतु वा भेदो नामी प्रत्यक्षग्राह्योऽस्मादयम्भिन्न इति । एवरूपस्य व्यापारस्य प्रत्यक्षेऽभावान् । यदाह । न हीदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थमिति (१)

मोपि निरस्त । गवाशवादीना स्वस्वरूपेणोत्पत्तिरेव भेद । ते च स्वस्वरूपेण प्रत्यक्षेऽभावान् । तथावभासश्च लोके भेदावभास इति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात् पुरोगम्यतेषु स्वस्वभावव्यवस्थितैरित्यस्य हेतो (१) प्रत्यक्षेण भेद प्रतिपद्यमान सर्वोपमहारेण प्रतिपद्यतेऽत सर्वभावा व्यावृत्तिभागिन इति व्याप्तिग्रहणप्रमाणकमिति । यतश्च जात्यादयोर्थान्तरभूता न सन्तीति प्रतिपादयिष्यते (१) अतः पारमार्थिको धर्मधर्मिभावो नास्तीत्युक्तम्भवति ।

ननु सामान्ययोगात् सजातीया उच्यन्ते । यदि च सामान्यन्नास्ति कथं सजातीयाद् व्यावृत्तिरित्युच्यते ।

नैतदस्ति । न समानानामुत्पन्नानाम्भावाना सामान्ययोगात् समानरूपता स्वहेतुभ्य एव तथा निष्पन्नत्वात् ।

तेन यद्दृष्टो त क रे णो च्यते । “न गवि गोत्व येन गोत्वयोगात् प्राग् गौरैवामाविति व्यर्थं गोत्व स्याद् (१) अपि तु यदैव वस्तु तदैव गोत्वेनाभिसम्बध्यते । गोत्वयोगात् प्राग् वस्तु न विद्यते । न चाविद्यमानं गौरिति वाऽगौरिति वा शक्यं व्यपदेश्यमिति (१)

तन्निरस्त । यदैव वस्तु तदैव तस्य गोरूपतया निष्पन्नत्वात् किं गोत्वयोगेन । नाप्यसमानाना सामान्ययोगात् समानरूपता । तेषा सामान्यस्यैवाभावात् । समानाना च भाव सामान्यमित्यभ्युपगम्यते । सामान्याच्च समानरूपत्वे भावानामभ्युपगम्यमाने यावन्न सामान्ययोगस्तावन्न समाना भावा । यावच्च न समानान्तावन्न सामान्ययोग इत्यन्योन्याश्रयन्व स्यात् । तस्मात् स्वहेतुभ्य एव समाना उत्पन्ना (१) तेन ।

“शावद्रेषाच्च भिन्नत्वं वादृश्याश्रयोऽस्मिन् ।

सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् क्वागोपोऽहं प्रकल्पयामि”ति (१)

निरस्त । सामान्येष्वेवागोपोऽहंप्रकल्पनात् । असमानाना चापोह्यात्मतया प्ररसनान् ।

यदप्युच्यते (१) समाना इति प्रतिभामादेव निर्विशयके ज्ञाने सामान्यप्रतिभामेवैवमा वादृश्याश्रयत्वं । शावद्रेषवादृश्याश्रयोरपि वैदृश्याश्रयप्रतीति स्यात् स्वहेतुना भेदात् (१) भवति च समाना इति प्रतीतिस्त्वस्मादस्यैव सामान्यमिति ।

तदुक्तं (१) निर्विशयत्वबोधेन दृष्ट्यात्मकस्य वस्तुनो ग्रहणमिति । यद्वा स्वहेतुना न च सामान्यं गृह्यते । निर्विशयत्वेनापि गृहीतमेव । निर्विशयत्वा-

सति सादृश्यगृहणहेतुको जलारोप सम्भवति (1) बाह्यारोपाच्च पूर्व न स्वाकारो 447
 आहारोपोस्ति । विकल्पस्यैवाभावात् । भावे बोधैकरूप एवासाविति न बाह्यसदृश ।
 तन्नानान्यनिवृत्तिकृतसादृश्याभावात् कथम्बाह्यरूप पतीयते । अनुमानस्य तु
 नान्यनिवृत्तिगृहणपूर्विका पवृत्तिर्लिङ्गस्य तथा सह सम्बन्धात् सिद्धे । यदा च
 तद्विशेषावगाहित्वम्बिकल्पाना प्रतीयते तदा विधिरूपेणैव प्रवृत्तिर्वस्तुस्वरूपस्य
 विधीयमानत्वेनाध्यवसायादर्थान्यनिवृत्ति पतीयते । तेन विधिरेव शब्दार्थोस्मा-
 कमपि । बाह्यतयाऽरोपितस्य च विधिप्रतिषेधाभ्या सम्बन्ध ।

ननु नियतरूपग्राही विकल्प प्रतिभासते । तेनेतररूपसून्यमेव विकल्पयन्नि-
 यतमर्थं विकल्पयति । तस्माद्यन्नियतरूपावधारणन्तदन्यनिवृत्तिविषयन्तत्कथमुच्यते
 विधिरेव शब्दार्थ इति ।

तदयुक्त । अन्यनिवृत्तिमह विकल्पयामीत्यप्रतीते । न च स विकल्पविषयो यो
 न विकल्प्य प्रतिभासते । यदि चैतररूपनिवृत्तिमेव विकल्पयन्नियतमर्थं विकल्पयति
 तदेतरेतराश्रयदोष स्यात् । इतररूपस्यापि नियतरूपत्वेनान्यनिवृत्तिद्वारेण
 प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । अथ विधिरूपेणैतररूप विकल्पयति न तर्हि तदन्यनिवृत्त्य-
 वधारणपूर्वकन्नियतरूपावधारण ।

न च यथा सामान्यवन्तमर्थम्पश्यामीति नान्ति जानितवृत्तौविरोष्यविशेषणभावे
 प्रतिभास (1) अथ च विशिष्टप्रत्ययानुरोधात् सामान्यविशिष्टव्यक्तिदर्शनन्त-
 या यि वा दय कल्पितवन्तस्तथाऽन्ये (? न्यैर्) निवृत्तिमहम्बिकल्पयामीत्यप्रतीतादपि
 बाह्यसदृशारोपान्यथानुपपत्त्यान्यनिवृत्तिपर विकल्पात्तारे बाह्यरूपमारोप्यत इति
 युक्त । सादृश्यमन्तरेण वासनाबलादेदोध्यवसितबाह्यरूपस्य विकल्पस्योत्पत्ते ।
 यदाह । तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रवृत्तेरेध्यवसिततद्भावस्वरूप । तथा दिक्ल्प-
 वासनायाश्च तादृशी प्रकृतिर्यदेयमेषा प्रतिभातीति ।

नापि बाह्यरूपारोपकस्य एतस्यान्यविक्रितकृतसारस्यनिमित्तत्वेऽप्यन्यनिवृत्ति
 विषयत्व । न हि मरीचिकाया जलज्ञानस्य सादृश्यविषयत्वमारोपितवृत्तिविषय
 त्वात् । न च नियत रूप भावानामन्यनिवृत्त्या विषयते । तस्या अचक्षुर्वचनार
 यत्वात् । स्वहेतुभ्य एव च ततो (? तत उ) त्यक्त ।

नापि नियतरूपावधारणन्तदन्यनिवृत्तिविषय नियतरूपविषयत्वादन्य (1)
 अत एव न तदन्यनिवृत्तिपुरस्सरमेव धार्यते प्रत्यक्षेणैव ।

न च तदन्यनिवृत्तिरूपान्तरभूता गुणनै इति पश्यति । नतपि न (1) तद्व्य-
 न्यत्वाभ्यामवस्था गुणनै (1) एव ह्यभावे एतस्या न्याचक्षुर्वचनार । न
 स्यात् प्रत्यक्षगम्या नीरुपत्वात् । नाप्यनुमानगम्या । नन्दन्याभावेन निवृत्त्यभि-
 त्त ।

तस्माद् (यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तत्रिवन्धना.) ।
जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥४३॥

वृत्तिनिबन्धना धर्मभेदा अनित्यकृतकादयः कल्प्यन्ते वितर्क्यरागेभ्यन्ते । किम्बि-
शिष्टास्तद्विशेषावगाहिनः । तस्य स्वलक्षणस्य ये विशेषा अट्टनकादिभ्यावृत्ति-
रूपलक्षणास्तदवगाहिनः । तदवगाहनशीला^१स्तदभेदावभासनशीला इत्यर्थः ।

एतदुक्तम्भवति (१) अकृतको न भवतीत्यनेन द्वारेण प्रबोधिताया एव कृतव-
विकल्पवासनाया एषा प्रकृतिर्यतस्ततो विकल्प उत्पद्यमान कृत्तक इति स्वाकारा-
भिन्नं स कृतकव्यावृत्तमेव शब्दस्वलक्षण प्रतिपद्यते न त्वनित्य इति (१) तथा नित्यो
न भवतीत्यनेनापि द्वारेण प्रबोधिताया एवानित्यवासनाया सामर्थ्यं यत्ततो विकल्प
उत्पद्यमानोऽनित्य इति स्वाकाराभिन्नं नित्यव्यावृत्तमेव शब्दस्वलक्षण प्रतिपद्यते
न तु कृतक इति (१) तेन बुद्धिभेदो भवति । यतश्च वाच्यमानत्वाद् विकल्पप्रति-
भास्यर्थो बाह्यो न भवत्यतो वासनावशादेव बाह्यावभासो विकल्पस्तेन विकल्पस्य
बाह्यरूप एव प्रतिभासमानोर्थं स्वाकार उच्यते । न तु स्वाकारे बाह्यारोप^१
सादृश्यात् । यदाह । नामनिमित्तप्रकरणे^१ (१)

“सारूप्याद् भ्रान्तितो वृत्तिर्ये चेत् म्यान्न सर्वदा ।

देशभ्रान्तिश्च न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धियः ।

तथाविधाया बाह्यार्थप्रतिभासाया इति ।

एतेन यदुच्यते (१) “यद्बाह्यात्यन्तविसदृशस्य स्वाकारस्य ताद्रूप्यग्रहणन्तद-
न्यनिवृत्तिकृतसादृश्यपरः । यथा घटविसदृशोपि पटो वृक्षाभावविशिष्टोऽवधार्यमाणो
य^१मप्यवृक्ष इति घटसदृशोवधार्यते । वृक्षव्यावृत्तेर्घटपटयोस्तुल्यत्वात् । तथा
विकल्पविषयोऽत्यन्तं वामे विसदृशोपि वामेऽवधार्यतेऽन्यनिवृत्तिकृतसारूप्य
ग्रहणादि”ति (१)

तदपास्त । स्वहेतुत एव बाह्याभासाया विकल्पबुद्धेरूपत्ते । न चासदृशानाम-
न्यनिवृत्त्या सादृश्यं क्रियते (१) तत्र तस्या भेदाभेदसादृश्यकरणेऽकिञ्चित्करत्वात् ।
न चा^१न्यनिवृत्तिः सदृशी विद्यते । सदृशानामपि कथमन्यनिवृत्त्या सादृश्यं क्रियते
स्वरूपेणैव सादृश्यात् । नापि पूर्वं स्वाकारप्रतिभासं पश्चात् तत्रान्यनिवृत्तिकृत-
सादृश्यग्रहणपरो बाह्यारोप प्रतिभासते । न हि मरीचिकाया पूर्वं स्वरूपाप्रतिभासे

सर्वं एव हि भावा स्वल्पस्थितयो नात्मान परेण मिथयन्ति, तस्यापरत्वप्रस- 43
 ज्ञात् । तेषामभिन्न स्वात्मभूत यद् रूप न तत् तेषाम् । तदानीं तेषामभावात् ।
 तदेव हि स्यात्, अभिन्नस्य भावात् । तस्मादप्रतिपन्नस्य भिन्नस्याभावात् ।
 तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात् । तच्च स्वात्मनि व्यवस्थितमभिभमेव ।

विषयात् । गद्धाना च न पर्याप्तव ।

तेन यदुच्यते (1) ययोस्तादात्म्यन्न तयोर्गम्यगमकभावो ययोश्च विकल्पित-
 रूपयोर्गम्यगमकभावो न तयो मन्बन्ध इति (1)

तदयान्त । अदृत्वव्यावृत्तस्यैव स्वलक्षणस्य नापकहेत्वधिनात् । एतत्
 इति ज्ञातस्य गमवत्वात् तस्य च नित्यव्यावृत्तवस्तुरूपत्वात् तादात्म्य ।

सर्वं एव हीत्यादिनाऽऽह त दा द निराकुर्वन् कारिकार्थमाह । स्वल्पे स्वान्मनि
 स्थितियेषान्ते तथा । सर्वं एव हि भावा स्वल्पस्थितयो नात्मान परेण मिथयन्ति ।
 एकीकुर्वन्ति । किञ्चकारण (1) तस्य मिथीतिप्रमाणस्य परस्यापरत्वप्रस-
 ज्ञात् । आत्मनापत्ते ।

स्थान्त (1)

‘सर्ववस्तुषु वृद्धिरन व्यावृत्तानुगमात्निता ।

जायते द्विधात्मबल्वेन पिना सा च न युज्यते’ (11)

अत सामान्यात्मवा विशेषा विशेषात्मवच्च सामान्यमित्त्वभेदरूपमस्त्व-
 त्याप्येकस्य वा रूपस्य भिन्नेभ्योऽभेदो भिन्नस्य चान्मादभेद (1)ता प्रथम पक्ष
 निराकर्तुमाह । तेषामिति भावानानभिन्नमित्येषात्मभूतमित्यप्रतिगित यद्रूप
 स्वभावो न तत्तेषामभावात्तमिति शक्यम्वत् । तस्मात्तदानीन्त्येत्थपेक्षते । 44
 तस्याभिन्नस्य रूपस्य तेषामभावादभेदादेव ।

अथ पुनरोत्समाद् भिन्नस्याभेदस्त्वभावात् । तदेव हि स्यादभिन्नस्य भावान् ।
 एक चैद्रूप प्रतिपन्नाभापत्तरेषाभिन्न रूपत्वेना स्थान् भिन्न । एत एतत् । तस्यै-
 वाभिन्नस्य रूपस्य भावान् ।

अथ स्यात् (1) तेषाम्भेदोपीष्यत एषेत्वात् । तस्मादभिन्नस्यैवैतान्म-
 भिन्नस्य नाकारपत्त्याजायात् ।

अथ स्यात् (1) विशेषस्य नो भेदस्य एव सामान्यत्वाभेदात् । यथा (1)
 सामान्यत्वतु यो भेद द्वे तस्य विशेषो योऽपि तस्योत्पत्त्या स्तथात्वात् । तस्यैव
 च पुनर्भेदविरोधात् । तस्यैवैतस्याप्येवत्वात् ।

अथ स्यात् (1) विशेषद्वारेण सामान्यस्य भेदो न सामान्यत्वात् ।

तस्माद् विशेषो यो येन धर्मोऽग्नं संप्रतीयते ।
न स शक्यस्ततोऽन्येन, तेन भिन्ना व्यवस्थिति ॥४४॥

44b नापि नियतरूपाण्यथानुपास्तत्र तदात्मना । अनियतरूपाणां नानुत्पन्नाणात् ।
नियतरूपाणां च कथमन्यनिवृत्त्या नियतरूपाणां नानुत्पन्नाणां नानुत्पन्नाणां नानुत्पन्नाणां ।
तस्मान्नियतरूपावधान्णपुरस्कारेणान्यनिवृत्तिः प्रतीयते । तथा हि षट् ऋतुतोऽप्यतो
न भवतीति सामर्थ्यात् प्रतीयतेऽतो विषयपरिनिर्वाहो न परमार्थोऽस्ति ।

तस्मात् स्थितमेतच्छब्दलिङ्गाभ्यामिन्द्राधिपेण वस्तु प्रमाणरतेर्यादित्यनिषेधः ।
नथा च वक्ष्यति "तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवृत्तंमि"त्यादि (११२२) ।
तेन यदुच्यते कु मारि णे न ॥

"न त्वन्यापो^१हृच्छब्दो गुणमत्सशेनुर्वाणा ।
निषेधमात्रन्नेवेह प्रतिभामेव गम्यते ॥
किन्तु गीर्गवयो हन्ती वृक्ष इत्यादि शब्दतः ।
विधिरूपावसायेन मति शब्दो प्रवर्तते ॥
तस्माद्येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवलः ।
भवेदन्यनिवृत्त्यङ्गं स्वात्मैवान्यत्र गम्यत"^१ इति (१)

एतत्सिद्धं साध्यते । विधिरूपस्यापि शब्दार्थेऽप्येष्टत्वात् (१) कथन्तर्हि परमनाद्
वो द्वं मतस्य भेदः (१) कथं वा शब्दालिगयो^२रूपोऽपि विषय उच्यते ॥

नन्वस्त्येव महान् भेदः परं पारमार्थिकार्थविषयत्वेनेष्टस्य विकल्पस्य वो द्वं
कल्पितविषयत्वेनेष्टत्वात् । कल्पितश्चाकारोऽप्योहाश्रितत्वादपोह उच्यते । अपो-
ह्यतेऽनेनेति वा । अन्यनिवृत्तिमात्रं त्वर्थादाक्षिप्तमपोहनमपोह इत्युच्यते (१)
स्वलक्षणं त्वपोह्यतेस्मिन्नित्यपोह उच्यते ।

तस्मादन्यान्यव्यावर्त्यवस्तुव्यपेक्षया धर्मा कल्पितभेदा विकल्पविषयी-
क्रियन्ते (१) अतो भिन्नविषया विकल्पास्तत्समानविषयाश्च शब्दा अप्यपर्याया
इति दर्शयितुमाह । तस्मादित्यादि । यतश्चैव धर्मभेदा कल्पन्ते तस्माद्यं स्वलक्ष-
णविशेषो व्यावर्त्तनीयनित्यव्यपेक्षया व्यवस्थापितोऽनित्यलक्षणः । येन धर्मोऽग्नं
येन शब्देन । यथाऽनित्यशब्देन । शब्दोऽपि धर्मवाचकत्वाद् धर्म उच्यते । न
स शक्यस्ततोऽन्येन । अनित्यशब्दादन्येन कृतकादिशब्देन । व्यावर्त्तनीयान्तर-
वस्त्वधिकेन प्रत्येतु । तेन भिन्ना व्यवस्थिति । तेन कारणेन विकल्पानां नैक-

सर्व एव हि भावा स्वल्पस्थितयो नात्मान परेण मिथयन्ति, तस्यापरत्वप्रस-
ङ्गात् । तेषामभिन्न स्वात्मभूत यद् रूप न तत् तेषाम् । तदानो तेषामभावात् ।
तदेव हि स्यात्, अभिन्नस्य भावात् । तस्मादप्रनियन्नस्य भिन्नस्याभावात् ।
तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात् । तच्च स्वात्मनि व्यवस्थितमभिधमेव ।

विषयात् । शब्दाना च न पर्यायत् ।

तेन यदुच्यते (1) ययोस्तादात्म्येन तयोर्गम्यगमकभावो ययोऽत्र विनिर्दिष्ट
रूपयोर्गम्यगमकभावो न तयो मन्वन्थ इति (1)

तद्व्यापत् । अकृतकव्यावृत्तस्यैव स्वलक्षणस्य चापवदेत्त्वभिन्नता ।
इति तातस्य गमकत्वात् तत्र च नित्यव्यावृत्तवस्तुत्वात् तादात्म्य ।

सर्व एव हीत्यादिनाऽऽ त वा द त्रिगुर्वन् वागित्तात्माह । तस्य स्वभाव-
स्थितियेषान्ते तथा । सर्व एव हि भावा स्वल्पस्थितयो नात्मान परेण मिथयन्ति ।
एतेष्वप्येव । किञ्चकारण (1) तस्य भिन्नीतिरमाणस्य परमापरत्वप्रसङ्गात् ।
आत्मतापत्ते ।

स्थामत (1)

'सर्वपरतुषु द्दित्य व्यावृत्तानामा' निता ।

व्यापते ह्यत्मात्मेन पिता सा च न युजते (11)

अत्र सामान्यात्मता विरोधा विद्यापात्मकत्वं सामान्यमित्यभेदपरत्वे-
त्वाप्येकस्य वा रूपस्य शिन्नेभ्योऽभेदो भिन्नस्य चोत्पत्ताभेद (1) तत्र एवम एव
विद्यार्त्तमाह । तेषामिति भावात्तन्मिन्नमित्येवात्मभूतमित्यत्रा पणित मन्व
स्वभावो न तत्तेषामभावात्तापिति शक्यत्वात् । तस्मान्नानीनस्यप्राधान्ये ।
तस्याभिन्नस्य रूपस्य तेषामभावादभेदादेव ।

अथ पुनरोत्समाद् भिन्नत्वामेवमाप्याह । तदेव हि स्वार्त्तमित्यस्य भावात् ।
एव चेद्वा प्रतिज्ञाभावात्तादेवार्त्तमाह । अथ तेषा स्वात्म भिन्ने । तत्राप्य । सर्व
मभिन्नस्य रूपस्य भावात् ।

एव स्यात् (1) तेषाम्नेदीयित्वात् तदेवमाह । तस्मात्तदभिन्नत्वमित्यस्य
भिन्नस्य तातस्य स्वाभावात् ।

अथ स्यात् (1) विरोधत्वे दो भेदेन एव सामान्यत्वमेवम् । तत्र
तादात्म्येन तु दो भेद एव तस्य विरोधोऽप्यभिन्नत्वमेवमाह । तस्मात्
च पुनर्भेदविरोधात् । तस्यैवमाह ।

अथ स्यात् (1) विरोधत्वेन सामान्यत्वमेवम् । तस्मात्तदभिन्नत्वमित्यस्य

अर्थान्तरमपि तद् अनेकसमवेतत्वात् न तेषा सामान्यम्, अतद्रूपत्वात् । द्वित्वादिकार्यद्रव्येष्वपि प्रसङ्गात् । सम्बन्धिनाऽन्येनाऽन्येऽसमाना तद्वन्त एव

रूपयो परस्परासद्व्येष्ट्यादेकान्तेन भेद स्यात् । तदाह (१) तच्चैकरूप स्वात्मनि स्वस्वभावे व्यवस्थितमभिधमेव^२ व्यक्तिरूपेण । अभिधे च मिश्ररूपतयाप्रतीते-
मिथ्यात्वमेव ।

अथ कथञ्चित् सामान्यस्य व्यक्त्यभिन्नत्वान्नैतन्मिथ्यात्व । तदाह ।

“नैतदश्वादिवुद्धीनामध्यारोपाद्यसम्भवात् ।

स्थित नैव हि जात्यादेर्भिन्नत्व व्यक्तितो हि न” इति ।

तदयुक्तम् (१) एकत्वेन येनैव रूपेण भिन्नन्तेनैवास्याभेदो विरोधान्न चैक-
स्मिन् प्रमाणे भेदाभेद प्रतिभासते । एकेन च भेदग्रहणे सति यद्य^३न्येनाभेदो गृह्यते
कथन्तद्ग्राहक प्रमाण भ्रान्त न स्याद् (१) अन्यथा ग्रहणात्तस्य चैकरूपत्वात् ।

यद्वाऽमिश्रणादेवैकस्य रूपस्य सामान्यरूपता न स्यादर्थान्तरत्वाद् घटवत् ।

उ द्यो त क (२)स्त्वाह । “गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय पिण्डादिव्यतिरिक्तनि-
मित्तभावी । विशेषत्वान्नीलादिप्रत्ययवत् । तच्च निमित्त समानव्यक्तिकरणात्
सामान्यमित्युच्यते”^४(१)

अत्रापि न तावत्समानाना^५मर्थान्तरेण समानरूपता क्रियते तथैव निष्पन्नत्वा-
(द)प्यसमानानामिति दर्शयन्नाह । अर्थान्तरमिति सत्ता गोत्वादिक न तेषां
व्यक्तिभेदाना सामान्यमतद्रूपत्वात् । तेषा भेदानामसमानरूपत्वात् । समानाना च
भाव सामान्यमिष्यते ।

अथवाऽतद्रूपत्वाद् व्यक्तिभ्योर्थान्तरत्वादेकत्ववत् । अथार्थान्तरमपि बहुषु
समवेतमिति यदि तत्तेषा सामान्यं । तदा द्वित्वादिकार्यद्रव्येष्वपि प्रसंगो द्वित्व-
मपि ह्यनेकद्रव्यसमवेतम् (१) आदिग्रहणाद् बहुत्वादि । तथा सयोगोनेकद्रव्यसमवेत ।
कार्यद्रव्य चावयविसंज्ञितमारम्भकद्रव्येषु समवेतमतो द्वित्वादिषु सामान्यरूपता-
प्रसंग । यस्मिन् नार्थान्तरे सति समाना भेदा भवन्ति तदेव सामान्य न
सर्वमित्यत्राह । न हि । यस्मात् सम्बन्धिनाऽन्येनार्थान्ते^६रेणैकत्वलक्षणेनान्येऽ-
समाना भिन्ना न समाना नैकीत्रियन्ते भिन्नाभिन्नसमानभावकरणे तदनु-
पयोगात् । भिन्नदेशादीना प्रतिभासनाच्च कथ समाना एव भवन्ति । केवल
तद्वन्त एक धर्मवन्त स्युर्भेदा । भूतानि गहनक्षत्राणि तेषा कण्ठे दीर्घा गुणो-

स्यु^१ भूतानां कण्ठगुणवत् । नाभिन्नप्रत्ययविषया । भूतवत् । तदात्मान-
मेव ससृजन्ती बुद्धि सामान्यविषया प्रतिभासते । नैकसम्बन्धिनाविति भूतवत् ।

चनार्थ निवध्यते । तेनैकेन कण्ठे गुणेन यथा भूतानि तदन्ति न त्वेकीभदन्ति
तद्वद्व्यक्तयोपि ।

ननु गुणस्य भूतत्वाद् तद्वत्ता पतीतिर्युक्ता । न व्यक्तिषु सामान्यस्याभूत- 45b
त्वादिति चेत् (1) न । तत्समवेतत्वस्येष्टत्वादर्थान्तरभावस्य च । यत्सं-
वसम्बन्धेपि न समाना व्यक्तयस्तत एव नाभिन्नप्रत्ययविषया एकाकारज्ञान-
स्याभान्तस्य न विषया । भूतवत् । यथा भूतान्यगुणन्दभावानि नैकगुणाका-
प्रत्ययविषय । तद्वत् । एवन्तावदनेकसम्बन्धेप्यर्थान्तर न तेषा सामान्य-
द्वित्वादिय प्रसङ्गादिति स्थित (1) पतीयन्ते च समाना इति (1) तस्यान् तदात्मान-
मेव हि तयोर्भेदयोरात्मानमेव । एकरूपमिदं ह्यचमित्येकारो न स्वगतेन ससृजन्ती
बुद्धि सामान्यविषया प्रतिभासते । नैकसम्बन्धिनावित्येकेन सामान्येन सम्ब-
न्धिनावेताविति नैवम्बुद्धि प्रतिभासते येन सामान्यमर्थान्तरप्रमाणसिद्ध स्यात् ।
भूतवदिति वैधर्म्यदृष्टान्त^२ यथा बुद्धिभूतान्येकेन गुणेन सम्बद्धानि गृहानि
नैवमित्यर्थं ।

यद्वा यथा भूतान्येकसम्बन्धीनि तथा भिन्नावेकसम्बन्धिनाविति सामान्य-
विषया बुद्धि प्रतिभासत इति नैव ।

अथ स्यात् (1) सामान्य हि व्यक्तीनाम्निरोक्षण । निरोक्षणं च विशेषे स्वानु-
रक्ता बुद्धि जनयत्यतो नास्य व्यक्तिभ्योर्धान्तरभादेन प्रतिभासत ।

ननु विशेषणत्वेपि तस्य न निरोक्ष्येण नैक्येण दृष्टस्येव दण्डिना तत्प्रथमभेद-
प्रतिभासत । अभेदागोनाप्येकत्वान्न विशेषणनिरोक्ष्यभाव । तस्मात् सामान्यस्य
व्यक्त्यभेदपतीतिर्भान्तिरेव ।

अथ सर्वदेव प्रतीतिरभान्ति । तदर्थ ।

“यो ह्यन्यरूपमिदं सम्भेदेनाप्यय एव ।

न मिथ्या न तु तेनैव यो निरोक्ष्यते इति (1)

तस्यात् । तस्य अन्वयमन्यत्रैव स्यात् । अन्वयमन्यत्रैव स्यात् । अन्वयमन्यत्रैव स्यात् ।
भूतान्यस्य । न च तावत्कण्ठगुणस्य एव तद्वत्ता तदात्मानमेव ससृजन्ती ।
अतदात्मानमेव ससृजन्ती तदात्मानमेव ससृजन्ती । अतदात्मानमेव ससृजन्ती ।

कारणपरिहारेण व्यवहारार्थाः । यथा शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकः श्रावणोऽतत्कार्यकारणपरिहारार्थः ।

तस्मात् स्वभावाऽभेदेऽपि^१ यो विशेषो भेदो धर्मिणा नाम्ना^३ प्रतीयते न स शक्यस्ततोऽन्येनेति न सर्वे शब्दा एकार्थाः । तस्मान्न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरेवम् ।

कथं स एव व्यवच्छेदः शब्दालिङ्गाभ्यां विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुनो रूपमिति

शिता अतत्कार्यकारणपरिहारेण व्यवहारार्थाः । तद्विवक्षितं कार्यं कारण^१ च यस्य स तत्कार्यकारणम् । यथा श्रोत्रविज्ञानकार्यं शब्दः प्रयत्नकारणश्च स तथा यो न भवति सोऽतत्कार्यकारणस्तस्य परिहारेण व्यवहारार्थाः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारार्थं फलयासामिति विग्रहः ।

विषयमाह । प्रयत्नकारणं यस्य स प्रयत्नानन्तरीयक उच्यते । तेनाऽतत्कारणस्याऽप्रयत्नकारणस्य विद्युदादेः परिहारार्थं प्र^२यत्नानन्तरीयकध्वनिः । श्रोत्रज्ञानकार्यं यस्य तच्छ्रावणान्तेन श्रावणध्वनिरतत्कार्यपरिहारार्थम् । सर्वव्यवहाराणां चार्थक्रियानिमित्तत्वात् । हेतुफलभावलक्षणत्वाच्चार्यक्रियायां घटादिशब्देष्वपि तदतत्कार्यकारणपरिहारार्थत्वं योज्यम् ॥

तस्मादित्यादिना तृतीयश्लोक व्याचष्टे । यस्माद् भिन्ना व्यावृत्तिभेदा श्रुतयश्च यथास्वम्भेदे नियतास्तस्मा^३देकस्य धर्मिणः स्वभावाऽभेदेऽपि । धर्मिणेत्यस्य विवरणं नाम्नेति शब्देनेत्यर्थः । यो विशेष इत्यस्यार्थो भेदः कृतकादिलक्षणो धर्मः कल्पितः प्रतीयते । न स शक्यस्ततोऽन्येन । तस्माद् विवक्षितात् कृतकादिशब्दादन्येनानित्यादिगव्देन प्रत्याययितुं तस्मान्न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरनित्यकृतकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वात् ॥

कथमित्यादि पर^४ शब्दश्च लिङ्गश्च ताभ्याम् । यद्यपीह लिङ्गप्रकृतन्तयापि शब्दस्योपादानं लिङ्गवत् निर्विषयत्वव्यापनार्थान्तेन वेदस्य प्रामाण्यं निराकृतम्भवति ।

ननु विधिरूपेण शब्दालिङ्गे अर्थं प्रतिपाद्यत इत्युक्तन्तत्कथमिदमाशक्तिव्यवच्छेदं प्रतिपाद्यत इति कथं गम्यत इति ।

नंतदस्ति । व्यवच्छिद्यतेनेनेति व्यवच्छेदो बाह्यरूपतयारोपित ए^५वाकार उच्यते । तेन म एव शब्दालिङ्गाभ्यां विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुरूपमिति कुतो गम्यते । यद्वा व्यवच्छिद्यतेस्मिन्निति व्यवच्छेदः । स्वलक्षणमुच्यते । स एव

गम्यते । प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्ते । तथा हि—

एकस्यार्थत्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद् (य) प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४५॥

एको ह्यर्थात्मा स तावत् प्रत्यक्ष । असिद्धे धर्मिणि साधनात्मन्भावात् । यथा-
ऽनित्ये साध्ये शब्दः । तस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धे सर्वाकारसिद्धिः । तदन्यस्याऽ-
सिद्धस्याभावात् । भावे वाऽनत्त्वभावत्वम् ।

न हि यो येन एकयोगक्षेमी भवति स तत्त्वभावो न युक्तः । तन्मात्रनिबन्ध-

शब्दलिङ्गाभ्यां विधिना विधिरूपेण प्रतिपाद्यनेऽध्यवसीयत न पुनर्वस्तुनो रूप
पारमार्थिकधर्मधर्मिभावलक्षण प्रतिपाद्यत इति कुतो गम्यते ।

प्रमाणान्तरस्येत्यादि प्रवृत्तिवचन । तेनाऽऽमर्थो यदि तावत् पारमार्थिको
धर्मधर्मिभाव सर्वात्मनाऽभिन्नस्वदैकेन प्रमाणेन शब्देन वाधिगनेर्षे मर्यान्तता
परिच्छेदादन्यस्य प्रमाणान्तरस्य शब्दान्तरस्य वा प्रवृत्तिः स्याद् गृहीतप्रतिषेधात्
प्रामाण्यात् । भवति च शब्दान्तरादे प्रवृत्तिरतः कल्पित एव धर्मधर्मिभावः ।

यद्यपि पूर्वसामान्यनिराकरणादेव कल्पितो धर्मधर्मिभाव प्रमाधिस्तथापि
प्रकारान्तरेणात्रेणापि प्रसाध्यत इत्यदोषः । एतमेव एतिसादयन्तात् । तथा हीत्यादि ।
एषस्येति । धर्मधर्मिविभागरहितत्वाधिरागस्याथत्वभादस्यार्थात्मन इत्य स्वस्वभाव
प्रत्यक्षस्य सतः कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्यात् प्रत्यक्षदृष्टान् स्वभावात् कोऽन्य
स्वभावो न दृष्टः स्याद् यः प्रमाणैरनुमाननशकं परीक्ष्यते (१) तद्विनिर्देशाद्
दहृवचन । सर्व एव दृष्टो निरसत्वाद् भावस्य तस्मान्न प्रमाणात्परपरिष्य स्यादिति ।
एक इत्यादि निवर्णन । एको ह्यर्थात्मा निरसः स तावत् प्रत्यक्षोऽन्युपान्तस्य
यगन्मान प्रवर्तते । त्रि वाच्य (१) प्रमाणेन प्राप्तसिद्धे धर्मिणि साधनात्मन्भावात् ।
आश्रयानिदत्त्वेन लिङ्गस्यात्मन्भावात् तस्मान् परिचरत धर्मिणा भावः ॥

एतदुक्तमभवति । लिङ्गस्यैव प्रवृत्तत्वं स्यात् त्रि एवार्थानिश्चयात् प्रमाणा
न्तरस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति । यथाऽनित्ये साध्ये शब्दः एतदर्थान्तरस्य प्रवृत्तेर्षेव
प्रमाणेन स्वरूपसिद्धे वाग्यात् सर्वाकारसिद्धिः । तस्मान् तदन्यस्याऽसिद्धस्य
शब्दत्वभावात्प्रत्यक्ष स्वभावस्यानिरस्यभावात् । भावे वाऽनत्त्वभावत्वम् ।
अनत्त्वभादत्यमशब्दत्वभावत्वं । निरसिदोऽनिरस्यभावात् ।

तदेतत् । न हीत्यादि । अल्पधर्मोऽनुचितो । अल्पधर्मोऽनुचितः ।
एको योऽर्थो धर्मस्य तस्य न तात् । तदुक्तमिति वाच्यम् । यः प्रमाणेन येन नदी-
रयोगक्षेमी न भवति स निरसोऽर्थः । अल्पधर्मो योऽर्थो निरसोऽर्थः तस्य

कारणपरिहारेण व्यवहारार्थाः। यथा शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकः श्रावणोऽतत्कार्यकारणपरिहार्यः।

तस्मात् स्वभावाऽभेदेऽपि^१ यो विशेषो भेदो धर्मिणा नाम्ना^३ प्रतीयते न स शक्यस्ततोऽन्येनेति न सर्वे शब्दा एकार्थाः। तस्मान्न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरेवम्।
कथं स एव व्यवच्छेदः शब्दालिङ्गाभ्यां विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुनो रूपमिति

शिता अतत्कार्यकारणपरिहारेण व्यवहारार्थाः। तद्विवक्षित कार्य कारण^१ च यस्य स तत्कार्यकारण। यथा श्रोत्रविज्ञानकार्यं शब्द प्रयत्नकारणश्च स तथा यो न भवति सोऽतत्कार्यकारणस्तस्य परिहारेण व्यवहारार्थाः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारोर्थं फल यासामिति विग्रहः।

विषयमाह। प्रयत्न कारण यस्य स प्रयत्नानन्तरीयक उच्यते। तेनाऽतत्कारणस्याऽप्रयत्नकारणस्य विद्युदादे परिहारार्थं प्र^२यत्नानन्तरीयकध्वनिः। श्रोत्रज्ञान कार्य यस्य तद्भावणन्तेन श्रावणध्वनिरतत्कार्यपरिहारार्थं। सर्वव्यवहाराणां चार्थक्रियानिमित्तत्वात्। हेतुफलभावलक्षणत्वाच्चार्थक्रियाया घटादिशब्देष्वपि तदतत्कार्यकारणपरिहार्यत्वं योज्यम्॥

तस्मादित्यादिना तृतीयश्लोक व्याचष्टे। यस्माद् भिन्ना व्यावृत्तिभेदा श्रुतयश्च यथास्वभेदे नियतास्तस्मा^३देकस्य धर्मिणः स्वभावाऽभेदेऽपि। धर्मिणेत्यस्य विवरणं नाम्नेति शब्देनेत्यर्थः। यो विशेष इत्यस्यार्थो भेदः कृतकादिलक्षणो धर्मं कल्पित प्रतीयते। न स शक्यस्ततोऽन्येन। तस्माद् विवक्षितात् कृतकादिशब्दादन्येनानित्यादिशब्देन प्रत्याययितुन्तस्मान्न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरनित्यकृतकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वात्॥

कथमित्यादि पर ।^४ शब्दश्च लिङ्गश्च ताभ्यां। यद्यपीह लिङ्ग प्रकृतन्तथापि शब्दस्योपादानं लिङ्गवत् निर्विषयत्वख्यापनार्थन्तेन वे द स्य प्रामाण्यं निराकृतम्भवति।

ननु विधिरूपेण शब्दालिङ्गे अर्थं प्रतिपाद्यत इत्युक्तन्तत्कथमिदमाशङ्कितं व्यवच्छेदं प्रतिपाद्यत इति कथं गम्यत इति।

नैतदस्ति। व्यवच्छिद्यतेनेनेति व्यवच्छेदो बाह्यरूपतयारोपित ए^५वाकार उच्यते। तेन न एव शब्दालिङ्गाभ्यां विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुरूपमिति कुतो गम्यते। यद्वा व्यवच्छिद्यतेस्मिन्निति व्यवच्छेदः। स्वलक्षणमुच्यते। स एव

गम्यते । प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्ते । तथा हि—

एकस्यार्थत्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद् (यः) प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४५॥

एको ह्यर्थात्मा स तावत् प्रत्यक्ष । असिद्धे धर्मिणि साधनात्मन्भवात् । यथाऽनित्ये साध्ये शब्द । तस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धे सर्वाकारसिद्धि । तदन्यस्याऽसिद्धस्याभावात् । भावे वाऽनत्त्वभावत्वम् ।

न हि यो येन एकयोषक्षेमी भवति स तत्त्वभावो न युक्त । तन्माप्रतिबन्ध-

शब्दलिगाभ्या विधिना विधिरूपेण प्रतिपाद्यनेऽध्यवसीयने न पुनर्वस्तुनो रूप पारमार्थिकधर्मधर्मिभावलक्षण प्रतिपाद्यत इति कुतो गम्यते ।

प्रमाणान्तरस्येत्यादि प्रतीतिवचन । तेनाहमर्थो यदि तावत् पारमार्थिको धर्मधर्मिभाव नर्वात्मनाऽभिन्नस्तदैकेन प्रमाणेन शब्देन चाधिगतैर्धर्मधर्मिणा परिच्छेदादन्यस्य प्रमाणान्तरस्य शब्दान्तरस्य वा प्रवृत्ति स्याद् गृहीतवाहितेना प्रामाण्यात् । भवति च शब्दान्तरादे प्रवृत्तिरत तल्पित एव धर्मधर्मिभाव ।

यद्यपि पूर्वसामान्यनिराकरणादेव कल्पितो धर्मधर्मिभाव प्रसाधितत्वधर्मि प्रकारान्तररेणानेनापि प्रसाध्यत इत्यदोष । एतमेव प्रतिपादयन्त्याह । तथा हीत्यादि । एतस्येति । धर्मधर्मिभिर्भागरहिततत्वाभिरस्यार्थत्वभावस्वार्थानुगत स्वय स्वयम् प्रत्यक्षस्य सत एवो न्यो न दृष्टो भागः स्यात् प्रत्यक्षदृष्टान् त्वभावात् योऽन्यत्त्वभावो न दृष्ट स्याद् यः प्रमाणैरनुमानसिद्धेः परीक्ष्यते (१) व्यक्तिभेदेद् बहुवचन । सर्व एव दृष्टो निरसत्वाद् भावस्य तस्मात् प्रमाणान्तरपरीक्ष्य स्यादिति । एक इत्यादि विवरण । एको ह्यर्थात्मा तिरस स तावत् प्रत्यक्षोऽनुमानस्य यथानुमान प्रवर्तते । तिर कारण (१) प्रमाणेन प्राप्तसिद्धे धर्मिणि साधनात्मन्भवात् । अत्रास्यासिद्धत्वेन त्वास्यात्मन्भवात् तन्मात् प्रसिद्धेन धर्मिण भावस्य ॥

एतदुक्तमभवति । तिरस्यैव पर्यायार्थं स्यात् तिरस्यैव तिरसिद्धिः । प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति । यथाऽनित्ये साध्ये शब्द एतद्विधान्तरस्य प्रत्यक्षेणैव प्रमाणेन स्वस्वसिद्धे कारणत्वात् सर्वाकारसिद्धि । तन्मात् तदन्यस्यासिद्धस्य शब्दत्वभावानुगतस्य स्वभावस्य सिद्धत्वाभावात् । भावे वाऽनत्त्वभावत्वम् । अतत्त्वभावत्वमशब्दत्वभावत्वम् । तिरसिद्धयोरैकभाववतिवचनम् ।

तदेवाह । न हीत्यादि । अत्राशङ्कनीयत्वम् । तद्वचनस्यैव धर्मिणः । एको योऽन्यो धर्मधर्मिभाव न स्यात् । तद्वचनस्यैव धर्मिणः । यः स्वभावो येन नैव एकयोषक्षेमी न भवति स भिन्नयोऽर्थेन । स्वभावो योऽन्योऽन्यस्य

5b नत्वाद् भेदव्यवहारस्य । अन्यथाऽभावप्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मात् प्रत्यक्षे
धर्मिणि तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदात् अनवकाशा प्रमाणान्तरस्य वृत्तिः ॥

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन सयोज्येत गुणान्तरम् ।
शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥४६॥

स्वभावो न युक्त । तन्मात्रनिवन्धनत्वाद् भेदव्यवहारस्य नानात्व व्यवस्थाया ।

अन्ययेति यद्येनद् भेदकारण नेप्यते तदाभेदव्यवहारस्याभावप्रसङ्गादित्युक्तम् ।
एष हि भेदाभेदेतुर्वेत्यत्र प्रस्तावे । यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि शब्दादौ ।
तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदात् । धर्मिस्वभावस्य साकल्येनावगमात् तत्र धर्मिणि ।
अनवकाशा निर्विषयी प्रमाणान्तरस्यानुमानस्य वृत्तिः ॥

नवापि तुल्यो दोष इति चेदाह^० (1) नो चेत्यादि । भ्रान्तिनिमित्तेन सदृ-
शापरोत्पत्त्यादिना कारणभूतेन विकल्पबुद्ध्या सयोज्येत समारोप्येत गुणान्तर ।
स्थिरत्वादि । वा शब्द इवार्थे । शुक्ताविव रजताकार मयोज्येत । कथं । रजत-
त्वेण शुक्तिरूपस्य यत्साधर्म्यं चैकचिक्यादि । तस्य दर्शनात् । अनवधारि-
तविशेषेण शुक्तिरूपमेव सदृशप्रत्ययनिवन्धनत्वाद् रूपसाधर्म्यमुक्तं^० न तु साधर्म्यं
नाम द्वयो माधारणमस्ति ।

एतदुक्तमभवति । यदि भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरं सयोज्येत भवेत् ममापि
दोष किन्तु ममारोप्येत । तत समारोपव्यवच्छेदार्थमप्रमाणान्तरं प्रवर्तते । तेना-
यमर्थानुभूतानिश्चिते प्रमाणान्तरस्य गृहीतग्राहित्वेनाप्रवृत्तिः स्यात् । समारोपेण
7b त्वनुभूतानिश्चिते तत्समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरमनुमानं प्रवर्तते इत्येके ।

तदयुक्तं । लिङ्गस्य व्यवच्छेदेन सह सम्बन्धामिद्वे । नापि यावद्धेतुना पूर्वं
पक्षव्यवच्छेदो न क्रियते तावत् सन्दिग्धा साध्यप्रतीतिः स्याद्वेतो साध्येन सम्बन्धात् ।
यत्र च न साध्यं न तत्र तद्विषयो विरोधान् । तस्मान्लिङ्गं स्वव्यापकं विधिरूपेण
निश्चिन्वदर्यादन्यसमारोपं निषेधति ॥

नन्वेवमपि कथन्निषेधं क्षणिकत्वानुमानेऽपि प्रवृत्तेऽक्षणिकारोपात् ।

नन्व (1) केवलमनुमानेनाक्षणिककार्यनिषेधे कृते नायमक्षणिककारं प्रत्यय-
न्ज्जन्वोपि तु सदृशापरोत्तं एत इति प्रि तस्मान्
तन्वैवानुभूतानिश्चितस्य क्षा- न प्रवर्तते । तेन
ममागोत्रो नाम्बन्ध्यामादेर- ि- प
निश्चिन्वार्थां प्रमाणान्तरवृत्तिरे- ते न ि च
तद्वन्तु प्रतिमाने यस्य न य- -

यदि दृष्टसर्वतत्त्वस्वरूपे शुक्तावपि शुक्ता रजताकार इव निश्चयप्रतिरो-
धिना^१ भ्रान्तिनिमित्तेन गुण(ान्तर) न सयोज्येत । न हि शुक्ता समान विशिष्ट
च द्वे रूपे सम्भवत । तथा सर्वदा प्रतङ्गात् । अपतिपत्तौ वा विवेकेन द्विवकल्पना-
योगात् अतिप्रतङ्गाच्च ।

पर्यन् शुक्तिरूपं विशिष्टमेव पश्यति । निश्चयप्रत्ययसामान्यात् अनिश्चि-

क्रममाणप्रवृत्तावपरस्याप्रवृत्ति स्यादेवेति ।

यदीत्यादिना विवरण । दृष्ट सर्वतत्त्व स्वरूप यस्मिन्नि निरह । तथा
निश्चयप्रतिरोधिना यथादृष्टनिश्चयविचारयोः न भ्रान्तिनिमित्तेन अदृश्यान्त-
त्यस्तिरुधानेन । गुणा^१न्तरस्थितादि । न सयोज्येत । नारोप्येन । तथा गती
विशिष्टरूपेण गृहीतायामपि शुक्तत्वाद्यस्याद् रजताकार नसोज्येत । तथा
स्यादनवगमाया पमानान्तरवृत्ति (1)

स्यान्मत (1) न शुक्ती विशिष्टरूपाहे रजतसमारोपं विन्दु मद्रजतसामान्या-
न्यन्नदृष्टेरेवमध्वजसाय रत्यतः । न हीति । न हि शुक्ता द्वे रूपे सम्भवत ।
एव रजतेन समानं रूप अपरिचितविशिष्टमवधारण च । वि वाण । तथा नान्यत-
ज्योपरूपेण गत्याभावात् न प्राप्तत्वे सर्वदा प्रतङ्गात् । अपतिपत्तौ वा विवेकेनेति ।
इद नामाप्रमय विशेष रजतेनित्येन विभागेनापतिपत्तौ द्विवकल्पसाधोपात् ।
शुक्ता द्वे रूपे इति तत्पनाया योगात् । प्रतिभान्भेदमन्तरेण द्विवकल्पसाध-
मतिप्रतङ्गात् । अन्वयान्तेति वा अभिमतो द्विवकल्पसाधोपात् । नैव रजतमिति
वाप्यस्तत्त्वात्प्रमाणात् । तस्मात्शुक्ती रूपसाधोपात् ।

पर्यन् शुक्तिरूप एवो विशिष्टमेव तदवधारणेन पश्यति न सामान्य ।
अभ्यासादयो निश्चयप्रत्ययान्तेषामन्तरेणानु-
शुक्तितात्पर्यतत्त्वामान्य रजतसामान्यात् पश्यतीति सत्यते । तत्र इति तद-
भवसामान्यतयाभिगमार्थं यथा प्रतु शुक्ती रजतसामान्ये । तथा शुक्ति-
ताररूपयो र्ज्ञानान्य तुल्य सामान्यव्यवहारीति सत्यते (1) ततो रूपसाधोपात् प्र-
रजतसमारोपे । तथा हि सादृश्येन तथा रजतसामान्यात् पश्यतीति सत्यते ।
समान्यान्तरेण रजतमिति सत्यते । तथा शुक्ती रजतसामान्यात् पश्यतीति
सत्यते । अतएव तद्व्यापारोप्येति सत्यते । तस्मात्शुक्ती रूपसाधोपात् प्र-
रजतसमारोपे । तथा हि सादृश्येन तथा रजतसामान्यात् पश्यतीति सत्यते ।

35b नत्वाद् भेदव्यवहारस्य । अन्यथाऽभावप्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि तत्त्वभावसाकल्यपरिच्छेदात् अनवकारा प्रमाणान्तरस्य वृत्ति ॥

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन सयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्लौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥४६॥

एवभासो न युक्त । तन्मात्रनिवन्धनत्वाद् भेदव्यवहारस्य नानात्व व्यवस्थाया ।

अन्यथेति यत्रेत्द् भेदकारण नेष्यते तदाभेदव्यवहारस्याभावप्रसङ्गादित्युक्तम् । एष हि भेदाभेदेतुर्वैष्यत्र प्रस्तात्रे । यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि गव्दादी । तन्प्रभासगाकल्यपरिच्छेदान् । धर्मिस्वभावस्य साकल्येनावगमात् तत्र धर्मिणि । अनवकाशा निर्विपर्या प्रमाणान्तरस्यानुमानस्य वृत्ति ॥

तत्राणि तुष्यो दोष इति बेदाह^१ (१) नो चेत्यादि । भ्रान्तिनिमित्तेन सदृशापरोप्यत्रादिना कारणभूतेन विरूपवृद्ध्या सयोज्येत समारोप्येत गुणान्तर । स्थिरत्वादि । वा शब्द इत्यर्थे । शुक्लाविव रजताकार सयोज्येत । कथ । रजत-
पेण शक्तिरूपस्य यन्माधर्म्यं चैकचित्पयादि । तस्य दर्शनात् । अनवधारि-
तत्रिणोप शक्तिरूपमेव सदृशप्रत्ययनिवन्धनत्वाद् रूपसाधर्म्यमुक्त^६ न तु साधर्म्यं
नाम द्वयो साधारणमस्ति ।

एतदुक्तमभवति । यदि भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरन्न सयोज्येत भवेत् ममापि
दोष म्बन्तु समारोप्येत । तत समारोपव्यवच्छेदार्थप्रमाणान्तर प्रवर्तते । तेना-
यमर्थानुभूतनिश्चिने प्रमाणान्तरस्य गृहीतग्राहित्वेनाप्रवृत्ति म्यात् । समारोपेण
47b न्वनुभूतानिश्चिने तन्मारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरमनुमान प्रवर्तते इत्येके ।

तदनुत्त । तद्वन्म्य व्यवच्छेदेन सह सम्बन्धामिद्वे । नापि यावद्धेतुना पूर्व
परव्यवच्छेदो न श्रियते तावन् सन्दिग्धा साध्यप्रतीति म्याद्वेतो साध्येन सम्बन्धान् ।
यत्र च न साध्य न तत्र तद्विपर्ययो विरोधान् । तस्मात्तद्व स्वव्यापक विधिरूपेण
निश्चिन्वदर्थान्तरमारोप निषेधति ॥

तन्वेवमपि कथन्तन्निषेधे शक्तिवत्त्वानुमानेऽपि प्रवृत्तेऽशक्तिकारोपात् ।

तस्य (१) केवन्मनुमानेनाशक्तिवार्थनिषेधे वृत्ते नायमशक्तिकारार प्रत्यय-
सन्दिग्धोपि तु सदृशापरोपनिश्चिन्वेनारोपित इति प्रतिपाद्यते । तस्मात्
सन्दिग्धानुभूतनिश्चिन्म्य शक्तिवत्त्वादिनिश्चयानुमान प्रवर्तते । यत्रापि विपर्यय
सन्दिग्धोपि तन्मारोपव्यवच्छेदाच्च नानुभवो निश्चयजननमर्थो न तत्रापि
निश्चयार्थे प्रमाणान्तरवृत्तिरेकाग्रनिश्चयेन सर्वान्मना निश्चिनन्वान् । न च
यदुक्तं प्रमाणान्ते तत्र न कश्चिदपि स्वभावो निश्चिन । तस्मात् तत्राथे-

न केवल प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तरावृत्ति । यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्या-
यक इष्यते न व्यवच्छेदेकृत् । तदा एकधर्मनिश्चये तदव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय
इति प्रमाणान्तरावृत्ति ।

न हि तस्मिन् निश्चिते निश्चितो तदात्मेति युक्तः ।

यदा पुनरनुमानेन समारोपव्यवच्छेदः क्रियते । तदंकेन समारोपस्य व्यवच्छे-
दात् अन्यस्य व्यवच्छेदः कृतो न भवतीति तदर्थमन्यत् प्रवर्तते ।

ननु विपर्यासपूर्वक एवाप्रतीतस्य निश्चयो भवतीति नाय नियमः । यथा-

अपोहो दाह्यतया आरोपित आकारो^१पोह्यनेनेनेति कृत्वा । तस्मिन्ननु-
मानेन प्रतिपाद्ये^२ङ्गीक्रियमाणे यद्वापोह्यतेस्मिन्नित्यपोह स्वलक्षण (1) तस्मिन्
स्वाकाराभिन्नतयाऽनुमानशाह्येऽभ्युपगम्यमाने नायमनन्तरोक्तो दोषः प्रसज्यते ।

न केवलमित्यादि विवरणः । क्वचित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीति सम्बन्धः ।
कस्मिंश्चित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीत्यर्थः । न सर्वो धर्मो प्रत्यक्षो भवतीति क्वचिद्
ग^३हणः । अनन्तरोक्तेन न्यायेन प्रमाणान्तरावृत्तिः ।

तदानुमानमपि वस्तु शब्दादिक विधिना प्रत्यायतीष्यते वस्तुव्यवसायेनायान्न
समारोपव्यवच्छेदेकृत् । तदेति विधिरूपेण वस्तुस्वरूपग्रहणे । एकधर्मनिश्चये सति
तदव्यतिरेकान्निश्चितधर्माव्यतिरेकान् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणान्तरावृत्ति-
रनुमानान्तरावृत्तिः । सत्यप्यव्यतिरेके । न सर्वधर्मनिश्चय इति चेदाह ।
न हीत्यादि । तस्मिन्निति प्रथमानुमाननिश्चिते धर्मे । तदात्मेति । निश्चित-
धर्मात्मा सन्ननिश्चितो न हि युक्तः ।

अपोहे नायन्दोषः प्रसज्यत इत्येतद्विषयवन्नाह । यदा पुनरित्यादि । यदा
पुनरनुमानेन वस्तुव्यवसायं कुर्वताऽर्थात् समारोपव्यवच्छेदः क्रियते न तु साधा-
ज्ज्ञापकत्वात् । तेनैतन्निरस्त समारोपव्यवच्छेदः एव व्यवहारादभ्यासः ५१।
प्रवृत्तिर्न न्यादानुमानेनानिश्चितत्वादिति । तदंकेन अनुमानानुमानेनानुमान-
समारोपस्य व्यवच्छेदादन्यस्य नित्यसमारोपस्य व्यवच्छेदः कृतो न भवतीति कृत्वा ।
तदर्थमन्यसमारोपव्यवच्छेदार्थमन्यदित्यनित्यत्वात्तदनुमानं प्रवर्तते । तस्मान्न
विफलानां स्वरूपेण बाह्यो साह्योऽपि तु स्वगारेण नहंवीरुत् एव दाहो विषयः
(1) स चासत्त्वोऽपोह्यतेऽन्यदनेनेति अपोह उच्यते ॥

स्थिते चैवन्परोनवाताभिप्रायः प्राह । नन्वित्यादि । पूर्वन्तद्विपरितागा-
समारोपी विपर्यासः प्रवर्तते । ततन्तद्विपर्यासपूर्वदोषप्रतीतत्वात्तस्य विज्ञानि-
श्चयो भवतीति नायन्नियमो विपर्यासहितेऽनुमानमन्ववान् । तदाह । यथे-

न्वन् तत्तामान्य पश्यामीति मन्यते ।^१ ततोऽप्य रजतसमारोप सबुशापरोत्पत्त्या^१
अलक्षितनानात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्तिः । यान्तोऽप्य परभावा
तावन्त एव यथा स्वनिमित्तभाविनः समारोपा इति तद्व्यवच्छेदकानि भवन्ति
प्रमाणानि^५ सफलानि स्युः । तेषान्तु व्यवच्छेदफलानां नाप्रतीतस्य वस्त्वशस्य
प्रत्यायने प्रवृत्तिः । अनशस्य एकदेशेन दर्शनायोगात् । तस्य दृष्टत्वात् ॥^६

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।

(भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति) साधनं संप्रवर्तते ॥४७॥

इति सप्रहलोकः ।

36a तस्मान्न दृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्तिः ॥

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।

सर्व(धर्म)ग्रहोऽपोहे नायं दोषः प्रसज्यते ॥४८॥

पात् स्थितिभ्रान्तिः । तस्माद् यावन्तोऽस्य शब्दादेः क्षणिकानात्मादिस्वभावस्य
परभावा नित्यादयस्तावन्त एव यथास्वनिमित्तभाविनः यस्य यदनुष्प निमित्तन-
द्भाविनः समारोपा^१ इति । तद्व्यवच्छेदकानि तस्य समारोपान्वयार्थाद् व्यवच्छेद-
कानि भवन्तीत्युत्पद्यमानानि प्रमाणान्वयानुमानमजितानि । व्यक्तिभेदाद् बहुवचनं ।
सफलानि स्युः सार्थकानि स्युः । तेषान्तु व्यवच्छेदफलानां समारोपप्रतिषेधफलानां
प्रमाणानां । नाप्रतीतस्य वस्त्वशस्य वस्तुभागस्य प्रत्यायने प्रकाशने प्रवृत्तिः ।
तस्य वस्त्वशस्य निरशे धर्मिणि दृश्यमाने दृष्टत्वात् । किं कारणम् (१) अनशस्ये-
कदेशेन दर्शनायोगात् ॥

यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षेण दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः
समस्त स्वभावस्तथापि भ्रान्तेः सद्भावान्निश्चीयते नेति कृत्वा तन्निश्चयार्थं
साधनमनुमानं विधिरूपेणैव प्रवर्तते इति स्पष्टमेवोक्तम् ।

तस्मान्नादृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरस्य (१) किन्तहि दृष्ट-
निश्चया^३ चैव प्रवृत्तिरित्यनेनापि विध्यर्थः । स्पष्ट एवोक्तोन्यनिषेधस्त्वर्थात् ॥

वस्तुग्रह इत्यादि । चकार प्रत्यक्षापेक्षया समुच्चयार्थः । अनुमानेन च
वस्तुग्रहेऽङ्गीक्रियमाणे । शब्दादिधर्मिणो धर्मस्यैकस्य कृतकत्वादिलक्षणस्य निश्च-
येन निरशत्वाद् धर्मिणः सर्वधर्मनिश्चयस्तदा नित्यत्वाद्यनुमानान्तरवैफल्य-
मित्याकूतम् ।

न केवल प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तरावृत्ति । यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्या-
यक इत्यते न व्यवच्छेदकृत् । तदा एकधर्मनिश्चये तदव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय
इति प्रमाणान्तरावृत्ति ।

न हि तस्मिन् निश्चिते निश्चितो तदात्मेति युक्त ।

यदा पुनरनुमानेन समारोपव्यवच्छेद क्रियते । तदैकेन समारोपस्य व्यवच्छे-
दात् अन्यस्य व्यवच्छेदे कृतो न भवतीति तदर्थमन्यत् प्रवर्तते ।

ननु विपर्यासपूर्वक एवाप्रतीतस्य निश्चयो भवतीति नाय नियम । यदा-

अपोहो दाह्यतया आरोपित आकारोऽपोहानेऽनेनेति कृत्वा । तस्मिन्नु-
मानेन प्रतिपाद्ये द्वीक्रियमाणे यदापोहानेस्मिन्नित्यपोह स्वव्यवच्छेद (1) तस्मिन्
रदावागभिन्नतयाऽनुमानयाहोऽभ्युपगम्यमाने नायमत आरोपतो दोष प्रमत्त्यते ।

न षेदलमित्यादि विवक्षणा । एवचित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीति सम्प्रत्य ।
यस्मिंश्चित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीत्यर्थ । न सर्वो धर्मो पत्यधो भवतीति कदाचि-
त्तदर्थे । अनन्तरोक्तेन न्यायेन प्रमाणान्तरावृत्ति ।

तदानुमानमपि वस्तु यद्यद्विधे विधिना प्रत्यायतीत्यते यद्यदावृत्तव्यत् ।
समारोपव्यवच्छेदकृत् । तदेति विधिरूपेण वस्तुन्यवच्छेदकृत् । एकधर्मनिश्चये
तदव्यतिरेकान्निश्चयधर्मावृत्तिरेवात् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणान्तरावृत्ति
रनुमानान्तरावृत्ति । सत्यव्यतिरेके । न सर्वधर्मनिश्चय इति कदाचि-
त्तदर्थे । तस्मिन्निति प्रथमार्थात्निश्चिते धर्मे । तदात्मेति । तस्मिन्
धर्मात्मा तन्निश्चितो न हि युक्त ।

अप्येते नायदोष प्रमत्त्यते इत्येतिदृष्टव्यम् । यदा पुनरनुमानेन
पुनरनुमानेन यदावच्छेदात् समारोपव्यवच्छेदे क्रियते न न नाय
न्यायनान्यम् । तस्मिन्निश्चये समारोपव्यवच्छेदे कृतो न भवतीति
प्रवर्तते । तदात्मेति । तस्मिन्निश्चये धर्मे । तदात्मेति । तस्मिन्
समारोपस्य व्यवच्छेदावच्छेद इति कदाचिदवच्छेदकृत् कृतो न भवतीति
तदर्थमन्यत् प्रवर्तते । तदात्मेति । तस्मिन्निश्चये धर्मे । तदात्मेति । तस्मिन्
धर्मात्मा तन्निश्चितो न हि युक्त ।

(1) न चान्येऽपोहानेऽनेनेनेति अनेने इत्यनेने ।

यद्येते न समारोपव्यवच्छेदकृत् प्रवृत्ति । तस्मिन्निश्चये धर्मे । तदात्मेति । तस्मिन्
समारोपे विवक्षिते प्रवर्तते । तस्मिन्निश्चये धर्मे । तदात्मेति । तस्मिन्
धर्मात्मा तन्निश्चितो न हि युक्त ।

न्वन् तत्सामान्य पश्यामीति मन्यते ।^१ ततोऽस्य रजतसमारोप सवुशापरोत्पत्त्या^१
अलक्षितनानात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्ति । यावन्तोऽस्य परभावा
तावन्त एव यथा स्वनिमित्तभाविन समारोपा इति तद्व्यवच्छेदकानि भवन्ति
प्रमाणानि^५ सफलानि स्यु । तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना नाप्रतीतस्य वस्त्वशस्य
प्रत्यायने प्रवृत्ति । अनंशस्य एकदेशेन दर्शनायोगात् । तस्य दृष्टत्वात् ॥^६

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।

(भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति) साधनं संग्रवर्त्तते ॥४७॥

इति संग्रहश्लोक ।

436a तस्मान्न दृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्ति ॥

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।

सर्व(धर्म)ग्रहोऽपोहे नाय दोषः प्रसज्यते ॥४८॥

पात् स्थितिभ्रान्तिः । तस्माद् यावन्तोऽस्य शब्दादे क्षणिकानात्मादिस्वभावस्य
परभावा नित्यादयस्तावन्त एव यथास्वनिमित्तभाविन यस्य यदनुत्पन्न निमित्तन्त-
द्भाविन समारोपा^१ इति । तद्व्यवच्छेदकानि तस्य समारोपन्यायाद् व्यवच्छेद-
कानि भवन्तीत्युत्पद्यमानानि प्रमाणान्यनुमानमजितानि । व्यक्तिभेदाद् बहुवचन ।
सफलानि स्यु. सार्यकानि स्यु । तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना समारोपप्रतिषेधफलाना
प्रमाणाना । नाप्रतीतस्य वस्त्वडशस्य वस्तुभागस्य प्रत्यायने प्रकाशने प्रवृत्ति ।
तस्य वस्त्वशस्य निरशे धर्मिणि दृश्यमाने दृष्टत्वात् । किं कारणम् (१) अनशस्ये-
कदेशेन दर्शनायोगात् ॥

यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षेण दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुण
समस्त स्वभावस्तथापि भ्रान्ते सद्भावान्निश्चीयते नेति कृत्वा तन्निश्चयार्थं
साधनमनुमान विधिरूपेणैव प्रवर्त्तत इति स्पष्टमेवोक्त ।

तस्मान्नादृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरस्य (१) किन्तर्हि दृष्ट-
निश्चया^३ चैव प्रवृत्तिरित्यनेनापि विध्यर्थ । स्पष्ट एवोक्तोन्यनिषेधस्त्वर्थात् ॥

वस्तुग्रह इत्यादि । चकार प्रत्यक्षापेक्षया समुच्चयार्थ । अनुमानेन च
वस्तुग्रहेऽङ्गीक्रियमाणे । शब्दादिधर्मिणो धर्मस्यैकस्य कृतकत्वादिलक्षणस्य निश्च-
येन निरशत्वाद् धर्मिण सर्वधर्मनिश्चयस्तदा नित्यत्वाद्यनुमानान्तरवैफल्या-
मित्याकृत ।

^१ Sñam-du-rlog-par-by ed-do

न केवल प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तरावृत्ति । यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्या-
यक इष्यते न व्यवच्छेदकृत् । तदा एकधर्मनिश्चये तदव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय
इति प्रमाणान्तरावृत्ति ।

न हि तस्मिन् निश्चिते निश्चितो तदात्मेति युक्तः ।

यदा पुनरनुमानेन समारोपव्यवच्छेद क्रियते । तदंकेन समारोपस्य व्यवच्छे-
दात् अन्यस्य व्यवच्छेदः कृतो न भवतीति तदर्थमन्यत् प्रवर्तते ।

ननु विपर्यासपूर्वक एवाप्रतीतस्य निश्चयो भवतीति नाय नियम । यथा-

अपोहो बाह्यतया आरोपित आकारो^१पोह्यतेऽनेनेति कृत्वा । तस्मिन्ननु-
मानेन प्रतिपाद्ये^२क्रियमाणे यद्वापोह्यतेस्मिन्नित्यपोह स्वलक्षण (१) तस्मिन्
स्वाकाराभिन्नतयाऽनुमानग्राह्येऽभ्युपगम्यमाने नायमनन्तरोक्तो दोष प्रसज्यते ।

न केवलमित्यादि विवरण । क्वचित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीति सम्प्रन्ध ।
कस्मिंश्चित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीत्यर्थः । न सर्वो धर्मो प्रत्यक्षो भवतीति क्वचिद्
ग^३ह्य । अनन्तरोक्तेन न्यायेन प्रमाणान्तरावृत्ति ।

तदानुमानमपि वस्तु शब्दादिक विधिना प्रत्यायतीष्यते वस्त्वध्यवनायेनायान्न
समारोपव्यवच्छेदकृत् । तदेति विधिरूपेण वस्तुस्वरूपग्रहणे । एकधर्मनिश्चये नानि
तदव्यतिरेकान्निश्चितधर्माव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणान्तरावृत्ति-
रनुमानान्तरावृत्ति । सत्यप्यव्यतिरेके । न सर्वधर्मनिश्चय इति चेदाह ।
न हीत्यादि । तस्मिन्निति प्रथमानुमाननिश्चिते धर्मे । तदात्मेति । निश्चित-
धर्मात्मा सन्ननिश्चितो न हि युक्तः ।

अपोहे नायस्योप प्रसज्यत इत्येतद्विवृण्वन्नाह । यदा पुनरित्यादि । यदा
पुनरनुमानेन वस्त्वध्यवसाय कृत्वाऽर्थांत् समारोपव्यवच्छेद क्रियते न तु भाष्य-
जापकत्वादस्य । तेनैतन्निरस्त समारोपव्यवच्छेद एव व्यवहारग्रन्थ २१
पवृत्तिर्न न्यादानुमानेनानिश्चितत्वादिति । तदंकेन अनुमानानुमानेनायान्न-
समारोपस्य व्यवच्छेदादन्यस्य नित्यनमारोपस्य व्यवच्छेदः कृतो न भवतीति कृत्वा ।
तदर्थमन्यत्समारोपव्यवच्छेदाधर्मन्यदित्यनित्यत्वादनुमान प्रवर्तते । तस्मान्न
विपर्यासान् स्वरूपेण बाह्यो ग्राह्योऽपि तु स्वाकारेण गृह्यते एव बाह्यो ज्ञान्य
(१) स चानित्योऽपोह्यतेऽन्यदनेनेति अपोह उच्यते ॥

स्थिते चैवमपरोक्षताभिप्राय प्राह । नित्यत्वादि । पूर्वद्विवृतिना
समारोपी विपर्यास प्रवर्तते । तस्मिन्विपर्यासपूर्वदोषप्रतीतत्वाधर्मस्य नित्य-
निश्चयो भवतीति नायनियमो विपर्यासरहितेऽनुमानसम्भवात् । अथाह । अर्थ-

न्वन् तत्सामान्य पश्यामीति मन्यते ।^१ ततोऽस्य रजतसमारोप. सवृशापरोत्पत्त्या^१
अलक्षितनानात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्ति । यावन्तोऽस्य परभावा
तावन्त एव यथा स्वनिमित्तभाविनः समारोपा इति तद्व्यवच्छेदकानि भवन्ति
प्रमाणानि^५ सफलानि स्यु । तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना नाप्रतीतस्य वस्त्वशस्य
प्रत्यायने प्रवृत्तिः । अनंशस्य एकदेशेन दर्शनायोगात् । तस्य दृष्टत्वात् ॥^६

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।

(भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति) साधनं संप्रवर्त्तते ॥४७॥

इति सप्रहसलोक ।

436a

तस्मान्न दृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्ति ॥

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।

सर्व(धर्म)ग्रहोऽपोहे नाय दोषः प्रसज्यते ॥४८॥

पात् स्थितिभ्रान्तिः । तस्माद् यावन्तोऽस्य शब्दादे क्षणिकानात्मादिस्वभावस्य
परभावा नित्यादयस्तावन्त एव यथास्वनिमित्तभाविन यस्य यदनु रूप निमित्तत्त-
द्भाविन समारोपा^१ इति । तद्व्यवच्छेदकानि तस्य समारोपस्यार्थाद् व्यवच्छेद-
कानि भवन्तीत्युत्पद्यमानानि प्रमाणान्यनुमानसजितानि । व्यमितभेदाद् बहुवचन ।
सफलानि स्युः सार्थकानि स्यु । तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना समारोपप्रतिषेधफलाना
प्रमाणाना । नाप्रतीतस्य वस्त्वडशस्य वस्तुभागस्य प्रत्यायने प्रकाशने प्रवृत्तिः ।
तस्य वस्त्वशस्य निरशे धर्मिणि दृश्य^२माने दृष्टत्वात् । किं कारणम् (१) अनशस्ये-
कदेशेन दर्शनायोगात् ॥

यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षेण दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुण
समस्त स्वभावस्तथापि भ्रान्ते सद्भावान्निश्चीयते नेति कृत्वा तन्निश्चयार्थं
साधनमनुमान विधिरूपेणैव प्रवर्त्तत इति स्पष्टमेवोक्त ।

तस्मान्नादृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरस्य (१) किन्तर्हि दृष्ट-
निश्चया^३ चैव प्रवृत्तिरित्यनेनापि विध्यर्थ । स्पष्ट एवोक्तोन्यनिषेधस्त्वर्थत् ॥

वस्तुग्रह इत्यादि । चकार प्रत्यक्षापेक्षया समुच्चयार्थ । अनुमानेन च
वस्तुग्रहेऽङ्गीक्रियमाणे । शब्दादिधर्मिणो धर्मस्यैकस्य कृतकत्वादिलक्षणस्य निश्च-
येन निरशत्वाद् धर्मिण सर्वधर्मनिश्चयस्तदा नित्यत्वाद्यनुमानान्तरवैकल्य-
मित्याकृत ।

यद् अलिङ्गपादिकमेतत् दृष्टिप्रवृत्तौ^{११} निश्चयज्ञानं जायते । तद् क्व
व्यवच्छेदविषयं भवतीति चेत् । समारोपविषयेऽभावात् । यत्रास्य समारोपो न
तत्र भेदे स्थिरः^{१२} सात्मक इति वा निश्चयो भवति ॥

अद्वैतमेवास्मात् । सर्वानिर्वाणतद्विना नार्थमन्वयं चेतो न
नानिर्वाणो ।

तेन गुरुत्वे तु मा 'रिते न (1) निषेधना विना न भवति न
निर्वाणभावे तपि अद्वैतान्तरे ।

यं गणनामवयवं स्यादन्वयाद्यतीतरो ।
भक्त्याने तथा लोके नपुंसकस्य शृणोते ।
निष्पत्तयान्तरे च स्वार्थं यदि तदात्तम् ।
अत्राप्यद्वैतान्तरे स्यात्तस्य तदात्तत्वम् ॥ (१) ॥
भित्तव्यमात्रवत्तस्य विद्यापदवत्तम् ।
एते भवन्तु पर्यायतः स्यात्तस्य तदात्तत्वम् ॥ (२) ॥

तत्र यदि चापेक्षया जायते तदा तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम्
विद्यया धर्मभेदे न भवति । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।

तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।

यदि तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।

तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।

तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।
तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् । तदात्तत्वम् तदात्तत्वम् ।

(क्वचित् दृष्टेऽपि यज्ज्ञान सामान्यार्थविकल्पकम् ।
असमारोपितान्यांशे तन्मात्रापोहगोचरम्) ॥५०॥

अत आह । क्वचिदित्यादि । कस्मिंश्चिद्रूपादौ दृष्टेऽपि प्रत्यक्षेण । तत्पृष्ठ-
भावि यज्ज्ञान सामान्यार्थं सामान्यविषयमत एव विकल्पकम् । असमारोपित
अन्याद्दशः प्रतियोग्याकारो यस्मिन् विषये स तथा तत्र प्रवर्तमानन्तदपि तन्मात्रा-
पोहगोचर । तेनायमर्थो भवति (१) समारोपरहित स्वलक्षणं स्वाकारभेदेन
गृह्यन् विकल्पकं ज्ञानमभ्रान्तत्वात् तत्समारोपरहितवाह्याव्यवासायकमेव न तु
वाह्यस्वरूपग्राहकम् (१) अतस्तन्मात्रमेव नियतवाह्यावसाय एवान्यस्य समारोप-
स्यापोहगोचरम्विकल्पकं ज्ञानम् ।

यद्वा असमारोपितश्चासावन्याशश्च तस्मिन् सति विकल्पकं ज्ञानं प्रवर्तमान-
न्तन्मात्रापोहगोचरम् । योसावसमारोपितोऽन्याद्दशस्तन्मात्रव्यवच्छेदविषयम्भवति ।

एतदुक्तमभवति । यत्रापि समारोपे प्रवृत्तो न तत्रापि समारोपनिषेधे शब्द-
लिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यते सम्बन्धाभावादत एवायं न क्रियतेऽहेतुत्वाच्च नाशस्य । केवल
पूर्वकस्य समारोपस्य स्वरसनरोधात् । शब्दलिङ्गाभ्यामनित्यादिनिश्चये मत्वन्यस्य
समारोपस्यानुत्पादे सति समारोपनिषेधे कृतो भवति । तथा प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यन्य-
विकल्पस्य समारोपव्यवच्छेदे केन वार्यते । तेन न पूर्वत्रान्याद्दश एव समारोप-
व्यवच्छेदे उक्तोऽधुनान्याद्दश एवोच्यते इति भिन्नवाक्यता ।

तेनेदं च निरस्तं (१)

“प्रागगौरिति विज्ञानं गोशब्दश्राविणो भवेद् (१)

येनागोव्यवच्छेदाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिरिति”^१ति ।

यदा शब्दालिगयो स्वविषये निश्चयजननेनान्यनिषेधे व्यापारं कल्प्यते ।
तदा विधिरूपेणैव प्रवृत्तिरिति सिद्धं । तेन (१)

“यदि गौरित्ययं शब्दं समर्थान्यनिवर्तने ।

जनको गवि गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिरिति”^१ति (१)

निरस्तम् ।

तथा यदप्युच्यते ।

“यद्यप्यपोहं विनिर्मुक्ते न वृत्तिं शब्दालिगयो ।

युक्ता तथापि बोधस्तु ज्ञातुर्वस्त्ववलम्बत”^१इति (१)

यद् अल्पिञ्जरुपादिकमेतत् दृष्टिप्रवृत्ती^१ निश्चयज्ञान जायते । तद् क्व
 व्यदच्छेदविषय भवतीति चेत् । नमारोपविषयेऽभावात् । यत्रान्य समारोपो न
 तत्र भेदे स्थिर^२ सात्मक इति वा निश्चयो भवति ॥

द्विष्टमेवागता । गद्विष्टप्रतिपादिनस्य चार्थान्तरान्वयेने नान्ये न
 गद्विष्टयो ।

नेन गदुच्यते वृ गा ' रि ते न (१) विषेधस्य विषयत्वाद् अज्ञानान्न न
 सिद्धिसिद्धिभाव तापि मन्त्राणां च ।

१ ग गम्यगमयान् सायनस्युक्तादिपौता ।
 भवमान् मया गौके तपस्यस्यस्युक्ता ।
 विषेधमात्मन्य च शब्दादीं यानि न स्यात् ।
 अभावात्प्रवृत्तता स्यात्तत्रान्यत्रान्वयेन । (१)
 भित्तवामानवचना विषयवचनात् ।
 सत्ते भेदेन प्रवृत्तता स्यात्तत्रान्वयेन । (२)

यथा गति विषयविषयत्वोक्तौ न भवतीति चेत् । न तत्रान्वयेन न
 नीकान्ते धर्मिभेदेन न भवेत् । यथा गति विषयत्वोक्तौ न भवतीति चेत् ।

यद् अल्पिञ्जरुपादिकमेतत् दृष्टिप्रवृत्ती^१ निश्चयज्ञान जायते । तद् क्व
 व्यदच्छेदविषय भवतीति चेत् । नमारोपविषयेऽभावात् । यत्रान्य समारोपो न
 तत्र भेदे स्थिर^२ सात्मक इति वा निश्चयो भवति ॥

यदि तावता । न तत्रान्वयेन न नीकान्ते धर्मिभेदेन न भवेत् । यथा गति विषयत्वोक्तौ न भवतीति चेत् ।

यद् अल्पिञ्जरुपादिकमेतत् दृष्टिप्रवृत्ती^१ निश्चयज्ञान जायते । तद् क्व
 व्यदच्छेदविषय भवतीति चेत् । नमारोपविषयेऽभावात् । यत्रान्य समारोपो न
 तत्र भेदे स्थिर^२ सात्मक इति वा निश्चयो भवति ॥

निश्चयारोपमनसोर्वाध्यवाधकभावतः ।

न हि सर्वतो भिन्नो दृष्टोऽपि भावस्तथैवेति प्रत्यभिज्ञायते । काचित् भेदे^३ व्यवधानसम्भवात् । यथा शुभते शुफलत्तम् । यत्र भ्रान्तिनिमित्तं तत्रैवास्ति प्रतिपत्तु स्मार्त्तो निश्चयो भवति तद्दर्शनाविशेषेऽपि । भ्रान्तिनिश्चययोर्वा^४ (व्यवा)धकभावात् ।

समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ॥५१॥

तद्विवेक एवान्यापोहः । तस्मात् तदपि तन्मात्रापोहगाचर न वस्तुत्वभावा-
निश्चायक^५ स्वरूपेण । तथा हि निश्चयेऽपि अप्रतिपत्तिदर्शनात् । तस्य स्वभाव-

50a

किं कारण (१) निश्चयारोपमनसोर्वाध्यवाधकभावः । निश्चयज्ञान^७नस्य तद्विपरीतसमारोपज्ञानस्य च वाध्यवाधकभावतः । वाध्यवाधकभावमेव माध्यवन्नाह । न हीति सर्वतः सजातीयाद्विजातीयाच्च भिन्नो दृष्टोऽपि भावस्तथैवेति यथादृष्टेन सर्वेणाकारेण प्रत्यभिज्ञायते । निश्चयते न हीति सम्बन्ध । किं कारण (१) क्वचिद् भेदे क्षणिकत्वादिके व्यवधानसम्भवात् । भ्रान्तिनिमित्तगत यथा शुभते सर्वतो व्यावृत्ताया दर्शनेऽपि शु^१क्तिकादित्वे रजतसाधर्म्यस्य भ्रान्तिनिमित्तस्य सम्भवान्न निश्चय । यत्र त्वाकारे भ्रान्तिनिमित्त नास्ति तत्रैवास्ति प्रतिपत्तुर्गुणभवात् तत्रकालभावी स्मार्त्तो निश्चयो भवति । तद्दर्शनाविशेषेऽपि सर्वस्वाकारेषु प्रत्यक्ष-
स्याविशेषेऽपि स्मार्त्तं इति स्मृतिरूप ।

ननु तदित्युल्लेखेनानुत्पत्ते कथं स्मृतिरूप (१)

सत्य (१) निर्विकल्पकविषयस्य स्वाका^२रेणैकीकृत्य विषयीकरणात् स्मृति-
रूप उच्यते । यतश्च प्रत्यक्षाविशेषेऽपि समारोपरहित एव विषये निश्चयो भवति -
तस्मात् समारोपनिश्चययोर्वाध्यवाधकभावो गम्यते । ततो वाध्यवाधकभावात्
कारणात् समारोपविवेके समारोपविरहनिश्चयस्यास्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ।

भवतु नाम समारोपविवेके प्रवृत्तिस्तथापि नान्या^३पोहविषयत्वम्बिधिरूपेण प्रवृत्तेरित्याह । तद्विवेक एवान्यापोह समारोपविवेक एव चान्यापोह । तस्मात् समारोपरहिते वृत्तिवशात् तदपीति न केवलमनित्य शब्द इति निश्चयज्ञान पूर्वोक्तेन न्यायेन तन्मात्रापोहगोचरन्तदपि प्रत्यक्षपृष्ठभाविनिश्चयज्ञानमपि तन्मात्रापोहगोचरं न वस्तुत्वभावनिश्चायक स्वरूपे^४ण (१) किं कारण (१) तथा हि कस्यचिदाकारस्य रूपत्वादेर्निश्चयेऽप्यन्यस्य क्षणिकत्वाद्याकारस्याप्रतिपत्ति-
दर्शनात् ।

निन्त्ये च जयोगात् ॥

(चावन्तोऽशसमारोपास्तग्निरासे विनिश्चया ।
तापन्त एव शब्दाश्च तेन ते भिन्नगोचरा) ॥५२॥

(अन्यथैकेन शब्देन ज्ञ्यात्र एकत्र वन्तुनि ।
बुद्ध्या वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत्) ॥५३॥

इत्यन्तरंगेक ।

ननु प्रत्यक्षप्राप्तभक्तिः तित्तवत् अन्तरंगेक इति चेत् तत्र तत्त्वभावनिन्त्ये च निन्त्यात् तत्र तस्यापि तत्र अन्तरंगेक इति चेत् तत्र योगात् ॥

अत्र अन्तरंगेकत्वमिति निश्चयः । अतः तत्र अन्तरंगेक इति चेत् तत्र तत्त्वभावनिन्त्ये च निन्त्यात् तत्र तस्यापि तत्र अन्तरंगेक इति चेत् तत्र योगात् ॥

इत्यन्तरंगेक ।

यस्यापि नानोपाधेर्द्धीर्ग्राहिकार्थस्य भेदिनः ।
 नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे ॥५४॥
 सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः ।

7a योऽपि मन्यते ।^१ उपाधय परस्पर आश्रयाच्च भिन्ना एव तन्निबन्धना श्रुतयोऽपि तदाधारे तत्रैव वर्तन्ते । तद् अयमप्रसङ्गः इति । तस्याऽपि नानोपाधीनामुप^१काराङ्गशक्तिभ्योऽभिन्नात्मनः सर्वात्मना ग्रहे कृते उपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः ॥

वा न विषय ।^१ इति हेतो शब्दाना प्रतीते विषये पश्चात् प्रवर्तमानाना पर्यायता स्यात् । वृक्षपादपादिशब्दवत् । मधुरो रस स्निग्धो गुरु शीत इत्येवमादि-भिन्नविषयानुपातिन्याश्च बुद्धे प्रवृत्तिर्न स्यादित्येकविषयत्वप्रसंगः ॥

भिन्न धर्मधर्मिभाव पारमार्थिकन्दूपयितुमुपन्यस्यन्नाह । यस्यापीत्यादि । यस्यापि वं शे पि क स्य परस्परमाश्रयाच्च भिन्नत्वान्नाना उपाधयो विशेषणानि द्रव्यत्वादयो यस्यार्थस्य घटादे स नानोपाधिस्तस्य तत एवोपाधिभेदाद् भेदि-नोर्थस्य विधिनैव बुद्धिर्ग्राहिका निश्चयात्मिका धीः सा च प्रत्युपाधि भिन्ना ॥ धियश्च विषयभेददर्शयता शब्दानामप्यर्थतो दर्शित एव ।

तद्व्याचष्टे योपीत्यादिना (१) उपाधयो द्रव्यत्वादय परस्परमन्योन्यभिन्ना आश्रयाच्चेत्युपाधिमतो भिन्ना । तन्निबन्धना भिन्नोपाधिनिबन्धना^३ श्रुति-ग्रहणमुपलक्षणमेव बुद्धयोपि । तदाधारे म्यित्युपाधीनामाधारेषु । तत्रैव चेत्युपा-धिष्वेव । वर्तन्ते वाचकतया प्रवर्तन्ते । तदिति तस्माद् । अयमिति शब्दज्ञाना-न्तराणा पर्यायतालक्षणोऽप्रसंगः ।

उत्तरमाह । तस्यापीत्यादि । नानाप्रकाराणामुपाधीनामुपकारस्याङ्ग कारण या शक्तयः । ताभ्योऽभिन्नात्मन उपाधिमत एकेन निश्चयज्ञानेन ग्रहे निश्चये^४ सर्वात्मना कृते मति । उपकार्यम्योपाधिकलापस्य को भेद क उपाधिविशेष स्यादनिश्चित (१) सर्व एव निश्चित म्यात् ।

नन्वग्निधूमयो सत्यपि मन्वन्धे नाग्निनिश्चये धूमस्य निश्चयो दृश्यते तथा धर्मिनिश्चये धर्मानिश्चयो भविष्यति ।

नन्विदमेवादर्शनन् स्यात् । निश्चयप्रत्ययेन सर्वान्मनाऽग्निम्वरूपग्रहे मति

यद्यपि भिन्ना एवोपाधयः शब्दज्ञानान्तराणामर्थनिमित्तम् । तथाऽपि स तु तद्गान् एव तैरूपलीयते । तस्य नानोपाध्युपकाराध्ययशक्तिस्वभावस्य स्वात्मनि भेदाभावात् सर्वात्मना ग्रहे क एवोपाधिभेदोऽनिश्चितः स्यात् सर्वो-

धूमादिवारणत्वेनैव निश्चयात् । धूमादीनामपि निश्चितत्वात् । तस्मान्न निश्चयेन तत्स्वरूपग्रहणं । निर्विकल्पकेनापि तर्हि सर्वात्मना ग्रहो न स्याद् धूमाप्रतिभासादेव तत्कार्यत्वात् ।

नैतदस्ति (1) अग्नेर्हि धूमजननप्रति कारणत्व पूर्वभाव एवोच्यते । स च प्रत्यक्षे पतिभासत इति कथं नाग्नेस्तत्कार्यत्वात् । तेनायमर्थं (1) नाग्निधूमयो परमार्थतः परस्पररोपेक्षिता विद्यते । निष्पन्ना^१निष्पन्नावस्थाया सम्बन्धाभावात् (1) केवलमग्नौ सत्येव धूमो भवतीति तौ कार्यकारणे उच्येते । धर्मधर्मिणोस्तु परस्पररोपेक्षितत्वाद्धर्मिण नर्वात्मना निश्चये सर्वधर्मिणा साक्षान्निश्चयस्यान्वार्थादक्षेपः । यदा तु बाह्याध्यवसायको विकल्पो भवति न तु ग्राहकस्तदाध्यवसितस्यार्थस्यान्यव्यावृत्तिसम्भवेनार्थादन्यधर्मदक्षेपो युज्यते (1) परस्पररोपेक्षित्वे च यावन्न धर्मनिश्चयो न तावद्धर्मनिश्चयो (1) यावच्च न धर्मनिश्चयस्तावन्न धर्मनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयत्वञ्च स्यात् ।

ननु चोपाध्युपाधिमद्भाव आश्रयाश्रयिभाव एवोच्यते । स च समानकालभाविनोरेव (1) न च तदोरुपकारोपकारकभावो भिन्नकालत्वादस्य (1) तत्कथमुच्यते । एकोपाधिविशिष्टग्रहे सर्वग्रह इति ।

सत्य (1) किन्तु परैरन्य एव जन्यजनकभावोन्वयरोपकारोपकारकभाव इष्यते । तथा हि (1) वदरद्रव्य स्वहेतुजन्यमपि कुण्डेनोपश्रियतेऽन एव ममानकालभाविनोरुपकारोपकारकभाव इष्यत इति तदभिप्रायादिदमुक्तं । यद्वा धर्मो निश्चीयमान धर्म्याश्रितत्वादेवाश्रयस्य प्रतीतिमाश्रयिणो न चाश्रयाना धर्मिणामिति सर्वनिश्चयः । तस्माच्छब्दप्रमाणान्तरद्वये कश्चिन् एव धर्मधर्मिभावः (1) न चास्मिन् पक्षे धर्मभेदाभेदकल्पनाया प्रमाणान्तरद्वयधर्ममयत्वेन तेषां भेदाभेदस्य परमार्थतोऽभावात् । प्रमाणान्तरैरेव च धर्मिणामपि कल्पनीयत्वात् तदभावे कथं धर्मभेदाभेदकल्पनेति यत्किञ्चिदेतन् ॥

यद्यपीत्यादिना कारिकायं व्याचष्टे । शब्दान्तराणां ज्ञानान्तराणामर्थं उपाधिमिति प्रतिपत्तौ पतिनिमित्तं भिन्ना एवोपाधयो यद्यप्यन्युपकारान्ते (1) न तु तद्गानुपाधिमानर्थं शब्दज्ञानैरूपलीयते विपरीतमिति । तस्य तद्गतो नानोपाधीनामुपकाराश्रया या शब्दान्तरस्वभावस्य स्वात्मनि स्वरूपे भेदो नास्ति । तदर्थं ज्योषा-

यदि प्रत्युपाधि उपकारकत्वानि तस्य नैव स्वात्मभूतानि^१ नाऽपि तत् उपकार-
मनुभवन्ति । किं तस्य ता इति^१ । अथ यदि स्वात्मभूताभिः शक्तिभिरयमेक शक्ती-
रूपकुर्वन् एकोपाधिग्रहणे च सर्वात्मनैव ग्रहणम् । तथा हि उपाधिग्रहणे तदुपका-
रिण्यः शक्तेर्ग्रहणम् । तद्ग्रहणे तदुपकारी स्वात्मभूतसकलशक्तित्युपकारी भावो
गृहीतः सर्वा शक्ती^३प्राहयति । ताश्चोपाधीन् प्राहयन्तीनि तदवस्थ प्रसंगः ।

अथ ता अपि शक्त्युपकारिण्यः शक्तयो भिन्ना एव भावाद् । तदा च उपाधीना-
तच्छक्तीना चापरापरास्वेव शक्तिषु^१ अपर्यवसानेनोद्घटनात्^१ स एक ताभि

तद्व्याचष्टे (१) यदी^६त्यादि । उपाधिमुपाधिम्प्रति प्रत्युपाधि । उपकारकत्वानि
शक्तयस्तस्योपाधिमत न स्वात्मभूतानि । न स्वभावभूतानि । किन्तु व्यतिरिक्तानि ।
नापि तत् उपाधिमत उपकारमनुभवन्ति । आत्ममात्कुर्वन्ति । किन्तस्य ता उच्यन्ते ।
उपाधिमत शक्तयै इति कस्मादुच्यन्ते । सम्बन्धाभावान् । सम्बन्धमिद्वयंमुपाधि-
मत सकाशात् तामामुपाध्युपकारिणी^७ना शक्तीनामुपकारेवाङ्गीक्रियमाणे याभि
शक्तिभिरुपाध्युपकारिणी शक्तीरुपकरोत्ययमुपाधिमान् । यदि ताम्नस्वात्मभूता
इष्यन्ते तदा स्वात्मभूताभिः शक्तिभिरयमुपाधिमान् एक इत्यनश । उपाध्युपका-
रिणी शक्तीरुपकुर्वन् ।

तथा हीत्यादिना सर्वात्मना ग्रहण साधयति । एकोपाधिग्रहणे तदुपका-
रिण्यो उपाध्युपकारिण्यो व्यतिरिक्ताया शक्तेर्ग्रहणम् । तद्ग्रहण इति^१
उपाध्युपकारिशक्तिग्रहे । तदुपकारी उपाध्युपकारिदात्त्युपकारी । किंभूत
स्वात्मभूतसकलशक्त्युपकार स्वात्मभूता सकला उपाध्युपकारिणीना शक्तीना-
मुपकारा शक्तयो यस्य स तथाभूतो भावो गृहीतः सर्वा उपाध्युपकारिका
शक्तीप्राहयति । ताश्चेमा शक्तयो गृहीता स्वोपकारानुपाधीन् प्राहयन्तीति
तदवस्थः प्रसंगः को भेदः स्यादनिश्चित इति य उक्तः ॥

अथ माभूदेय दोष इति ता अपि शक्त्युपकारिण्यः शक्तयो भिन्ना एवोपाधि-
मतो भावादिष्यन्ते । तदा तदुपकारिण्योपि शक्तयो व्यतिरिक्ता कल्पनीयास्तथा
तदुपकारिण्य इत्येवमनवस्थानात् । उपाधीना तच्छक्तीना च । उपाध्युपकारश-
क्तीना चापरापरास्वेव शक्तिष्वपर्यवसानेनानिच्छया यद् घटनन्तस्योद्घटनात्
सम्बन्धनात् । तथा ह्युपाधयो व्यतिरिक्तासु शक्तिषु सम्बन्धास्ता अपि व्यति^३-
रिक्तास्वेव । एवमुत्तरोत्तरा शक्ति पूर्वपूर्वासु शक्तिषु व्यतिरिक्तास्वेवानवस्था-
नेन सम्बन्धा । न तूपाधिमतः । ततश्च स एक उपाधिमान् । ताभिरुपाध्युपकारि-

^१ Ses-par-byas-pas-mchon-pahi-phyir

कदाचिदप्यगृहीतस्तदुपकारात्मा तद्वत्त्वेन तदग्रहाद् ।

यदि पुन केवलान्^१ उपाधीन् शब्दज्ञानान्युपलीये^२रन् ।

तदाऽपि अस्तम्बन्धात् तत्प्रतिपादनद्वारेण सर्वप्रतिपत्तिर्न स्यादिति चेत् । तदाऽपि शब्दैरनाक्षेपात् । तत्र शब्दाप्रवृत्तिशब्दयोगो व्यर्थं स्यात् । अर्थक्रियाभ्यं सर्वो व्यवहारो^३ विधिप्रतिषेधाभ्याम् । उपाधयश्च तत्राऽस्तमर्था, समर्थश्च नैवोच्यत इति किं शब्दप्रयोगं । ततश्च उपाधय उपाधयोऽपि न स्युः । क्वचित्

काभि शक्तिभिस्सह कदाचिदप्यगृहीतस्तदुपकारात्मा । शक्त्युपकारात्मा । उपाध्युपकारिकाणां शक्तीनां वा शक्तयस्तदात्मेति यावत् । शक्तीनान्ततो व्यतिरेकात् । तद्वत्त्वेन उपाध्युपकारशक्तिमत्त्वेन । तदग्र^४हादुपाधिमत्त्वेनाप्यतो व्यर्थोपाधिकल्पनेति भावः ।

एवन्नावद् यदोपाधिमति ज्ञानशब्दयोर्वृत्तिस्तदोक्तो दोषः । यदोपाधिष्वेव तदान्यो दोषो वक्तव्यः । तदभिधानायोपाधिपक्षमुपन्यस्यति । यदि पुनरित्यादि । केवलानित्याश्रयरहितान् उपाधीन् विशेषणभेदान् शब्दज्ञानान्युपलीयेरन् । प्रत्यायकत्वेन समाश्रयेषु । तस्योपाधिमतः शब्दज्ञानैरन^५भावेशादविषयीकरणात् । तत्प्रतिपत्तिमुखेनोपाधिमतप्रतिपत्तिमुखेन । एकेनापि शब्दज्ञानेन सर्वस्योपाधे प्रतिपत्तिः (१)

अत्रापि दोषमाह । तदापीत्यादि । तस्योपाधिमतः । अनाक्षेपादित्यप्रतिपादनात् । तत्रेत्युपाधिमति (१) कथं व्यर्थं इत्याह । अर्थक्रियेत्यादि । अर्थक्रियापुरोधाय प्रवृत्तेरर्थक्रिया आश्रय आलम्बन यस्य व्यवहारस्य स तथा । सर्वो यावान् कश्चित् प्रेक्षा^६पूर्वकारिणा व्यवहारो हिताहितविषयः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां विधिप्रतिषेधाभ्यां तृतीयप्रकाराभावान् । इत्यभूतलक्षणा (पाणिनि) चेत्यतृतीया । उपाध्यो (७) धयश्च गोत्वादयस्तत्रार्थक्रियायामस्तमर्था । समर्थश्च व्यक्तिभेद शब्देनैवोच्यत इति किमकलं शब्दप्रयोगं । यतश्चैवमयक्रियासमर्थो व्यक्तिभेदो न चोच्यते शब्दैः । ततश्चाभिमतोपाध्यो गोत्वादय उपाध्यो न^८ स्युर्न विशेषणानि स्युः । यस्मान् क्वचिदुपाधिमत्युपाधिद्वारेण शब्दस्य ज्ञानस्य वा प्रवृत्तौ सत्या । कस्यचिदुपाधिमतः । प्रधानत्वेति विशेष्यस्याङ्गाभावाद् विशेषणभावात् तदपेक्षया प्रधानापेक्षया । तयोच्यन्ते । उपाधय इत्युच्यन्ते । इयं न्यायोपाधिव्यवस्था । यदा तूपाधय एव शब्देनोच्यन्ते । तदा तस्योपाधिमतः

^१ Ni-cha-lh

8a प्रवृत्ती कस्यचित् प्रधानस्य अज्ञानाभावात् तदपेक्षया तयोः काले । शब्देनासाक्षेपात्
ते कस्यचित् अज्ञभूता इति कथमुपायः ।

यदि लक्षितज्ञानतत्तत्पात्^१ अज्ञान इति चेत् समान प्रसङ्गः । स तावत्
नान्तरीयकतया तदसाक्षिभिर्गण्यमाण एकेनाऽप्युपाधिना सर्वात्मनोपलक्षिता
इति तदवस्यः^२ प्रसङ्गः ।

को ह्यत्र विशेषः । शब्दा^१ एव एनमुपाधिमन्तु तादृशिता ता उपाधयो उप-
(लक्षा)येषु । स तावत् तदानीं सर्वोपकारक इति न किञ्चित्^२ ॥५६॥
तस्मात् ।

एकोपकारकं ग्राह्ये (नोपकारास्ततोऽपरं ।

दृष्टं तस्मिन्नदृष्टा ये तद्ग्रहं सकलग्रहः) ॥५७॥

—इति मप्रहस्योक्तः ।

शब्देनाऽसाक्षेपादप्रतिपादनान्न ते उपाधयः कस्यचित् प्रधानस्याऽज्ञभूता इति
किमुपाधयो नैवेति यावत् । यद्युपाधिना चोपयो तथापि शब्दलक्षिता ये उपाध-
यस्तन्नुपाधिमतो लक्षणात् परिच्छेदाददोषः । शब्दप्रयोगस्यैव्यंशोपो नैति चेत् ।
स समान सर्वोपाधिगटणप्रसङ्गः । तमेवाह । स तावदित्यादि । न ह्युपाधि-
मान् । नान्तरीयकतयेत्युपाध्वुपाधिमतोऽभिचारेण उपलक्ष्यमाण एकेनाऽप्युपा-
धिना निरुत्थत्वात् सर्वात्मनोपलक्षित इति तदवस्यः सर्वोपाधिगटणप्रसङ्गः ।

स्यान्मत (१) यत्र शब्देन साक्षादुपाधिमन्तश्चोदनन्तयाय प्रसङ्गः । न तु यत्रा-
र्थवशादित्यत आह । को ह्यत्र विशेषः इति । शब्दा वा एनमुपाधिमन्तु साक्षात्
प्रतिपादयेयुः । तत्लक्षिता वा शब्दलक्षिता चोपाधयः उपाधिमन्तु लक्षयेयुरिति को
विशेषो न कश्चित् (१) तथा हि (१) स तादृशिता^३मान् तदानीमुपाधिवलेन
लक्षणकाले निश्चीयते । सर्वोपकारक सर्वोपाधुपाधीनामुपकारक इति । तथा च
पूर्ववत् सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गोऽज्ञो लक्षितलक्षणादिति यदुक्तमेतन्न किञ्चित्
पूर्वोक्तदोषदुष्टत्वात् । यस्मादुपाध्युपकारिकाणां शब्दतीनाम्ब्यतिरेकेऽनवस्था
स्यादतो न व्यतिरिक्ता शक्तयः ॥

तस्मादेकस्योपाधेरुपकारके तस्मिन्नुपाधिम^४िति ग्राह्येभ्युपगम्यमाने उपाध्य-
न्तराणामुपकारका शक्तिभेदा । तत्त एकोपाध्युपकारकस्वभावादपरैरेऽन्ये न भवन्ति

^१ Hdi-dag-legs-goms-pa

^२ Skabs-Ses-bya-ba

क न्यायमीमासामतनिरासः

(क) व्यावृत्तस्वभावा भावा

यदि भ्रान्तिनि(द्वृत्यर्थ)^१ गृहीतेष्वन्यदिष्यते ।

स्यादेतत्^१ । निर्भागस्य वस्तुनो ग्रहणे कोऽन्यस्तदा^२ न ग्रहीतः । स तु भ्रान्त्या नावधार्यत इति प्रमाणान्तर प्रवर्तते । यद्येवम् ।

तद्द्वयवच्छेदविषयं सिद्धं (तद्वृत्ततोऽपरम् ॥५८॥

असमारोपविषये प्रवृत्तेरपि,

असमारोपविषये किं च वृत्ते । भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तस्य प्रमाणम् । तत्

ये दृष्टे तस्मिन्पाधिमत्यदृष्टा भवन्ति । किन्त्वनन्ये । अतः कारणात्तद्गाहो । तस्योपाधिगतो गृहे सकलोपाध्युपकारक स्वभावस्य ग्रहः ।

योपि भट्टो मन्यते (१) भिन्ना भिन्ना एव धर्मास्तेनैकधर्मण धर्मिण्यवधार्यमाणेन सर्वधर्मावधारण भेदात् । तदाह ।

“आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् ।

तर्हिमि यत्र वा ज्ञान प्राग्धर्मग्रहणाद् भवेत् ॥ (१५२)

अनन्तधर्मके धर्मिण्येकधर्मावधारणे ।

शब्दोभ्युपायमान स्यान्न तु सर्वावधारण” (१७८) इति ।^३

तोष्यभयपक्षभाविदोषप्रसंगादेव निरस्तः ॥

यद्येत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । एतेन निरन्तरज्ञानेन सर्वात्मना गृहीतेष्वपि वस्तुनि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं । अन्यदिति प्रमाणान्तरः ।

स्यादेतदित्यादिनैतदेव व्याख्याते । निर्भागस्य निरगस्य वस्तुनो ग्रहणे सति कोन्यो भागः तदा निर्भागस्तु गृहणात्ते । न गृहीतो नाम सर्व एव गृहीतः (१) स तु गृहीतोपि भ्रान्त्या नावधार्यत इति प्रमाणान्तर प्रवर्तते ।

यद्येवमित्यादिना सिद्धान्तगदी । यत्तद् भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमुत्तरम्प्रमाणमिष्यते ५३३ तद्द्वयवच्छेदविषयमन्यापोहविषयं सिद्धं पूर्वोक्तेन न्यायेन । तद्द्वयवच्छेदविषयं तत् उत्तरमात्रभावि प्रमाणादपरमपि पूर्वोक्ताभाविनिश्चयज्ञानान्तदपि व्यवच्छेदविषयः । किं कारणम् (१) असमारोपविषये वृत्ते ।

^१ Hdog-pa

- D.-pa-gvi-mi o

^२ Sloka ituka प्रत्यक्षपरि०

तर्हि अन्यममारोपव्यवच्छेदफलमिति अन्वयापोहविषये सिद्धं, तदन्वयमपि अनि-
मानसमारोपविषयवृत्ते । यथास्य समारोप तत्र निश्चयभावा इति समारोपा-
भावे वृत्तमानोऽन्यापोहविषय सिद्ध ॥

अपि च ।

निश्चये ।

438b

यत्र निश्चीयते रूपन्तत्तेषां विषय कथम् ॥५९॥

इयमेव निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्ति (1) तन्नेसाकारान्तरमितिदिशाम् । कथ
इयानां अनिश्चीयमान प्रत्यक्षेणाऽपि गृहीतमिति चेत् ।

न (1) प्रत्यक्ष^१ हि यस्या^१ऽपि निश्चयक, तद् यमपि गृह्णाति तत् न न निश्च-
येन । किन्तर्हि । प्रतिभासेन । तत् न निश्चयानिश्चयवशाद् प्रत्यक्षस्य गृह्णाणत्वे ।

तत्तर्ह्यित्यादिना श्लोके व्यानष्टे । अन्यस्याकारस्य य समारोपमन्वच्छेद-
फलमिति कृत्वा सिद्धमन्यापोहविषयमुत्पिन्मुम^१मारोपनिषेधकारेण । तद्वदन्वयमपि
पूर्वमपि निश्चयज्ञानमन्यापोहविषय (1) किं कारणम् (1) अत्रियमानममारोपे
विषये वृत्ते । एतदेवाह । यथाकारेस्य प्रतिपत्ते । इति हेतोः समारोपाभावे
वृत्तमानः पौरस्त्यो निश्चयोन्यापोहविषय सिद्ध ॥

किञ्च (1) निश्चयगृहीतेष्वर्थे भान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रमाणान्तरमिच्छता
निश्चयविषयश्च न च निश्चित इत्यभ्युपगत म्याद् (1) अन्वया ध्रान्तेऽन्यो-
गात् (1) तच्चायुननमित्याह । अपि चेत्यादि । यद्रूप निश्चयनं निश्चीयते तद्रूपान्तेषा
निश्चयानां विषयः कथन्नैव (1) किं कारणम् । यस्मादियमेव निश्चयाना
स्वार्थप्रतिपत्तिर्यत्तस्यार्थस्य निश्चयन । तच्चेन्निश्चयविषयाभिमताकारान्तर-
वदनिश्चित । यन्निश्चयविषयत्वेनानभिमतन्तद्वृत्तनिश्चये गृहीत ॥

कथमित्या^३दि पर (1) प्रत्यक्षगृहीते समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तर-
मिच्छताऽन्यापोहवादिनाप्यनिश्चीयमान आकार प्रत्यक्षगृहीतत्वेनेष्टो यदि वा
निश्चयवशादेव ग्रहण । कथमिदानीमनिश्चीयमान रूप प्रत्यक्षेणापि गृहीतमिति
तुल्य प्रसंग ।

नेत्यादिना परिहरति । कल्पनाविविक्तत्वादित्यभिप्राय । तदिदं प्रत्यक्ष
(1) यमपि नीला^१द्याकारङ्गगृह्णातीत्युच्यते (1) तद् ग्रहण न निश्चयेन (1)
किन्तर्हि (1) प्रतिभासेन । निरङ्गस्य वस्तुन सर्वथा प्रतिभासनमिति सर्वथा

नैव निश्चयानाम्^२। किञ्चिद् निश्चिन्वतोऽप्यन्यत्रानिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् ग्रहणाग्रहणे। तस्माद् यो निश्चय स एव तद्ग्रहणम्। अन्यथा एकाकारेऽपि तन्न स्यात् ॥

किं पुन सर्वतो^३ भिन्नवस्तुत्वभावेऽनुभवोत्पादेऽपि तथैव न स्मार्तो निश्चयो भवतीति। सहकारिवैकल्यात्। ततश्च—

प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि विशेषेऽशविवर्जिते ।

यद्विशेषावसायेऽस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥६०॥

ग्रहण(1) तदिति तस्मान्न निश्चयानिश्चयवशाद् यथाक्रम प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे किन्तु प्रतिभासनाप्रतिभासनवशात्। तस्मादनिश्चये सति प्रतिभासनमात्रेण प्रत्यक्षगृहीतव्यवस्थापनन्न विरुध्यते। नैवं निश्चयानां प्रत्यक्षवदनिश्चितस्याप्याकारस्य प्रतिभासनमात्रेण ग्रहणमप्रतिभासमात्रेणाग्रहणमिति सम्बन्धः। कस्मादिति चेदाह। किञ्चिन्दित्यादि। यथा पुरुष दृष्ट्वा पुरुषत्वन्निश्चिन्वतोऽप्यन्यत्र तत्करादावनिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् व्यवहारभेदात्। तथा हि पुरुषत्वनिश्चयेन पुरुषोऽनुरूपो विश्वासादिव्यवहारो दृश्यते। चौरत्वानिश्चयान्त्तदनु रूपो भयादिव्यवहारो न दृश्यते। ततश्च यन्निश्चयानुरूप पवृत्तिभेदस्तस्य निश्चयेन ग्रहणः। यदनिश्चयानुरूपश्चाप्रवृत्तिभेदस्तस्याग्रहणमिति। यत् एवन्तस्मादित्यादि। अस्त्येत्याकारस्य (1) अन्यथेति यदि निश्चयवशात्तस्य ग्रहणं न व्यवस्थाप्यते। तदैकाकारेऽपि। निश्चिन्वतेनाभिमतप्याकारे। तदिति निश्चयेन ग्रहणं न स्यात्।

53b

किं पुन कारणमिति पर। सर्वतो भिन्न इति मजातीयविजातीयाद्भाववृत्तेः। तथैवेति यथानुभव सर्वेष्वेव भेदेषु न स्मार्तो निश्चयो भवति। यतो भेदान्तरेत्याकारव्यवच्छेदार्थमन्यासोहवादिना पमाणान्तरवृत्तिरिष्यते।

सहकारिवैकल्यादिति सिद्धान्तवादी। न ह्यनुभवमात्रनिश्चयहेतु किन्त्वभ्यासादप्यपि सहकारिण (1) ते यत्रैव सन्ति तत्रैवाकारे^१ निश्चयो नान्यथा।

ननु क्षणिकाकारेऽपि सर्वदा दर्शनादभ्यासोस्त्येवेति निश्चयः स्यात्। नानुभूतनिश्चितविषयोऽभ्यासोभिप्रेतो न च क्षणिक भ्रान्तिनिमित्तसम्भवादननुभूतनिश्चितमिति कथन्नाभ्यासः। तस्मात् स्थितमेतत् यत्रैवाकारेऽभ्यासस्तत्रैव निश्चय इति ॥

तदेवाह। ततश्चेत्यादि। विशेषे सर्वतो व्यावृत्तेर्नीलादिलक्षणे। अदृशविवर्जिते निर्विभाषे सर्वात्मना प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि सति यस्य विशेषस्यावसाये निश्चयेऽस्ति सहकारिप्रत्ययः स प्रतीयते निश्चयीते।

तर्हि अन्यसमारोपव्यवच्छेदफलमिति अन्यापोहविषये सिद्धं, तद्वदन्यदपि अविद्य-
मानसमारोपविषयवृत्ते । यत्रास्य समारोप तत्र निश्चयानाव इति समारोपा-
भावे वर्तमानोऽन्यापोहविषयः सिद्धः ॥

अपि च ।

निश्चयैः ।

438b

यत्र निश्चीयते रूपन्तत्तेषां विषयः कथम् ॥५९॥

इयमेव निश्चयाना स्वार्थप्रतिपत्ति (1) तच्चेदाकारान्तरवदनिश्चितम् । कथ
इदानीं अनिश्चीयमानं प्रत्यक्षेणाऽपि गृहीतमिति चेत् ।

न (1) प्रत्यक्षं^१ हि यस्याऽपि निश्चायकं, तद् यमपि गृह्णाति तत् च न निश्च-
येन । किन्तर्हि । प्रतिभासेन । तत् न निश्चयानिश्चयवशाद् प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे ।

तत्तर्हीत्यादिना श्लोक व्याचष्टे । अन्यस्याकारस्य य समारोपन्तद्व्यवच्छेद-
फलमिति कृत्वा सिद्धमन्यापोहविषयमुत्पित्युम^१मारोपनिषेधद्वारेण । तद्वदन्यदपि
पूर्वमपि निश्चयज्ञानमन्यापोहविषय (1) किं कारणम् (1) अविद्यमानसमारोपे
विषये वृत्ते । एतदेवाह । यत्राकारेस्य प्रतिपत्तेः । इति हेतो समारोपाभावे
वर्तमानः पौरस्त्यो निश्चयोन्यापोहविषय सिद्धः ॥

किञ्च (1) निश्चयगृहीतेष्वर्थे भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रमाणान्तरमिच्छता
निश्चयविषयश्च न च निश्चित इत्यभ्युपगत स्याद् (1) अन्यथा भ्रान्तेरयो-
गात् (1) तच्चायुक्तामित्याह । अपि चेत्यादि । यद्रूप निश्चयनं निश्चीयते तद्रूपन्तेषा
निश्चयाना विषय कथन्नैव (1) निश्चयः । प्रमादियमेव निश्चयाना
स्वार्थप्रतिपत्तिर्यत्तस्यार्थस्य निश्चयन । तच्चेन्ननिश्चयविषयाभिमतमाकारान्तर-
वदनिश्चित । यन्निश्चयविषयत्वेनानभिमतन्तद्वत्तैर्निश्चये गृहीत ॥

कथमित्यादि पर (1) प्रत्यक्षगृहीते समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तर-
मिच्छताऽन्यापोहवादिनाप्यनिश्चीयमान आकार प्रत्यक्षगृहीतत्वेनेष्टो यदि वा
निश्चयवशादेव ग्रहण । कथमिदानीमनिश्चीयमान रूप प्रत्यक्षेणापि गृहीतमिति
तुल्य प्रसंग ।

नेत्यादिना परिहरति । कल्पनाविधिवत्त्वादित्यभिप्राय । तदिदि प्रत्यक्ष
(1) यमपि नीला^१धाकारद्रुगृह्णातीत्युच्यते (1) तद् ग्रहण न निश्चयेन (1)
किन्तर्हि (1) प्रतिभासेन । निरद्रुगस्य वस्तुन सर्वथा प्रतिभामनमिति सर्वथा

नैवं निश्चयानाम्^२। किञ्चिद् निश्चिन्वतोऽप्यन्यत्रानिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् ग्रहणाग्रहणे। तस्माद् यो निश्चय स एव तद्ग्रहणम्। अन्यथा एकाकारेऽपि तन्न स्यात् ॥

किं पुन सर्वतो^३ भिन्नपस्तुत्वभावेऽनुभवोत्पादेऽपि तथैव न स्मार्तो निश्चयो भवतीति। सहकारिवंकल्यात्। ततश्च—

प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि विशेषेऽशिविजिते ।

यद्विशेषावसायेऽस्ति प्रत्यय स प्रतीयते ॥६०॥

ग्रहण (1) तदिति तस्मान्न निश्चयानिश्चयवशाद् यथात्म प्रत्यक्षस्य ग्रहणात्कारणे विनु प्रतिभासनापतिभासनवशात्। तस्मादनिश्चये सति पतिभासनमात्रेण प्रत्यङ्गृहीतव्यवस्थापनन्न विरुध्यते। नैवं निश्चयार्थना प्रत्यक्षवदनिश्चितस्याप्याकारस्य प्रतिभासनात्रेण ग्रहणमप्रतिभासनात्रेणाग्रहणमिति सम्बन्धः। कस्मादिति चेदाह। किञ्चिदित्यादि। यथा पुरुष दृष्ट्वा पुरुषत्वनिश्चिन्वतोऽप्यन्यत्र तस्करादावनिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् व्यवहारभेदात्। तथा हि पुरुषत्वनिश्चयेन पुरुषोऽनुरूपो विश्वासादिव्यवहारो दृश्यते। चौरत्वानिश्चयान् च तदनुरूपो भयादिव्यवहारो न दृश्यते। ततश्च यन्निश्चयानुरूप प्रवृत्तिभेदस्तस्य निश्चयेन ग्रहणं। यदनिश्चयानुरूपश्चाप्रवृत्तिभेदस्तस्याग्रहणमिति। यत एवन्तस्मादित्यादि। अस्येत्याकारस्य (1) अन्ययेति यदि निश्चयवशात्तस्य ग्रहणं न व्यवस्थाप्यते। तदैकाकारेऽपि निश्चिन्वत्वेनाभिमतप्याकारे। तदिति निश्चयेन ग्रहणं न स्यात्। 531

किं पुन कारणमिति पर। सर्वतो भिन्न इति नजानीयविजातीयाद्वावृत्ते। तथैवेति यथानुभव सर्वेष्वेव भेदेषु न स्मार्तो निश्चयो भवति। यतो भेदान्तरेन्याकारव्यवच्छेदार्थमन्यासोह्वादिना पमाणान्तरवृत्तिरिष्यते।

सहकारिवंकल्यादिति सिद्धान्तवादी। न ह्यनुभवमाननिश्चयहेतु किन्त्वभासादयोऽपि सहकारिण (1) ते यनैव सन्ति तत्रैवाकारे^१ निश्चयो नान्यत्र।

ननु क्षणिकाकारेऽपि सर्वदा दर्शनादभ्यासोत्त्पेवेति निश्चय स्यात्। नानुभूतनिश्चितविषयोऽभ्यासोभिषेतो न च क्षणिक भ्रान्तिनिमित्तसम्भवादनुभूतनिश्चितमिति कथन्तः। तस्मात् स्थितमेतत् यथाकारेऽभ्यासस्तथैव निश्चय इति ॥

तदेवाह। ततश्चेत्यादि। विशेषे सर्वतो व्यावृत्ते नीलादिलक्षणे। अदृशविषयजिते निर्विभा^३ने सर्वात्मना प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि सति यस्य विशेषस्यावसाये निश्चयेऽस्ति सहकारिप्रत्ययः स प्रतीयते निश्चीयते।

यद्यपि सर्वतो भिन्नांशरहितभावे हि^१ अनुभवः। अयाऽपि तावता सर्वभेदेषु निश्चयो न स्यात्। कारणान्तरापेक्षत्वात्। अनुभवो हि^२ यथाविकल्पाभ्याम निश्चयज्ञान जनयति। यथा रूपदर्शनाऽविशेषेऽपि कुणपकामिनीभक्ष्यविकल्पा। तत्राऽपि बुद्धेः पाटव तद्रागाभ्यासकषाये त्यादयोऽपि अनुभ^३वाद् भेदनिश्चयोत्पत्तौ सहकारिणः। तेषामेव च प्रत्यासत्त्यादिभेदात् पौर्वापर्यम्। यथा^४ जनकत्वाध्यापकत्वाविशेषेऽपि पितरमायान्त दृष्ट्वा पिता मे आगच्छतीति निश्चिनोति नोपाध्याय इति। सोऽपि निश्चयोऽसति भ्रान्तिकारणे भवति। तस्मात्^५ नानुभूते सर्वाकारनिश्चयः॥

यद्यपीत्यादिना व्याचष्टे। सर्वभेदेषु क्षणिकत्वादिषु तावतेत्यनुभावमात्रेण। निश्चयोत्पादनप्रत्यनुभवज्ञानस्य कारणान्तरापेक्षत्वात्। नदेवाह अनुभवो हीत्यादि। यथाविकल्पाभ्यासमिति यस्य यादृशो विकल्पाभ्या^६सस्तेन महकारिणा जनयतीत्यर्थं। उदाहरणमाह। यथेत्यादि। मृतस्त्रीरूपदर्शनाविशेषेपि परित्राट्कामुकशुना यथाक्रम कुणपकामिनीभक्ष्यविकल्पा यथाविकल्पाभ्यासञ्जायन्ते। न च विकल्पाभ्यास एव सहकारी। किन्त्वन्योप्यस्तीत्याह। तत्रेत्यादि। तत्रापि रूपदर्शनाविशेषेपि बुद्धे पाटवन्तीक्षणता। यथा योगिना बुद्धिपाट^७वाद् दर्शनमात्रेण क्षणिकत्वादिनिश्चयः। आदिशब्दादर्थित्वसामर्थ्यादिपरिग्रहः। इत्यादय इत्येवमादयः। अनुभवात् प्रत्यक्षादुपादानकारणात्सकाशाद् भेदनिश्चयस्योत्पत्तौ सहकारिणः। यदा तर्हि बहुषु निश्चयेषु यथोक्तानि कारणानि न भवन्ति तदा तेषां निश्चयानां कथं नभाव इत्याह। तेषामेव चेत्यादि (१) तेषामिति निश्चयकारणानां^८ प्रत्यासत्तितान्मभेदान्। यस्य निश्चयस्य प्रत्यासन्नतमनिश्चयकारणान्तत्तावदादावुत्पद्यते। आदिशब्दादधिमात्रनाग्नम्यस्य भेदा निश्चयानां पौर्वापर्यं। यथेत्यादिनोदाहरणमाह। पितेव यदोपाध्यायो भवति। नदेकस्य पुरुषस्य जनकत्वाध्यापकत्वाविशेषेपि। पितरमायान्त दृष्ट्वा पिता मे आगच्छतीति निश्चिनोति^९ नोपाध्याय इति। पितृत्वनिश्चये कारणस्य प्रत्यासन्नतमत्वात्॥

ननु मत्पि क्षणिकत्वनैरात्म्यविकल्पाभ्यामे सहकारिणी तत्त्वादधिना न प्रत्यक्षात् क्षणिकत्वादिनिश्चयो भवतीत्यत आह। सोपीत्यादि। असति भ्रान्तिकारणे भवति न तु निश्चयप्रत्ययमात्रात्। यत एवमसति भ्रान्तिकारणे सहकारिप्रत्यसाकन्ये च सति प्रत्यक्षान्निश्चय उत्पद्य^{१०}ते न केवलात्। तस्मान्नानुभूत इत्यादि।

^१ Thams-cad-las tha-d'id-pa cha-sas-dan-bral bahu-no bo-nid
ñams-su-myon

(तत्रापि चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि ।

शब्दाश्च निश्चयाश्चैव सकेतमनुरुन्धते) ॥६१॥

तत्रान्यापोहे सत्ताव्यावृत्तिरपि (अन्या) अन्य एव व्यावृत्तो धर्मीति नास्ति । तद्व्यावृत्तेर्निवर्तमानस्य तद्वापप्रसङ्गात् । तथा च व्यावृत्तेरप्यभावः ।

नतरञ्च स्थितमेतद् (१) अन्यव्यवच्छेद शब्दलिङ्गाभ्या पतिपाद्यत इति ।

ननु व्यवच्छेदोपि यदि पदार्थादभिन्नस्तदैकेन प्रमाणेन शब्देन वास्य विषयीकरणेन्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् नर्वात्मना निश्चितत्वात् । अथ भिन्नस्तदापि तस्याश्रितत्वादेव व्यवच्छेदोपाधिके पदार्थे प्रमाणनैकेन निश्चीयमाने पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वेषां व्यवच्छेदानां निश्चितत्वादन्येषां प्रमाणादीनामप्रवृत्तिः स्याद् (१) अतः समानः प्रसङ्ग इति ।

तत्र । यतो न भावानामन्योन्यव्यवच्छेदोऽभिन्नो भिन्नो वाऽस्ति । केवलस्वहेतुभ्य एव भिन्ना समुत्पन्ना इत्युक्तम्बध्यति च ॥

कथन्तर्हान्यव्यावृत्तित्वादि व्यपदेशो वृत्तिश्च प्रवर्तत इत्यत्राह । तत्रापि चान्यापोहे शब्दार्थे^१ अन्यत्वाद् व्यावृत्तिरन्यत्वाद् व्यावृत्तोरप्यमित्यपि (१) ये शब्दा धर्मधर्मिवचना निश्चयाश्चोभयविषयास्ते सकेतमनुरुन्धते । सकेतानुविधानेनैषां धर्मधर्मिविषयविभागः कल्पितः परमार्थतस्तु व्यावृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः ।

तद्व्याचष्टे । तत्रान्यापोह इत्यादिना गोरश्वाद् व्यावृत्तिरन्या धर्मभूता अन्य एवाश्वाद् व्यावृत्तो धर्मी । व्यावृत्त्या^१ विशिष्टो गौरित्येतन्नास्ति । किन्तु यैव व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्त इति वक्ष्यति ।

यदि चाश्वाद् व्यावृत्तिरनश्वता गोद्रव्यस्यान्या स्यात् तदाश्वव्यावृत्तेरपि गोद्रव्येण निर्वर्तितव्यम्भेदात् । ततश्च तद्व्यावृत्तेरनश्वताया सकान्ताश्विवर्तमानस्य गोस्तदभावप्रसङ्गात् । अश्वभावप्रसङ्गादश्वत् । एव ह्यश्वव्यावृत्तेरनश्वत्व-रक्षणाय^२ गोर्व्यावृत्तो भवति यद्यस्याश्वत्वं स्यात् । तथा च गोरश्वभावापत्तेः । अश्वत् गोर्व्यावृत्तिस्तस्या अभावः । गवाश्ववोरेकत्वात् ।

तेन यदुक्तञ्जैनजैमिनीयं (१)

“सर्वात्मकमेकं स्यादन्यापोहव्यतिक्रमः” इति ।^३

तान्पतीदमुक्तं । यद्यन्यव्यावृत्तिरर्थान्तरं स्याद् गवाश्वदीनामेकत्वं स्यादिति ।

तस्माद् यैव व्यावृत्ति स एव व्यावृत्तः ।

नापि गोरभिन्नाश्वव्यावृत्तिश्च व्यावृत्ती गौरित्यप्रतीतिप्रमगान् । गोविनाशे
चाश्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गादश्वनिवृत्तेर्विनष्टत्वात् । तस्मान्नाम्न्येव व्यावृत्तिः ।

तेन यदुच्यते भट्टो द्योतकराभ्याः । “गोयमगोपोह ग रि गनि भिन्नेऽर्था
भिन्नः । यदि भिन्न किमाश्रितोऽथानाश्रितः (१) यथाश्रितस्मदाश्रितन्वाद्गुण
54b इति गोशब्देन तदा गुण्यभिधीयते न गोद्रव्यमिति । गोस्मि^१ष्टनीनि सामानाधिकरण्यात्
स्यात् । अथानाश्रित केनायं न पठ्ययं । गोरपोह इति । अथाभिन्नो गोत्रेण
स्यादिति न किञ्चिदनिष्टम् । जय चापोह प्रतिबन्तु यत्रेकोनेकमम्बन्धी च तदेव
गोत्वमिति (१)

तन्निरस्तः । अन्यव्यावृत्तरेवाभावात् केवलम्बहेतुत्वेन स्वकीयेन रूपेणोत्पन्नो
भावोन्यस्माद् व्यावृत्तस्तस्य चान्यस्माद् व्यावृत्तिः कल्प्यते । यतश्च न परमा-
^१र्थतो व्यावृत्तिरस्ति । तस्माद् यैव व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्तः । द्वाभ्यामर्थम्यत्र
विषयीकरणात् । तस्यैव चान्यव्यावृत्तस्य लिङ्गत्वलिङ्गत्वसम्बन्धो विकल्पविषय-
त्वञ्च (१) विकल्पो ह्यन्यव्यावृत्तस्वाकाराभिन्नमध्यस्य पुष्पन्त्रप्रवर्तयतीत्य-
त्यर्थकारित्वाद् (१) अतः स एव वाह्यशब्दार्थान्यव्यावृत्तः ।

यदप्युच्यते कुमारिलेन (१) कदाचिदेकस्मादेव भावस्यापोह^२ स्यात् ।
सर्वस्माद्वा । यद्येकस्मादेव तदा यथाश्वपोहद्वारेण गोद्रव्यस्य गौरित्यभिधान-
नन्तथा सिंहादेरपि स्यादाश्वपोहस्य गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भावात् । तदाह ।

“ततोश्वपोहरूपत्वात् सिंहादि सर्व एव ते ।

तन्निमित्तमगोपोह विभ्रदुच्येत गौरितीति ।^१

अथ सर्वस्मादपोहो गोद्रव्यस्य । तत्रापि यदि प्रत्येकमपोह्य अश्वदयस्तदा^३-
पोह्यानामानन्त्यादपोह एव न सिध्यत् । अपोह्याना च भिन्नत्वादपोहभेदप्रस-
ज्यते । तथा चैकस्मिन्नपि पिण्डे जातिबहुत्वाज्जात्यन्तरबुद्धिः स्यात् । जात्यन्तरे-
ष्विवाश्वदिषु ।

“ततो गौरिति सामान्यवाच्यमेक न सिध्यति ।”^२

नापि ते समुदायरूपेण सर्वेऽपोह्या सम्भवन्ति । समुदायो ह्येकदेशत्वेन वा
स्यान्त चापोह्यानामेकदेशादित्वात् स^१म्भवति । नापि तेषां समुदायो व्यतिरिक्तो-
ऽस्त्यव्यतिरेके चानन्त्यतदवस्थः । न चापि सामान्यरूपेण तेऽपोह्या सामान्य-

^१ Śloka-vārtika 57

^२ Ibid, 60

शब्दप्रतिपत्तिभेदो हि सङ्केतभेदात्^३ । न वाच्यभेदोऽस्ति ॥

ननु च सङ्केतभेदो न युक्त । द्वयोरेकस्याभिधानात् । तथा च व्यतिरेकिण्या

स्यावस्तुत्वात् । अपोह्यत्वे च वस्तुत्व स्यादिति ।

तदयुक्तं यत् (१) सर्वभावानां स्वेनैव स्वेनैव रूपेणोत्पद्यमानानां सर्वस्मादपोह स्वहेतुभ्यः सिद्ध एव ।

अथ कथमसौ जायत इति चोच्यते । तत्किञ्चिद्विद्यमानानामवर्तमानाऽव्यादित्त्वभाव प्रत्यक्षे प्रतिभासते । नैति चेत् । वयं न तत्र सर्वापोह प्रत्यक्षमिदं । न हि प्रमाण हस्ताभ्याऽङ्गुलीत्वान्यदपोहत्वपि तु नियतरूपायप्रजाज्ञानमवास्यान्यापोह । तस्मान्नियतरूपप्रतिभास एव प्रत्यक्षस्य सर्वस्मादपोहः । तच्च स्वविषयान्निश्चाययद् यदेव न भवति तत्सर्वमन्यत्वेन निश्चाययत्पतो मुगपत्सर्वस्यान्यस्य सामान्येनाविशेषेण निषेध त्रियते । सामान्यस्यानिर्धारितविशेषरूपत्वात् । तदुक्तम् (१)

“अतद्रूपपरावृत्तयस्तुमात्रप्रसाधनात् (१)

सामान्यविषय प्रोक्त लिङ्गभेदाप्रतिष्ठितेरिति (१९०स०)

तेनापोहस्य कस्यचिद् वस्तुत्वमिष्यत एव ।

न चापोहत्वाद् वस्तुत्वमित्यत्र किञ्चिद् प्रमाणमन्त्यभावस्याप्यपोहत्वान्न चास्य वस्तुत्वमित्यत्र । तस्माद् मुगपत् सर्वापोहत्वात्प्रमाणभेदेतिरस्मिन्निति पिण्डे गोत्व । प्रत्येकार्थात्प्रोक्तानश्वत्थानिहत्त्वानिहत्त्वाद्यो जातिभेदादपि क्वचित्स्तद्गारेण च तदभिधानात् प्रयत्नं एव यत्किञ्चिदेतत् ।

यदि व्यपृत्तिव्यापृत्ताऽभिव्यक्तिभेदो न भेदः । कथं व्यापृत्तिव्यापृत्त इति गव्यज्ञानभेदः । तथा हि व्यापृत्तिरित्यस्य शब्दो व्यापृत्त इत्यत्र एव गव्यः । तथा ज्ञानभेदोपि (१) व्यापृत्तिरित्यत्र धर्ममात्रप्रतीतिः । व्यापृत्त इति धर्मत्वः । न आह (१) शब्देत्यादि । गव्यस्य धर्मधर्मिणोऽभिव्यक्तिः सा एव हि व्यापृत्तिरिति । शब्दस्य शब्दप्रतिपत्तिरिति तिस्रोऽर्थे । शब्दभेदो गव्यस्य वा व्यापृत्तिरिति । भेदोऽल्पं नान्यमभिव्यक्तिः । सङ्केतभेदोऽल्पं नान्यमभिव्यक्तिः । न वाच्यभेदोऽल्पं नान्यमभिव्यक्तिः । न वाच्यभेदोऽल्पं नान्यमभिव्यक्तिः । न वाच्यभेदोऽल्पं नान्यमभिव्यक्तिः ॥

ननु चेत्यादि परं । किं पुनरभिव्यक्तिभेदो न शब्दभेदो न वाच्यभेदो । द्वयोरेकस्याभिधानात् । ननु चेत्यादि । ननु चेत्यादि । ननु चेत्यादि । ननु चेत्यादि ।

विभक्तैरप्ययोग स्यात् । तस्या हि भेदाश्रयणमिति चेत् ।

(द्वयोरेकाभिधानेऽपि) विभक्तिर्व्यतिरेकिणी ।

भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्ये लेशविशेषतः ॥६२॥

न वै शब्दानां प्रवृत्तिरप्यस्वभावायता^१ । इत्युक्तातो वृत्त्यभावा-
प्रसङ्गात् । ते भेदाभेदयोर्धमा निजोगेच्छा तथा नियुक्तान्त अर्धं अप्रतिबन्धेन
प्रकाशयन्ति । तस्मात् गो गोत्व^२ चेति (आभ्या) एकार्थाभिधानेऽपि कस्यचिद्
विशेषस्य प्रत्यायनार्थं कृते सकेते भेदे अनर्थान्तरेऽपि व्यतिरिक्तार्था विभक्ति-
र्यान्तरमिवादशयन्ती प्रतिभाति । तथा प्रयोगदर्शनाभ्यानात् ।

नियमस्य शेषे विभाषेति^३ विवक्षयान् । आभ्या धर्मधर्मिणश्चाभ्यामेकमर्थमभ्या-
भिधानादित्यर्थं । एक चेद् आभ्यामभिषेकनो व्यर्थं गते । तथा चेति धर्म-
धर्मिणोरभेदे व्यतिरेकिण्या इति व्यतिरेकाभिधायिन्या गौरीति पठ्या ।
तस्या इति व्यतिरेकविभक्तौ भेदाश्रयत्वाद् यस्तु भेदमाश्रित्य प्रवृत्ते । यथा देवदत्तस्य
कमण्डलुरिति । एव सकेताभावे व्यतिरेकविभक्त्यभावे च चोदिते ।

विभक्त्यभावदोषान्तावत्परिहरन्नाह । द्वयोरित्यादि । धर्मधर्मिवाचिनो शब्द-
योरेकमर्थमभ्याभिधानेऽपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी । व्यतिरेकस्य वाचिका पाठी । इव
शब्दो भिन्नक्रम । भिन्नमिवाधर्मन्वेति दर्शयति । वाच्ये सकेतभेदकृतेन लेखेन
मात्रया यो विशेषस्तत कारणान्न तु परमार्थतो वस्तुभेदात् ।

यद्व्याचष्टे । न वै शब्दानामित्यादिना । विषयस्वभावायत्तेति वाह्यस्वलक्ष-
णायत्ता (।) कि कारणम् (।) इच्छात् पुरुषच्छावशादभावेऽपि वृत्त्यभावप्रस-
ङ्गात् । त इति । इच्छाप्रतिबद्धवृत्तय शब्दा यथा यन प्रकारेण भेदप्रतिपादनेन
व्यतिरिक्ते यथा राज्ञ पुरुष इति । अव्यतिरिक्ते यथात्मैव ह्यात्मनो द्रष्टेति । तथा
नियुक्ता इत्यभिन्नेष्वर्थे भेदमिवोपादाय प्रयुक्तान्तमर्थमप्रतिबन्धेन भिन्नमिव प्रका-
शयन्ति । वस्तुतः स्वलक्षणस्याभेदेऽपि यत एवन्तेन कारणेन । गौरिति धर्मि-
वाचिनमाह । गोत्वमिति धर्मवाचिन । आभ्यामेकाभिधानेऽप्यगोव्यावृत्तस्य
गोरभिधानेऽपि कस्यचिद् विषयस्य प्रत्यायनार्थमिति । अगोव्यावृत्तिनिमित्तस्य
गोत्वस्य प्रकाशनार्थं^४ अगोव्यावृत्तिमात्र गोत्वशब्देन प्रतिपाद्यमित्येवकृते सकेते
भेदे । व्यतिरिक्तार्था न विभक्तिरस्य गोत्वमिति भवति पठ्या । व्यतिरिक्तोऽर्थोऽस्या
इति विग्रह । धर्मिणस्स^५काशाद् धर्ममर्थान्तरमिवादशयन्ती प्रतिभाति । अन-

तावता सर्वत्र न भेदः । अन्यत्रापि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धाभावात् । यथा एक वचनं एकवचनेन व्याप्यते तद् अविरोधेऽपि आदरा^१द्यभिधाना बहुवचनेन व्याप्यते ॥

पयोजनाभावात् तु न सकेतभेद स्यादिति चेत् । तदप्यस्त्येव । एवम्—

भेदान्तरप्रतिज्ञेयाप्रतिज्ञेयौ तयोर्द्वयोः ।

(सङ्केतभेदस्य पद) ज्ञातृवाङ्मानुरोधिनः ॥६३॥

धर्मान्तरेपीत्यव्यतिरिक्तेषु धर्मो (१) किं कारण (१) तथा प्रयोगदर्शनाभ्यास्तात् । वस्तुभेदे सति षष्ठ्या प्रयोगदर्शनाभ्यास्ताद् देवदेवस्य वनप्लुङ्गितादी ।

एतद्वक्तव्यमिति । पशुभिन्नम्भवतु मा वा भून् सर्वथा व्यतिरेकविभक्ति-
रिच्छामाप्तानुरोधिनी तेषु प्रयोगदर्शनाभ्यास्ताच्छब्दायंभिन्नमित्येवं प्राप्तिरिति ।
तावतेति विभक्तिपयो^१गमात् । सर्वत्रैतत्प्रतीतिरिति । गौगोत्वमित्यादी न धर्म-
धर्मिणो परमार्थतो भेदः । तस्मादन्यत्राप्यर्थाभेदेषु पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य
व्यतिरेकविभक्तिन शब्दस्य प्रतिबन्धाभावात् । इष्टा न पुरुषा^१त्तत्तत्-
वशात् प्रवृत्तिरस्त्यपि तथा^१ जाह्यं वाच्यं स्यात् । यथेत्यादि । एवम्भू-
वचनं प्रकरणे एकवचनेन व्याप्यते । तथा तानि^१ति । तदविरोधे-ति एतत्त-
विरोधेति तदेव पशु बहुवचनेन व्याप्यति । अन्तरत्वं तस्मिन्नि विवृत्तत्वात्तान-
नभावात्तु शब्दात्प्रवृत्तिरिति गमते । इत्यदि गुणयोरेषा^१भिन्नविरोधतायात्
एतस्मिन्नि विवृत्तत्वेनिति चेत् । चित्तमेतत् । विवृत्तिरोधतायेतस्य च्युत-
नित्ये तिष्ठा वृत्तचनमात्रायाप्त विधीयत इति (१) न तावदस्य पक्षो वाच-
माणेषु^१ कर्तृतामिधातात्त्वभावात् । द्वितीयेति पक्षे निर्दिष्टत्वात्तानेषु शब्दात्
व्यतिरिक्ति । एवमप्यदिभ्यामभ्यासोप पत्ति^१ (१)

सकेतान्तरयोपपत्तु पत्तिर्गन्तव्येयोपपत्त्यिति (१) प्रयोजनाभावात् विवृत्ति-
परिग्रहमात्राभावात् तन्निष्ठायात् । पशो^१त्तत्तत् । तदपि प्रयोगदर्शने ।
गोत्वायेता भेदान्तराणि प्रयोगदर्शनात्तदिति । तथा पत्ति^१योपपत्तिरिति ।
तौ प्रतिरोधाप्रतिरोधौ पशुत्वात्तदर्थो पशुत्वात्तदर्थो शब्दयोरे^१ तदेकभेद-
स्तस्य (१) विवृत्तिरस्त्य ज्ञातृवाङ्मानुरोधिनः प्रवृत्तिरस्त्यव्यतिरिक्ति पद
पयोजना ॥

एतद्वक्तव्यमिति । पशुत्वात्तदर्थो पशुत्वात्तदर्थो प्रवृत्तिरस्त्यव्यतिरिक्ति

विभक्तेरप्ययोग स्यात्। तस्या हि भेदा^१श्रपत्ताग्नि चेत्।

(द्वयोरेकाभिधानेऽपि) विभक्तिर्व्यतिरेकिणी।

भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्ये लेशविशेषनः ॥६२॥

न च शब्दानां प्रवृत्तिः यथाऽपि विषयस्य भावात्पत्ता^१। दृष्टान्तो वृत्त्यभावात् प्रसङ्गात्। ते भेदाभेदयोर्मया नियोगेच्छा तथा नियुक्तान्तो अर्था अप्रतिबन्धेन प्रकाशयन्ति। तस्मात् गो गोत्व^१ चेति (आभ्या) एकार्थाभिधानेऽपि कस्यचित् विशेषस्य प्रत्यायनार्थं कृते सकेते भेदे अनर्थान्तरेऽपि व्यतिरेकनार्था विभक्तिरर्थान्तरमिवावश्यं प्रतिभाति। तथा प्रयोगदर्शा^१भ्यानाम्।

निगमस्य शेषे विभाषेति^१ विद्वान्नाम्। आभ्या धर्मार्थमिवाभ्यामेकस्यार्थस्याभिधानादित्यर्थं। एक चेद् आभ्यामभिधेयना^१तो व्यर्थं मतेन। तथा चेति धर्मार्थमिवाभ्यामेकस्य व्यतिरेकिण्या इति व्यतिरेकमभिधायिन्या गोगत्त्वमिति पठन्ना। तस्या इति व्यतिरेकविभक्तौ भेदाश्रयत्वाद् यस्तु भेदमाश्रित्य प्रवृत्ते। यथा देवदत्तस्य कमण्डलुरिति। एव नकेताभावे व्यतिरेकविभक्त्यभावे च चोदिते।

विभक्त्यभावदोषान्तावत्परिहरणाह। द्वयोरित्यादि। धर्मार्थमिवाचिनो शब्द^१योरेकस्यार्थस्याभिधानेऽपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी। व्यतिरेकस्य वाचिका पठ्ठी। इव शब्दो भिन्नराम। भिन्नमिवावश्यं न्वेति दर्शयति। वाच्ये सकेतभेदकृतेन लेशेन माया यो विशेषस्ततः कारणान् तु परमार्थतो वस्तुभेदान्।

यद्वाच्ये। न वै शब्दानामित्यादिना। विषयस्य भावायत्तेति वाह्यस्वलक्षणायात्ता (१) कि कारणम् (१) इच्छात् पुरुषे^१च्छावशादभावेऽपि वृत्त्यभावप्रसङ्गात्। त इति। इच्छाप्रतिबद्धवृत्तय शब्दा यथा येन प्रकारेण भेदप्रतिपादनेन व्यतिरिक्ते यथा राज्ञ पुरुष इति। अव्यतिरिक्ते यथात्मैव ह्यात्मनो द्रष्टेति। तथा नियुक्ता इत्यभिन्नेऽप्यर्थे भेदमिवापादाय प्रयुक्तास्तमर्थमप्रतिबन्धेन भिन्नमिव प्रकाशयन्ति। वस्तुतः स्वलक्षणस्याभेदेऽपि यत् एवत्तेन कारणेन। गौ^१रिति धर्मिवाचिनमाह। गोत्वमिति धर्मवाचिनः। आभ्यामेकाभिधानेऽप्यगोव्यावृत्तस्य गोरभिधानेऽपि कस्यचित् विषयस्य प्रत्यायनार्थमिति। अगोव्यावृत्तिनिमित्तस्य गोत्वस्य प्रकाशनार्थं^१ अगोव्यावृत्तिमात्र गोत्वशब्देन प्रतिपाद्यमित्येवकृते सकेते भेदे। व्यतिरिक्तार्था न विभक्तिरस्य गोत्वमिति भवति पठ्ठी। व्यतिरिक्तोऽर्थोऽस्या 55b इति विग्रहः। धर्मिणस्स^१काशाद् धर्ममर्थान्तरमिवावश्यं प्रतिभाति। अन-

तावता सदान्न न भेदः । अन्यत्राऽपि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धाभावात् ।
यथा एक इवच्चिद् एकवचनेन व्याप्यते तद् अविशेषेऽपि आदराद्यभिधाना
बहुवचनेन व्याप्यते ॥

प्रयोजनाभावात् तु न सकेतभेद स्यादिति चेत् । तदप्यस्त्येव । एवम्—

भेदान्तरप्रतिज्ञेयाप्रतिज्ञेयौ तयोर्द्वयोः ।

(सङ्केतभेदस्य पदं ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः ॥६३॥

र्थान्तरेपीत्यव्यतिरिक्तेषु धर्मैः (१) किं कारण (१) तथा प्रयोगदर्शनाभ्यासात् ।
वस्तुभेदे सति षष्ठ्या प्रयोगदर्शनाभ्यासाद् देवदानस्य वामपङ्क्तित्वादी ।

एतद्रूपतन्मदति । पशुभिन्नमभवतु मा वा भून् सवथा व्यतिरोविभक्ति-
रिच्छामानुरोधिनी केवल प्रयोगदर्शनाभ्यासाच्छब्दार्थभिन्नमिव रस्यतेति ।
तावतेति विभक्तिपर्योगमात्रात् । सङ्केतार्थभेदेऽपि । गौर्गोत्वमित्यादी न धर्म-
धर्मिणो परमार्थतो भेदः । तस्मादन्यत्राप्यर्थाभेदेऽपि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य
व्यतिरेकाभिधायिन शब्दस्य प्रतिबन्धाभावात् । दृष्ट्या न पुरुषस्य अकार-
वदाना प्रवृत्तिरस्तत्रापि तथाभूत्वात्वे शब्द इत्याह । यथेत्यादि । एवमस्त
षडचित् प्रकरणे एकवचनेन व्याप्यते । तथा तस्मात् । तदविशेषेति ॥ ६३ ॥
विशेषेति तदेष वस्तु बहुवचनेन व्याप्यति । अत्रार्थस्मिन्नापि बहुवचनेन तन्न
नभावस्तु शब्दताम्रप्रवृत्तिरिति गम्यते । सुतादि श्रावणेतेषां मितादिरेगजास्पात्
एतन्मिन्नपि परवचनमिति चेत् । चित्तमेतत् । मितादिरेगजास्पात् अन्य वस्तु
विशेषे मित्या बहुवचनमात्रात् प्राप्त् विशीयत इति (१) न तावदपि पक्षो यथा-
मात्रेण वस्तुताम्रप्रवृत्तित्तन्मत् । तित्तिरेपि पक्षे मितादिरेगजास्पात् शब्दस्य
प्रवृत्तिरिति । एवमादिभिन्नस्य भावस्योपपत्तिः (१)

सन्तानादोषस्तु भिन्नार्थत्वयोपपत्तिरिति (१) प्रयोजनाभावात् विना वि-
धिधर्मस्यैवशास्त्राने रूपान्तरात् प्रयोगात्तत्कार । तदपि पश्यन्तरेव ।
गोदासेना भेदात्तराणि प्रवृत्तताम्रप्रवृत्तिरिति । तेषां पशुभेदेऽप्येव ।
नौ प्रतिशेषाप्रतिशेषौ पशुभेदेऽप्येव । तस्मात्प्रयोगात् प्रवृत्तस्य
सस्य (१) किं किं किं इति शतृवाञ्छानुरोधिनी पशुभेदेऽप्येव ।
पशोऽप्येव ॥

एतद्रूपतन्मदति । इत्येव तावत्परमार्थस्यैव प्रवृत्तताम्रप्रवृत्तिरिति

यदास्यं प्रतिपत्ता तदन्यव्यवच्छेदभाषानपेक्ष पिण्डविशेषेऽश्वव्यवच्छेदमात्र जिज्ञासते तथाभूतज्ञापनार्थम् । तथाकृतसकेतेन शब्देन प्रबोध्यतेऽत्र^३ नैजाश्व- इति । यदा व्यवच्छेदान्तरानिराकाश त जिज्ञामते, तदा तथा प्रकाशनाय अप्रति-

व्यावृत्त गोपिण्ड जिज्ञामते तदा यावदश्वद् व्यावृत्तिमर्थान्ग्रभूनामारोप्य तथैव सकेतपूर्वक लौकिकेन धर्मवाचकेन शब्देन न कथयति (१) तावन्न परस्य जिज्ञा- सितोर्थं प्रतिपादयितुं शक्यते (१) अतस्त प्रत्यनश्वत्वमस्येवबुद्ध्यते । एव हि धर्मि- णोऽप्राधान्यादन्यव्यावृत्तरूपानाक्षेप कृतो भवत्यश्वदेवंत्माद् व्यावृत्तिश्च । न तदैवमुच्यतेऽनश्व इत्यनेन ह्यन्यव्यावृत्तस्यापि रूपस्याक्षेप^६ कृत्वा स्यात् (१) न चैवम्परेण जिज्ञासितमजिज्ञासित च कथयन् कथन्नोन्मत्त स्यात् ।

यदा पुनरन्यव्यावृत्तरूपसाक्षात्श्वद् व्यावृत्त गोपिण्ड जिज्ञामते । तदापि यावदश्वव्यावृत्तिविशिष्ट पिण्ड धर्मिस्वभावनयाऽरोप्य तथैव सकेतपूर्वक लौकि- केन धर्मिवाचकेन न कथयति तावन्न परस्य जिज्ञामितोर्थं प्रतिपादयितुं शक्यतेऽ- 56a तस्त प्रत्यनश्वो^७यमित्युच्यते । एव हि धर्मिण प्राधान्यादन्यव्यावृत्तरूपाक्षेप कृतो भवत्यश्वव्यावृत्तश्च गोपिण्ड कथितो भवति । न तदैव रथाप्यनेऽनश्वत्व- मस्येति परजिज्ञासितान्यव्यावृत्तरूपानाक्षेपप्रसङ्गात् । अजिज्ञामिन चार्थं कथ- यन् कथन्नोन्मत्त । सर्वश्च शाब्दो व्यवहार सकेतपूर्वक सकेतश्च विकल्पकल्पि- तार्थपूर्वक एवेति विकल्पैर^१प्यनेनैव द्वारेण धर्मधर्मिभावप्रतीनिर्युक्ता ।

तेन यदुच्यते (१) भवतु धर्मधर्मिवाचकाना भेदान्तरप्रतिक्षेपोप्रतिक्षेपार्थ- प्रवृत्ति । धर्मिधर्मविकल्पानान्तु कथ प्रतिपत्तिरित्यपान्त ।

एतदेव वृत्त्या स्पष्टयन्नाह । यदायमित्यादि । प्रतिपत्तेति श्रोता । तस्माद् अश्वद्योऽन्यो महिपादिस्तस्माद् व्यवच्छेदो महिपादिव्यावृत्त स्वभावस्तस्य भावा- नपेक्ष. स^२त्तानपेक्ष । पिण्डविशेषे गवि । अश्वव्यवच्छेदमात्रं जिज्ञासते । किम- स्याश्वद् व्यावृत्त रूपमस्तीति । तथाभूतज्ञापनार्थमिति यथा प्रतिपत्त्रा ज्ञातुमिष्ट- न्तदनुरोधेन तथाभूतस्याश्वद् भेदमात्रस्य ज्ञापनार्थन्तथाकृतसकेतेनेत्यश्वव्यवच्छे- दमात्रे प्रतिक्षिप्तभेदान्तरे कृतसकेतेनानश्वत्व शब्देन प्रबोध्यते प्रकाशयतेऽनश्वत्व- मस्य पिण्डस्यास्तीति । अश्व^३द्यो व्यवच्छेदस्तदपेक्षया महिपादिभ्यो व्यावृ- त्तयो(र्)व्यवच्छेदान्तराणि । तेष्वनिराकाश प्रतिपत्ता । तमिति पिण्ड । अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरेणाश्वव्यवच्छेदेन युक्तञ् गोद्रव्य ज्ञातुमिच्छतीति यावत् । अपरित्यक्तानि महिपादिव्यवच्छेदान्तराणि येन । तस्मिन्नपरित्यक्तभेदान्तरे । तत्रैव वाश्वव्यवच्छेदे । धर्मिवाचिन शब्द प्रयुञ्जते वक्तारोऽनश्वोयमि^४ति । कथ प्रयुञ्जत इत्याह । तथा प्रकाशनायेति । अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्याश्वव्यव-

निराकाक्षत्वाच्च ।

द्वितीये तु भवति । तथा सकेतानुसारेण सहृत्तगकलव्यवच्छेदधर्मं विभाग-
वत् एकस्येव सददर्शनेन प्रतिभासनात्^६ व्यवच्छेदान्तरापेक्षत्वाच्च ।

भेदोयऽमेव सर्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः ।

शब्दयोर्न तयोर्वाच्ये विशेषस्तेन कश्चन ॥६४॥

440a

तस्मात् सर्वत्र धर्मिधर्माभिधायि^७शब्दे वाच्येऽयं निश्चयप्रत्ययविषयत्वेन न

बुद्धिरुत्पद्यते । ततो न सामानाधिकरण्यमिति । धर्मान्तरप्रतिक्षेपादेव तदन्वेषु
भेदेषु निराकाक्षत्वाच्च बुद्धेर्न विशेषणविशेष्यभावः ।

द्वितीये तु धर्मिवाचिशब्दपक्षे भवति सामानाधिकरण्यम्विशेषणविशेष्यभावो
वा शुक्लो गौरिति । सामानाधिकरण्ये कारणमाह । तयैत्यादि । तथा सकेतानुसा-
रेणेत्यप्रतिक्षिप्तभेदान्तरे वस्तुनि धर्मिशब्दस्य मके^४तानुसारेण हेतुना । एतस्मिन्
धर्मिणि योजन सहार । व्यवच्छेदहेतुका धर्मा व्यवच्छेदधर्मा सहृत्ताश्च ते सक-
लव्यवच्छेदधर्माश्चेति कर्मधारय । तैर्धर्मैः करणभूतैर्विभागवत् । विभक्तानेन-
धर्मवतो धर्मिण एकस्येव शब्दसन्दर्शनेन प्रदर्शनेन बुद्धे प्रतिभासनात् । अनेकधर्म-
वन्तन्धर्मिणमेकमिदं सन्दर्शयन्ती बुद्धि^५ प्रतिभासत इति यावत् । न तु बुद्धि-
प्रतिभाससन्दर्शितो धर्मो वस्तुत एक (१) विकल्पनिमित्तस्य धर्मधर्मिविभाग-
स्यालीकत्वात् । एकस्यैवेत्यपि पठन्ति । तत्रापि प्रतिपन्नव्यवसायवशादेव युक्त-
मिति वोढव्य । तत् सिद्ध सामानाधिकरण्य (१) यत्रश्च भेदान्तराप्रतिक्षेपेण
धर्मिशब्द प्रवृत्तस्तत एव तज्जनिनाया बुद्धेरप्रतिक्षिप्त^६भेदान्तरापेक्षत्वाद्
भवति विशेषणविशेष्यभावो यद् गौ शुक्लो नीलो वेति । चशब्दश्च पूर्ववदतीत-
हेत्वपेक्ष ॥

इदमेव व्यापक सर्वव्यवहारस्य नापरस्परपरिकल्पित सामान्यगुणादिकान्तरस्य
प्रमाणवाधितत्वादित्याह । भेदोयमेवेत्यादि । द्रव्यभावाभिधायिनो शब्दयो-
यमेव भेदो धर्मान्तरप्र^७तिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षण । सर्वत्रेति । सामान्यसामान्यवति ।
गुणगुणवति । क्रियाक्रियावति । सर्वस्मिन् विषये धर्मिवचनो द्रव्याभिधायी ।
धर्मवचनो भावाभिधायी । यत एवन्तेन कारणेन न तयोर्द्रव्यभावशब्दयोर्वाच्ये
विशेष परमार्थत कश्चनास्ति ।

तद्व्याचष्टे । तस्मादित्यादि । निश्चयप्रत्ययविषयत्वेन कारणेन । न कश्चि-
द्विशेष । तथा हि^१ यथा गोत्वमित्युक्ते तत्रैवागोव्यवच्छेदे निश्चयस्तथा गौरि-
त्युक्ते यद्यप्यप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्यागोव्यवच्छिन्नस्याभिधानन्तथाप्यगोव्यवच्छे-

57a

कश्चिद् विशेष । एकस्तमेव ज्ञापयति^१ प्रतिक्षिप्तभेदान्तर, अन्योऽप्रतिक्षेपेण गमयतीति अयमेव भेद ॥

जिज्ञापयिषुरर्थन्त तद्धितेन कृतापि वा ।

अन्येन वा यदि ब्रूयाद्धेदो नास्ति ततोऽपरः ॥६५॥

एतावन्त दर्शयेत् तथाभूतज्ञापनाय । पाक इति^२ तद्धितेनापि दर्शयितुं शोन्य पचेदप^३ इति कृद्धता ऽपि, स्वकृतसमयान्तरेणा^३ऽपि । तथाभिवा नमाश्रेण

दमात्रे निरुचयोन्येषान्तु भेदानामप्रतिक्षेपमात्र । न एव न शब्दाद्यो यत्र शब्दो निरुचयो भवतीति नास्ति भावद्रव्याभिधायिनो शब्दप्रोबान्ध विशेषो भेदान्तर प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपमात्रन्तु भिद्यते । नदेवा^२ह । एकस्तमेदेत्यादि । एत इति धर्मशब्दस्तमित्योव्यवच्छिन्न । प्रतिक्षिप्त भेदान्तर येन धर्मशब्देन न तथात्त । अन्य इति धर्मशब्दोऽप्रतिक्षेपेण तपेव पिण्ड नामानाधिकरण्येन गमयतीति तानि द्रव्यनिरुचयप्रति भेद प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपमात्रन्तु भिद्यते । एत गमन शब्दप्रत्यय गच्छति देवदत्त इति न कश्चन भेद इत्यन्यत्राप्येव^१ योज्य ॥

यापि जातिगुणक्रियासम्बन्धभेदेन चतुष्टयी शब्दाना जति नान्ये^१ वस्तुगतधर्मभेदेन नगृहीतत्वाह । जिज्ञापयिषु^१ इति । शार्ङ्ग तुमिच्छन्तु इति । दान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षण । तद्धितेन चितप्रत्ययानेन । कृतापि वा । शब्दप्रत्ययानेन वा । अन्येन वा कृतादितव्यानात्वेन तिरुचोनाऽऽवृत्त^२नेन वा शब्देन शब्दादित यदि ब्रूयात् । ततो भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणात् निरुचय-रूपो भेदो नास्ति ।

तथाप्यष्टे । एतावन्तमित्यादिना । एतावन्तमिति प्रतिक्षिप्तभेदान्तरात् । कृतापि वा । दर्शयेदिति समग्रम् ।

यथा जातिप्रदणार्थिनाया कारुण्येवासावसिर्देत । तस्यैव न एतत् प्रत्यय-नया पाचयत्यशब्देन निराशयस्यो तस्यैव तस्यैव शब्दोऽर्थोऽर्थेण तत्र तत्र-पाचयत्यशब्देन समाहार पाचयत्य । तावन्ती प्रतिक्षेप-भेदान्तरप्रत्यय-विचक्षणार्थं प्रतिपादयत् । यथा तु पाचयत्य शब्दो निरुचि शब्दार्थेन-पाचयत्यशब्दस्य तस्य तद्वन्तार्थिनाया । पाचयत्यशब्दोऽर्थोऽर्थेण । अन्येन वा कृतादितव्यानात्वेन तिरुचि । तथाकृत्वात् । प्रतिक्षेप-

अर्थान्तरमेव स्यात् । तथाभूतज्ञापनाय^३ शब्दस्य कृतसकेतत्वात् ।

ननु च पाचकस्य पाकक्रियाया न सवध । ययोयतम्^१ न धं पाकेनान्य एव पाचक कश्चिद् अभिधीयते । यत् पुनरस्याभिधेय^१ तदेवाभिधेयम्^२ । तदेव पाचक(त्वे)नाप्यभिधीयते अप्रतिष्ठितैर्मिथ्याविकल्पा ध^१र्मा ॥

भेदान्तरज्ञापनाय स्व^१य कृतेन समयेन दर्शयेदिति सम्बन्ध । यया देवदत्तेन शय्यते पटस्य शुक्लत्वमिति । अत्रापि शायकशब्दस्य य एवार्थं स एव प्रतिक्षिप्तभेदान्तर । शय्यत इत्यस्यापि । तथा शुक्ल पट इति य एवाशुक्लव्यवच्छिन्नो प्रतिक्षिप्तभेदान्तरार्थं स एव प्रतिक्षिप्तभेदान्तर पटस्य शुक्ल इत्यस्यापि । तथाभिधान-
57b मात्रेणेति प्रतिक्षिप्ताप्र^१तिक्षिप्तभेदान्तरस्यैकधर्मिगतस्य व्यवच्छेदस्याभिधान-
मात्रेण तदेव वस्त्वर्थान्तरमेव परमार्थतो धर्मधर्मरूपेण विभक्तमेव । न पुन-
र्भवतीति सम्बन्ध । किञ्चकारण (१) तथाभूतस्यैव प्रतिक्षिप्ताप्रतिक्षिप्तभेदान्तर-
स्यैवैकस्य ज्ञापनाय धर्मधर्मिशब्दस्य कृतसकेतत्वात् ।

यद्वा तथाभिधानमात्रेणेति । अर्थान्तरभूतधर्माभिधानमात्रेण तद्धर्मस्व^१-
रूपम्परमार्थतोर्थान्तरमेव भवति । तथाभूतस्यैव भेदान्तरनिरपेक्षस्यैव तस्यैक-
व्यावृत्तस्य ज्ञापनाय धर्मशब्दस्य कृतसकेतत्वात् ॥

ननु चेत्यादि पर । सम्बन्ध उच्यत इति पाकक्रियाया पाचकस्य च कर्तुं सम्बन्ध समवायलक्षणः । तथा हि कृदन्ताद् भावप्रत्यय सम्बन्धस्याभिधायको दृष्टो यथाह । समासकृत्तद्वितेषु सम्बन्धाभिधानमि^२ति । कृदन्तश्च पाचक-
शब्द (१) न पाक एव क्रियात्मक पाचकत्वशब्देनोच्यते ।

एतदुक्तम्भवति (१) अन्यैव कर्तृव्यतिरिक्ता क्रियान्यश्च तयोश्च सम्बन्धो न्य एव । ततश्च कर्तृस्थक्रियाभिधाने सत्यपि पचतेर्न पाकपाचकत्वशब्दयो-
स्तुत्योर्थं इति । न वै पाकेनेत्यादिना परिहरति । पाकेन कर्तृस्थे न वस्तुभूतेन व्यापारेण युक्तोन्य एव पाकक्रिया व्यतिरिक्त पा^३चको नाम कर्ताभिधीयते पाचकशब्देन (१) यादृशो वर्ण्यते वै शे पि का दिभि क्रिया व्यतिरिक्त स्वतन्त्र कर्ता यत्र क्रियाकारकसम्बन्धो वस्तुभूत स्यात् । तस्य स्वतन्त्रस्य कर्तुं क्रिया-
व्यतिरिक्तस्य निपेत्स्यमानत्वात् । न चेद् व्यतिरिक्ता क्रिया कर्ता वा कुतस्स-
म्बन्ध यस्य भावप्रत्ययेनाभिधानमिति भाव । यत्पुनरस्येति पाचकशब्दस्या^१-
स्याभिधेयमपाचके व्यवच्छिन्नमप्रतिक्षिप्तभेदान्तर वस्तुमात्रन्तदेव पाचक-

^१ Ji-skad-du-brdod-pa-sta-bu

^२ Bstan-zin

यथा ज्ञायते क्रिया व्यतिरिक्ता न तत्समवायो वेति ।

तेनाऽन्यापोहविषये तद्वत्पक्षोपवर्णनम् ।

प्रत्याख्यातं पृथक्त्वे हि स्याद्दोषो जातितद्वतोः ॥६६॥

तद्विशिष्टस्यार्थस्य शब्दैरभिधानादन्यापोहेऽपि तद्वत्पक्षोदितं सव
प्रसंगं तुल्यं स्यात् इति यदुक्तं, तदपि अनेन प्रतिव्यूढम् । तत्र हि

शब्दाभिधेयं पाचकत्वेनाप्यभिधीयत इत्याह्वार्यं । तस्यैव प्रतिक्षिप्तभेदान्तर-
स्याभिधानात् । न तु सम्बन्धोभिधीयते । तस्यासत्त्वात् । तदेव यथोक्तं पाचक-
शब्दाभिधेयं पाकशब्देनापीत्यपिशब्दात् ।

अपरं व्याख्यानं । न चै पाकेनेति पाकशब्देनान्यापोहवादिपक्षे अन्य एव
व्यतिरिक्तं क्रियाश्रयभूतं पाचकोभिधीयते । यादृशो वर्णयते परेण (१) य क्रिया-
कारकसम्बन्धस्याश्रयं स्यात् । तस्यासिद्धत्वात् (१) किन्त्वपाचकव्यावृत्तिर्भेदान्तर-
प्रतिक्षेपेणाभिधीयते । तदेवाह । यत्पुनरित्यादि । यदित्यपाचकव्यावृत्तिरक्षण
प्रतिक्षिप्तभेदान्तरमभिधेयं । अस्येति पाकशब्दस्यानन्तरमेव दशितं तदेव पाक-
शब्दाभिधेयमपाचकत्वरान्देनाप्यभिधीयते (१) न सम्बन्धः । तस्यासिद्धत्वात् ।
अप्रतिष्ठितं रवस्तुत्रलायानं एव मिथ्याविकल्पा ॥

कथम्पुनराम्यते क्रिया व्यतिरिक्ता नास्ति तत्समवायो वेत्यत्र आह । यथे-
त्यादि । तत्समवायो वेति त्रिप्राकारकसमवायः । यतश्च व्यावृत्तिव्यावृत्तिमनो-
रभेदस्तेन कारणान्यापोहविषयो जातिमान् शब्दैरभिधीयत इति (१) तद्व- १४१
त्पक्षस्तत्र यो दोषो मोन्यापोहेऽपि स्यादिति तद्वत्पक्षोपवर्णनं प्रत्याख्यानं ।
यस्मात् पृथक्त्वे हि जातितद्वतोऽन्युपाम्यमाने स्यात् तद्वत्पक्षोदितो दोषः ।

तद्विशिष्टस्येत्यन्यापोहविशिष्टस्यार्थस्य शब्दैरभिधानान् तद्वत्पक्षोदितं इति
तद्वत्पक्षे य उच्यते । यथा किल नामान्यमभिधाय तदिति वर्तमानं शब्दाज्जगन्
स्यात्तरश्च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतेन सामान्येन वार्तात्म्यं शब्दस्य व्यावृत्ति-
परस्परभेदानाक्षेपात् नामानाधिारण्यं स्यात् । उपचरित्वा च तद्वति शब्दप्र-
वृत्तिरित्यादिको दोष इत्येव व्यावृत्तिमभिधाय तदिति वर्तमानोन्वयवद्वो ध्वनि-
रिति सर्वं प्रसंगं स्यात् । तदपि तद्वत्पक्षोपवर्णनं । अनेनेति व्यावृत्तिव्यावृत्ति-
मनोरनन्वयेनेति प्रतिव्यूढं प्रत्याख्यानं । यस्मात् तत्र हि तद्वत्पक्षे । अस्यान्वय-
पादावेति यस्तुभूतं सामान्यस्वाभावान्यप्राप्यगिरे तद्वति । तद्वत्तत् सामान्यवद्वो-
ज्जनिधानादन्यातद्वत्पक्षे । आदिशब्दात्मना अधिारण्योपचारोपपन्निरहः ।

अन्यापोहपक्षे तु व्यावृत्तिव्यावृत्तिमनोरन्त्यान्याप्यन्वयवद्वोऽप्यन्वये शब्दप्र-

440b अर्थान्तरमुपादाय प्रवृत्तस्य शब्दस्य स्वातंत्र्याभावाद्विदोषेण बाधा स्यात्
अन्यस्माद् व्यावृत्तिर्हि व्यावृत्तात् नान्या⁷ द्वयोरेकाभिधानादित्युक्तम् ।

कथमिदानीं एकस्य व्यावृत्तस्य अन्याननुगमात् अन्यव्यावृत्तिः सामान्यम् । तद्बुद्धौ तथा प्रतिभासनात् । न वै किञ्चित् सामान्यम् । शब्दाश्रया बुद्धिरना-
दिवासनासामर्थ्यात् धर्मानससृष्टानपि ससृजन्ती जायते । असदर्थकारप्रतिभास-
वशेन सामान्य सामानाधिकरण⁹ च व्यवस्थाप्यते । अर्थाना एकस्य भेदाभावात् ।

वृत्तिस्ततो नास्त्यस्वातन्त्र्या (?न्या) दिदोष इत्याह ।³ न चेत्यादि । अन्यस्माद्
वस्तुनोर्या व्यावृत्तिः सा व्यावृत्तान्नान्याः । द्वयोर्धर्मधर्मिवाचिनो शब्दयोरेकस्य
व्यावृत्तिभेदस्याभिधानादित्युक्तमनन्तरमेव ।

कथमित्यादि पर । इदानीमिति व्यावृत्तितद्वतोरैक्ये । एकस्य व्यावृत्तस्य
स्वलक्षणस्याननुगमात् । अर्थान्तराससर्गात् । कथन्तस्य स्वलक्षणस्यात्मभूता
व्यावृत्तिः स्वलक्षणवदनन्वयिनी सामान्य स्यात् ।⁴ नैव । दृष्टा च सामान्य ।

तद्बुद्धावित्यादिना सिद्धान्तवादी । सामान्यबुद्धौ विकल्पिकाया तथैकाकारेण
- प्रतिभासनादेकाकार एव व्यावर्त्यतेनेनेति व्यावृत्तिः । सामान्यमुच्यते । एतदाह
(1) न व्यावृत्तेषु स्वलक्षणेष्वात्मभूता व्यावृत्तिरेका सामान्य केवल व्यावृत्त-
स्वलक्षणानुभवोत्तरकालभावी विकल्प प्रकृत्या । एककार्येषु भावेष्वेकमाकार-
मादर्शयन्निवो⁵त्पद्यते । तद्विकल्पवशात् सामान्यमास्थीयते (1) नि सामान्येष्व-
प्यनेन च साक्षाच्छब्दादिविषयो दर्शित ।

एतदेव स्फुटयन्नाह । न वै किञ्चिदित्यादि । वस्तुभूतमित्यभिप्रायः । कथन्तर्हि
सामान्यसामानाधिकरण्यादिव्यवहार इत्याह । शब्देत्यादि । शब्द आश्रय सहका-
रकारणत्वेन यस्या सा विकल्पिका बुद्धिरनादिवासनासामर्थ्यात् । धर्मानससृ-
ष्टानपि ससृजन्ती एकाकारानिव कुर्वाणा जायते । तस्या बुद्धेरेकाकारप्रतिभास-
वशेन सामान्यं । धर्मद्वययुक्तैकधर्मिप्रतिभासवशेन सामानाधिकरण्य च व्यव-
स्थाप्यते । अयं च सामान्यादिव्यवहारोऽसद्व्यापि व्यवस्थाप्यते । कथमसदर्थ-
58b इत्याह । अर्थानामित्यादि । स्वलक्षणाना ससर्गाभावात् सामान्यव्यवहारोऽसदर्थं ।⁷
एकस्य च स्वलक्षणस्य भेदाभावात् सामानाधिकरण्यव्यवहारोऽसदर्थं ।

ननु विरूपतयाऽयं सर्वव्यवहार प्रवृत्त इति कथमन्यापोहविषय इत्यत आह ।
तस्य सर्वस्य सामान्यादिव्यवहारस्यार्था समाश्रय इत्यनेन सम्बन्धः । तत्कार्यन्तच्च-

तस्य^२ सर्वस्य च समाश्रय । तत्कार्यकारणतयाऽन्येभ्यो भिद्यमाना अर्था भवन्ति समाश्रय । शब्दोऽपि अनिष्टाद् व्यावृत्ते प्रवर्तयत्यतोऽन्यापोहविषय उक्तः ।

तत्र अनपेक्षितबाह्यार्थतत्त्वो बुद्धिप्रतिभास^३दशाद् एकोऽनेकव्यादूत् । शब्दतदनुभवाहितवासनाप्रबोधजन्मिभिविकल्पं अध्यवसिततद्बावार्थं विषयी-

कारणमनुरूप येपान्तेपाम्भावस्तया । करणभूतया । अन्येभ्य इत्यतत्कार्यकारणेभ्यो भिद्यमाना अर्था सर्वस्य सामान्या^३दिव्यवहारस्याश्रयो भवन्त्यत कारणाद् अन्यापोहविषय उक्त (1) न त्वन्यापोहस्तत्र प्रतिभासते बाह्यस्यैवैवानामस्य विधिरूपतया प्रतिभासनात् । यस्माच्च निश्चयप्रयुक्त पुरुषमनिष्टपरिहारेणानिष्टाद् व्यावृत्ते स्पृष्टक्षणे प्रवर्तयत्यतोऽपि कारणाद् अन्यापोहविषय उक्तो न तु प्रतिभासापेक्षो विधे प्रतिभासनात् ।

तेन गदुच्यते भट्टो द्योतका राभ्या (1)^१ गोशब्दस्यार्थ^२ विम्बाण्येवाभाव । यदि भावो किं गौरथागी । यदि गौर्नास्ति विवादः । अधागौर्गोशब्दस्यागौरार्थ इति प्रतिशब्दकौशलः । अधाभावस्तदयुक्त^१ न हि गोशब्दभ्रमणदभाये प्रेष्यनप्रतिपत्तिः । शब्दार्थश्च प्रतिपत्त्या प्रतीयते न च गोशब्दादभाद कश्चित्प्रतिपत्तिरुच्यते तथाऽगौर्न भवतीत्ययमपोह वि गोविषयोऽगोविषय । यदि गोविषय कथं^३ गौर्नैवाभावः । अधागोविषय (1) कथमन्यविषयाद् अपोराद् अन्यत्र प्रतिपत्तिः । न हि खदिरेच्छिद्यमाने पलाशेच्छिद्यता भवति । तथा गौर्न वि प्रतिपेधोऽगौर्न भवतीति । केन गौरगोत्व प्ररूप्यत यत्प्रतिपिध्यत इति (1)

अपास्त (1) गोविषयत्वाद् गोशब्दस्य केवलं तल्पिनविषयत्वाद् विवादः । यथा वा गोप्रतिपेधोऽन्यत्पि ममारोपे तपोऽन प्रागिति यत्किञ्चिदेतन् ।^४

तस्मात् स्थितमेतद्विधिरेव शब्दार्थ इति ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । तत्रेत्यादि । अनपेक्षित स्वरूपेण दाह्यतत्त्व एव विच्यत-
द्विप्रतिभासिता धर्मिणा न तपोऽन । बुद्धिप्रतिभासदशादेकानेहस्यादूत् इति ।
अनेकत्वाद् व्यावृत्तस्यैतस्य धर्मिणः शब्दार्थेन दुद्वे प्रतिभासनात् । तदुक्तं
धर्मोऽनेकत्वात्ततो व्यपन्यासने । यस्यानेकत्वाद् व्यावृत्तस्यैतन् न च व्यावृ-
त्तयो धर्मनेया कल्पन्त इति भावः । न एव शब्दे धर्मो शब्दार्थेऽपि विद्यते । तथा-
भूतदिकल्पप्रतिभासनाय उक्तं शब्दस्यैव कारणत् । यद्व्यावृत्तव्यावृत्तौ
विकल्पप्रतिभास शब्दविषयविद्यते । ततो विधिप्रियत्वं सिद्धमिति भावः ।

क्रियते । तत्रैव च धर्मधर्मिणावेव व्यवहार परस्पर तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्वा-
विति प्रतन्यते ।

न हि धर्मिणो धर्मोऽन्यः । अनर्थान्तराभिधानात् । नापि स एव । तद्वा-
चिनामिव धर्मवाचिनामपि व्यवच्छेदान्तराक्षेपप्रमगात् । तथा चेष्टाप्रत्या-
यनात् सकेतभेदाकरणम् । अवाच्यस्य धर्मधर्मिणो शब्दार्थे । वस्तुनि स्वलक्षणे
सामान्यलक्षण अवाच्य, अविद्यमानत्वात् ।

न केवलं शब्दैर्विकल्पैरपि विषयीक्रियत इत्याह । तदनुभवेत्यादि । तस्य
तस्य स्वलक्षणस्यानुभवस्तदनुभवस्तेनाहिना वासना शक्तिस्त्रया प्रबोध
कार्योत्पादानुगण्यन्ततो जन्म येषा त्रिकपानान्तर्विषयीक्रिया इति मन्वन्ध ।
किं विशिष्टैरध्यवसिततद्भावार्थे । अध्यवसितस्तद्भावो वाच्यभावो यस्मिन्
विकल्पप्रतिभासे सोध्यवसिततद्भाव एव भूतीर्थो विषयो येषाम्बिरूपानान्तो
तथा । दृश्यविकल्पावेकीकृत्य प्रवृत्तेरिति यावत् ।

59a अध्यवसित⁷तद्भावार्थं इति* पाठान्तरन्तदाध्यवसिततद्भावश्चासावर्थ-
श्चेति कर्मधारय । एकोप्यनेकव्यावृत्तोध्यवसिततद्भावार्थं इति मन्वन्ध ।
तस्माद् बुद्धिप्रतिभासवशात् । सामान्यादिव्यवहार । तत्रैव च बुद्धिप्रतिभासे-
ऽयमिति भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणे । व्यवहियत इति व्यवहार कर्म-
साधन । धर्मधर्मिणावेव व्यवहार ।

एतदुक्तम्भवति (1) बुद्धिप्रतिभासे यो धर्मधर्मिणो व्यवस्थाप्येते । तौ
परस्परन्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्वादिति प्रतन्यते (1) परमार्थतस्तेन पारमार्थिक-
धर्मधर्मितत्त्वान्यत्वपक्षे यो दोष प्रमाणान्तरादिवैयर्थ्यं स्वातन्त्र्यादिलक्षण उक्त
स इह न भवतीत्युक्तम्भवति ।

तत्त्वान्यत्वपक्षयोर्दोषान्तरमप्याह । न हीत्यादि । धर्मिण सकाशान्नान्यो-
धर्म । किङ्कारणम् (1) अनर्थान्तराभिधा²नात् । धर्मधर्मिशब्दाभ्यामेकस्मादेव
व्यवच्छिन्नस्याभिधानात् । नापि य एव धर्मो स एव धर्म । कस्मात् । तद्वाचिना-
मिव । धर्मिवाचिनामिव शब्दाना । धर्मवाचिनामपि व्यवच्छेदान्तराक्षेपप्रस-
गात् । तथा चेष्टाप्रत्यायनात् । धर्मशब्देनेष्टस्य प्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्य भेदस्या-
प्रत्यायनात् । सकेतभेदाकरण । प्रतिक्षिप्तभेदान्तर व्यवच्छेद प्रत्याय³यति
धर्मशब्द इत्यस्य सकेतभेदस्याकरण । एतदनन्तरोक्तन्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्व
धर्मधर्मिणो शब्दार्थे बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे उक्त । वस्तुनीति वाह्यस्वलक्षणे ।
अविद्यमानत्वावेव तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्य यथाप्रतिभासन्तु शब्दादिविषयो व्यव-
स्थाप्येते ।

ननु च धर्मधर्मिणोरभेदे भेदे च षष्ठ्यादिविभक्तिर्दृष्टा तत्र बहुषु धर्मेषु
दृष्टो वचनभेद एकस्मिन् धर्मिणि न युक्तः ।

441

उक्तमत्र । न वै शब्दाना स्वभावायत्ततेति ।

अपि च ।

येषा वस्तुवशा वाचो न विवक्षापराश्रयाः ।

षष्ठीवचनभेदादि चोद्य तान् प्रति युक्तिमत् ॥६७॥

यदि एते क्वचिद् प्रणिनीषिता वस्तुप्रतिबन्धात् धूमादिवत् न हि पूर्वनियो-
क्तु पायंते । तदा कथं षष्ठ्यादय इत्युपालम्भः स्यात् ॥

यदा पुनः ।^१

यद्यथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते ।

अनपेक्षितवाह्यार्थन्तत्तथा वाचक वचः ॥६८॥

ननु चेत्यादि पर । दृष्टा पयोपोपलब्धा । गोगोत्वमिति षष्ठी । आदि-
शब्दाद् गवि व्यवस्थित गोत्व । गोत्वेन निमित्तेन गवि गोशब्दो वर्तत इत्यादि
विभक्तिपरिग्रह । गोत्वद्रव्यत्वादीना च धर्माणा बहुत्वात् । तत्र बहुषु धर्मेषु ।
गोत्वद्रव्यत्वपायिवत्वानीति दृष्टो यो वचनभेद स न स्याद् (1) धर्मधर्मिणोर-
भेदे पारमार्थिकभेदाभावे धर्माणा च परस्पररम्(1)

उक्तमनेति सिद्धान्तवादी । न वै शब्दाना वाचिद् विषयस्वभावापत्ता
वृत्तिरित्यादिनोक्तत्वात्^१ ॥

भूयश्चाधिकार्थविधानेन प्रतिपादयितुमाह । अपि चेत्यादि । येषा वादिना
वस्तुवशा वाचो वस्तुवापत्ता । न विवक्षापराश्रयाः । विवक्षय पर पधान-
नाश्रयो याता यानान्ता विवक्षापराश्रया षष्ठी न स्याद् वचनभेदादयश्च
न स्फुरित्येव षष्ठीवचनभेदादिषु चोद्य षष्ठीवचनभेदादि चोद्य । आदिशब्दान् ।
गोर्भावो गोत्वमित्यादि । त^१द्वितप्रत्ययानावचोद्य । तान् वस्तुवादिन प्रति ।
युक्तिमत् । एते शब्दा षष्ठ्यादय क्वचिदिति वस्त्वभेदेपि प्रणिनीषिता प्रणेतु-
मिष्टा । वस्तुप्रतिबन्धात् । वस्तुवापत्तत्वात् । धूमादिवत् । न ह्यनपत्तिदत्तो धूमो
वाहितप्रत्यायनसमर्थस्तद्विपरीत्येन एव प्रत्यायने नियोज्यु पायंते । तदा यन्तुप्रतिपत्त्ये
शब्दानामप्युपालम्भः स्यादिति^१ व्यतिरेके कथं षष्ठ्यादय इति ॥

एतदेव नास्तीत्याह । यदा पुनरित्यादि । यद् वचो यथा येन प्रकारेण भेदस्या-
भेदस्य वा प्रतिपादनाय । किं विशिष्टमनपेक्षितवाह्यार्थं वाचकत्वेन स्पष्टं वस्तु-

59b

न हि 'व्यतिरेके पाठी' 'बाहुल्ये कर्त्रा वि' रित्येवमादि । एतदपि पुरुषाभिप्राय-
निरूपेण^३ वस्तुमनिप्रिमात्रेण न स्वयं प्रवृत्तम् । ते तु तत्र तथा प्रयुञ्जत इति तत
तथा प्रतीतिर्भवति । एवमन्यत्रामपि तं कथंचिद् प्रयुक्तास्तथैव प्रतीतिहेतवो
भवन्ति ।^४ तत्र पुरुषायनवृत्तीना अस्तुमवशिना विकल्पप्रबोधहेतूभूताना शब्दाना
अथाभ्यास यान्तेषु प्रवृत्तिचिन्ता । तदुशाद् वस्तुव्यवस्थान^५ जाड्यस्थापनमेव
हेतवाम् ।

धर्मधर्म्यादिषु व्यावृत्तिवेन तथाकृतव्यवस्था शब्दा न पुनर्वास्तवादेवति

भिर्वादिप्रम्यने । तत्रापि तद्वचन यथायोग वाचकः ।

तदुदाहरणे । (१) न हीन्यादि । व्यतिरेके वस्तुभेदे गति पाठीविभक्तिर्बाहुल्ये
रम्यप्रसो घट्टवचनाप्रत्यया भवन्तीति वैयाकरणाना व्यवस्थानमेतदपि
पुरुषाभिप्रायनिरूपेण वस्तुमनिप्रिमात्रेण न स्वयं प्रवृत्तं । मकेनवल्लेनैव प्रवृत्तमिति
पाठः । एतदुदाहरणं । ते तु तत्रेत्यादि । ते तु वैयाकरणादयस्त्रय व्यतिरेके बाहुल्ये
वत्त्वैरेव । पाठी वृद्धवचन च यथागतेन प्रयुञ्जत इति कृत्वा तत पाठ्यादेस्तथा
प्रतीतिर्भवति । व्यतिरेकादिप्रतीतिरन्यत्रामपि भवति । तथाभूतव्यवहारोपलम्भान् ।
तत्तु वाक्या वास्तुव्येन व्यतिरेकवाक्ये च पाठ्यादीना नियमः । एवमन्यत्रापि ।
धर्मधर्मिणोरव्यतिरेकेषु एतन्वे च वस्तुन कृत कृतानिन्यत्रादीना कथंचिदिति
नैव न्यत्रप्रति तेषुप्रतिरेकवद्वयं धर्म धर्मिणोर्भेदमुपादाय । कृतकत्वादेषु व्यावृत्ति-
भेदेरेवव्यतिरेकान्वावस्था^६दाय । यथाक्रम पाठी वृद्धवचनादयस्त्रे प्रयोक्तृभि
प्रयुक्तान्स्वैरेव यथायोग प्रतीतिहेतवो भवन्ति । तथैवमिच्छामाश्रयित्वनन्वे शब्दाना
निरूपेणैव । एवमन्यत्रवृत्तीनात्वादिच्छावगत प्रवतत्रस्तुमवशिना शब्देभ्य
व्यतिरेकव्यतिरेकसमन् । यथान्यास यस्य तथा गतेनाभ्यासस्तथा विकल्प-
प्रयोगेरे विकल्पेनास्त्वैव हेतवः । एतेनान्यत्राप्य शानुमल्लान विकल्पस्य कारणा-
नन्वित्येव । एतदुदाहरणं शब्दाना वाक्येवर्थेषु तेषुप्रवृत्तिचिन्ता व्यतिरेके पाठ्यादय
व्यतिरेकं नैव तत्रापि वाक्येनान्वृत्तादिनि शब्दवद्वयं वस्तुव्यवस्थान । व्यति-
रेकव्यतिरेकव्यतिरेकसमन् । गतिरन्वित्येव एतन्वे पाठी वस्तुन सामान्य व्यति-
रेकव्यतिरेकसमन् । एतदुदाहरणं शब्दानात्वादिच्छावगतप्रतिरेकव्यवस्थानमेव हेतवः ।

अत्रेवमपि वाक्येनान्वृत्तवत्त्वधर्मधर्मिणोरव्यतिरेकसमन् धर्म धर्मिणोर्भेदमुपादाय । कृतकत्वादेषु व्यावृत्ति-
भेदेरेवव्यतिरेकान्वावस्था^६दाय । यथाक्रम पाठी वृद्धवचनादयस्त्रे प्रयोक्तृभि
प्रयुक्तान्स्वैरेव यथायोग प्रतीतिहेतवो भवन्ति । तथैवमिच्छामाश्रयित्वनन्वे शब्दाना
निरूपेणैव । एवमन्यत्रवृत्तीनात्वादिच्छावगत प्रवतत्रस्तुमवशिना शब्देभ्य
व्यतिरेकव्यतिरेकसमन् । यथान्यास यस्य तथा गतेनाभ्यासस्तथा विकल्प-
प्रयोगेरे विकल्पेनास्त्वैव हेतवः । एतेनान्यत्राप्य शानुमल्लान विकल्पस्य कारणा-
नन्वित्येव । एतदुदाहरणं शब्दाना वाक्येवर्थेषु तेषुप्रवृत्तिचिन्ता व्यतिरेके पाठ्यादय
व्यतिरेकं नैव तत्रापि वाक्येनान्वृत्तादिनि शब्दवद्वयं वस्तुव्यवस्थान । व्यति-
रेकव्यतिरेकव्यतिरेकसमन् । गतिरन्वित्येव एतन्वे पाठी वस्तुन सामान्य व्यति-
रेकव्यतिरेकसमन् । एतदुदाहरणं शब्दानात्वादिच्छावगतप्रतिरेकव्यवस्थानमेव हेतवः ।

कृत एतत् । तथा व्यवहारायोगात् ॥

न हि धर्मधर्मिणो भेदे तद् रूपत्वे च शब्दाना यथावस्तु प्रवृत्तौ सामान्य-
तत्सम्बन्धसामानाधिकरण्य^१विशेषविशेष्यभावा युज्यन्त इति वक्ष्याम ।^२
यस्य शब्दप्रवृत्तिभेद सर्वत्र वस्तुकृत एवेष्ट । तस्य—

दाराः पररागरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थिते ।

खस्य स्वभावः खत्व चेत्यत्र वा किं निबन्धन ॥६९॥

यदा^३ एकस्या अपि स्त्रिय दारा एकस्या अपि बालुकाया सिकता इति ध्यव-

441b

योगादिति । व्यवहारविषययोधमधर्मिणोर्वन्तवे व्यतिरेके । धर्माणा न परस्पर
परस्परमार्थतो भेदे सामान्यादिव्यवहारायोगात् ।

एतदेवाहणकवाक्य न हीत्यादिना व्याचष्टे । व्यवहारविषययोधर्मधर्मिणो-
पस्तुत्वे परस्पर^४ तत्त्वमन्तव्य चान्युपगन्तव्य वस्तुतः प्रतारान्तरभावादिनि 671
द्वयमूपन्यस्त । भेदे तत्त्वरूपत्वे चेति पक्षद्वयेपि दोषोद्भावनार्थमन्यथा परेषु व्यति-
रेकयन्तुभेदादिति भेदपक्षेऽवर्तम्व्यते तत्त्वपक्षोपन्यासो न पाररूपानुसंधे र्नात् ।
तत्सम्बन्ध इति सामान्यतानो सम्बन्ध । शब्दानाम्वा यथावस्तु प्रवृत्ताभ्यां
गम्यमानाया सामान्यादयो यु^५ज्यन्ते । एतच्चान्तरमेव वक्ष्याम । वस्तुत्व
मिति वस्तुनामतावत्त्वादेव शब्दप्रवृत्तिभेदमकवचनद्वयपक्षयोः प्रवृत्तौ
भेद । दारा शब्दो नित्यवद्वचनान्न तुल्यत्वात्प्रवृत्तये । यथा पररागरीत्यादौ-
दारा इति शब्दरताया भेदव्यवस्थिते । पररागरीति दारापररागरीत्यादौ-
भिधानादभेदव्यवस्थिते विना निबन्धन (1) दाह्य^६ रस इति च । आदिपक्षमिति च
प्रानादभावेत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थिते । तस्य स्वभाव एव चेति एतन्न स्वभाव
इत्यत्र व्यतिरेकपक्षे वा किञ्चिदन्यथा । अत्र तत्त्वमिदमनाकन इति तत्र तत्र
स्वभाव इत्यस्य पाठस्य स्वत्वमिदमिति तद्व्यतिरेकपक्षे वा किञ्चिदन्यथा । न
हि स्वभाव इत्यस्मिन्पक्षे भावपक्षे इति तत्र भावपक्षे । न न तद्व्यतिरेकपक्षे तत्र
विज्ञित् प्रयोक्तव्यस्य च तस्य व्यतिरेकपक्षे वा ।

अत्रो दानिजागन्त्या सदा व्यवहारा यथा ता नृप्यान्तरव्यवहार इ-
त्युक्तमिति ।

अप्येवमथा यत्तत्त्वे । तस्य स्वभाव इति तद्व्यतिरेके विज्ञितव्यम् । यथा
स्वत्वमिति व्यतिरेकपक्षे इत्युक्तमिति ।

१. ६९. १. १. १. १.

कृत एतत् । तथा व्यवहारायोगात् ॥

न हि धर्मधर्मिणो भेदे तद् रूपत्वे च शब्दाना यथावस्तु प्रवृत्ती नामान्य-
तत्सम्बन्धनामानाधिकरण्य^१ विशेषविशेष्यभावा युज्यन्त इति वक्ष्याम ।^२
यस्य शब्दप्रवृत्तिभेद सर्वत्र वस्तुकृत एवेष्ट । तस्य—

दाराः षण्णगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः ।

खस्य स्वभावः खत्व चेत्यत्र वा कि निबन्धन ॥६९॥

यदा^१ एकस्या अपि स्त्रिय दारा एकस्या अपि बालुकाया सिकता इति घ्व-

योगादिति । व्यवहारविषययोधमधर्मिणोर्वाम्भवे व्यतिरेके । धर्माणा च परस्पर
परस्परमार्थतो भेदे सामान्यादिव्यवहारायोगात् ।

एतदेदादृष्टकवाक्य न हीत्यादिना व्यानष्टे । व्यवहारविषययोधमधर्मिणो-
र्पंस्तुत्वे परस्पर^२ तत्त्वमन्यत्व दाम्भ्युपगन्तव्य वस्तुन प्रवारान्तगभावादिति (60)
द्वयमप्यस्त । भेदे तत्स्वरूपत्वे चेति पदद्वयेपि दोषोद्भाषनार्थमन्यथा परेण व्यति-
रेकपन्तुभेदादिति भेदपक्षेऽवर्णयते तत्त्वपक्षोपन्यासो न प्रकरणानुरूप स्यात् ।
तत्सम्बन्ध इति सामान्यतन्त्रो सम्बन्ध । शब्दानाम्वा यथावस्तु प्रवृत्तापन्त्य-
गम्यमानाया सामान्यादयो यु^३ज्यन्ते । एतच्चान्तरमेव वक्ष्याम । वस्तुहृत्
मिति वस्तुनामत्रानेवत्पादिव शब्दप्रवृत्तिभेदमप्यवगतवृत्तनादीना प्रवृत्ति-
भेद । दारा शब्दो नित्यवृत्तव्यवगत पुत्रित्वा^४रूपोपपत्ते । यदा यदास्त्रीविषयो
दारा इति शब्दस्तथा भेदव्यवस्थिते । षण्णगरीनि दहनात्मनगराणामेवचनेना-
भिधानादभेदव्यवस्थिते विनिबन्धन (1) दाय्ये नैव किञ्चित् । आदिगच्छामिताना
प्रासादमातेत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थिते । खस्य स्वभाव खत्व चेति खस्य स्वभाव
इत्यत्र व्यतिरेकपक्षया विनिबन्धन । अथ तत्त्वमित्यनेनोक्तेन हि यदि अन्य
स्वभाव इत्यस्य सापत्य सन्तमित्रीमन्त्रि^५द्विभेदवीच्येकप्यत्र तन्नाम्न । न
हि स्वभाव इत्यस्मिन्ना^६र्थाभासप्रत्यय विनिर्हि भासा^७ । न च तात्त्विकप्रवृत्त
विनिर्त् प्रयोगान्तरव्यवहारेण व्यतिरेकप्रवृत्तगत् ।

अपि^८ द्विजातसाम्या सदा व्यवहारा व्याप्य इति वृत्तप्रवृत्तार्थ इव-
मुक्तमिति ।

अन्वेषणा व्यतिरेके । खस्य स्वभाव इति व्यतिरेके विनिबन्धन । यदा
तत्त्वमिति व्यतिरेकविधानो भेदव्यवस्था विनिबन्धनमिति ।

न सयोग । प्रासाद स्वयमेव सयोगस्वभाव परेषामयोगाच्च । तत्र एव संत-
 ६भाव, तत्सयोगेन पुरुषैश्च विदिष्टा नत्ता हि नगरमिति चेत्, किमस्या
 निरतिशयाया^१ विशेषणम् । सत्तायाश्चैकत्वात् । नगरबहुत्वेऽपि नगराणीति
 बहुवचन^६ न स्यात् । द्वयस्य परस्परसहितेति चेत् । अनुपकार्योपकारयो^७ क

वस्तुत्व नगरस्यासिद्ध मयो^८गम्य गुणपदार्थत्वादित्यत आह । न सयोग इत्यादि ।
 न सयोगस्वभावन्नगर । तथा काण्ठेष्टकादीनाम्निजातीयानां कार्यद्रव्यानाम्भ्यान्
 प्रासादोपि न द्रव्यात्मक किन्तु सयोगस्वभाव इष्यते (१) मयोगश्च गुणो निर्गुणश्च
 गुणा इति कुत प्रासादस्य मयोगो येन तन्मयोगात्मक नगर म्प्राह ।

एतदेवाह । प्रासादस्येत्यादि । परेणेत्यादिपरेषामयोगाच्च - नयोगो
 नगर । चकारेणान्नरनिदिष्टात् प्रासादादीनां निदिष्टात्प्रासादादीनां च
 मयोगो नगरमित्येतत् समुच्चीयते । तदेव प्रासादादीनामुभयथा नयोगात्प्रासाद ।
 नगरस्य मयोगस्वभावता निररता ।

प्रासादादीनां या मर्यादा तदात्मक नगरम्भविपतीति अजात । तत्र एव
 सत्याभाव इति । यन्मात् मयोगात्मकप्रासादस्य एव सत्याभाव एव सत्या
 सत्याया अभावो निर्गुणत्वाद् गुणात्ता । न तापि हि सत्यात्प्रासाद । न सत्या
 मयोगश्च तत्सयोग । प्रासादात्मक सयोग इत्यतः । तत्सयोगेन पुरुषैश्च विदिष्टा
 या सत्ता ना नगरमिति चेत् । किमस्या सत्ताया एकत्वात्प्रासादादीनां निर-
 शयाया विशेषण । न हि प्रासादपुरसादपदवता विदिष्टात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासाद-
 स्यात् । तन्मात् सत्ता निर्दिशयति । तस्या नगरस्येति चेत् नगरस्येति सत्यात्प्रासाद-
 प्रासाद । सत्तायाश्चैकत्वात्प्रासाद । प्रासादगुणवत्त्वेति चेत् नगरस्येति । नगरबहुत्वेऽपि
 नगरस्येति सत्यात्प्रासादप्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां
 तारे प्रासादे नगरस्येति चेत् नगरस्येति । द्वयस्य परस्परसहितेति चेत् नगरस्येति
 ना परस्परसहितेति चेत् नगरस्येति चेत् । एतत्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां
 प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां
 परे सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां

नगरस्येति । अनुपकार्योपकारयो^७ क सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां
 सत्यात्प्रासादादीनां (१) सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां
 सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां सत्यात्प्रासादादीनां

 १०० १०० १००
 १०० १०० १००

न संयोग । प्रासाद स्वयमेव संयोगत्वभाव परेणासंयोगाच्च । तत्र एव संयोग-
 'भाव', तत्संयोगेन पुरुषैश्च विशिष्टा सत्ता हि नगरमिति चेत्, किमन्या
 निरतिशयाया' विशेषणम् । सत्तायाश्चैकत्वात् । नगरबहुत्वेऽपि नगराणीति
 बहुवचन^६ न स्यात् । इयस्य परस्परनहितेति चेत् । अनुपकारोपकारयो 'क

वस्तुत्व नगरस्यासिद्ध नयोभिस्य गुणपदार्थत्वादित्यत आह । न संयोग उच्यते ।
 न संयोगस्वभावन्नगर । तथा काण्डेष्टकादीनाम्विजातीयाना वायंद्रव्याना म्भा
 प्रासादोपि न द्रव्यात्मक किन्तु संयोगत्वभाव इष्यते (१) संयोगश्च गुणो निर्गुण-
 गुणा इति कुत्र प्रासादस्य संयोगो येन तत्संयोगात्मक नान स्यात् ।

एतदेवाह । प्रासादस्येत्यादि । परेषु त्वर्थान्तरेणासंयोगाच्च न संयोगो
 नगर । चकारेणानन्तनिदिष्टात् प्रासादादीना निर्गुणत्वान्मयोत्पत्त्या न
 संयोगो नगरमित्येतत् समुच्यते । तदेव प्रासादादीनामुभयत्र संयोगात्संयोगो
 नगरस्य संयोगत्वभावेति निरुक्ता ।

प्रासादादीना या मर्यादात्मात्मक नगरमभिधायतीति नगर । तत्र एव
 सत्याभाव उच्यते । यस्मात् संयोगात्मकप्रासादगत एव नगरात्संयोगात्
 नगराया अभावो निर्गुणत्वाद् गुणाना । न सति हि गुणत्वभावात् । न संयोग-
 संयोगश्च तत्संयोग । प्रासादात्संयोगो उच्यते । तत्संयोगेन पुरुषैश्च
 या सत्ता ना नगरमिति चेत् । किमन्या सत्ताया एवद्वयमित्यादि न संयोग-
 तायाया विशेषणम् । न हि प्रासादपुरुषादय एव सत्ता । सत्तायाया अभावो
 त्वात् । यस्मात् सत्ता निरविशेषा । यस्या नगरस्येति न नगरात्संयोगात्
 प्राय । सत्तायाश्चैकत्वादिति । प्रासादपुरुषादय एव सत्ता सत्तायाया । नगरबहुत्वेऽपि
 नगरस्यसंयोगात्संयोगो प्रासादादीनामुभयत्र संयोगात्संयोगो न संयोगो
 नगरे प्राये नगरस्य संयोगो उच्यते । इत्यतः हि प्रासादात्संयोगात्संयोगात्
 ना परस्परनहितेति न नगरमिति चेत् । न संयोगो नगरस्य संयोगात्
 प्रासादादीना । न संयोगो नगरस्य संयोगो प्रासादादीना । न संयोगो नगरस्य
 परे संयोगो ।

हारनिबन्धन^१ येन एवभूतस्य बहुत्वं कथं भवति, शक्तिभेदादिति चेत्। सर्वत्र एकवचनविलोपः^२ नानाशक्तित्वात्। (एव) यत्नश्च व्यर्थं स्यात्। वस्त्वभेदाद् अन्यत्र एकवचनमिति चेत्। इ^२हापि स्यात्। तस्माद् अयं नियमो निर्वस्तुक् क्रियमाणः शब्दप्रयोगे^३ इच्छास्वातन्त्र्यं स्यापयति। पण्णगरीति कथं^३ बहुषु एकवचनं स्यात्। न हि नगराण्येव किञ्चित्। कुतस्तेषां समाहार एव। प्रासादपुरपादीना विजातीया^४ना अनारम्भात्। तेषां समस्तानां विश्लिष्टानां द्रव्य^५ असंयोगाच्च।

यदेत्यादिना व्याचष्टे^४। यदा यस्मिन् काले। यच्छब्दमन्ये पठन्ति यस्मादित्यर्थः। येनैवम्भवतीति दारा इत्यादि बहुवचनम्भवति। एकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोतीति भावः। एकस्या अपि स्त्रिय सिकताना च बहुव्यं शक्तयस्ततः शक्तिभेदो बहुवचनकारणमिति। सर्वत्रेति यत्राप्येकवचनमिष्टम्बुक्ष इत्यादौ। एकशक्तेरर्थस्याभावात्। सर्वस्य ना^५ना शक्तित्वात्। एवं सत्येकस्मिन्नेकवचन^५-मित्ययं यत्नश्च व्यर्थं स्यात्। सत्यपि शक्तिभेदे वस्त्वभेदात्। शक्त्याश्रयस्याभेदात्। अन्यत्रैकवचनविषयेषु वृक्ष पट इत्यादावेकवचनमिति चेत्। इहापि दारादावेकवचनमेकस्या स्त्रिया वस्त्वभेदात्। यत एव न वस्त्वशक्त्याश्रयो वा शब्दप्रवृत्तिभेदः। तस्मादयं श^५ब्दप्रवृत्तिनियमो निर्वस्तुको वाह्यवस्त्वनाश्रय क्रियमाणः पुरुषेच्छायाः स्वातन्त्र्यं शब्दप्रयोगे स्यापयति।

पण्णा नगराणां समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा। एकोस्ति तत एकवचनमिति चेदाह। न हि नगराण्येव किञ्चिदिति नगरावयविद्रव्यस्यानभ्युपगमात् कुतस्तेषां नगराणां समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा^७ यत एवमभिधीयेत क्रियागुणयोर्द्रव्याश्रितत्वात्। किं पुनर्द्रव्यमित्याह। प्रासादेत्यादि। गृहादिसमुदायो नगरः। विजातीयानां च प्रासादीदान् द्रव्यारम्भानभ्युपगमात् कुतस्तत्समुदाय प्रासादादिसमुदायो नगरं द्रव्यं स्यात्। यावता प्रासादतोरणपुरपादीनां समुदायो नगरमिष्यते। तेषां प्रासादादीनां समस्तानां सयोगाच्च कारणान्^१गरन्द्रव्यं। सयोगसहायानां द्रव्याणां द्रव्यारम्भकत्वमिष्यते। न प्रासादपुरुषकुड्यादीनां विश्लिष्टानां सयोगोस्ति। येन प्रासादादिजन्यं नगरन्द्रव्यं स्यात्।

स्यान्मत (१) यद्यपि साकल्येन प्रासादादीनां नास्ति सयोगस्तथापि येषां तावत् प्रासादपुरपादीनां परस्परं सयोगस्तत्सयोगात्मकं नगरम्भविष्यत्येवमपि

^१ Hdogs-par^२ Nams-pa-yin-te^३ Ji-ltar^४ Spyī-lta-zig-rjas pa la yin te^५ Pānini 1 4 22

न सयोगः । प्राप्ताद स्वयमेव सयोगस्वभाव परेणासयोगाच्च । तत्र एव मंत्रा-
 भावः, तत्सयोगेन पुरुषैश्च विनिष्ठा सत्ता हि नगरमिति चेत्, किमन्या
 निरतिशयाया^१ विशेषणम् । सत्तायादर्थकत्वात् । नगरवदृष्टेऽपि नगराणीति
 बहुवचन^२ न स्यात् । द्वयस्य परस्परनहिततेति चेत् । अनुपवादोपकारयो र्द

वस्तुत्व नगरस्यामिदं नयोऽस्य गुणपरार्थत्वादित्यत्र आह । न नयोग इत्यादि ।
 न सयोगस्वभावन्नगर । तथा वाण्डेष्टकादीनाम्विजातीयानां गर्भद्रव्यगन्तव्यत्वात्
 प्राप्तादोपि न द्रव्यगतकं किन्तु सयोगस्वभाव एवने (१) नयोगश्च गुणो निर्गुणश्च
 गुणा इति कृतं प्राप्तादस्य सयोगो येन तत्सयोगात्मना नगर इति ।

एतदेवाह । प्राप्तादस्येत्यादि । परेषो^३त्यर्थान्तरेणासयोगान्न न नयोऽस्य
 नगर । चकारेणानन्तं विनिष्ठात् प्राप्तादादीनां विनिष्ठात्तामस्येत्यादि ।
 नयोगो नगरमित्येतत् नमुच्यीयते । तदेव प्राप्तादादीनामभूयसा नयोगान्तात् ।
 नगरस्य नयोगस्वभावता निरसता ।

प्राप्तादादीनां या सत्या तदात्मकं नगरमभिव्यङ्गीति शक्यत् । तत्र एव
 सत्याभाव इति । यस्मात् नयोऽस्योत्पत्त्यात्प्राप्तादादीनां एव प्राप्तादादीनां
 सत्तायाः भावो निर्गुणत्वात् गुणतात् । सयोगश्च हि गुणस्वभावः । न नयोग
 नयोगश्च तत्सयोगः । प्राप्तादादीनां सयोगः । तत्सयोगेन पुरुषैश्च विनिष्ठा
 या सत्ता न नगरमिति चेत् । किमन्या सत्ताया एवत्वात्प्राप्तादादीनां विनिष्ठा
 शयाया विशेषणम् । न हि प्राप्तादादीनां स्वभावः । तस्यैव । प्राप्तादादीनां
 त्वात् । यस्मात् सत्ता विनिष्ठा । तस्या नगरदे इति नगरात् प्राप्तादादीनां
 प्राद । सत्तायादर्थकत्वादिनि । प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां
 नगरात्प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां
 नगरे प्राप्ते नगरवत्त्वं तत्र स्यात् । तस्यैव । प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां
 या परस्परनहितता एव नगरमिति चेत् । प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां
 प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां प्राप्तादादीनां
 परे नये ।

५
 ६
 ७
 ८
 ९

हारनिबन्धन^१ येन एवभूतस्य बहुत्व कथं भवति, शक्तिभेदादिति चेत्। सर्वत्र एकवचनविलोपः^२ नानाशक्तित्वात्। (एव) यत्नश्च व्यर्थं स्यात्। वस्त्वभेदाद् अन्यत्र एकवचनमिति चेत्। इ^३हापि स्यात्। तस्माद् अयं नियमो निर्वस्तुक क्रियमाणः शब्दप्रयोगे^३ इच्छास्वातन्त्र्य रथापयति। षण्णगरीति कथं^३ बहुषु एकवचनं स्यात्। न हि नगराण्येव किञ्चित्। कुतस्तेषां समाहार एव। प्रासादपुरुपादीनां विजातीया^४ना अनारम्भात्। तेषां समस्तानां विश्लिष्टानां द्रव्यं^५ असंयोगाच्च।

यदेत्यादिना व्याचष्टे^४। यदा यस्मिन् काले। यच्छब्दमन्ये पठन्ति यस्मादित्यर्थं। येनैवम्भवतीति दारा इत्यादि बहुवचनम्भवति। एकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोतीति भावः। एकस्या अपि स्त्रिय सिकताना च बहुव्य शक्तयस्ततः शक्तिभेदो बहुवचनकारणमिति। सर्वत्रेति यत्राप्येकवचनमिष्टम्बुक्ष इत्यादौ। एकशक्तेरर्थस्याभावात्। सर्वस्य ना^५ना शक्तित्वात्। एव सत्येकस्मिन्नेकवचनमित्ययं यत्नश्च व्यर्थं स्यात्। सत्यपि शक्तिभेदे वस्त्वभेदात्। शक्त्याश्रयस्याभेदात्। अन्यत्रैकवचनविपर्यये वृक्ष पट इत्यादावेकवचनमिति चेत्। इहापि दारादावेकवचनमेकस्या स्त्रिया वस्त्वभेदात्। यत एव न वस्त्वशक्त्याश्रयो वा शब्दप्रवृत्तिभेदः। तस्मादयं शब्दप्रवृत्तिनियमो निर्वस्तुको वाह्यवस्त्वनाश्रय क्रियमाणः पुरुषेच्छायाः स्वातन्त्र्यं शब्दप्रयोगे रथापयति।

षण्णा नगराणां समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा। एकोस्ति तत एकवचनमिति चेदाह। न हि नगराण्येव किञ्चिदिति नगरावयविद्रव्यस्यानभ्युपगमात् कुतस्तेषां नगराणां समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा^७ यत एवमभिधीयेत क्रियागुणयोर्द्रव्याश्रितत्वात्। किं पुनर्द्रव्यमित्याह। प्रासादेत्यादि। गृहादिसमुदायो नगरः। विजातीयानां च प्रासादीदानां द्रव्यारम्भानभ्युपगमात् कुतस्तत्समुदाय प्रासादादिसमुदायो नगरं द्रव्यं स्यात्। यावता प्रासादतोरणपुरुपादीनां समुदायो नगरमिष्यते। तेषां प्रासादादीनां समस्तानामसंयोगाच्च कारणान्नगरन्द्रव्यं। संयोगसहायानां द्रव्याणां द्रव्यारम्भकत्वमिष्यते। न प्रासादपुरुषकुड्यादीनां विश्लिष्टानां संयोगोस्ति। येन प्रासादादिजन्यं नगरन्द्रव्यं स्यात्।

स्यान्मत (१) यद्यपि साकल्येन प्रासादादीनां नास्ति संयोगस्तथापि येषां तावत् प्रासादपुरुपादीनां परस्पर संयोगस्तत्संयोगात्मकं नगरम्भविष्यत्येवमपि

^१ Hdogs-par

^२ Nams-pa-yin-te

^३ Ji-ltar

^४ Sphyi-lta-zig-rjas pa la yin te

^५ Pānini I 4 22

पट्टी च न स्यात्, न तत्र नामान्वयम् । नापि विभुत्वादयो गुणा
पथोच्यते । अर्थान्तरस्य तत्त्वभाष्यत्वायोगात् । तेषां च निम्बभावत्वं
प्राग्भात् । तस्यापि अर्थान्तरस्यभावत्विति चेत् अनिप्रसंग स्यात् । तथाऽपि
अप्रतिपत्ति ।

एव षण्णा पदार्थानां षट्पदार्थवर्गादित्यपि वाच्यम् । न हि तत्र नामान्वय

न स्यात् कनिनोत्पत्तिरित्यध्याहार । अन्यस्य स्वभाव इति पट्टी न स्वप्रतिनि । न
ति गन्तव्यतास्याद् अर्थान्तरस्य स्वभावोक्ति भावो न । यो गन्तव्यः सति
षट्पदार्थान्वयस्य वा निवृत्त्यस्य प्रात् । यत्र नाम नामान्वयस्य वा निवृत्त्यस्य
निवृत्त्यनिति चेत् । न तत्रेति चेत् । परामर्शस्यैव स्वभाव इति चेत् ।
(1) यत्पि परत द्रव्यत्व चाज्ञानमिति । यत्पि न तत् स्वभाव इति चेत् । परत
साध्यापत्वात् । नापि परतद्वयत्वे नास्ति नामान्वयस्य भावः ।
एव (2) तद्वत्प्रत्ययान्तापत्वात् । यानुस्मरणस्यैव स्वभाव इति चेत् । परत
प्राग्भात् । नापि विभुत्वादयो गुणा इति । यत्र अर्थान्तरस्य स्वभाव इति चेत् ।
पथोच्यते इति स्वभाव स्वभाव इति । इति तदर्थान्तरस्य स्वभाव इति चेत् ।
त्वाद्योगात् परतद्वयभावात्प्राग्भात् । न तत्रेति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् ।
सति च विभुत्वात् प्राग्भात् । तथा तेषां च विभुत्वात् प्राग्भात् ।
निम्बभावत्वात्प्राग्भात् । तथा हि परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव
प्राग्भात् इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् ।
स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् ।
चेत् । तद्वत्पि तत्रेति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव
अविप्रत्यय इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् ।
भावो न तत्रेति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् ।
सत्यात् तत्रेति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् ।
भावो न तत्रेति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् ।
तद्वत्पि तत्रेति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् । परतद्वयत्वे स्वभाव इति चेत् ।

एव षण्णा पदार्थानां षट्पदार्थवर्गादित्यपि वाच्यम् । न हि तत्र नामान्वय

न स्यात् कनिनोत्पत्तिरित्यध्याहार । अन्यस्य स्वभाव इति पट्टी न स्वप्रतिनि । न

+42a सहायीभाव' । पुरुषसयोगसत्तानां बहुत्वात् कथं नगरमिति⁷ एकवचन स्यात् । तथाभूतानां क्वचिदर्थे ऽभिन्ना शक्ति सा निमित्तमिति चेत् । न । शक्तेर्वस्तुत्वरूपाव्यतिरेकात्¹ ।

अथ¹ व्यतिरिक्ताया अपि अनुपकारोऽपारतत्र्यात् । शक्तेरुपकारे वा शक्त्युपकारिण्या शक्तेरपि व्यतिरेकेऽनवस्थानात् अप्रतिपत्तिः² । तदव्यतिरेके वा आद्याया प्रसंग इति यत्किञ्चिदेतत्³ । खस्य स्वभाव खत्वमिति व्यतिरेकाश्रया

लक्षणञ्च । न तावत्पूर्वं सत्ताया अनाद्येयातिशयत्वान् । नापि द्वितीयो यस्माद् यथा सत्ता केवला नगरवृद्धिजनन प्रत्यसमर्था तथा प्रासादादिमहितापि नामर्थ्ये वा केवलापि जनयेत् । यदि च द्वयस्य परस्पर¹महिता नगर । नदकमपि नगरमनेकात्मक प्रामादाद्यात्मकत्वात् । ततः पुरुषसयोगसत्तानाम्बहुत्वान् । नगरमित्येकवचन स्यात् । मयोगशब्देन प्रासादात्मक संयोग उक्त । तथाभूतानामिति परस्परमहितानां पुरुषसयोगसत्तानां क्वचिदर्थे इति नगरमिति विज्ञाने । शब्दे च निष्पाद्ये । अभिन्नैका शक्तिरस्ति ।² सेत्यभिन्ना शक्तिर्निमित्तमेकवचनम्येति चेत् । न । किं कारण (1) शक्तेर्वस्तु स्वरूपाव्यतिरेकात् । पुरुषादिभ्यो वस्तुत्पेभ्योऽव्यतिरेकात् । तद्वदेवानेकत्वमिति कुतस्तदाश्रयमेकवचन । वस्तुस्वरूपाद् व्यतिरेके वा शक्तेरभ्युपगमने पुरुषसयोगसत्ताभिरनुपकार्यस्य शक्तिरूपस्य पुरुषादिपारतन्व्यत्वं स्यात् । ततश्च पुरुषादी³ना शक्तिरिति सम्बन्धो न स्यादिति भावः ।

अथ व्यतिरिक्ताया अपि शक्तेः पुरुषादिपारतन्व्यनिवृत्त्यर्थं पुष्पादिकृत उपकार इष्यते । तदा शक्तेरुपकारे वा पुरुषादिकृते इष्यमाणे । यथा शक्त्या पुरुषादयः प्रथम शक्तिमुपकुर्वन्ते । तस्याः प्रथमशक्त्युपकारिण्या अपि शक्तेः शक्तेर्व्यतिरेकेनवस्था स्यादव्यतिरेके वा । आद्यायाम¹प्येकवचननिबन्धनत्वेनेष्टाया शक्ताव्यतिरेकप्रसंगः । अव्यतिरेके च वस्तुवदेव ब्राह्मणमिति तदवस्थो बहुषु बहुवचन² प्रसंग इति यत्किञ्चिदेतत् (1) शक्तिपरिकल्पने खस्य स्वभाव इति व्यतिरेकाश्रया पठ्ठी न स्यात् । पठ्ठीकारणत्वाद् भावप्रत्ययोप्युपचारात् पठ्ठीशब्देनोक्तः । तेनायमपगोर्षं खत्वमिति व्यतिरेका³श्रया नद्विनोत्पत्तिर्न स्यादिति खस्य स्वभाव खत्वमित्यनया व्युत्पत्त्या भावप्रत्ययस्योत्पत्तेर्व्यतिरेकाश्रयत्वः ।

अथवा यथायोग सम्बन्धो ग्रन्थच्छब्दश्च नाय (1) खत्वमिति व्यतिरेकाश्रया

¹ Bam-po-gsum-pa = तृतीयमाल्लिकम्

² De-ni-gyi-ro

³ Rto-gs-pa-med.

⁴ Pāṇini 1 4 21

पष्ठी च न स्यात्, न तत्र सामान्यम् । नापि विभुत्वादयो गुणा तथोच्यते । अर्थान्तरस्य तत्त्वभाव^१त्वायोगात् । तेषां च नि स्वभावत्व-पक्षगात् । तस्यापि अर्थान्तरस्वभावत्वमिति चेत् अतिप्रसंगः स्यात् । तथाऽपि अप्रतिपत्तिः ।

एव षष्ठा पदार्थानां षट्पदार्थवर्गादिव्वि^१पि वाच्या । न हि तत्र सामान्य

न स्यात् तद्विहितोत्तरित्यध्याहारः । स्वस्य स्वभाव इति पष्ठी न स्यादिति । न हि स्वस्वत्वाच्चाद् अर्थादन्य स्वभावोस्ति भावो वा । यो यथाऋ^१म व्यतिरेक-पष्ठ्यास्तद्विहितस्य वा निबन्धनं स्यात् । खत्व नाम सामान्यमस्ति तद्व्यतिरेक-निबन्धनमिति चेदाह । न तत्रेत्यादि । एकात्मकत्वात् खन्य नास्मिन् खत्वसामान्य (1) यद्यपि सत्त्व द्रव्यत्व चाकाशेऽस्ति । तथापि न तत् रास्य स्वभावः । घटादि-साधारणत्वात् । नापि सत्त्वद्रव्यत्वे खत्वमित्यत्र भावप्रत्ययस्य निबन्धनः । तयोः शु (?) शब्द^१प्रत्ययाकारणत्वात् । स्वानुरूपज्ञानाभिधाननिबन्धनस्वभावप्रत्ययस्य 61b कारणमिष्टं । नापि विभुत्वादयो गुणा इति । आदिगद्वादेकत्वपरत्वादिपरिग्रहः । तथोच्यते इति स्वस्य स्वभाव इति । द्रव्यादर्थान्तरस्य विभुत्वादेर्गुणस्य तत्त्वभाव-त्वायोगाद् आकाशस्वभावत्वायोगात् । न ह्यर्थान्तरमर्थान्तरस्य स्वभावो यन्न । यदि च विभुत्वादय आकाश^१स्वभावाः । तदा तेषां च विभुत्वादीनामागतस्वभावत्वे नि स्वभावत्वप्रसंगात् । तथा हि यस्तेषां गुणस्वभावः सत्यात्कारमेव जातः न चापरस्वभावोऽस्तीति नि स्वभावात्ता स्यात् । तेषां च नि स्वभावत्वे आकाशस्य व्यतिरिक्त स्वभावो न स्यादिति भावः । विभुत्वादेरर्थान्तरस्वभावत्वमिति चेदाह । तस्यापीत्यादि । तस्येति विभुत्वादेरर्थान्तर स्वभा^१वोऽन्येति विग्रहः । अतिप्रसंग इति यत्तदर्थान्तर विभुत्वादे स्वभावत्वेनेष्टन्नस्याप्यर्थान्तरस्व-भावत्वेन भावः । अन्यथा तस्यापि विभुत्वादेर्यतिरेकात् तद्देव नि स्वभावता स्यात् । तथा चापरापरस्वभावपरिमाणेनान्यन्धानादौ तस्यापि प्रतिष्ठितस्व-भावस्याभावात् । आद्यस्यागतस्वभावस्याप्रतिपत्तिस्तत्रैव न एव व्यतिरेकानां^१ इत्यभिप्रायः ।

एव "द्रव्यगुणमन्तान्तरविशेषसमपायानां षष्ठा पदार्थानां वर्गः । आदि-शब्दात् प्रानापरभावेत्यादौ वाच्या ।

इयमनति व्यतिरेके पष्ठीति । न हि तत्र षट्पदार्थेषु सामान्यं सम्भवति ।

संख्या सयोगो वा सम्भवति ।

कथमिदानी भेदाभावे खस्य स्वभाव इति न पुन खमित्येव । खस्य अर्यान्तर-साधारणरूपापरामर्शेन खमिति^५ शब्दप्रवृत्तिनिबन्धन रूपं, तथा जिज्ञासाया एव-मुच्यते । न तु सर्वव्यावृत्तरूपानाभिधानात् ।

न तदेव रूपं बुद्धौ समर्प्यते । अतीन्द्रियत्वप्रसगात् । केवल अयमेवमभिप्राय शब्देन श्रोतरि विकल्पप्रतिबिम्बवाध्यस्त अससृष्टतत्त्वभाव अपर्ययति ।

यद्वर्गशब्देनोच्यते । द्रव्यगुणकर्मस्वेव सामान्याभ्युपगमात् । तथा सख्या संयोगो वा न सम्भवति तयोर्गुणपदार्थत्वेन द्र^४व्य एव भावात् ।

कथमित्यादि पर । इदानीमित्यर्थान्तरस्वभावानभ्युपगमे खशब्दवाच्यस्य भावशब्दवाच्यस्य चार्थस्यासत्यनिश्चये कथं स्वभाव इति भेदेन निर्देश । न पुन खमित्येव । भेदनिबन्धाभावादभेदेनैव निर्देशो न्याय्य इत्यर्थं ।

खस्येत्यादिना परिहरति । खस्येति खशब्दवाच्यस्यार्थस्यान्तरस्येति पृथि-^५व्यादेर्यत्साधारण रूपमनुपात्तविशेषान्तरस्यापरामर्शेन । त्यागेन । खशब्द-प्रवृत्तिनिबन्धन रूपमन्यद्रव्यासाधारण तथा जिज्ञासाया अत्रार्थान्तरासर्गि '... मेवमुच्यते खस्य स्वभाव इति । तथा खत्वमिति । यथा गम्येत खस्याय स्वभावो नान्यस्येति ।

अनेन भेदान्तरप्रतिक्षेपेणैकव्यावृत्तरूपानभिधानादन्यदेव व्यतिरेकाभिधाननिमित्त^६मुक्त । तेन घटस्याभाव इत्यादिव्यपदेश सिद्धो भवति ।

अन्ये पुनराहु । खस्य स्वभाव प्रतिपादयन् स्वभावशब्दो स्वभावव्यावृत्ति-मात्रेण प्रतिपादयति न^७तु स्वभावान्तराप्रतिक्षेपेण । खशब्दस्तु तमेव रूपान्तरा-प्रतिक्षेपेण । तत स्वभावान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणेन भेदलेशेन खस्याय स्वभाव
62 a ख (त्व)मि^७ति भेदेन निर्दिश्यत इति तदेतन्नातिश्लिष्ट भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिपत्ते ।

अर्यान्तरसाधारणरूपापरामर्शेन खशब्दप्रवृत्तिनिबन्धन रूपमेवमुच्यत इति ब्रुवता स्वलक्षणमेव वाच्यमुक्तमिति मत्वा परो ब्रूते इत्यादि । न तु सर्वं इत्यादि ।

नेत्यादि सिद्धान्तवादी । यत् सर्वस्माद् व्यावृत्त स्वलक्षणात्मकन्तदेव रूपं शब्दोत्थाया बुद्धौ शब्दं समर्प्यते । नेति सम्बन्ध । कस्मा^८त् तस्य स्वलक्षणस्येन्द्रिय-बुद्धाविव । शब्दे विज्ञाने प्रत्यवभासने सत्यमतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षत्वप्रस-ङ्गात् । किन्तर्हि शब्देन क्रियत इति चेदाह । केवलमित्यादि । अयमिति प्रतिपादक । दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायविप्रलब्धस्तथाभूतमसाधारणमर्थं प्रत्याययिष्यामीत्ये-वमभिप्राय शब्देन करणभूतेन श्रोतरि यो विकल्पस्तस्य प्रतिबिम्बवाह्य^९तयाऽध्य-

यदाह (1) "अदृष्टार्थे हि" अर्थविकल्पमात्र" इति ।

442b

नैव प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यां स्वलक्षण प्रतिपन्न प्रतिपादित वा भवति । स्वर्गादिश्ववर्णोऽपि तदनुभविनामिव¹ प्रतिभासाभेदः । तस्मादय अप्रतिपद्यमानोऽपि भावस्वभावस्तथाभूत एव विकल्पप्रतिबिम्बे तदध्यवसायी सन्तुष्यति । तथाभूतत्वादेव शब्दार्थप्रतीतिः² तेनैतदेवमुच्यते (शब्द ।) स्वरूपमाहेति । न पुन स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात् ।

कथमिदानीं एकान्तव्यावृत्तानां भावानां सामान्यमिति; तेषां असत्तर्गाद् अन्यस्य चाभावाद् इति चेत् ।

उक्तं कथं सामान्यमिति । असत्सृष्टानां एकेनासत्तर्गं । स एव तद्व्यतिरेकिणा

स्तमाकारमर्पयति (1) किं भूतमसत्सृष्टतत्त्वभाव । अगृहीतवस्तुरूप । आचार्यं-दिऽनां ग स्याप्येतदभिमतमित्याह । यदाहेत्यादि । अदृष्टार्थे स्वर्गादिशब्दे उच्चरित्तेर्थविकल्पमात्रं श्रोतुर्भेदव्यवसितवाह्यार्थस्वभागे विकल्पो भवति न तु बाह्यस्वरूपग्राहकः ।

अनेन चाचार्योऽपि विध्यर्थं शब्दार्थोऽभिप्रेत इति दर्शयति । नैव विकल्प-पति³बिम्बे शब्देन श्रोतरि जनिते प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यां यथासत्य स्वलक्षण प्रतिपन्न प्रतिपादित वा भवति ।

यदि हि शब्देन स्वलक्षण प्रतिपाद्यते । तदा स्वर्गादिशब्दश्ववर्णोऽपि । तदनु-भविनामिव । स्वर्गादिपत्यक्षवेदिनामिव प्रतिभासाभेदः स्यात् । श्रोतुरपि स्वर्गादिस्वलक्षणाकारप्रतिपत्तिः स्यात् । यतरच न शब्दात् स्वलक्षणप्रतिपत्तिस्त-⁴स्मादय श्रोता शब्दादप्रतिपद्यमानोऽपि भावस्वभावस्तथाभूत एवासन्सृष्टवस्तुस्वभाव एव विकल्पप्रतिबिम्बे तदध्यवसायी स्वलक्षणाध्यवसायी स्वलक्षणमेव मया प्रति-पन्नमिति सन्तुष्यति (1) किं कारणं (1) तथा भूतत्वादेव । स्वलक्षणस्याहेत्य-ध्यवसितस्वलक्षणरूपत्वादेव शब्दार्थप्रतिपत्तेः । यतरच स्वलक्षणाध्यवसायेन शब्दार्थस्य प्रतीतिस्तेनैतदेवमुच्यते शब्द स्वरूपमाहेति । अर्थान्तरमाधारण-रूपापरामर्शेन शब्दादप्युक्तिनिवृत्त्यानांतरण रूपमुच्यते इति वचनान् । न पुन स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात् ।

तस्मात् स्थितमेतद् विध्यर्थं शब्दार्थोऽपि तस्यात् परमत्वाद् भेद इति ।

कथमित्यादि पर । एकान्तव्यावृत्तस्य येषामिति विद्मः । तेषाम्भासाना-मत्ततर्गादित्यस्य चेति भावेभ्यो व्यातिग्वित्यस्य सामान्यस्य ।

उक्तमिति सिद्धान्तपारी । कीदृशमुक्तमित्याह । असत्सृष्टानां परस्परव्यावृत्त-ग-

समानतेत्युक्तम् ॥

अपि च ।

(पररूपं स्वरूपेण यया संत्रियते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः) ॥७०॥

तथा संवृतनानार्थाः सवृत्या भेदिनः स्वयम् ।

अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥७१॥

तस्या अभिप्रायवशात् सामान्य सत् प्रकीर्तितम् ।

(तदसत्परमार्थेन यथा संकल्पित तथा) ॥७२॥

नामेकेन विजातीयेनासंसर्गं । यथा गोव्यक्तीनामेकेनागोस्वभावेनाससर्गं स एवाससर्गं । तद्वच्चतिरेकिणान्तस्मादगोस्वभावाद् व्यावृत्ताना गोभेदाना समानता गोत्व । एवमन्यदपि सामान्य बोद्धव्य ।⁷

एतदुक्तम्भवति । समानामिति कर्त्तरि षष्ठी तेन समानानाम्भाव सामान्यमिति विजातीयव्यावृत्ता समानाकारोत्पन्ना भावा सामान्यमित्यर्थं । अस्यैव च सामान्यस्य लिङ्गत्व लिङ्गित्वन्तत्सम्बन्धश्च वस्तुत्वात् । अर्थक्रियाकारित्वाच्च प्रवृत्तिविषयत्व विकल्पविषयत्व च यथाऽध्यवसाय न तु ज्ञानाकारस्य । एतद्विपरीतत्वात् ॥¹

तदेव समारोपपक्षे परोक्ष दूषणम्परिहृत्यान्यव्यावृत्तिपक्षे परोक्ष दूषणमन्यव्यावृत्त्यनभ्युपगमादेव निरस्यान्यव्यावृत्ता एव भावा एकत्वेनाध्यवसायमाना सामान्यमिति च प्रतिपाद्य बुद्ध्याकारेण सामान्ये परोक्त दूषणमपनेतुमाह । अपि चेत्यादि । भावानाश्रित्य भेदिन इति व्यावृत्तानि स्वलक्षणम्वाश्रित्य धीरेकार्थप्रतिभासि²न्युत्पद्यते । यया स्वरूपेण स्वाकारेणैकेन रूपेण । पररूप । परस्परव्यावृत्तवलक्षण सम्ब्रियते प्रच्छद्यते । दिति । धि। किम्बिशिष्टया या (।) सवृत्या । सत्रियतेऽनया स्वलक्षणमिति कृत्वा । सम्बृतनानार्था () स्थगितनानार्था स्वयम्भेदिनोपि केनचिद् रूपेण विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितेन गोत्वादिरूपेणाभेदिन इवाभान्ति ससृष्ट इव । तेन (।)

“बुद्ध्या³कारश्च बुद्धिस्थो नार्थबुद्ध्यन्तरानुग ।

नाभिप्रेतार्थकारी च सोपि वाच्यो न तत्त्वत” इत्यादि निरस्त ॥

तस्माद् बुद्धेरभिप्रायवशात् । एकाकाराध्यारोपवशात् सामान्यस्य केन-प्रकीर्तित । बुद्ध्यारोपित एवाकार सामान्यमुक्तमिति यावत् । यथा तथा संक-

बुद्धिर्विकल्पिका तदन्यव्यतिरेकिणो भावानाश्रित्य उत्पन्ना^१ स्ववासना-

ल्पितमारोपित तथा तत् सामान्यमसत् परमार्थेन ।

ननु यद्यभिन्न पतिभासोऽभ्युपगम्य^२ते कथं सामान्यमसदित्युच्यते । न (१) व्यक्तिभ्यो भिन्नस्याभिमतस्याभेदेन प्रतिभासनात् । सर्वात्मना चाभेदे व्यक्तिवद-
नन्वयादनुगतस्य प्रतीतिभ्रान्तिरेव । भेदाभेदे च तथैवोभयरूपतया प्रतिभास स्यात्
(१) न च यत्र प्रत्यये यदैव गौरिति प्रतिभास तदैव तत्र गोत्वमस्येति प्रतिभास ।

अथ स्याद् (१) यदननुगमे यस्यानुगमस्तत्ततो भिन्न य^३था नीलादनील ।
शादलेयाननुगमे च गोत्वस्यानुगमो व्यक्त्यन्तरे (१) तस्मात् ततो भिन्न शादलेया-
भिन्नगोत्वगाहकन्तर्हि प्रत्यक्ष भ्रान्त स्याद् भिन्नस्यान्यप्रमाणगृहीतस्याभेदेन
गहणात् । न चैकस्य येनैव रूपेण भेदस्तेनैवाभेदो विरोधात् । नापि वस्तूना विशेष-
रूपतया भेद । सामान्यरूपतयाऽभेद । एव हि विशेषाणामेकदेशा^४दित्व स्यान्न
च स्यात् । सामान्यविशेषयोश्च प्रतिभासभेदो न स्यात् सर्वात्मनाऽभिन्नत्वाद् ।
भेदे वानुगतव्यावृत्तरूपयो परस्परसंश्लेषेणैकान्तभिन्नत्वप्रसङ्गात् ।

यदि च प्रतिव्यक्ति तदभिन्नन्तर्दक सामान्यमस्तीति कुत । न च तत्र प्रथम-
व्यक्तिदर्शनेऽगृहीतमपि द्वितीयादिव्यक्तौ स एवायमिति प्रतीतेरेक^५ सामान्य- 63.1
मस्तीति युक्त (१) स इति स्मरणारास्यानुभूतसामान्यविषयाभावेनोत्पत्त्यसम्भ-
वात् । ततश्च यथा प्रथमव्यक्तो न गृहीतन्तथा द्वितीयादिव्यक्तावपि प्रत्येक गृहीत-
मिति कथं स एवायमिति ज्ञानस्योत्पत्ति स्यात् । न च स इति स्मरणान्यथानु-
पपत्त्या प्रथमव्यक्तौ निर्विकल्पकेनान्येन वा ज्ञानेन सामान्यग्रहणकल्पना युक्ताऽ-
नुगत^६रूपप्रतिभासाभावात् । नापि धर्मरूपतया तत्रास्य ग्रहण युक्तमनुगतैक-
रूपत्वात् सामान्यस्य । नापि पूर्वापरव्यक्तिसम्बन्धितयास्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण
ग्रहणमिति शक्यते वक्तु । इदमेवेत्येव प्रत्यक्षस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्यक्तेरस-
न्निहितत्वाच्च सन्निहितार्थनिश्चयलक्षणं च प्रत्यक्षमिष्यते ।

तस्मादगोव्यावृत्तैकविशेषानुभवपूर्वक^७भन्यस्मिन्नगोव्यावृत्तेऽनुभूयमाने सति स
एवायमित्येकाकारस्य भ्रान्तस्य प्रत्ययस्य वासनासामर्थ्येनोत्पत्तेस्तदेवास्य निमित्त
कल्पयितुं युक्तन्नान्यद् (१) भ्रान्तत्वाच्च बुद्धेरय सामान्याकारो व्यवस्थाप्यते
न बाह्यस्य (१) यथाप्रतिभास तु बाह्यानामेवार्थानां सामान्यमुच्यते ।

बुद्धिरित्यादिना कारिकार्यं व्याचष्टे । बुद्धिर्विकल्पकेत्यनेन सम्बन्ध ।
तेभ्य^८ सजातीयेभ्योन्यस्तस्माद् व्यतिरेकं स येषामस्ति । ते तदन्यव्यतिरेकिणः ।
विजातीयेव्यावृत्तानित्यर्थं । स्ववासनाप्रकृतिं विकल्पवासनास्वभावाभिन्नेष्वभि-

स्वभावमनुविदधती । एषा भावानामभेदमध्यस्थ^१ स्वयमेवाभिन्नाकारं तान् सृजन्ती मिश्रयन्ती सदशयति ।

443 a सा च एकसाध्यसाधनतयैव^७ अन्येभ्यो विवेकिना भावाना विकल्पस्य वासना तस्याः । प्रकृतिः तद्बुद्ध्वा । सा चेय एवप्रतिभासमाना सवृति । अनया स्वरूपेण पररूपस्य सवरणात् । ते च सवतभेदा भिन्नात्मानो^३ऽपि केन चिद् रूपेणाभिन्ना इव प्रतिभान्ति ।

न्नप्रत्ययजननसामर्थ्यन्तदनुविदधती । अनुकुर्वती । एव हि तया स्वकारणमनुकृत-
म्भवति (1) यदि भिन्नेष्वप्येकाकारोत्पद्यते । एषामिति पदार्याना । अध्यत्येति पदार्थेष्वारोप्य^४ भावानामेवैक रूपमिति । तान् भावान् सृजन्ती । अभिन्नानिव कुर्वाणा सन्दशयति । एकरूपानिव दशयतीति यावद् ।

ननु विकल्पस्यानुभूतार्थाहितवासनावलोत्पत्ताविष्यमाणाया कय सामान्या-
कारस्य विकल्पस्योत्पत्ति सामान्यस्याननुभूतत्वादित्यत आह । सा चेत्यादि । एक सदृश साध्य साधनञ्च येषाम्भावाना । य^५था घटादीनामेकमुदकादिधारणा-
दि साध्य । साधन च मृत्पिण्डादि । ते एषसाध्यसाधनास्तद्भावस्तथा । करण-
भूतया । अन्येभ्योत्तत्साध्यसाधनेभ्यो विवेकिना भावाना सा प्रकृति स्वभाव भिन्नानामपि प्रकृत्या एकाकारविकल्पजननलक्षण । तथाभूतस्य विकल्पस्य हेतुर्या वासना । तस्याश्च सा तादृशी प्रकृतिर्यदेव स्वरूप पर^६त्रारोपयन्ती । एषा बुद्धि प्रतिभाति । व्यक्त्यभिन्नसामान्यग्राहिणी प्रतिभासत इति यावत् ।

तेन यदुच्यते ।

“स्मार्त्तमेतदभेदेन विज्ञानमिति यो वदेत् ।

नूनम्वन्ध्यासुतेप्यस्ति तस्य स्मरणशक्यता (11)”^३

इति निरस्त । भिन्नानामेवानुभूतानामेकार्थकत्वेन स्वविषयाभिन्नाकार-
63 b प्रत्ययजनने सामर्थ्या^७दनुभूतस्पष्टाकारस्थार्थस्य स्वविषयोस्पष्टस्मरणजननसाम-
र्थ्यवत् । तद्बुद्भवेति वर्णविकल्पवासनाया विवेकिभ्य स्वभावेभ्यो यथासत्य साक्षात् पारम्पर्येण चोद्भवो यस्या सा तथा । सा चेयमिति बुद्धि सवृतिरित्युच्यते । सम्प्रयतेऽनया बुद्ध्या स्वरूपेण स्वप्रतिभासेन पररूपम्वस्तुरूपमिति करण^१साधन क्तिन विधाय । ते च भावास्तयेति बुद्ध्या । सवृतभेदा प्रच्छादितनानात्वा । केनचिद् रूपेणेति विकल्पबुद्ध्यारोपितेन । प्रतिभान्ति विकल्पबुद्धौ ।

^१ Mi-snan-bar-byas-nas

^२ Bdag-ñid-kyis-tha-dad-kyan

^३ Śloka-vārtika, अनुमानपरि० 160

तथा तत्कारितयाऽनत्कारिभ्यो भिन्नान् शब्देन प्रतिपादयन्तीत्युच्यते । तत्त्वचिन्त-
कास्तु प्रतिभासभेदादिभ्यो नाभेद^१मनुसन्धत्ते ।

यदि प्रतिपत्त्रभिप्रायोऽनुविधीयते, तदाऽन्यापोहोऽपि सामान्य (मा) भूत् ।

ननु दृश्यविल्पयोरेकीकरण किमुच्यते । यदि दृश्यस्य विकल्प्यादभेद वास्येयं
प्रवृत्तिर्न स्यात् । विकल्प्यस्य दृश्यादभेद स्वलक्षण शब्दार्थं स्यात् । न च
दृश्यविकल्पयोरेकीकरण प्रत्यक्षेण तस्य विकल्प्याविषयत्वात् (1) नापि विकल्पेन
तस्य दृश्याविषयत्वात् । अतीतादौ च दृश्याभा^१वात् कथन्तयोरेकीकरण ।

अत्रोच्यते । अर्धानुभवे मति तत्स्कारप्रबोधेन तदात्त उत्पद्यमानो विनश्य
स्वाकारम्बाह्याभिन्नमध्यवस्यति न त्वभिन्न करोति । तेन विकल्पविषयस्य दृश्या-
त्मतयाध्यवसायाद् दृश्यविकल्पयोरेकीकरणमुच्यते (1) दर्शनाहो दृश्य तादृशे
वा द्रष्टृमिति विकल्पकदर्शनस्यापि^१ यो विषय स दृश्यस्तेनानागतस्याप्यर्थस्या- 64b
गमोपदर्शितस्य दृश्यत्व सिद्धान्तधाऽभावस्यापि । अत एवाभाव प्रत्यय स्तार-
म्भावरूपमपि पदार्थाभावव्यतिरेकेणाधस्य प्रत्येतीत्यभावाविषय उच्यते न त्वभावा
गृह्णति (1) सर्वविकल्पाना निविषयत्वात् ।

तत्कारितयेत्यादि । न केवलन्तदभिप्रायवशाद् विकल्पदृष्टि रक्षाधरण
दिवेकेषु भयतीत्युच्यते । तथा तत्कारितया वरूपेणातत्कारिभ्यो भिन्नादर्शन्
शब्देन यकार प्रतिपादयन्तीत्युच्यते । व्याख्यातागोपि दृश्यविलम्बयोरेक्य किमिति
न प्रतिपद्यन्त इति चेदाह । प्रतिभासभेदादिभ्य इति दृश्यस्य हि नष्ट प्रतिभासो
न विकल्पस्य । विकल्पानुदयस्य रक्षणोपायोगात् । आदिगजान्निस्त्वेति दृश्ये
विकल्पस्यागिरोधात्^१ अर्थत्रिप्राया वरणादवगम्यते । तत्त्वचिन्तया स्तार-
नुमासि व्याख्यातार (1) शेषतटी चैव तत्त्वज्ञ सिद्धता इति । तत्त्वज्ञ ते
सिद्धता नात्र दृश्येति समदृश्यत्वं तदर्थेदमाप्येष्टाय । तत्त्वचिन्तया स्तार-
दिविधित्वात् । (1) चिन्तयनेन पञ्चादजनस्य तत्त्वचिन्तया पञ्चादजनस्य
स्तारिणा वरप्रत्यय एव । तत्रोप तुज्याभ्या^१ निर्वर्तयता पदो समानदिविधो
नागत्य । नाभेदमनुसन्धत्ते । दृश्यविलम्बयोरेक्य इति ।

यदीत्यादि चोदय । प्रतिपत्त्रभिप्रायोऽनुविधीयते वागोपु ननु सामान्यत्वम् ।
तदाऽन्यापोहोऽपि सामान्य मा भूत् । इति कारण (1) न एतदिति । अत्रोप
शब्देन चोदय इत्येव व्यवहृताया मिति प्रविष्टि । अत्रोपु वि सुव्या

साभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्यं न तु सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ? तत्संबन्धादिति चेत् । सख्याकार्यद्रव्यादी सत्यपि प्रसज्येत । असामान्यात्मकत्वादिति चेत् । कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्^१ । तत्र^२ सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः । तत सामान्यमिति उक्तम् । तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः । तत सामान्यात्मता ।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्^३ । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यगुणसामान्याना रूप-

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्वाद्यपि । तस्य यथोक्तगव्द-
ज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत् । कथमन्यतः सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूप-
तामनापादिते । प्रत्ययवृत्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः ।

तत्सम्बन्धादिति पर । ताभिर्व्यक्तिभि सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ।

संख्येत्या चार्यं । भावलक्षणा चैय सप्तमी । सख्याया सत्या कार्यद्रव्येऽवय-
विनि सति । आदिशब्दात् संयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्यं प्राप्नुवन्तीति
समुदायार्यं । असामान्यात्मकत्वात् सख्यादीनान्त^४द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्यय-
वृत्तिरिति चेत् ।

ननु स एवाय सामान्यात्मा विचार्यते (१) कोय सामान्यात्मेति । सख्यादिभ्यो
विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात् । नैतद् व्यक्तमिति यावत् । तदेवाह ।
तत्रेत्यादि । तत्र कोय सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे
व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः । तत इति प्र^५त्ययवृत्ते कारणादनेकसम्बद्धमेक
सामान्यमिति सामान्यलक्षणं ।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते । अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषा कार्य-
द्रव्यादीना । आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रह । तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकार-
प्रत्ययोत्पत्ति स्यात् । किङ्कारणम् (१) निमित्तसम्भवात् । तथा ह्यनेकसम्बन्धा-
देव निमित्ता^६त् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (१) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेक-
प्रत्ययनिमित्तद्रव्यादिष्वपि । ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्ते सख्यादीना सामान्यात्मता ।
अन्यथेति । यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सख्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते ।
अन्यत्रापि सामान्याभिमतं मा भूत् । किं कारणं । विशेषाभावात् । तथा च
द्रव्यादी^७नामपि सामान्यरूपतापत्ती द्रव्यगुणादीना रूपसकरः । बुद्धेरेव प्रतिभास

संकर । तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो अर्थज्ञानरूपत्वात् सत्तया सामान्यमिति चेत् (1) तत्र । एवम् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ॥७३॥

444'

ज्ञानस्य^१ रूप कथ अधान्तराणा सामान्य, तस्य तेष्वाभावात् । तद्भावाध्यवसायादिति । तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र तत्प्रतिभासो^२त्यक्ते किन्निबन्धनम् । अनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र स्यात् ।

(अथवा) एकाकारे एकज्ञान अव्यतिरिक्त कथ अन्यस्य पुनस्तनस्य व्यवहृत्य-

इति विकल्पबुद्धेरेकाकारप्रतिभास सामान्यमिति मन्वन्थ । न च ज्ञानरूपत्वान् । ज्ञानवत् सन्नेव । तदुक्त (1)

“सामान्य वस्तु रूप हि बुद्ध्याकारो भविष्यति ।

वस्तुरूपा च सा बुद्धि शब्दार्थेषूपजायते ।

तेन वस्तुवेव बल्प्येत वाच्य बुद्धयनपोहकमि ति ।^६

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । यत्तज्ज्ञानरूप सामान्यमिष्यते । तज्ज्ञानादव्यतिरिक्ता ज्ञानन्वलक्षणवत् कथमथन्तरम्बाह्य ब्रजेत् । न तेषा सामान्यमिति यावत् (1)

तद् व्याचष्टे (1) ज्ञानस्येत्यादि । तस्य ज्ञानरूपस्य तेष्वाभावात् ।

सत्य (1) न ज्ञानरूपस्य व्यक्तिस्यैवमित्युक्तं किन्तु तस्मिन् दृष्टिप्रतिभासे तद्भावाध्यवसायात् । बाह्यभावाध्यवसायात् । तथा भ्रान्त्या सामान्यव्यवहार इति चेत् ।

एतच्छेषमेव सिद्धं न च यादि न । केवल प्रत्यक्षवस्तुना ज्ञानमोक्षसाधनं व्यावृत्ता । तथाभूताया विकल्पदोषनिमित्तमित्यन्वापोराधसा ना दृष्टिरित्यभिमत शास्त्राचारस्य ।

परस्त्वेवभूत निमित्तं नेच्छति । अत्र एव सिद्धाव्यापारी निमित्तमेव एतदुक्तं^१ (1) तत्रैत्यादि । तत्र व्यक्तिसंश्लेषवस्तुभूते व्यक्त्या च एतत्तद्विधातीत्यव्यापारानामेवार्थत्वात्प्रतिपादको (1) चागोचरे इति निबन्धन । नैदं तिष्ठति । तथा हि परो विजातीयव्यापाराना भेदज्ञानमेव परस्त्वेवभूतस्यैव । न शक्ति वस्तुभूतं ज्ञानाय । अनाश्रयस्यैवनिमित्तस्य सामान्यव्यवहारोत्पत्तौ सर्वत्र स्यादिति गौरित्येतावत् प्रत्यक्षे दृष्टेः परिसिद्धम् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तचित्तदेवतार्थत्वात् । अथदेवतदि । अथदेवतदेवत

आभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेक सामान्य न तु सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ? तत्सबधादिति चेत् । सत्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत । अमान्यात्मकत्वादिति चेत् । कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्^१ । तत्र^२ सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः । तत सामान्यमिति उक्तम् । तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः । तत सामान्यात्मता ।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्^३ । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यगुणसामान्याना रूप-

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्य न सर्वं द्वित्वाद्यपि । तस्य ययोस्तद्वदज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत् । कथमन्यतः सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूपतामनापादिते । प्रत्ययवृत्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः ।

तत्सम्बन्धादिति पर । ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ।

सह्येत्याचार्यं । भावलक्षणा चैव सप्नमी । सत्याया सत्या कार्यद्रव्येऽव्यविविनि सति । आदिशब्दात् सयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेःपि सामान्य प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थं । असामान्यात्मकत्वात् सत्यादीनान्तद्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्ययवृत्तिरिति चेत् ।

ननु स एवाय सामान्यात्मा विचार्यते (१) कोय सामान्यात्मेति । सत्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात् । नैतद् व्यक्तमिति यावत् । तदेवाह । तत्रेत्यादि । तत्र कोय सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः । तत इति प्रत्ययवृत्ते कारणादनेकसम्बद्धमेक सामान्यमिति सामान्यलक्षण ।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते । अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषा कार्यद्रव्यादीना । आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रह । तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकारप्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । किङ्कारणम् (१) निमित्तसम्भवात् । तथा ह्यनेकसम्बन्धादेव निमित्तात्^४ सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (१) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेकप्रत्ययनिमित्तद्रव्यादिष्वपि । ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्ते सत्यादीना सामान्यात्मता । अन्यथेति । यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सत्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते । अन्यत्रापि सामान्याभिमतं मा भूत् । कि कारण । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यादीनामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीना रूपसकर । बुद्धेरेव प्रतिभास

सकर । तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभानो अयंज्ञानरूपत्वात् सत्तया नामान्वमिति चेत् (1) तन्न । एवम् ।

जानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ॥७३॥

444

ज्ञानस्य^१ रूप कथ अद्यान्तराणा नामान्व, तस्य तेष्वभावात् । तद्भावाध्यद-
सायादिति । तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र नत्प्रतिभानो^१त्वने किन्नि-
दन्धनम् । अनाश्रयस्योत्पत्ती सर्वत्र स्यात् ।

(अथवा) एकाकारे एकाज्ञान अव्यतिरिक्त कथ अन्यस्य पुनश्चनस्य चरु-

इति विकल्पबुद्धेरेकाकारप्रतिभाम सामान्यमिति सम्बन्ध । स च जातरूपत्वात् ।
ज्ञानपत् सन्नेव । तदुक्त (1)

“सामान्य वस्तु रूप हि बुद्ध्यावगमे भविष्यति ।

वस्तुस्था च सा बुद्धि ध्वसार्थोपपजायने ।

तेन वस्त्वेव वरुष्येत वाच्य वस्तुजनपोहवमि 'ति ।^१

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । यत्तज्ज्ञानरूप सामान्यमिति । तज्ज्ञानरूपत्वमिति
ज्ञानरूपलक्षणवत् कथमर्थान्तरमवाह्य ब्रजेत् । न तेषा सामान्यमिति वा च (1)

तद् व्याचष्टे (1) ज्ञानस्येत्यादि । तस्य ज्ञानरूपस्य तेष्वपेक्षभावात् ।

सत्य (1) न ज्ञानरूपस्य व्यावृत्तत्वस्य किंचित्त्वत् तद्व्यतिरिक्तत्वात् । तद्-
भावाध्यवसायात् । दाह्यभावाप्यवसायात् । तथा भ्रान्त्या तद्व्यतिरिक्तत्वात् ।
इति चेत् ।

एतन्नेत्यमेव मि ज्ञान वा दिने । वेदा प्रवृत्त्यवकाशे तद्व्यतिरिक्तत्वमिति
व्यापृत्ता । तथाभूताया विकल्पबुद्धेर्मित्तमित्यन्तानोरुपपत्ता च । तद्व्यतिरिक्त-
भिमत ज्ञानवास्तव्य ।

परस्त्वेवभूत मित्त मिति । तत्र एव तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति
बुद्धे (1) तत्रैतदिति । तत्र तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति
तीत्यव्यापृत्तायापेक्षया तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति
व्यतिरिक्तत्वमिति । तथा हि परमं तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति
न तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति
तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति

ज्ञानरूपत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति । तद्व्यतिरिक्तत्वमिति

ज्ञाभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेक सामान्य न तु सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ? तत्संबन्धादिति चेत् । सत्याकार्यद्रव्यादी सत्यपि प्रसज्येत । अमान्यात्मकत्वादिति चेत् । कोऽय सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्^१ । तत्र^२ सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यमिति उक्तम् । तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यात्मता ।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्^३ । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यगुणमामान्याना रूप-

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्य न सर्वं द्वित्वाद्यपि । तस्य ययोनशब्द-
ज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत् । कथमन्यतः सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूप-
तामनापादिते । प्रत्ययवृत्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः ।

तत्सम्बन्धादिति पर । ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ।

सह्येत्याचार्यं । भावलक्षणा चैव सप्तमी । सत्याया सत्या कार्यद्रव्येऽव्य-
विनि सति । आदिशब्दात् सयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेषु सामान्य प्राप्नुवन्तीति
समुदायार्थं । असामान्यात्मकत्वात् सत्यादीनान्त^४द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्यय-
वृत्तिरिति चेत् ।

ननु स एवाय सामान्यात्मा विचार्यते (१) कोय सामान्यात्मेति । सत्यादिभ्यो
विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात् । नैतद् व्यक्तमिति यावत् । तदेवाह ।
तत्रेत्यादि । तत्र कोय सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे
व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः । तत इति प्रत्ययवृत्ते कारणानेकसम्बद्धमेक
सामान्यमिति सामान्यलक्षणम् ।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते । अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषां कार्य-
द्रव्यादीनां । आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रहः । तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येत्वेकाकार-
प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । किञ्कारणम् (१) निमित्तसम्भवात् । तथा ह्यनेकसम्बन्धा-
देव निमित्ता^५त् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (१) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेक-
प्रत्ययनिमित्तद्रव्यादिष्वपि । ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्ते सत्यादीनां सामान्यात्मता ।
अन्यथेति । यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सत्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते ।
अन्यत्रापि सामान्याभिमतं मा भूत् । किं कारणम् । विशेषाभावात् । तथा च
द्रव्यादी^६नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीनां रूपसकरम् । बुद्धेरेव प्रतिभास

सत्त्वं । तथा च तर्हि ब्रूद्धेरेव प्रतिभानो व्यञ्जानरूपत्वान् सत्त्वा नामान्यमिति चेत् (1) तन्न । एवम् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ॥७३॥

444

ज्ञानस्य^१ रूप कथं अद्यान्तराणां नामान्यं, तस्य तेष्वभावात् । तद्भावात्प्रद-
मायादिनि । तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र तन्प्रतिभानोत्पत्तेरिति
बन्धनम् । अनाश्रयस्योत्पत्ती सर्वत्र स्यात् ।

(अथवा) एषाकारे एकज्ञान अव्यतिरिक्तं कथं अन्यस्य पुनरुत्पत्त्य-

इति विचारपूर्वकैरेकाकारप्रतिभाम नामान्यमिति सम्भार । स च नामान्यम् ।
ज्ञानवत् सन्नेव । तदुक्तं (1)

“नामान्यं वस्तु रूपं हि दृग्भावानो भवत्यसि ।
वस्तुरूपा च सा दृशि शब्दाद्येष्पजायते ।
तेन चन्द्रवेद्येव मत्प्येत दास्यं ब्रह्मणोऽपि नि ।”

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । यत्तज्ज्ञानरूपं नामान्यमिति चेत् । तज्ज्ञानरूप-
ज्ञानरूपत्वक्षणवत् कथमर्थान्तरमद्याहा ब्रजेत् । न तथा नामान्यमिति चेत् ।
तद् व्याचष्टे (1) ज्ञानरूपेत्यादि । तस्य ज्ञानरूपं न तेष्वभावात्
सत्यं (1) न ज्ञानरूपस्य अविद्यमानत्वं । तदुक्तं तत्रैव । तद्
भावात्प्रवृत्तायात् । दास्यं ब्रह्मणोऽपि दासात् । तथा भ्रान्त्या ज्ञानं तद्वत्
इति चेत् ।

एकत्वेणमेव तत्त्वात् तदादिना । देहात्प्राप्तौ च तत्त्वात् तदादिना
प्राप्तौ । तथाभावात् विचारपूर्वकैरेकाकारप्रतिभाम नामान्यमिति चेत् ।
भिन्नत एतत्प्राप्तस्य ।

एकत्वेणमेव तत्त्वात् तदादिना । देहात्प्राप्तौ च तत्त्वात् तदादिना
प्राप्तौ । तथाभावात् विचारपूर्वकैरेकाकारप्रतिभाम नामान्यमिति चेत् ।
भिन्नत एतत्प्राप्तस्य ।

ज्ञानरूपविरहितं तत्त्वात् तदादिना । देहात्प्राप्तौ च तत्त्वात् तदादिना

प्राभिवानप्रत्ययनिमित्तभूतमेक सामान्य न तु सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ? तत्संबन्धादिति चेत् । सख्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत । असामान्यात्मकत्वादिति चेत् । कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्^१ । तत्र^२ मति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यमिति उक्तम् । तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यात्मता ।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्^३ । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यगुणसामान्याना रूप-

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्य न सर्वं द्वित्वाद्यपि । तस्य यथोक्तशब्द-
ज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत् । कथमन्यतः सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूप-
तामनापादिने । प्रत्ययवृत्तिरेकाकारज्ञानवृत्ति ।

तत्सम्बन्धादिति पर । ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ।

सश्येन्या चार्थं । भावलक्षणा चैव सप्तमी । सख्याया सत्या कार्यद्रव्येऽवय-
विनि मति । आदिशब्दान् मयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्य प्राप्नुवन्तीति
ममुदाहार्यं । अमामान्यात्मकत्वात् मग्यादीनान्त^४द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्यय-
वृत्तिरिति चेत् ।

ननु स एवाय सामान्यात्मा त्रिचार्येने (१) कोऽयं सामान्यात्मेति । मग्यादिभ्यो
विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात् । नैतद् व्यक्तमिति यावत् । तदेवाह ।
तत्रेत्यादि । तत्र वीय सामान्यात्मेति पृष्टे त्वथोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे
व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः । तत इति प्र^३त्ययवृत्ते कारणादनेकसम्बद्धमेक
सामान्यमिति सामान्यलक्षण ।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिश्च्यते । अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषां कार्य-
द्रव्यादीना । आदिशब्दान् द्वित्वादिपरिग्रह । नेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येऽवयवकार-
प्रत्ययान्ति स्यात् । त्रिङ्कारणम् (१) निमित्तसम्भवात् । तथा ह्यनेकसम्बन्धा-
देव निमित्ता^५न् सामान्यादेकप्रत्ययान्तिपरिग्रहे (१)ऽस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेक-
प्रत्ययनिमित्तन्द्रव्यादिष्वपि । ततश्चेन्नैकप्रत्ययप्रवृत्ते मग्यादीना सामान्यात्मता ।
अन्यथेति । यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि मग्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते ।
अन्यत्रानि सामान्याभिमतं मा भूत् । किं कारण । विशेषाभावात् । तथा च
द्रव्यादीनामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीना रूपमकर । बुद्धेरेव प्रतिभास

सर्वर । तथा च तर्हि बुद्धैरेव प्रतिभानो अर्थज्ञानरूपत्वान् नत्तया सामान्यमिति चेत् (1) तत्र । एवम् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ॥३३॥

44-

ज्ञानरूप^१ रूप कथ अथान्तराणा सामान्य तस्य तेष्वभावात् । ननु भावात्प्रद-
सायादिति । तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र नत्प्रतिभासो^२ तन्ने विद्वि-
दन्धनम् । अनाश्रयस्योपत्तौ सर्वत्र स्यात् ।

(अथवा) एकावारे एकज्ञान अव्यतिरिक्तञ्च कथ अद्वय्य पुनश्चैव तद्व्य-

इति विषयबुद्धेरेवाकारप्रतिभास सामान्यमिति सम्भवात् । स च ज्ञानरूपत्वान् ।
ज्ञानवत् सन्नेव । तद्वत् (1)

“सामान्यं वस्तु रूपं हि दृश्यावाप्तौ भवितव्यम् ।

वस्तुरूपा च सा दृशि शब्दाद्यप्यजायते ।

तेन वरचेव वत्पतत चास्य रत्नचनपतताभिः पिते ।”

तन्नेत्यादिना प्रतीयमिति । दत्तज्ञानरूप सामान्यमिति । तद्वत्त्वमिति ।
ज्ञानरूपत्वक्षणवत् कथमर्थान्तरमवाप्ता ब्रजेत् । न चेदा सामान्यमिति ।

तद् व्याचष्टे (1) ज्ञानरूपे सादि । तस्य ज्ञानरूपत्व तेष्वभावात्

सत्त्वं (1) न ज्ञानरूपस्य प्रतिभासवत्त्वं हि न प्रतिभासं दृश्यावाप्तौ

भावाद्यवसायात् । दाताभावाद्यवसायात् । तथा ज्ञानरूपत्वमिति चेत् ।

एतन्नोपमेव हि ज्ञानरूपत्वमिति । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् ।
प्राप्तता । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् ।

एतन्नोपमेव हि ज्ञानरूपत्वमिति । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् ।
दृश्ये (1) तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि ।
तीत्यवसायात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् । तेष्वभावात् ।
तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि ।

ज्ञानरूपत्वमिति । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि । तन्नेत्यादि ।

सामान्यं न तु सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ? तत्सम्बन्धादिति चेत् । सत्पाकार्यद्रव्याद्यौ सत्यपि प्रमज्येत । अमान्यात्मकत्वादिति चेत् । कोऽयं सामान्यात्मेति तत्रेयं न त्रिनारितम्^१ । तत्र^२ सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यमिति उच्यते । तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यान्मता ।

अन्ययाऽन्यत्रापि मा भूत्^३ । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यगुणसामान्यानां रूप-

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्राद्यपि । तस्य यथोक्तगद्व-
ज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत् । कथमन्यतः सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैव रूप-
तामनापादिते । प्रत्ययवृत्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः ।

तत्सम्बन्धादिति पर । ताभिव्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोऽपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ।

सख्येत्याचार्यं । भावलक्षणा चैव सप्तमी । मन्याया सत्या कार्यद्रव्येऽव्य-
विनि सति । आदिशब्दात् सयोगादिषु मन्प्रत्ययवृत्तेरपि सामान्यं प्राप्नुवन्तीति
समुदायार्थं । असामान्यात्मकत्वात् सत्यादीनामन्^२द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्यय-
वृत्तिरिति चेत् ।

ननु स एवायं सामान्यात्मा विचार्यते (१) कोऽयं सामान्यात्मेति । सत्यादिभ्यो
विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात् । नैतद् व्यक्तमिति यावत् । तदेवाह ।
तत्रेत्यादि । तत्र कोऽयं सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोस्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे
व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः । तत इति प्रत्ययवृत्ते कारणानेकसम्बद्धमेक
सामान्यमिति सामान्यलक्षणं ।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते । अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषां कार्य-
द्रव्यादीनां । आदिशब्दात् द्वित्वादपरिग्रहः । तेभ्योऽपि तदाश्रयद्रव्येऽनेकाकार-
प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । किङ्कारणम् (१) निमित्तसम्भवात् । तथा ह्यनेकसम्बन्धा-
देव निमित्तात्^४ सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (१) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेक-
प्रत्ययनिमित्तद्रव्यादिष्वपि । ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्ते सत्यादीनां सामान्यात्मता ।
अन्यथेति । यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेऽपि सत्पादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते ।
अन्यत्रापि सामान्याभिमतं मा भूत् । किं कारणं विशेषाभावात् । तथा च
द्रव्यादी^५नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीनां रूपसकरः । बुद्धेरेव प्रतिभास

सकर । तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो अर्थज्ञानरूपत्वात् सतया सामान्यमिति चेत् (1) तन्न । एवम् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ॥७३॥

444

ज्ञानस्य^१ रूप कथ अधान्तराणा सामान्य, तस्य तेष्वभावात् । तद्भावाध्यवसायादिति । तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र तत्प्रतिभासो^२त्यक्ते किञ्चिदन्धनम् । अनाध्ययस्योत्पत्तौ सर्वत्र स्यात् ।

(अथवा) एकाकारे एकज्ञान अव्यतिरिक्त कथ अन्यस्य पुनज्ञानस्य व्यक्त्य-

इति विवल्पबुद्धेरेकाकारप्रतिभास सामान्यमिति सम्बन्ध । स च ज्ञानरूपत्वान् । ज्ञानवत् सन्नेव । तदुक्त (1)

“सामान्य वस्तु रूप हि बुद्ध्याकारो भविष्यति ।

वस्तुरूपा च सा बुद्धि शब्दार्थेषूपजायते ।

तेन वस्तुवेव कल्प्येत वाच्य बुद्ध्यनपोहवमि ति ।^३

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । यत्तज्ज्ञानरूप सामान्यमिष्यते । तज्ज्ञानादव्यतिरिक्त ज्ञानस्वल्क्षणवत् कथमयन्तरम्याह्य ब्रजेत् । न तेषा सामान्यमिति यावत् (1)

तद् व्याचष्टे (1) ज्ञानस्येत्यादि । तस्य ज्ञानरूपस्य तेष्वर्थेष्वभावात् ।

सत्य (1) न ज्ञानरूपस्य व्यक्तिष्यन्त्यय किन्तु तस्मिन् दृष्टिप्रतिभासे तद्भावाध्यवसायात् । दाह्यभा^४वाध्यवसायात् । तथा भ्रान्त्या समान्यव्यवहार 661 इति चेत् ।

एतच्चेष्टमेव सि द्धा न्त या दि न । केवल प्रवृत्त्यैवकार्या व्यक्त्योक्तत्वात् आद्यावृत्ता । तथाभूताया विवल्पदुर्देनिमित्तमित्यन्वापोराभ्या सा दृष्टिरित्यभिमत शास्त्रकारस्य ।

परस्त्वेवभूत निमित्त नैच्छति । अत्र एव तिराग्न्यादी निमित्तमेव परंनु-
पक्षे^५ (1) तत्रेत्यादि । तत्र व्यक्तिभेदेऽव्यक्तुभवेष् व्यक्तीना च प्रवृत्त्या विदा-
तीयव्यापृत्तानामेवार्थत्वात्परतयो (1) शोत्सते हिन्दिदन्धन । नैव
दिच्छिन् । तथा हि परो विजातीयव्यापृत्तया भेदानामेव परतदुत्पत्तयेच्छति ।
न चास्ति परतुभूत सामान्य । अनाध्ययस्येव निमित्तस्य सामान्यज्ञानस्योत्पत्तौ
सर्वत्र स्यादिति गौरित्येवाकार प्रवृत्तौ दृष्टेस्तदं स्यात् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तनिमित्तदेवपरमर्षना । अथदेवदि । पूर्वमर्षात्परमर्षेन

^१ Log-pa' tshar

^२ Sa-pa' pa'

ज्ञाभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्यं न तु सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ? तत्संबंधादिति चेत् । सत्याकार्यद्रव्यादी सत्यपि प्रसज्येत । अमान्यात्मकत्वादिति चेत् । कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्^१ । तत्र^२ सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः । तत सामान्यमिति उक्तम् । तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यात्मता ।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्^३ । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यगुणसामान्यानां रूप-

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्वाद्यपि । तस्य ययोक्तगन्धज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत् । कथमन्यत सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूपतामनापादिते । प्रत्ययवृत्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः ।

तत्सम्बन्धादिति पर । ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ।

सह्येत्याचार्यं । भावलक्षणा चैव सप्तमी । सख्याया सत्या कार्यद्रव्येऽवयविनि सति । आदिशब्दात् सयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्य प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थं । असामान्यात्मकत्वात् सख्यादीनान्त^४द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्ययवृत्तिरिति चेत् ।

ननु स एवाय सामान्यात्मा विचार्यते (१) कोयं सामान्यात्मेति । सख्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात् । नैतद् व्यक्तमिति यावत् । तदेवाह । तत्रेत्यादि । तत्र कोय सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः । तत इति प्र^५त्ययवृत्ते कारणादनेकसम्बद्धमेक सामान्यमिति सामान्यलक्षण ।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते । अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषां कार्यद्रव्यादीनां । आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रहः । तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकारप्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । किङ्कारणम् (१) निमित्तसम्भवात् । तथा ह्यनेकसम्बन्धादेव निमित्ता^६त् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (१) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेकप्रत्ययनिमित्तद्रव्यादिष्वपि । ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्ते सख्यादीनां सामान्यात्मता । अन्यथेति । ययोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सख्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते । अन्यत्रापि सामान्याभिमतं मा भूत् । किं कारणं । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यादी^७नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीनां रूपसंकरः । बुद्धेरेव प्रतिभास

विकल्पस्य बीजम् । तमेव गृह्णन् एष विकल्प स्ववासनाप्रकृतेरे^१वं प्रतिभाति ॥

(ख) भिन्नानामभिन्न कार्यम्

कथं पुनर्भिन्नानामभिन्न कार्यं, येन तदन्येभ्यो भेदात्^१ अभेद इत्युच्यते । प्रकृतिरेव तादृशी भावानाम् ।

एकप्रत्ययमशार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने ।

भेदेऽपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७५॥

यथेन्द्रियालोकमनस्कारा आत्मेन्द्रियमनस्कारा रूपविज्ञानमेक जनयन्ति आत्मेन्द्रियमनोर्यतस्सन्निकर्षात्^२ वा, असत्यपि तद्भावनिघते सामान्ये । निश- 4

येनेत्येकार्थत्वेन । तदन्येभ्योऽतत्कार्येभ्यो भेदाद्भेदोर्व्यपत्तीनामभेद इत्युच्ये । एकाससंगंस्तद्व्यपत्तिरेकिणा समानतेति वचनात् ।

प्रकृतिरित्यादिना परिहरति । प्रकृति स्वभाव एकाकार^३ प्रत्यभिज्ञान- 66
मेकप्रत्ययमशं । अनुभवज्ञानमर्थज्ञान । एकप्रत्ययमशंश्चाप्यज्ञान चेति द्वन्द्व । पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वात् । अत्पाजृतरत्वे^४प्यर्थज्ञानात्पादस्य न पूर्वनिपात कृत । ते आदी यस्येति विग्रह । आदिसब्दाद् दहनगृहादिसंग्रहण । एकप्रत्ययमशंदिरेवैकोर्षं इति कर्मधारय । तस्य साधने सिद्धौ भेदेऽपि नातायेति नियता^१ केचित् । स्वभावेन प्रकृत्या । एन्द्रियादिवत् । अप्येतात्तेन भेदेति स्वतुभ्य केचित् ममाना उत्पन्ना केचिदसमाना इत्येतच्चोक्तवन्त ये ममाना उत्पन्नान्ते तेन स्वभावेनैकाकार प्रत्ययजनयन्ति विनापि सामान्येनेन्द्रियादिवत् । तत्रैकप्रत्ययमशंज्ञानसाधने नियता इत्येतद् वाप्येति कल्पेनोक्तवन्तमर्थज्ञानाद्येकार्थसाधन इत्येतत्तु दृष्टान्तत्वेनोभयसिद्धत्वात् ।

अत एवादौ विभज्यते । यथेन्द्रियेत्यादि । यथेन्द्रियालोकमनस्कारा रूपविज्ञानमेक जनयन्तीति सम्बन्ध । एतद्भवत्तुद्वयमित्युक्तवन्ति । आनेत्यादि वसिदान्ताश्रयेण । तत्रमणु मन शीघ्र चेत्यणुन्वयमङ्गल । तत्रमिदंसा इत्यात्मेन्द्रियमनोर्यतस्सन्निकर्षा । आत्मा मग्ना सत्पुत्रे मन इन्द्रियेन्द्रियाद्यर्थे'ति वचनात्^२ । आत्मेन्द्रियमनोर्यतस्सन्निकर्षाद्येति द्वन्द्व । आत्मेन्द्रियमनोर्या । यथात्वं सन्निकर्षत्वात् विना जनयन्तीति पराम्भुमानम् । असत्यपि तद्भावनिघते इत्येतत्तुद्वयमित्ये । न हि स्वभूतत्वात् स्वभूतत्वान्नकल्प नाम सामान्यम्परैरेष्ये ।

^१ R. ... ^२ P. ... ^३ N. ...

न्तरभाविनो रूपम् । ततश्च ज्ञानान्तरात् व्यक्त्यन्तर^३मविशेषकं कथं नामान्य भवेत् ?

तस्मान्मिथ्याविकल्पोयमर्थेष्वेकात्मताग्रहः ।

न हि अर्थानां भेदेनाभेदेन वापि योग्यात्मनाऽपि केनचिद् तुल्यमिदं तदेषां^३ ग्रहणविकल्पोऽपि मिथ्या ॥

इतरेतरभेदोस्य वीजं संज्ञा यदर्थिका ॥७४॥

यस्येतेरेतरभेदस्य प्रत्यायनार्थं अतत्साध्येभ्यो भिन्नासाध्यान् भावान् ज्ञान्वा तत्परिहारेण^४ प्रवर्त्ततेति संकेतः क्रियते, सोऽयं तत्संकात्मताप्रतिनामिनो मिथ्या-

वाह्यमुक्तमधुना ज्ञानान्तरं निर्दिश्यते । अत एवाह (१) कथमन्यस्य पुनर्ज्ञानस्येति । किंविधिष्टस्य ज्ञानस्य (१) व्यक्त्यन्तरभाविनः । एकस्या गोव्यक्तौ यद्विकल्प-विज्ञानन्तोन्यत्र गोव्यक्त्यन्तरेण समुत्पन्नस्य विकल्पज्ञानम्येत्यर्थः । तथा ह्यनेक-ज्ञानव्यापनाद्वा सामान्यमभवेत् । बाह्यव्यक्तिव्यापनाद्वा । ज्ञानप्रतिनामस्य तु द्वयमप्यसत् । तदाह । ततश्चेत्यादि । व्यक्त्यन्तरमिति बाह्य ॥

तस्मादित्युपमहार ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । केनचिदिति सामान्यरूपेण । तदेषां ग्रहणमित्यर्थानां समाना इति ग्रहण ॥

ननु मि द्वा न्त वा दि ना प्यस्य विकल्पस्य निवन्धन वाच्यमनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र प्रमगादित्याह । इतरेतरभेद इत्यादि । सज्ञा नकेनक्रिया यदर्थिका (१) य इतरेतरभेद । अर्थ फल प्रत्याव्यत्वेन यस्य इति कृत्वा स एवम्भूत इतरेतरभेदो भावानामन्योन्यव्यावृत्तिलक्षणोऽपि मिथ्याविकल्पस्य वीजं संज्ञा नकेनक्रिया । यदर्थिका । यस्येतेरेतरभेदस्य प्रत्यायनफला ।

यस्येत्यादिना व्याचष्टे । यस्येतेरेतरभेदस्य प्रत्यायनार्थं संकेतः क्रियते । अतत्साध्येभ्य इत्यनत्कार्येभ्यो भिन्नासाध्यान्भावान्भेदेन^५ ज्ञान्वा तत्परिहारेण-त्वेनन् कार्यपरिहारेण तत्कार्येषु प्रवर्त्ततेति कृत्वा संकेतः क्रियते । नोयं ययोक्त इतरेतरेभेदस्तन्मयंकात्मताप्रतिनामिन एकाकारस्य मिथ्याविकल्पस्य वीजं कारण । तन्नेद गृह्णति भेद भिन्नमित्यर्थः । एतच्चाध्यवनायवशादुच्यते । न पुनर्विकल्पस्य वस्तुगृहणमिति (१) एष विकल्प इति सामान्याकारो विकल्प स्ववानना^६प्रवृत्तेरिति विकल्पवाननान्वभावान् । एवमित्येकाकारतया प्रतिभाति । (१७४॥)

कथं पुनर्भिन्नानां स्ववृत्तज्ञानानामभिन्नं कार्यनेकारविकल्पान्मन् ।

विकल्पस्य बीजम् । तमेव गृह्णन् एष विकल्प स्ववाचनप्रकृतेरेव प्रतिभाति ॥

(ख) भिन्नानामभिन्न कार्यम्

कथ पुनर्भिन्नानामभिन्न कार्यं, येन तदन्येभ्यो भेदात्^१ अभेद इत्युच्यते । प्रकृतिरेव तादृशी भावानाम् ।

एकप्रत्यवमशार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने ।

भेदेपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७५॥

यथेन्द्रियालोकमनस्कारा आत्मेन्द्रियमनस्कारा रूपविज्ञानमेक जनयन्ति आत्मेन्द्रियमनोर्थतत्सन्निकर्षात्^२ वा, अस्तपि तद्भावनिघते सामान्ये । शाश- 444

येनेत्येकार्थत्वेन । तदन्येभ्योऽस्तत्कार्येभ्यो भेदाद्धेतोर्व्यवतीनामभेद इत्युच्ये । एकासत्सर्गस्तद्व्यतिरेकिणा समानतेति वचनात् ।

प्रकृतिरित्यादिना परिहरति । प्रकृति स्वभावात् एकाकार^३ प्रत्यभिन्न- 66b
मेकप्रत्यवमशं । अनुभवज्ञानमर्थज्ञान । एकप्रत्यवमशंश्चार्थज्ञान चेति इन्द्र । पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वात् । अल्पाजृतरत्ये^४प्यर्थज्ञानमद्यस्य न पूर्वनिपात कृत । ते आदौ यस्येति विग्रह । आदिशब्दाद् दहनगृहादितार्थगृहण । एकप्रत्यवमशीद्विरेवैकोर्थं इति कर्मधारय । तस्य साधने मित्तो भेदेपि नात्मानेपि नियता^५ केचित् । स्वभावेन प्रकृत्या । इन्द्रियादिवत् । अपर्यवगन्तेन भेदेपि स्वहेतुभ्य केचित् समाना उत्पत्त्या केचिदसमाना इत्येतच्चोक्तत्वात् ये समाना उत्पत्त्याने तेन स्वभावेनैकावार प्रत्ययजनयन्ति विनापि सामान्येनेन्द्रियादिवत् । तत्रैकप्रत्यवमशंज्ञानसाधने नियता इत्येतद् दार्ष्टान्तिकत्वेनोपन्यस्तमर्थज्ञानाद्येकार्थसाधन इत्येतत् दृष्टान्तत्वेनोभयसिद्धत्वात् ।

अत एवादौ विभज्यते । यथेन्द्रियेत्यादि । यथेन्द्रियालोकमनस्कारा रूपविज्ञानमेक जनयन्तीति सम्यन्ध । एतद्वस्तुदण्डसितमुदाहरति । आत्मेत्यादि पदसिद्धान्ताश्रयेण । नित्यमणु मन शीघ्र चेत्यणुस्वरूपम्भन । तत्सन्निकर्षात्त्वात्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षा । आत्मा मनसा नृदृग्दने मन इन्द्रियेनेन्द्रियमनोर्थे^६ति वचनात्^७ । आत्मेन्द्रियमनोर्षाश्च तत्सन्निकर्षाश्चेति इन्द्र । आत्मेन्द्रियमनोर्षा । यथास्य सन्निकर्षात्प्राया पित्तान जनयन्तीति पराभ्युपगम । अस्तपि तद्भावनिघते इत्येतार्थत्वनिघते । न हि चक्षुरादीना चक्षुषिण्यन्यत्वं नाम सामान्यम्परेषु ।

१ R: ... २ P: ... ३ N: ... ४ ... ५ ... ६ ... ७ ...

पादयो भिन्नाश्च परस्परानन्वयेऽपि प्रकृत्या एकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति, अन्वा
वा दहनगृहादिका काष्ठमाध्यामर्यक्रिया यथाप्रत्ययम् । न तु भेदाविशेषेऽपि
जलादय । श्रोत्रादिवद् रूपादिविज्ञाने ॥

ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा ।

दृष्टा यथा वौषधयो नानार्येऽपि न चापराः ॥७६॥

यथा वा गुडूचीव्यक्त्यादीना सह प्रत्येकं वा ज्वरादि^१शमनादि^३लक्षणाना
एकार्यक्रियावत् । न तत्र सामान्यं अपेक्ष्यते । भेदेऽपि तत्प्रकृतित्वात् । न
तदविशेषेऽपि दधिन्नपुमादयः ॥

तासु तथाभूतासु^२ (?) सामान्यमपि किञ्चित् अस्तीति चेत् । तत एव^४ तदेक

अधुना दाष्टीन्तिकम्व्याचष्टे । शिनापादय इति शिनापात्तदिरन्यग्रीवादय
परस्परानन्वयेऽपि । वृ^४क्षत्वमामान्यविरहेऽपि वृक्ष इत्येकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जन-
यन्ति । प्रत्यभिज्ञानादन्याम्वा दहनगृहादिका काष्ठसाध्यामर्यक्रिया शिनापादयो
जनयन्तीति प्रकृतं । यथाप्रत्ययमिति यावद् (१) अग्निसहकारिप्रत्ययलामन्तदा
दहन जनयन्ति । गृहानुकूलप्रत्ययमपाते गृह । आदिशब्दाद् रयादिकार्यपरिग्रह ।
न तु भेदाविशेषेऽपि जलादयः^५ काष्ठमाध्यामर्यक्रियासमर्था प्रकृत्या तेषामनत्वार्थ-
त्वात् । अत्रापि दृष्टान्तमाह । श्रोत्रादिवद् रूपज्ञान इति । यथा श्रोत्रशब्दादयो
रूपविज्ञाने कर्तव्ये न समर्था । आदिशब्दाद् रमादिविज्ञाने ॥

न्यादेतद् (१) ब्रह्मना प्रत्येकमेककार्यकर्तृत्व सामान्यमन्तरेण न सिध्यतीत्यन
आह । ज्वरादिन्यादि । सहेति व्यक्त्यन्तरसहिता । प्रत्येकमित्येकैकरूपा^६
ज्वरादिशमने एकस्मिन् कार्ये दृष्टा यथौषधय । वा शब्द पूर्वदृष्टान्तापेक्षया ।
न चापरा दधिन्नपुमा^(?)पादय ।

यथेत्यादीना व्याचष्टे । न तत्र ज्वरादिशमने कर्तव्ये सामान्यमोषधित्व
नामापेक्षन्ते(?) । विद्धारण (१) भेदेऽपि तत्प्रकृतिकत्वान् । ज्वरादिशमनकार्य-
स्वभावत्वान् । यदि भेदानाममामर्थ्यं स्यात् । भवेत्सामान्यापेक्षा । न तदवि-
६७१ शेषेऽपि^७ भेदाविशेषेऽपि दधिन्नपुमादय । दध्यैव मन्दजानन्दधिन्नपुम । दधि च
अपुनश्चेति द्वन्द्वमन्ये व्याचक्षते ॥

तानु गुडूचीव्यक्तादिषु तथाभूतास्त्वेककार्यकारिणीषु । किञ्चिदिति व्यति-
गिन्तनव्यतिगिन्त च । नदुक्त्वा (१)

कार्यं स्याद् (इति) मतं चेत् ।^१

तदयुक्तं, अविशेषात् सामान्यं न तत्कार्यकृद् ॥

अविशेषान्न सामान्यमविशेषप्रसङ्गतः ।

तासां क्षेत्रादिभेदेऽपि ध्रौव्याच्चानुपकारतः ॥७७॥

सामान्यात् ज्वरादिशमनकार्यं^२ स्यात् चेत्, तस्य विशेषाभावात् व्यक्तीना क्षेत्रादिभेदेऽपि शीघ्रप्रशमनघटादे विशेषो गुणस्य तारतम्यं च न स्यात् । अथ सामान्ये विरायोऽस्ति चेत्, स्वभावभेदा^३द् स्वरूपहानम् । ध्रौव्याच्चानुपकारत सामान्यं (न कार्यकृद्) । यदि हि तद् उपकुर्यात्, अनाधेयविशेषस्य^४ अन्वयानपेक्षणात् स्वाकार्यं सर्वं सकृज्जनयेत्^५ तज्जननस्वभावो वा न भवति । व्ययत्तस्तु ५५५

“निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनम् ।

स्वाश्रयस्थाभिनिष्पत्त्यै सा क्रियाया प्रयोजिके”ति ।

तत एव सामान्यात् तदेकं ज्वरादिसामान्यलक्षणं कार्यन्ततरत्वात्ततो दृष्टान इति भावः ।

तदयुक्तमिति सिद्धं नन्वपि वा दी । अविशेषात् सामान्यस्येति । एतन्नास्ति स्वत्वाच्च अविशिष्टं सामान्यं (न) तत्कार्यकृदिति शमनकार्यकृत् । अन्यथा सामान्यस्याविशेषात्तासां गूढरूपादिव्यक्तीना क्षेत्रादिभेदेऽपि तस्यापि ज्वरादिशमनकार्यस्याविशेषप्रसङ्गात् । चिरसीध्रेणादि । विशिष्टक्षेत्रोक्तिलक्षणा शीघ्रप्रशमनविपरीतानां चिरप्रशमनात् । आदिसाव्याच्चिरतरसीध्रेणार्थादिपरिहारः । क्षेत्रानसारादिभिन्नानां गूढरूपादीनामुपयोगाद्देहे आरोग्यादित्थं तस्य गुणस्य तारतम्यं च न स्यात् । सामान्यत्वेनैतदात् । अथ क्षेत्रादिभेदेन सामान्यस्य विशेष इत्येति । तदा विशेषे वा सामान्यस्येष्ट्यभावे स्वभावभेदे स्यात् विशेषत्व^६पत्वाद् भेदस्य । ततश्च स्वरूपहानम् । सामान्यस्वरूपमेकं हीयते । ध्रौव्याच्च वाग्यात् सामान्यव्यक्तिभ्योन्यकारतो न सामान्यं कार्यकृदिति दर्शने । यदि हि सामान्यन्यकृदिति तदा नित्यत्वात् सहाकारिभिरनाधेयविशेषस्यान्वयानपेक्षणात् सामान्यं सर्वं स्यात् तत् सामान्यं स्वकार्यं सकृज्जनयेत् । अथ न जायेत् तदा तज्जननस्वभावो न भवति । अन्वयानपत्तयानां अविशेषात् कार्यकृदिति न जायेदिति वाच्यम् । व्यक्तीनां व्यक्तिलक्षणां नार्तरूपेणात् विशेष इत्यात् । व्ययत्तमित्यादि ॥ सत्कारो जरापमेत्यादि । विशिष्टा उत्तरिर्धानात् तस्या । विशेषेणान्येति

^१ Hgvr-100-100-100-100-100 ^२ D... ..

देशकालसंस्कारक्रियासामर्थ्यात् विशिष्टोत्पत्तिका विशेषवत् कार्यकारीति न विरोधः। तद्वत् तत्र केचित् च (स्व)भाव^१भेदेऽपि एकप्रत्यभिज्ञानादिकं अर्थ-क्रियाकरणे तदकारिभ्यो भेदाद् वा एकेन वा नानोत्पादेऽतज्जन्येभ्यो भेदाद् अभिन्ना इति।

किं पुनर्^२भेद लक्षणेन सामान्येन स्वलक्षण समानमिति प्रत्येयं, अयान्यदेवेति चेत्। किंचातः। यदि स्वलक्षणं कथ विकल्पविषय अन्यतो वा कथ^३मर्थक्रिया।

विशेषवत् कार्यं ज्वरादिशमनलक्षण। न च तासु व्यक्तिषु यच्छीघ्रकारित्वा-दिलक्षणमवान्तरसामान्यमवस्थि^५न्तदेव विशेषवत् कार्यकारीति युक्तम्वक्तु। ओपध्यनुपयोगेपि पुस तत्कार्योदयप्रसङ्गात्। तद्वदिति विशिष्टव्यक्तिवत्। केचिदिति सजातीया एकप्रत्यभिज्ञानादिक। आदिशब्दाद् एकोदकाद्याहरणादि। तदकारिभ्य इति। प्रत्यभिज्ञानाद्यकारिभ्यो भेदादभिन्ना इत्युच्यन्ते। न त्वेकसामान्ययोगात्।

कार्यद्वारेणाभेद प्रतिपाद्य कार^६रणद्वारेणाह। एकेन वेत्यादि। यथा प्रयत्नेन घटभेदा अतज्जन्येभ्य इत्यप्रयत्नजन्येभ्यो भेदादभिन्ना इत्युच्यन्ते। यद्यपि प्रति-घट प्रयत्नस्य भेदस्तथाप्येकप्रत्यभिज्ञानहेतुत्वेन तस्याप्येकत्व। एतच्चोत्तरत्र निश्चाययिष्यते।

किम्पुनरित्यादि पर। भेदो व्यावृत्तिलक्षण निमित्त यस्य तेन सामान्येना-
67b तत्कार्ये^७भ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्त स्वलक्षण समानमिति प्रत्येय। अन्ययान्यदेवेति स्वलक्षणादन्यद् विकल्पबुद्धिपरिवर्तिरूपमनर्थक्रियाकारि। तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समानमिति प्रत्येय।

ननु तदेपा बुद्धिप्रतिभासमनुरुन्धानैर्बुद्धिविपरिवर्तिनामेव भावानामाकार-विशेषपरिग्रहाद् बहिरिव परिस्फुरता सामान्यमुच्यत इति पूर्वमु^१क्तत्वात् सन्दे-हानुवृत्तिरेव।

मत्य। किन्त्वधिकम्य दोषस्य विधानार्थं उपन्यास। दोषविज्ञानार्थमाह। किंचात इति। इतरो यद्वेत्यादिना प्रश्नाभिप्रायमाह। यदि स्वलक्षण प्रत्येय कथं विकल्पविषय। तथा हि विकल्पबुद्धिभिप्रायवशाद् भेदलक्षण सामान्य व्यवन्थाप्यने तस्या अभिप्रायवशात्। सामान्य सत्प्रकीर्तितमिति वच^२नात्। तथाभूतेन चेत् सामान्येन स्वलक्षण समान प्रत्येय। तदा विकल्पस्य विषय स्यात्। न ज्ञेयत् युक्तमयान्यदेव बुद्धिपरिवर्ति रूप समानमिति प्रत्येय। अत्रापि दोषमाह। अन्यतो वा कथमर्थक्रिया (१) न हि बुद्धिप्रतिभासिरूपाद् अर्थक्रिया सम्भवति।

स्वर्गदशमे दानिज्यात्प्रतीने तान्मूष्य तेषां चावस्तुर्मना हेत् ।

नैव दोषः । ज्ञानप्रतिभासिज्ये नामावतानानादिज्ये प्रवर्तमानि-
 व्यवहारावसा । वस्तुत्वभावप्रतीने प्रवर्तमानि ज्ञानान् अस्मिन् एतेन-
 दिव्यज्ज्ञाने एवम् तन्म अत्रापि तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं-
 प्रवृत्ते आश्रयितान्मूष्य स्वभावत् । एभिर्गणैर्व्यवहारैः प्रवृत्तेर्भाव-
 प्राप्तिः । परमाणुतनु तदवयवैः साकारम् । तदवयवैस्तु स्व-
 तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं ।

तत्र अर्थविवरणे व्यवहारिणा तद्यथा तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं ।

ज्ञानप्रतिभासिज्ये प्रवर्तमानि ज्ञानान् अस्मिन् एतेन-
 व्यवहारावसा । वस्तुत्वभावप्रतीने प्रवर्तमानि ज्ञानान् अस्मिन् एतेन-
 दिव्यज्ज्ञाने एवम् तन्म अत्रापि तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं-
 प्रवृत्ते आश्रयितान्मूष्य स्वभावत् । एभिर्गणैर्व्यवहारैः प्रवृत्तेर्भाव-
 प्राप्तिः । परमाणुतनु तदवयवैः साकारम् । तदवयवैस्तु स्व-
 तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं ।

ज्ञानप्रतिभासिज्ये प्रवर्तमानि ज्ञानान् अस्मिन् एतेन-
 व्यवहारावसा । वस्तुत्वभावप्रतीने प्रवर्तमानि ज्ञानान् अस्मिन् एतेन-
 दिव्यज्ज्ञाने एवम् तन्म अत्रापि तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं-
 प्रवृत्ते आश्रयितान्मूष्य स्वभावत् । एभिर्गणैर्व्यवहारैः प्रवृत्तेर्भाव-
 प्राप्तिः । परमाणुतनु तदवयवैः साकारम् । तदवयवैस्तु स्व-
 तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं तन्मिदं ।

5b कारित्वेनेति तत्कारित्वेन प्रतिभाति । अन्यथा प्रवृत्तिर्न युक्ता^१ स्यात् । तच्चायं क्रियाकारितया प्रतिभासते । तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिव । न हि तस्याऽपि तत्त्वमिति वाच्य परीक्षानङ्गत्वात् । बुद्धिस्थास्तेऽर्थास्तेन समाना इति गृह्यन्ते । कुतश्चिद् व्यावृत्त (इव) प्रतिभासनात् । न च स्वलक्षण, तत्राऽप्रतिभासनात् । त एव कुतश्चित् व्यावृत्ता अभिन्ना अपि व्यावृत्तिमन्त प्रतिभान्ति । स्वयम-

व्यवहारिणा प्रवृत्ते^१ । व्यवहारिभिरित्यन्ये पठन्ति । व्यवहारिभिरित्यध्यवसायेत्यनेन पूर्वसम्बन्धात् तृतीयैव कृता । न तु पष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति^{११}-पष्ठी प्रतिषेधात् । अन्यथेति यदि विकल्पागे बाह्याध्यवसायो न भवेत्तदा तथाभूते विकल्पे जातेऽप्यर्थक्रियाकारिणी प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदपि विकल्पप्रतिविम्बक व्यवहर्तृ^१ पुरुषाध्यवसायवशादर्थक्रियाकारितया प्रतिभासते । ततश्च तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिव । विकल्पप्रतिविम्बकमेव तत्त्व कस्मान्नेति चेदाह । न चेत्यादि । तद्विकल्पप्रतिविम्बकन्त तत्त्व न वस्तु । किङ्कारण (१) अनर्थक्रियाकारित्वेन परीक्षाया व्यभिचारस्यानङ्गत्वात् । एतच्चानन्तरमेव प्रतिपादयिष्याम ।

तत्र ये स्वलक्ष(ण)द्वारा याता अर्थाकारा विकल्पबुद्धौ प्रतिभान्ति तेऽर्थ विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनस्तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समाना इति गृह्यन्ते । कुतश्चिद् व्यावृत्ता (इ)ति विजातीयव्यावृत्त्या । तथा हि (१) विक^३ल्पप्रतिभासिनोपि वृक्षभेदा अध्यवसितवाह्यरूपत्वाद् अवृक्षेभ्यो व्यावृत्ता इव भासन्ते । तथान्येति । न स्वलक्षणन्तेन समानमिति गृह्यत इति लिङ्गवचन(वि)परिणामेन सम्बन्ध । किङ्कारण (१) तत्र सामान्यप्रतिभासिनि विकल्पे स्वलक्षणाप्रतिभासनात् ।

एवन्तावद् बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यव्यवहार उक्त । सप्रति सामानाधिकरण्यव्यवहा^१रमाह । त एवेत्यादि । त एव विकल्पप्रतिभासिनोर्या । कुतश्चिद् व्यावृत्ता इव सन्तो यथानुत्पलाद् व्यावृत्ता उत्पलभेदास्त एव पुनरन्यतोऽप्यनीलाद् व्यावृत्तिमन्त^१ प्रतिभान्ति (१) ततश्च व्यावृत्तिद्वयानुगतस्यैकस्यैव धर्मिण प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्य ।

अय चानन्तरानुक्रान्तो बुद्धिप्रतिभासिष्वर्थेषु सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहा^१रो मिथ्यार्थ एव क्रियते । कि कारण (१) स्वयमसतामपि विकल्पाकाराणान्तथा एकाकारानुगतत्वेन । व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्मस्वरूपेण । विकल्पबुद्धचोप-

^१ Pāṇini 2 3 69.

मतामपि बुद्ध्या उपदर्शनात् । मिथ्यार्थ एव सामान्यनामानाधिकरणव्यवहार ।
 मर्वशचाय स्वलक्षणानामेव दर्शनाहितवासनाकृतायातत्वात् । तत्रनिबद्धज-
 न्मना विकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि^३ वस्तुनि प्रवृत्ति , मणिप्रभायामिव
 मणिभ्रान्ते , नान्येषाम् । तद्भेदप्रभवे मन्यपि यथादृष्टद्विशेषानुसरण परित्यज्य
 किञ्चित्ताम्यग्रहणेनाऽन्यममारोपात्^४ । दीपप्रभायामिव मणिबुद्धे । तेन न विज्ज-
 त्रिपयेऽप्यर्थान्न्याकारित्वम् ।

दर्शनात् । एकाकारेण प्रतिभासनात् सामान्यव्यवहार । अन्वयकारेण
 चैकान्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरणव्यवहार ।

यदि मिथ्यार्थ एव सर्वो विकल्प कस्मात् क्वकवादिद्वारायात् प्रतिभा-
 नात्मादिविकल्पा प्रमाण नित्या विकल्पास्तु नेत्यत आह । सदसत्तार्थमित्यादि ।
 सर्वो विप्लव इति सम्बन्ध । विप्लवो भ्रान्ति । अयमिति गामा दार्दर्यम् ।
 स्वलक्षणानामेव यद्दर्शनन्तेनाहिता या वामना तत्कृत । परस्परया सर्वविधा-
 नाम्बस्तुदर्शनद्वारायातत्वात् । तथा हि नित्यादिविकल्पा अपि^५ अनुमानेना (6)
 त्यन्ता सदृशापरापरोत्वनिदर्शनायातत्वात् । ता तुल्य सर्वविधाव्यव-
 स्तुदर्शनद्वारायातत्वे । तत्प्रतिबद्धजन्मनामनित्यादिविकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेति
 स्वलक्षणप्रतिभासित्वेपि परतुर्ग्यविसम्बाध । अध्यासप्रतिभासनात् स्वभावानु-
 विद्यमानत्वात् केवल स्वलक्षणरूपेण न प्रतिभासत इति नित्यो विप्लव
 उच्यते । मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेमणिवस्वरात्प्रेष्यदिग्गन्तवो मणिप्रभास-
 मणौ प्रतिबद्धत्वात् । प्रभाश्रयेण च मणिभ्रान्तेभ्रान्ते ।

न त्वेवमित्यादिविकल्पारोपामस्तुदर्शनकारणात्तदर्थेति परतुर्ग्यविप्लव-
 र्थसाकारस्य समारोपात् । तथाह । नान्येषामनित्यादि । अन्वयान्नित्यव्यव-
 दिकल्पाना परतुनि सदाप्य श्लक्ष्णं न समस्य । तद्भेदप्रभवे सदाप्येति । अन्व-
 भेदाद् उत्पादेपि मनीत्यर्थ । यथा दृष्टो वा दिशेद् धर्मिकानाम् । अन्वय-
 नुसरण निश्चय परित्यज्य किञ्चित्ताम्यग्रहिति व्यासनात् । अन्वय-
 वा नामान्य ग्रहणेन विप्लवान्मद विप्लवान् मन्वयेणत् । दीपप्रभासित्वेति
 भाग्युत्पादित्वम्यात् प्रदृश्या मणिबुद्धे । मणिबुद्धेण च । अन्वय-
 ध्यवर्तिते मणात्प्रतिबद्धत्वात् । अन्वयान्नित्यव्यवहार । अन्वयान्नित्यव्यवहार-
 दिव्येदभेदेषुपिजाकारित्वात् । (1) अन्वयान्नित्यव्यवहार । अन्वयान्नित्यव्यवहार-
 नाशने ।

अन्वयान्नित्यव्यवहारानुसरणं सामान्यव्यवहारव्यवहारव्यवहारव्यवहारव्यवहार-
 इति चेत् । न । अन्वयान्नित्यव्यवहारानुसरणं सामान्यव्यवहारव्यवहारव्यवहार-
 इति चेत् । न । अन्वयान्नित्यव्यवहारानुसरणं सामान्यव्यवहारव्यवहारव्यवहार-

एतामपि बहव्य उदरवर्तिनाम् । मिश्रितं तु सामान्यविज्ञानम् ।
 सर्वज्ञाय साक्षात्कामेन तर्कान्तिव्यवहारयोग्यम् । सामान्य-
 ज्ञाना विषयसामान्यप्रतिभासितैर्जगत्सर्वैः तद्विषयैः सामान्यविज्ञान-
 मपि भवति, नान्यथा । तद्वैदिकं सामान्यविज्ञानं तद्वैदिकं सामान्य-
 विज्ञानमप्युपक्रमेण जगत्सामान्यम् । सामान्यविज्ञानं सामान्यं । सामान्य-
 विज्ञाने तद्विज्ञानादिनाम् ।

कारित्वेनेति तत्कारित्वेन प्रतिभाति । अन्यथा प्रवृत्तिर्न युक्ता स्यात् । तच्चार्थ-
क्रियाकारितया प्रतिभासते । तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिदम् । न हि तस्याऽपि
तत्त्वमिति वाच्यं परीक्षानङ्गत्वात् । बुद्धिस्यास्तेऽर्थास्तेन समाना इति गृह्यन्ते ।
कुतश्चित् व्यावृत्त (इव) प्रतिभासनात् । न च स्वलक्षण, तत्राऽप्रतिभासनात् ।
त एव कुतश्चित् व्यावृत्ता अभिन्ना अपि व्यावृत्तिमन्त प्रतिभान्ति । स्वयम-

व्यवहारिणा प्रवृत्तेः । व्यवहारिभिरित्यन्ये पठन्ति । व्यवहारिभिरित्यव्यवभाषे-
त्यनेन पूर्वसम्बन्धात् तृतीयैव कृता । न तु पठ्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति^{११}-
पठ्ठी प्रतिषेधात् । अन्यथेति यदि विकल्पाद्ये वाह्याध्यवसायो न भवेत्तदा तथा-
भूते विकल्पे जातेऽप्यर्थक्रियाकारिणी प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदपि विकल्पप्रतिबिम्बक
व्यवहर्त्तुं पुरुषाध्यवसायवशादर्थक्रियाकारितया प्रतिभासते । ततश्च तदतत्का-
रिभ्यो भिन्नमिव । विकल्पप्रतिबिम्बकमेव तत्त्व कस्मान्नेति चेदाह । न चे-
त्यादि । तद्विकल्पप्रतिबिम्बकन्त तत्त्व न वस्तु । किङ्कारण (१) अनर्थक्रिया-
कारित्वेन परीक्षाया व्यभिचारस्यानङ्गत्वात् । एतच्चानन्तरमेव प्रतिपादयि-
ष्याम ।

तत्र ये स्वलक्ष(ण)द्वारा याता अर्थाकारा विकल्पबुद्धौ प्रतिभान्ति तेऽर्था
विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनस्तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समाना इति गृह्यन्ते । कुतश्चिद्
व्यावृत्ता (इ)ति विजातीयव्यावृत्त्या । तथा हि (१) विकल्पप्रतिभासिनोपि वृक्ष-
भेदा अध्यवसितवाह्यरूपत्वाद् अवृक्षेभ्यो व्यावृत्ता इव भासन्ते । तथान्येति ।
न स्वलक्षणन्तेन समानमिति गृह्यत इति लिङ्गवचन(वि)परिणामेन सम्बन्ध ।
किङ्कारण (१) तत्र सामान्यप्रतिभासिनि विकल्पे स्वलक्षणाप्रतिभासनात् ।

एवन्तावद् बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यव्यवहार उक्त । सप्रति सामाना-
धिकरण्यव्यवहार^{१२}रमाह । त एवेत्यादि । त एव विकल्पप्रतिभासिनोर्या । कुतश्चिद्
व्यावृत्ता इव सन्तो यथानुत्पलाद् व्यावृत्ता उत्पलभेदान्त एव पुनरन्यतोऽप्यनीलाद्
व्यावृत्तिमन्त प्रतिभान्ति (१) ततश्च व्यावृत्तिद्वयानुगतस्यैकस्यैव धर्मिण प्रति-
भासनात् सामानाधिकरण्य ।

अयं चानन्तरानुक्रान्तो बुद्धिप्रतिभासिष्वर्थेषु सामान्यसामानाधिकरण्य-
व्यवहारो मिथ्यार्थ एव क्रियते । किं कारण (१) स्वयमसतामपि विकल्पाकारा-
णान्तथा एकाकारानुगतत्वेन । व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्मस्वरूपेण । विकल्पबुद्ध्योप-

सतामपि बुद्ध्या उपदर्शनात् । मिथ्यार्थं एव सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहारः । सर्वश्चायं स्वलक्षणानामेव दर्शनाहितवासनाकृतायातत्वात् । तत्प्रतिबद्धजन्मना विकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि^३ वस्तुनि पवृत्तिः, मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेः, नान्येषाम् । तद्भेदप्रभवे सत्यपि यथादृष्टविशेषानुत्तरणं परित्यज्य किञ्चित्ताम्यग्रहणेनाऽन्यसमारोपात्^४ । दीपप्रभायामिव मणिबुद्धेः । तेन न विकल्पविषयेऽर्थक्रियाकारित्वम् ।

दर्शनात् । एकाकारेण प्रतिभासनात् सामान्यव्यवहारः । अनेकाकारेण चैकस्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यव्यवहारः ।

यदि मिथ्यार्थं एव सर्वो विकल्पः कस्मात् कृतकत्वादि^६द्वारायाता अनित्यानात्मादिविकल्पा प्रमाणं नित्या विकल्पास्तु नेत्यत आह । सर्वश्चायमित्यादि । सर्वो विप्लव इति सम्बन्धः । विप्लवो भ्रान्तिः । अयमिति सामान्यादिभ्यः । स्वलक्षणानामेव यद्दर्शनन्तेनाहिता या वासना तल्लतः । परम्परया सर्वविकल्पानाम्बस्तुदर्शनद्वारायातत्वात् । तथा हि नित्यादिविकल्पा अपि^७ वस्तुदर्शनेनैवो- 68b
त्पन्ना सदृशापरापरोत्पत्तिदर्शनायातत्वात् । तत्र तुल्ये सर्वविषयानाम्बस्तुदर्शनद्वारायातत्वे । तत्प्रतिबद्धजन्मनामनित्यादिविकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि स्वलक्षणाप्रतिभासित्वेऽपि वस्तुन्यविसम्पादः । अध्यस्तस्यानित्यादिरपस्य वस्तुनि विद्यमानत्वात् केवलं स्वलक्षणरूपेण न प्रतिभासत इति विकल्पो^१ विभ्रम उच्यते । मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेर्मणिस्वरूपागृहेष्वविसम्पादो मणिप्रभाया मणौ प्रतिबद्धत्वात् । प्रभाश्रयेण च मणिभ्रान्तेरत्वत्ते ।

न त्वेवन्नित्यादिविकल्पान्तेषाम्बस्तुदर्शनद्वारायातत्वेऽपि वस्तुन्यविद्यमानत्वाकारस्य समारोपात् । तथाह । नान्येषामित्यादि । अन्येषां नित्यादिविकल्पानां वस्तुनि सम्पाद इत्यनेन सम्बन्धः । तद्भेदप्रभवे सत्यपीति । अर्थाभेदाद् उत्पादेऽपि सतीत्यर्थः । यथा दृष्टो यो विशेष क्षणित्वादिदृष्टान्तस्यानुत्तरणं निश्चयं परित्यज्य किञ्चित्ताम्यमिति प्रतिरिक्तस्याव्यक्तिकत्वम् वा सामान्यस्य ग्रहणेन विशेषात्तस्य स्थिरत्वादेः समारोपात् । दीपप्रभायामिव^२ भासुरत्पादिसाम्यात् प्रपृत्ताया मणिबुद्धेर्न मणिवस्तुत्वम्बावः । पारम्पर्यान्वयवसिते मणायप्रतिबद्धत्वान् । अतश्च मिथ्यार्थं एव पित्तान्तेन न विश्वविषयेऽर्थक्रियाकारित्वम् (१) ततश्च यदुक्तमन्यतो वा यदर्थमपि^३ति तन्निश्च साध्यते ।

वपन्तर्ह्यतत्कारित्ववच्छेदलक्षणं सामान्यं विषयविषयेष्वर्थेषु व्यपन्यास्यति इति चेत् । न । दहिरियं परित्यज्यमानेनार्थक्रियाकारित्वं तद्व्यतिरिक्तं मिथ्या-

तथा प्रतिभासनात् । वस्तुनस्तु नानैकव्यतिरेकग्रहो विभ्रमः । एककार्यकारिण- 446a
स्तस्य तथा (भाव) जिज्ञासासु तथा भावस्यापनाय तथा व्यवस्थापितत्वात् ।^१
न वस्तुभेदात् । तस्यैकस्य अनेकत्वायोगात् अनेकस्य चैकत्वायोगात्, व्यति-
रिक्तस्य निषेधात् । तेषां प्रकृतेर्भेदात् यथावस्तु शब्दार्थाभ्युपगमे सामानाधिकर-
ण्यायोगात् ।

तदुपाधेरेकस्याभिधानात् अदोष इति चेत् । अनुपकारिणि पारतज्यायो-

वस्तुधर्मं एवानित्यत्वादिकं रयाति । कस्तर्हि विकल्पकृतो विभ्रम इत्याह ।
वस्तुनस्त्वित्यादि । एकस्य वस्तुनो नानारूपेण ग्रहः । बहूनां चैकत्वेन । धर्मध-
र्मिणोश्च व्यतिरेकेण^१ ग्रहो विभ्रमो भ्रान्त इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेकत्वादिग्रहो
विभ्रम इत्याह । तस्यैकानेकेत्यादि । एककार्यकारिणो घटादिभेदस्यैकोदकाद्याह-
रणादिकार्यकारिणः । तथा भावजिज्ञासासु । एककार्यकर्तृत्वजिज्ञासासु । तथा भा-
वस्यापनायैककार्यकारित्वस्यापनाय । तथा कृतस्थितित्वात् । घटादिना^२ एकरूपेण
व्यवहारलाभवार्थमव्यवस्थापितत्वात् । तद्व्यवस्थाप्यनेकार्यकारिणः । यथा घटस्य
चक्षुर्विज्ञानोदकधारणकादाचित्कज्ञानादिकार्यकारिणस्तथा भावजिज्ञासासु तथा भा-
वस्यापनाय । अनेककार्यत्वस्यापनाय तथा कृतस्थितित्वात् । चाक्षुषपाधिवानित्या-
दिरूपेण व्यवस्थापितत्वात्^३ । एवमन्यत्रापि यथायोगं दास्ये । न वस्तुभेदाद्
एकस्मिन् पदार्थेऽनेकधर्मव्यवस्थापनं । किञ्चरण (1) तस्यैकस्य वस्तुनोऽनेक-
त्वायोगात् (1) ततश्चैकस्यानेकत्वग्रहो विभ्रम इत्याख्यातः । तथा नैकस्याप्येक-
त्वव्यवस्थापनन्तदकार्यव्यावृत्तिद्वारेणैव न वस्तुभेदादित्याह । अनेकस्य चैकत्वा-
योगादिति^४ । तथा चानेकस्यैकत्वग्रहो विभ्रमः । एव धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकग्रहोऽपि 69b
भ्रान्त एव । किञ्चरण (1) व्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य प्रागेव निषेधात् ।
व्यवस्तयो नानुपन्यन्त्यदित्यादिना ।

धर्मिणः सकाशाद् व्यतिरिक्ता एव धर्मास्तत्र च यथावस्तु शब्दार्थो
भविष्यतीत्याह । तेषामित्यादि । तेषामनित्यत्वादीनां धर्माणां प्रवृत्तेः स्वभावस्य
भेदात् कारणाद् यथावस्तु शब्दा^५र्थाभ्युपगमे नीलोत्पलानित्यं शब्द इत्यादि
सामानाधिकरण्यायोगात् । नीलादिगुणानामुत्पलादिजानीताञ्च परस्परं स्वभाव-
भेदात् । तद्वाचिना शब्दानामेवस्मिन्निर्धारणे वृत्तिर्नास्तिनि तानामाधिकरण्या-
योगः । तस्मान्न यथावस्तु शब्दार्थव्यवस्थेति भावः ।

^१ De l'inf-b - 5-7 11-2 100

... अतिरिक्तानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।
... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।
... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।

(1) चण्डात् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।
... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।
... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।

... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।
... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।

... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।
... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।

... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।
... अन्तर्गतानाम् । एष चण्डाद् वस्तुनो नानित्यत्वात् ।

तथा प्रतिभासनात् । वस्तुनस्तु नानैकव्यतिरेकग्रहो विभ्रमः । एककार्यकारिण- 44
स्तस्य तथा(भाव)जिज्ञासासु तथाभावख्यापनाय तथा व्यवस्थापितत्वात् ।^१
न वस्तुभेदात् । तस्यैकस्य अनेक^१त्वायोगात् अनेकस्य चैकत्वायोगात्, व्यति-
रिक्तस्य निषेधात् । तेषां प्रकृतेर्भेदात् यथावस्तु शब्दार्थाभ्युपगमे सामानाधिकर-
ण्यायोगात् ।

तदुपाधेरेकस्याभिधानात् अदोष इति चेत् । अनुपकारिणि पारतज्यायो-

वस्तुधर्मं एवानित्यत्वादिकं ल्याति । कस्तर्हि विकल्पकृतो विभ्रम इत्याह ।
वस्तुनस्त्वित्यादि । एकस्य वस्तुनो नानारूपेण ग्रहः । बहूनां चैकत्वेन । धर्मध-
र्मिणोश्च व्यतिरेकेण^१ ग्रहो विभ्रमो भ्रान्त इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेकत्वादिग्रहो
विभ्रम इत्याह । तस्यैकानेकेत्यादि । एककार्यकारिणो घटादिभेदस्यैकोदकाद्याह-
रणादिकार्यकारिणः । तथा भावजिज्ञासासु । एककार्यकर्तृत्वजिज्ञासासु । तथाभा-
वख्यापनायैककार्यकारित्वख्यापनाय । तथाकृतस्थितित्वात् । घटादिना^५ एकरूपेण
व्यवहारलाभवार्थमव्यवस्थापितत्वात् । तथकस्याप्यनेकार्यकारिणः । यथा घटस्य
चक्षुर्विज्ञानोदकधारणकादाचित्कज्ञानादिकार्यकारिणस्तथाभावजिज्ञासासु तथाभा-
वख्यापनाय । अनेककार्यत्वख्यापनाय तथाकृतस्थितित्वात् । चाक्षुषपार्थिवानित्या-
दिरूपेण व्यवस्थापितत्वात्^६ । एवमन्यत्रापि यथायोगं वाच्यं । न वस्तुभेदाद्
एकस्मिन् पदार्थेऽनेकधर्मव्यवस्थापनं । किञ्चकारण (१) तस्यैकस्य वस्तुनोऽनेक-
त्वायोगात् (१) ततश्चैकस्यानेकत्वग्रहो विभ्रम इत्यारयात् । तथानेकस्याप्येक-
त्वव्यवस्थापनन्तदकार्यव्यावृत्तिद्वारेणैव न वस्तुभेदादित्याह । अनेकस्य चैकत्वा-
योगादिति^७ । तथा चानेकस्यैकत्वग्रहो विभ्रमः । एव धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकग्रहोऽपि 69
भ्रान्त एव । किञ्चकारण (१) व्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य प्रागेव निषेधात् ।
व्यवतयो नानुयन्त्यन्यदित्यादिना ।

धर्मिणः सकाशाद् व्यतिरिक्ता एव धर्मास्ततश्च यथावस्तु शब्दार्थो
भविष्यतीत्याह । तेषामित्यादि । तेषामनित्यत्वादीनां धर्माणां प्रकृतेः स्वभावस्य
भेदात् कारणाद् यथावस्तु शब्दा^१र्थाभ्युपगमे नीतौत्पलमनित्य शब्द इत्यादि
सामानाधिकरण्यायोगात् । नीत्यादिगुणानामुत्पलादिजातीनाञ्च परस्पर स्वभाव-
भेदात् । तद्वाचिनां शब्दानामेकस्मिन्निधिकरणे वृत्तिर्नाम्नीति नामानाधिकरण्या-
योगः । तस्मान्न यथावस्तु शब्दार्थव्यवस्थेति भावः ।

^१ D.-litir-b^२ 15-p^१ b^१ 1 avii.

नानि स्वलक्षणस्य अनित्यत्वाद्यभाव । एव चलाद् वस्तुनो नानित्यत्वप्राप्त^६
 तिनिश्चिन्ति । क्षणस्यायित्वेन तथाभूतस्य ग्रहणाद् तेषा भवति 'अय अनित्य'
 'अतिप्रामाण्य' । तद्वर्तमानमेवावतरन्तो विकल्पा नानेक^६धर्मव्यतिरेक दर्शयन्ति ।
 न च ते निराश्रया । तद्भेददर्शनाश्रयत्वात् । न चावस्तुधर्मता । तत्स्वभावस्यैव

नानिद प्रतिभामता । यच्चोक्त (१) स्वलक्षणे चानित्यत्वाद्यप्रतीतेरताद्रूप्य-
 तिनिश्चिन्ति । यथाप्रमाणमाह । नापीत्यादि । चलाद् वस्तुनो यस्मान्नानित्यत्वप्राप्त
 तिनिश्चिन्ति । यथागम्यद्वात् स्वलक्षणस्यानित्यत्वेनायोग स्यात् । किन्तु चलमेव
 चलात् तस्य स्वलक्षणस्यैवानित्यत्वत्वादेवमनात्माद्यपि द्रष्टव्य । तेन प्रत्यक्षेण
 स्वलक्षणं गच्छमाणेऽनित्यत्व गृहीतमेव केवल भ्रान्तिनिमित्तसद्भावादनिश्चितम्
 (१) यथाप्रमाण्यप्रमाण्येऽनुमानव्यापारस्तेन तन्निश्चय एव स्वलक्षणेऽनित्यत्व-
 तिनिश्चिन्ति । सिद्ध ।

नानि स्वलक्षणस्यैवानित्यत्वमर्थानित्यत्वमस्येति वा धर्मधर्म-
 मन्वयत्वात् प्रतिनिश्चिन्ति आह । क्षणेत्यादि । स्वलक्षणस्य तथाभूतस्येति चल-
 नानिद प्रतिभामता । एव चलाद् वस्तुनो नानित्यत्वप्राप्त^६
 तिनिश्चिन्ति । यथागम्यद्वात् स्वलक्षणस्यानित्यत्वेनायोग स्यात् । किन्तु चलमेव
 चलात् तस्य स्वलक्षणस्यैवानित्यत्वत्वादेवमनात्माद्यपि द्रष्टव्य । तेन प्रत्यक्षेण
 स्वलक्षणं गच्छमाणेऽनित्यत्व गृहीतमेव केवल भ्रान्तिनिमित्तसद्भावादनिश्चितम्
 (१) यथाप्रमाण्यप्रमाण्येऽनुमानव्यापारस्तेन तन्निश्चय एव स्वलक्षणेऽनित्यत्व-
 तिनिश्चिन्ति । सिद्ध ।

नानि स्वलक्षणस्यैवानित्यत्वमर्थानित्यत्वमस्येति वा धर्मधर्म-
 मन्वयत्वात् प्रतिनिश्चिन्ति आह । क्षणेत्यादि । स्वलक्षणस्य तथाभूतस्येति चल-
 नानिद प्रतिभामता । एव चलाद् वस्तुनो नानित्यत्वप्राप्त^६
 तिनिश्चिन्ति । यथागम्यद्वात् स्वलक्षणस्यानित्यत्वेनायोग स्यात् । किन्तु चलमेव
 चलात् तस्य स्वलक्षणस्यैवानित्यत्वत्वादेवमनात्माद्यपि द्रष्टव्य । तेन प्रत्यक्षेण
 स्वलक्षणं गच्छमाणेऽनित्यत्व गृहीतमेव केवल भ्रान्तिनिमित्तसद्भावादनिश्चितम्
 (१) यथाप्रमाण्यप्रमाण्येऽनुमानव्यापारस्तेन तन्निश्चय एव स्वलक्षणेऽनित्यत्व-
 तिनिश्चिन्ति । सिद्ध ।

नानि स्वलक्षणस्यैवानित्यत्वमर्थानित्यत्वमस्येति वा धर्मधर्म-
 मन्वयत्वात् प्रतिनिश्चिन्ति आह । क्षणेत्यादि । स्वलक्षणस्य तथाभूतस्येति चल-
 नानिद प्रतिभामता । एव चलाद् वस्तुनो नानित्यत्वप्राप्त^६
 तिनिश्चिन्ति । यथागम्यद्वात् स्वलक्षणस्यानित्यत्वेनायोग स्यात् । किन्तु चलमेव
 चलात् तस्य स्वलक्षणस्यैवानित्यत्वत्वादेवमनात्माद्यपि द्रष्टव्य । तेन प्रत्यक्षेण
 स्वलक्षणं गच्छमाणेऽनित्यत्व गृहीतमेव केवल भ्रान्तिनिमित्तसद्भावादनिश्चितम्
 (१) यथाप्रमाण्यप्रमाण्येऽनुमानव्यापारस्तेन तन्निश्चय एव स्वलक्षणेऽनित्यत्व-
 तिनिश्चिन्ति । सिद्ध ।

तथा प्रतिभासनात् । वस्तुनस्तु नानैकव्यतिरेक^१ग्रहो विभ्रम । एककार्यकारिण- ५१6a
स्तस्य तथा(भाव)जिज्ञासासु तथाभावस्यापनाय तथा व्यवस्थापितत्वात् ।^१
न वस्तुभेदात् । तत्स्यैकस्य अनेक^१त्वायोगात् अनेकस्य चैकत्वायोगात्, व्यति-
रिक्तस्य निषेधात् । तेषा प्रकृतेर्भेदात् यथावस्तु शब्दार्थाभ्युपगमे सामानाधिकर-
ण्यायोगात् ।

तदुपाधैरेकस्याभिधानात् अदोष इति चेत् । अनुपकारिणि पारतत्र्यायो-

वस्तुधर्म एवानित्यत्वादिक त्याति । कस्तर्हि विकल्पकृतो विभ्रम इत्याह ।
वस्तुनस्त्वित्यादि । एकस्य वस्तुनो नानारूपेण गह । बहूना चैकत्वेन । धर्मध-
र्मिणोरच व्यतिरेकेण^१ ग्रहो विभ्रमो भ्रान्त इत्यर्थ । किं पुन कारणमेकत्वादिग्रहो
विभ्रम इत्याह । तत्स्यैकानैकेत्यादि । एककार्यकारिणो घटादिभेदस्यैकोदकाद्याह-
रपादिकार्यकारिण । तथा भायजिज्ञासासु । एककार्यकर्तृत्वजिज्ञासानु । तथाभा-
वस्यापनायैककार्यकारित्वरथापनाय । तथाकृतस्थितत्वात् । घटादिना^१ एकत्वेण
व्यवहारलाघवार्थं व्यवस्थापितत्वान् । तथवस्याप्यनेकार्यकारिण । यथा घटस्य
चक्षुर्विज्ञानोदकधारणकादाचित्कज्ञानादिकार्यकारिणस्तथाभावजिज्ञासानु तथाभा-
वस्यापनाय । अनेकार्यत्वस्यापनाय तथाकृतस्थितत्वात् । चाक्षुषपार्थिवानिन्या-
दिरूपेण व्यवस्थापितत्वात्^१ । एवमन्यत्रापि यथायोग वाच्य । न वस्तुभेदाद्
एकस्मिन् पदार्थेनेकधर्मव्यवस्थापन । किञ्चरण (१) तत्स्यैकस्य वस्तुनोऽनेक-
त्वायोगात् (१) तत्स्यैकस्यानेकत्वग्रहो विभ्रम इत्याख्यात । तथानेकस्याप्येक-
त्वव्यवस्थापनन्तदकार्यव्यावृत्तिहारेणैव न वस्तुभेदादित्याह । अनेकस्य चैकत्वा-
योगादिति^१ । तथा चानेकस्यैकत्वाग्रहो विभ्रम । एव धर्मधर्मिणोर्यव्यतिरेकग्रहोऽपि 69b
भ्रान्त एव । किञ्चरण (१) व्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य प्रागेव निषेधान् ।
व्यवस्यो नानुयन्त्यन्यदित्यादिना ।

धर्मिण सकाशाद् व्यतिरिक्ता एव धर्मास्तितश्च यथावन्तु शब्दानो
भविष्यतीत्याह । तेषामित्यादि । तेषामनित्यत्वादीना धर्माणा प्रकृतेः व्यतिरेक-
भेदात् कारणाद् यथावस्तु शब्दा^१र्थाभ्युपगमे नीलोत्पलमन्त्रि नन्द इत्यादि
सामानाधिकरण्यायोगात् । नीलादिगुणानामुत्पलादिजातीनाञ्च नन्द इत्यादि
भेदात् । तत्राचिना शब्दानामेवस्मिन्नधिकरणे वृत्तिर्नास्तीति नन्द इत्यादि
योग । तस्मान्न यथावन्तु शब्दार्थव्यवस्येति भाव ।

गात् न विद्येत् । पारतन्त्र्येऽपि त्वयजत्वभावेन सत्त्ववर्णिते द्वयोःप्राभिवान् ।
 युद्धेषा एकस्याःप्राहारो न वस्तुविषय शब्द(पं) स्यात् । बुद्धिप्रतिभा-

तनुपाधेरित्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । ते नी शब्दो धर्मो उपाधिरप्य
 द्रव्यस्य तस्यैकस्य उपाधा गुणवार्तिकस्याभिधानात् तत्रैव । सामानाधिकरण्या-
 भावसोपो नास्ति । उक्त्याह (१) अनुपाधिरप्योपाधि । उपाधिः प्राभिवान्ना
 नीनाशीना धर्माणामनुपाधिरुच्यते । न हि नीशब्दस्योपाधिरिति तदर्थेणोपाधिर-
 कश्चिद् विद्यते (१) नाशाननुपाधिरिति त्वयजत्ववर्णिते नीशब्दीना
 पारतन्त्र्यायोगात् । नीशब्दो धर्मो अनुपाधि । पारतन्त्र्याभावात् । त्वयजत्ववर्ण-
 नुपाधिरित्येव न स्यात् । त्वेवोपाधिरिति पारतन्त्र्याभावात् । पारतन्त्र्येऽपि
 द्रव्यजन्यन्तमन्तीनत्तंशमन्यथा द्रव्यापारतन्त्र्यायोगात् । जतकं च क्षणिकमेतत्त्वम-
 क्षणिकस्यार्थविषयायोगात् । तदस्य त्वयजत्ववर्णितानुपाधीना कारणभिमत्तस्य च
 द्रव्यस्य नहानवस्थितेः कारणम् । द्वयोःप्राभिवान्नाशब्दोपाधिरिति त्वयजत्ववर्ण-
 (१) कारणभिमत्तस्य विशेषस्य तदानीं विशेषम् । एकस्यैऽपि विशेषस्योपाधि-
 धिमत् । अध्याहार उपदेशेन नदा न वस्तुविषय शब्दस्य स्यात् । युद्धेषारोपितस्यैव
 विशेषस्य शब्देनाभिधानात् ।

स्यान्मत (१) यद्विद्वत् विशेष्यन्तद्विषयस्य शब्दस्य भवतु बुद्धिप्रतिभास-
 विषयत्व (१) य पुन मन्नेवोपाधिस्तद्वाचिन शब्दस्य वस्तुविषयत्वमेवास्तिविति
 चेदाह । बुद्धिप्रतिभासेत्यादि । बुद्धिप्रतिभामो विषयो यस्याभिधानस्य तन्तथा
 (१) तद्भावस्तस्मिन् मति मवं विशेषणविषयाभिमत्तमप्यभिधानन्तर्धेन
 विकल्पबुद्धिप्रतिभासविषयमेवास्तु । न कारण (१) तथा भिन्नोपाधिमतो
 नानाविशेषणवत् एकस्य ग्रहणे बुद्ध्यावभासनात् । तथा ह्युपाधिमतो विद्वत्-
 स्याध्याहारिका विकल्पबुद्धिरङ्गीकृतव्या (१) तदा चोपाधिमतोऽभावे उपाधे-
 रप्यभाव पारतन्त्र्याभावान् (१) भिन्नोपाधिमत् एकस्याप्रतिभामने कुत
 सामानाधिकरण्यम् ।

यदा तु विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि विकल्पबुद्धिप्रतिभासित्वमिष्टन्तदा
 कल्पित धर्मद्वयगृहीतकथंमिप्रतिभासिन्येकैव बुद्धिर्जायत इत्यविरुद्ध सामाना-
 धिकरण्यम् ।

उपाधेरित्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । अबोधो योयमेकस्य बुद्ध्याध्याहार
 इत्यादिनोक्त । उपाधिमता समकालस्य निष्पन्नरूपस्योपाधे पारतन्त्र्याभावा-
 वनुपाधित्वम् । प्राक् पारतन्त्र्यन्तदेवोपाधित्वमिति चेदाह । नेत्यादि । न ह्य-

विषयत्वस्य एकत्वे सर्वं तथैवास्तु । ग्रहणे तथा भिन्नोपाधिमत एकस्याभासनात् ।

उपकार्योपकारकयोरुपाधि^१तद्वतोरपि सहस्यितिकत्वाददोष इति चेत् । न । निष्पत्तौ पारतन्त्र्याभावात् अनुपाधित्वम् । न चानिष्पत्ति , स्वभावानिश्चयात्^५ । सर्वथा पारतन्त्र्याभावात् कल्पनयाऽऽरोप्य सर्वत्र व्यवहारे च सैव बुद्धि किन्न अनुविधीयते ? वस्तुन एकेन शब्देन प्रमाणेन च विषयीकरणे वस्तुबलात् अशेषविशेषाक्षेपात्^६, तदन्यवैयर्थ्यं च न स्यात् । बुद्धिप्रतिभासस्य निर्वस्तुकत्वात् वस्तुसामर्थ्यभाविनानप्रसंग । तदभिन्न एकाकारस्य विषयीकरणेऽपि आकारान्तरेऽनिश्चयात्^७, आकारान्तरे साकाक्षया बुद्ध्या ग्रह्याम् । भिन्नस्य शब्दार्थस्य 446

निष्पन्नस्य शशविपा^१णतुल्यस्य पारतन्त्र्यमुपाधित्वम्वा (1) सर्वथा सतोऽसत-श्चासत्पारतन्त्र्यमिति हेतो कल्पनारोपितमुपाधीनाम्पारतन्त्र्य कृत्वा पारतन्त्र्य-व्यवहारे । सर्वथेति सर्वेण प्रकारेण यथा पारतन्त्र्यव्यवहारे बुद्धिरनुविधीयते तथा विशेषणविशेष्यव्यवहारे सैवारोपिका बुद्धि किन्नानुविधीयते । तदनुविधान हि न्याय्य बुद्धिसन्दर्शितार्थप्रतिभास^२मनाश्रित्य व्यवहर्त्तुमशक्यत्वात् । वस्तुन एकेन शब्देन प्रमाणेन च विषयीकरणे वस्तुबलाद्वस्तुत्वभावभूताशेषधर्माक्षेपात् तदन्यस्य शब्दादेवैयर्थ्यं च यत्प्रागुक्तमेकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्येत्यादि ।

व स्तु वा दि पक्षे तद्बुद्धिप्रतिभासानुरोधेन स्यात् । कि कारण (1) बुद्धिप्रतिभासस्य निर्वस्तुकत्वाद् वस्तुसामर्थ्यभाविनान्दोषाणामप्रस^३ङ्गः । बहुवचनेनैतदाह । न केवल तदन्यवैयर्थ्यदोषस्याप्रसङ्गस्तथा व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याभाव उपाधीना च पारतन्त्र्यायोगात् ।

विशेषणविशेष्यत्वाभाव भिन्नोपाधिमत एकस्य बुद्धावप्रतिभासनात् (1) सामानाधिकरण्याभावश्च य उक्तस्तेषामप्यत्र सम्भवो नास्तीति तदेवाह । तदभिन्नमित्यादि । तथा हि तद्बुद्धिप्रतिभासि रूपमभिन्नमप्रतिभाति । तस्मात् सामान्य यथा प्रतीतिर्न विरुध्यत इति वचनपरिणाम कृत्वा वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध । नील-मित्युक्तेऽनीलव्यावृत्त्या नीलत्वस्यैकस्याकारस्य विषयीकरणेऽपि विवल्पबुद्ध्या तत्रैव नीलाकारे शशयव्यावृत्तिर्नकारान्तरे (1) ततस्तद्बुद्धिप्रतिभासि रूपमनिश्चिताद्याकारमनुत्पलव्यावृत्तौत्याकारस्यानिश्चयात्^५ । यन्मिन्नाकारे निश्चयो नोत्पन्नस्तदाकारान्तरन्तत्र साकाक्षयोत्पलशब्दप्रयोगाद् उत्पन्नया बुद्ध्या ग्राह्य प्रतिभातीति सम्बन्ध ।

एतेन विशेषणविशेष्यभावस्य निमित्तमुक्त (1) नामानाधिकरणस्याह । भिन्नेत्यादि । भिन्नस्य शब्दार्थस्य नीलोत्पललक्षणस्योपसंहारे प्रतिपादनेपि ।

गात् न विशेष । पारतन्त्र्येऽपि जन्यजनकभावेन सहानवस्थिते द्वयोरनभिधानम् ।
बुद्ध्या एकस्या^३ध्याहारो न वस्तुविषय शब्द(ार्थं) स्यात् । बुद्धिप्रतिभात्-

तदुपाधेरित्यादिना पराभिप्रायमाशक्ते । ते नीलादयो धर्मा उपाधिर्यस्य
द्रव्य^२स्य तस्यैकस्य द्वाभ्या गुणजानिभ्यामभिधानाद् अदोष । सामानाधिकरण्या-
भावदोषो नास्ति । उत्तरमाह (१) अनुपकारिणीत्यादि । उपाधित्वेनाभिमताना
नीलादीना धर्माणामनुपकारकद्रव्य । न हि नीलगुणस्योत्पलत्वजातेर्वा द्रव्येणोपकार
कश्चिद् क्रियते (१) ततश्चानुपकारिणि द्रव्ये तदनावेयवृत्तीना नीलादीना
पारतन्त्र्यायोगात् । नीलादयो^३ धर्मा अनुपाधि । पारतन्त्र्याभावात् । अन्यथाऽस्याय-
मुपाधिरित्येव न स्यात् । अथेप्यते द्रव्यविषय पारतन्त्र्य धर्माणान्तदा पारतन्त्र्येपि
द्रव्यजन्यत्वमङ्गीकर्तव्यमन्यथा द्रव्यपारतन्त्र्यायोगात् । जनकं च क्षणिकमेष्टव्यम-
क्षणिकस्यार्थक्रियायोगात् । ततश्च कार्याभिमतानामुपाधीना कारणाभिमतस्य च
द्रव्यस्य सहानवस्थिते^४ कारणात् । द्वयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वस्तुत्पयोर्युगपदनभिधान
(१) कारणाभिमतस्य विशेषस्य तदानी निरोधात् । एकस्येति विशिष्टस्याप्युपा-
धिमत् । अध्याहार उपदर्शनन्तदा न वस्तुविषय शब्दार्थं स्यात् । बुद्धचारोपितस्यैव
विशेषस्य शब्देनाभिधानात् ।

स्यान्मत (१) यद्विनष्ट विशेष्यन्तद्विषयस्य शब्दस्य भवतु बुद्धिप्रति^५भास-
विषयत्व (१) य पुन मन्नेवोपाधिस्तद्वाचिन शब्दस्य वस्तुविषयत्वमेवास्तिवति
चेदाह । बुद्धिप्रतिभासेत्यादि । बुद्धिप्रतिभामो विषयो यस्याभिधानस्य तत्तथा
(१) तद्भावस्तस्मिन् सति सर्वं विशेषणविषयाभिमतमप्यभिधानन्तर्येव
विकल्पबुद्धिप्रतिभामविषयमेवास्तु । किं कारण (१) तथा भिन्नोपाधिमतो
नानाविशेषणवन एक^६स्य ग्रहणे बुद्धावभासनात् । तथा ह्युपाधिमतो विनष्ट-
म्याध्याहारिका विकल्पबुद्धिरङ्गीकर्तव्या (१) तदा चोपाधिमतोऽभावे उपाधे-
रप्यभाव पारतन्त्र्याभावात् (१) भिन्नोपाधिमत् एकस्याप्रतिभासने कुत
सामानाधिकरण्य ।

उदा तु विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि विकल्पबुद्धिप्रतिभासित्वमिष्टन्तदा
वन्वित धर्मद्वयगृहीतैकत्र^७मिप्रतिभासिन्येकैव बुद्धिर्जायत इत्यविरुद्ध सामाना-
धिकरण्य ।

उपकार्येत्यादिना पराभिप्रायमाशक्ते । अदोषो योयमेकस्य बुद्ध्याध्याहार
इत्यादिनोक्त । उपाधिमता समकालस्य निष्पन्नरूपस्योपाधे पारतन्त्र्याभावा-
दनुपान्तिव । प्राक् पारतन्त्र्यन्तरेवोपाधित्वमिति चेदाह । नेत्यादि । न ह्य-

धर्मधर्मिणोभेदात् भेदवतीव बुद्धिः प्रतिभाति, न वस्तुभेदाद् । तथाभूतानां भेदानां बाहुल्यचोदनया साध्यसाधनभेदश्च ।

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्तकत्वम्

तत्त्वभावतमाश्रयधर्मप्रतिभासभेदं तत्त्वभावप्रतिपत्तये त्रिव्यते ॥

तत्त्वभाव(ग्रहाद्वा) धीस्तदर्थेवाप्यनर्थिका ।

दिकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७८॥

तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।

गव्देन चोदने व्यतिरिक्तस्यैव धर्मस्य ग्राहिण्या बुद्धेः प्रतिभासनात् । अन्वयेनेति सर्वभेदाप्रतिक्षेपेणापरमस्य बाह्यस्याप्रतिक्षिप्तभेदान्तर स्वभाव धर्मिणा च्यवस्थाप्य गव्देन प्रदर्श्यते ।

एतदुक्तम्भवति । धर्मगव्देन सचोद्य व्यतिरिक्त धर्ममिव प्रदर्श्यते । गव्देन सचोद्यापर स्वभाव धर्मितया च्यवस्थाप्य तदेव बाह्यं वस्तु प्रदर्श्यते । अनित्यत्व गव्दस्य न चाक्षुषत्वम् (१) अनित्यो न चाक्षुष साद्य इति । भासनात् ऽन्वयेनेति । भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेण धर्मधर्मिणोभेदाद् भेदवतीव बुद्धिः प्रतिभाति भिन्नाकारेण । न तु वस्तुभेद । न वस्तुभेदाद् भेदवती बुद्धिः (१) कुत (१) यथोक्तदोषाद् अनुपकारिणि धर्मिणि धर्मिणा पारकतायोगात् ।

तथा साध्यमनित्यत्व साधन कतकत्वमिति (१) साध्यसाधनभेदश्चोदनेन च । तथाभूतेत्यादि । तथाभूतानामप्रतिक्षिप्तभेदान्तराणां धर्मभेदानाम्बाहुल्यचोदनया साध्यसाधनभेद साध्यसाधनभेदश्च त्रिव्यते इति सम्बन्धः ।

तस्य तत्रततो व्यावृत्तस्य वस्तुन स्वभाव समाधयो वेदान्तसंप्रतिभासभेद-
दिवत्पदप्रतिप्रति(वि)भेदसंभवात् प्रतिभासभेदनिश्चयः । किमर्थं तत्र च्यवस्थाप्य । तत्त्वभावेत्यादि । तस्यैव व्यावृत्तस्य वस्तुस्वभावस्य प्रतिपत्तये प्राक्वेत् ।

प्रणातिगता तेषामवस्तुप्रतिपत्तयान् प्रवृत्तत्वात् तत्र वस्तुस्वभावस्य समाधयो माह । तत्त्वभावेत्यादि । तस्य वस्तुस्वभावस्य प्रतिपत्तये प्राक्वेत् । तस्यैव प्रतिपत्तये । अविद्यो भिन्नात् । अविद्यो तद्वदेव । वस्तुस्वभावस्य । अविद्यो वस्तुस्वभावस्य साध्यसाधनभेदो यो भेदवतीत्यर्थः । अविद्यो वस्तुस्वभावस्य साध्यसाधनभेदो यो भेदवतीत्यर्थः ।

तस्यामिव भूतवस्तुद्वयी योपीत्यादि । अविद्यो वस्तुस्वभावस्य साध्यसाधनभेदो यो भेदवतीत्यर्थः । अविद्यो वस्तुस्वभावस्य साध्यसाधनभेदो यो भेदवतीत्यर्थः ।

प्रतिपादनेऽपि अभिन्नबुद्धौ प्रतिभातीति सामान्यविशेषणविशेष्यभावसामाना-
धिकरण्यानि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते । १धर्मधर्मभेदोऽप्यस्य अनेकस्मादर्थाद्
भेदे (ऽपि) तस्य एकस्माद् भेदस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासायां तदेव वस्तु । प्रती-
क्षिप्तभेदान्तरे धर्मशब्देन संचोद्य^२ तथा बुद्धे^१ प्रतिभासनात् । व्यतिरिक्त-
धर्ममिव अविशेषेणा^३स्यापरं स्वभावं धर्मतया व्यवस्थाप्य प्रदर्शयते । तन्मात्रेण

धर्मद्वयोपगृहीतमभिन्नमेकधर्मतया बुद्धिप्रतिभासरूपं विकल्पबुद्धौ प्रतिभातीति
कृत्वा सामान्यादीनि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते ।

तेन यदुच्यते भ द्दे न (१) "अन्यनिवृत्तिमात्रमपोह गृहीत्वा अनीलादि-
व्यावृत्तावनुत्पलादिव्यावृत्तेरभावादानुत्पलादिव्यावृत्तौ चानीलादिव्यावृत्तेरभावाच्च
न विशेषणविशेष्यभावस्तयोर्धर्मयोस्तदभावाच्च न तदाभिधायकयो शब्दयो
शब्दयोरपि विशेषणविशेष्य^७भाव । नापि सामानाधिकरण्य शब्दवाच्ययोर्भिन्न-
त्वान् (१) नापि यत्रार्थोऽपोहयोर्भविस्तद्द्वारक सामानाधिकरण्यमवस्तुत्वेनापोह-
स्याधेयत्वाभावात् (१) न च स्वलक्षण शब्दविषयोन्यच्चाधिकरण नेष्यते । न च
स्वलक्षणेपोहयोर्भविषि शब्दयो सामानाधिकरण्यमेकविषयत्वस्याप्रतीतेरि^१त्यपास्त ।

बाह्यभिन्नस्य स्वाकारस्य शब्दादिविषयत्वेनेष्टत्वा^१त् तेन नीलोत्पलादिशब्देप्
शब्दार्थाभिधायित्वमिष्यत एवेति सर्वं सुस्थ ।

धर्मधर्मभेदोऽप्यस्य बुद्धिप्रतिभासस्य यथा प्रतीतिर्न विरुध्यत इति वचन-
परिणामेन सम्बन्ध । तमेवानेकेत्यादिनाह । अनेकस्मादर्थाद् बुद्धिप्रतिभासस्या-
नीकत्वात् । कुतोनेकार्थभेद. केवल पुरुषाध्यवसायवशादेवमुच्यते । तस्य बुद्धि-
प्रतिभामन्यैकस्मा^२दर्थाद् यो भेदस्तस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासाया । किमनित्य
शब्दो भवति चाक्षुपो न भवतीति तदेव बुद्धिप्रतिभासभूतम्बस्तु प्रदर्शयत इति
सम्बन्ध (१) केन प्रकारेणेत्याह । प्रतिक्षिप्तेत्यादि ।

यदा धर्मधर्मभेदोऽप्यस्य वस्तुनो न विरुध्यत इति सम्बन्ध । कुत इत्याह ।
अनेकस्मादर्थाद् बाह्यस्य भेदमन्भवे सति तस्यैकस्माद् यो भेदस्तस्य वि^३धि-
प्रतिषेधजिज्ञासाया किमनित्य शब्दो भवति चाक्षुपो न भवतीति तदेव
बाह्यम्बन्तु प्रदर्शयत इति सम्बन्ध । केन प्रदर्शयत इत्याह । प्रतिक्षिप्तेत्यादि ।
धर्मशब्देन संचोद्य व्यतिरिक्तं धर्ममिव व्यवस्थाप्येति सम्बन्ध । तथा ह्यनि-
त्यन्वन्न चाक्षुपन्वमिति धर्मशब्देन चोदने कृते व्यतिरिक्त इवानित्यत्वादिको धर्मो
व्यवस्थानिनो भव^३ति । विङ्कारणमित्याह । तथा बुद्धे^१ प्रतिभासनात् । धर्म-

धर्मधर्मिणोर्भेदात् भेदवतीव बुद्धिः प्रतिभाति, न वस्तुभेदाद् । तथाभूताना
भेदाना बाहुल्यचोदनया साध्यसाधनभेदश्च ।

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्तकत्वम्

तत्त्वभावसमाश्रयधर्मप्रतिभासभेदं तत्त्वभावप्रतिपत्तये क्रियते ॥

तत्त्वभाव(ग्रहाद्वा) धीस्तदर्थेवाप्यनर्थिका ।

विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७८॥

तस्यां चद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।

गद्येन चोदने व्यतिरिक्तस्यैव धर्मस्य ग्राहिण्या बुद्धे प्रतिभामनान् । अविशेषेणेति
सर्वभेदाप्रतिक्षेपेणापरमस्य बाह्यस्याप्रतिधिप्लभेदान्तर स्वभाव धर्मितया व्यव-
स्थाप्य गद्येन प्रदर्शयते ।

एतद्युक्तम्भवति । धर्मशब्देन सचोष व्यतिरिक्त धर्ममिव प्रदर्शयं^० गुण-
मिगद्येन सचोषापर स्वभाव धर्मितया व्यवस्थाप्य तदेव बाह्य वस्तु प्रदर्शयते ।
अनित्यत्व गद्यस्य न चाक्षुषत्वम् (1) अनित्यो न चाक्षुष गद्य इति । भावभावा
ऽज्ञेनेति । भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेण धर्मधर्मिणोर्भेदाद् भेदवतीव दृष्टिः प्रतिभा-
तिभाति भिन्नाकारेव । न तु यन्तुतो भेद । न वस्तुभेदाद् भेदवती दृष्टि (1)
कुत (1) यद्योक्तदोषाद् अनुपकारिणि धर्मिणि धर्माणा पारतन्त्र्यादौ तात् ।

तथा साध्यमनित्यत्व साधन कृतवत्वमिति (1) साध्यसाधनभेदश्चोदनेन च ।
तथाभूतेत्यादि । तथाभूतानामप्रतिधिप्लभेदान्तराणा धर्मभेदानाम्बाहुल्यचोदनाया
वघनभेद साध्यसाधनभेदश्च श्रियते इति सम्यग्ग्ये ।

-12

तस्य तत्रस्ततो व्यादृतस्य वस्तुन स्वभावा समाश्रयो येषान्तरधर्मप्रतिभासभेद-
दिवत्प्रदृष्टिप्रति(वि)म्वैरंमालावै प्रतिभामभेदरित्यप । किमर्थं श्रियते इत्यादि ।
तत्त्वभावेत्यादि । तस्यैव व्यादृतस्य वस्तुस्वभावस्य प्रतिपत्तये प्राप्तय वा ॥

प्रपातिवता तेषाम्बस्तुप्रतिपत्तयात् प्रहृत्स्वरात्तस्य वस्तुप्रतिपत्तये साध्यसाधन-
माह । तत्त्वभावेत्यादि । तस्य वस्तुप्रतिपत्तये साध्यसाधनभेदश्चोदनेन च ।
प्रतिपत्तये । अविशेषेणेति । अविशेषेणेति । अविशेषेणेति । अविशेषेणेति ।
वस्तुप्रतिपत्तये साध्यसाधनभेदश्चोदनेन च । अविशेषेणेति । अविशेषेणेति ।
वस्तुप्रतिपत्तये साध्यसाधनभेदश्चोदनेन च । अविशेषेणेति । अविशेषेणेति ॥

तस्यामित्य भूतानाम्बुद्धौ येषाम्बुद्धौ येषाम्बुद्धौ येषाम्बुद्धौ येषाम्बुद्धौ
मित्य । सजातीयान्तरं व्यतिरिक्तं समप्रतिभामभेदमित्यादयो विनिर्दिष्टाः
वस्तुप्रतिपत्तये साध्यसाधनभेदश्चोदनेन च । अविशेषेणेति । अविशेषेणेति ॥

प्रतिपादनेऽपि अभिन्नबुद्धौ प्रतिभातीति सामान्यविशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्यानि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते । ^१धर्मधर्मभेदोऽप्यस्य अनेकस्मादर्याद् भेदे (ऽपि) तस्य एकस्माद् भेदस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासाया तदेव वस्तु । प्रतीक्षितभेदान्तरे धर्मशब्देन सचोद्य^२ तथा बुद्धेः^१ प्रतिभासनात् । व्यतिरिक्तधर्ममिव अविशेषेणा^३स्यापरं स्वभावं धर्मतया व्यवस्थाप्य प्रदर्श्यते । तन्मात्रेण

धर्मद्वयोपगृहीतमभिन्नमेकधर्मतया बुद्धिप्रतिभासस्त्वं विकल्पबुद्धौ प्रतिभातीति कृत्वा सामान्यादीनि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते ।

तेन यदुच्यते भ द्वे न (१) “अन्यनिवृत्तिमात्रमपोह गृहीत्वा अनीलादिव्यावृत्तावनुत्पलादिव्यावृत्तेरभावादनुत्पलादिव्यावृत्तौ चानीलादिव्यावृत्तेरभावाच्च न विशेषणविशेष्यभावस्तयोर्धर्मयोस्तदभावाच्च न तदाभिधायकयो शब्दयो 70b शब्दयोरपि विशेषणविशेष्यभाव । नापि सामानाधिकरण्य शब्दवाच्ययोर्भिन्नत्वात् (१) नापि यत्रार्थोपगृह्योर्भावस्तद्द्वारक सामानाधिकरण्यमवस्तुत्वेनापोहस्याधेयत्वाभावात् (१) न च स्वलक्षण शब्दविषयोन्यच्चाधिकरण नेष्यते । न च स्वलक्षणेपोहयोर्भवेपि शब्दयो सामानाधिकरण्यमेकविषयत्वस्याप्रतीतेरि^४त्यपास्त । बाह्यभिन्नस्य स्वाकारस्य शब्दादिविषयत्वेनेष्टत्वा^५त् तेन नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थाभिधायित्वमिष्यत एवेति सर्वं सुस्थ ।

धर्मधर्मभेदोऽप्यस्य बुद्धिप्रतिभासस्य यथा प्रतीतिर्न विरुध्यत इति वचनपरिणामेन सम्बन्ध । तमेवानेकेत्यादिनाह । अनेकस्मादर्याद् बुद्धिप्रतिभासस्यालीकत्वात् । कुतोनेकार्थभेद केवल पुरुषाध्यवसायवशादेवमुच्यते । तस्य बुद्धिप्रतिभासस्यैकस्मा^६दर्याद् यो भेदस्तस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासाया । किमनित्य शब्दो भवति चाक्षुषो न भवतीति तदेव बुद्धिप्रतिभासभूतम्बस्तु प्रदर्श्यत इति सम्बन्ध (१) केन प्रकारेणेत्याह । प्रतिक्षिप्तेत्यादि ।

यद्वा धर्मधर्मभेदोऽप्यस्य वस्तुनो न विरुध्यत इति सम्बन्ध । कुत इत्याह । अनेकस्मादर्याद् बाह्यस्य भेदसम्भवे सति तस्यैकस्माद् यो भेदस्तस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासाया किमनित्य शब्दो भवति चाक्षुषो न भवतीति तदेव बाह्यम्बस्तु प्रदर्श्यत इति सम्बन्ध । केन प्रदर्श्यत इत्याह । प्रतिक्षिप्तेत्यादि । धर्मशब्देन सचोद्य व्यतिरिक्तं धर्ममिव व्यवस्थाप्येति सम्बन्ध । तथा ह्यनित्यत्वन्न चाक्षुषत्वमिति धर्मशब्देन चोदने कृते व्यतिरिक्त इवानित्यत्वादिको धर्मो व्यवस्थापितो भव^७ति । किङ्कारणमित्याह । तथा बुद्धेः प्रतिभासनात् । धर्म-

^१ Blo-la.

^२ Bye-brag-tu-ma-phye-bar

धर्मधर्मिणोर्भेदात् भेदवतीव बुद्धिः प्रतिभाति, न वस्तुभेदाद् । तथाभूतानां भेदानां बाहुल्यचोदनया साध्यसाधनभेदश्च ।

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्तकत्वम्

तत्त्वभावसमाश्रयैर्धर्मप्रतिभासभेदैः तत्त्वभावप्रतिपत्तये क्रियते ॥

तत्त्वभाव(ग्रहाद्वा) धीस्तदर्थेवाप्यनर्थिका ।

विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७८॥

तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।

शब्देन चोदने व्यतिरिक्तस्यैव धर्मस्य गाहिष्या बुद्धेः प्रतिभासनात् । अविशेषेणेति सर्वभेदाप्रतिक्षेपेणापरमस्य बाह्यस्याप्रतिक्षिप्तभेदान्तर स्वभाव धर्मितया व्यवस्थाप्य शब्देन प्रदर्श्यते ।

एतदुक्तमभवति । धर्मशब्देन संचोद्य व्यतिरिक्त धर्ममिव प्रदर्श्य^५ पुनर्द्वन्द्व-मिराब्देन सचोद्यापर स्वभावात् धर्मितया व्यवस्थाप्य तदेव बाह्य वस्तु पदर्यते । अनित्यत्व शब्दस्य न चाक्षुपत्वम् (१) अनित्यो न चाक्षुष शब्द इति । भावभावा-ऽङ्शेनेति । भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेण धर्मधर्मिणोर्भेदाद् भेदवतीव बुद्धिर्विकल्पिका प्रतिभाति भिन्नाकारेव । न तु वस्तुनो भेदः । न वस्तुभेदाद् भेदवती बुद्धिः (१) कुत (१) यद्योक्तदोषाद् अनुपकारिणि धर्मिणि धर्माणां पारतन्त्र्यायोगात् ।

तथा साध्यमनित्यत्व साधन कृतकत्वमिति (१) साध्यसाधनभेदश्चेत्यत आह । तथाभूतेत्यादि । तथाभूतानाम्प्रतिक्षिप्तभेदान्तराणां धर्मभेदानाम्बाहुल्यचोदनया वचनभेद साध्यसाधनभेदश्च क्रियत इति सम्बन्धः ।

71a

तस्य ततस्ततो व्यावृत्तस्य वस्तुन स्वभाव समाश्रयो येषान्तैर्द्वन्द्वमप्रतिभासभेदै-र्विकल्पबुद्धिप्रति(वि)म्बैर्द्वन्द्वमालम्बकं प्रतिभासभेदैरित्यर्थः । किमर्थं क्रियत इत्याह । तत्त्वभावेत्यादि । तस्यैव व्यावृत्तस्य वस्तुस्वभावस्य प्रतिपत्तये प्राप्तये वा ॥

पणालिकया तेषाम्वस्तुप्रतिबन्धात् प्रकृतस्यैवार्थस्य सुखग्रहणार्थं सगहलोक-माह । तत्त्वभावेत्यादि^१ । तस्य वस्तुस्वभावस्यानुभवादूद्ध्वं या धीः प्रजायते विकल्पिका । अपिशब्दो भिन्नकर्म । अनर्थकापि तदर्थेव । वस्तुविषयेव । अध्यवसायवशादतत्कार्येभ्यो यो भेदस्तस्मिन्निष्ठा । तदनुभववत्त्वत्पत्तेर्व्यावृत्तस्य च वस्तुन सम्वादात्तन्निष्ठेत्युच्यते ॥

तस्यामित्य भूतायाम्बुद्धौ योर्धाकार दृश्यविकल्पयोरेकीकरणाद् बाह्य-मिव । सजातीयानु^२ व्यक्तिपू समप्रतिभासमानमेकमिवान्यतो विजातीयाद् व्यावृत्तमिवाभाति । तत्तु व्यावृत्तमेव बुद्धिरुपस्थापीवत्वात् । तद्बुद्धिरुप निस्तस्य

व्यावृत्तमिव निस्तृत्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥७९॥
 अर्था ज्ञाननिविष्टास्ते यतो व्यावृत्तरूपिणः ।
 (तेन भिन्ना इवाभान्ति) व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥८०॥
 त एव; तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।
 ज्ञानाभिधानैः (मिथ्यार्थो व्यवहारः) प्रतन्यते ॥८१॥
 स च (सर्वः) पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।
 तेनान्यापोहविषयो वस्तुना तस्य चाश्रयः ॥८२॥

निम्बनाव । किङ्कारणं (१) परीक्षानङ्गभावतः । अर्थक्रियानमर्थमेव परीक्षा-
 ङ्गमन परीक्षानङ्गभावेनार्थक्रिया प्रत्यसमर्थत्वादित्युक्तमभवति । यतश्च बुद्धि-
 प्रतिभामि न्पनिन्तत्त्वमतन्त्रिपथो व्यवहारो मिथ्यार्थ एव प्रवर्तते
 इत्याह ॥

अर्था इत्यादि । ज्ञानविशिष्टा इति विकल्पबुद्ध्याह्लास्ते ज्ञानविशिष्टा-
 म्मन् यतो विजातीयोद् व्यावृत्तिरूपिणो व्यावृत्तिरूपवन् । यथानुत्पलाद्
 व्यावृत्तिरूपिण उत्पलार्था । तेनेत्यन्ततो व्यावृत्तिरूपेणोत्पलत्वेनाभिन्ना इवाभान्ति
 न परनार्थतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । एतेन सामान्यव्यवहारस्य निमित्तमुक्तं ।
 व्यावृत्ताः पुनरन्यतस्त एवेति (१) त एव ज्ञानविशिष्टा अर्था अन्यतो व्यावृत्तिरूपिण
 मन् पुनरन्यत मजातीयोद् व्यावृत्ता भान्ति । यथा त एव नीलमेदा
 अनीलान् । अतश्च व्यावृत्तिद्वयोपगृहीतस्यैकस्यार्थस्य भाननान् ॥

मानानाधिकरण्यव्रीजमुक्त । तदेवाह । तेषामित्यादि । तेषामिति बुद्धि-
 प्रतिभामिनामर्थाना व्यवहारः प्रतन्यत इति मन्वन्व । तेषामिति व्यवहारापेक्षा
 र्मनि पठ्यो । द्विविशिष्टो मिथ्यार्थः । कं कर्णभूतैरित्याह । सामान्येत्यादि ।
 समानाधारं न समानाधारः । नावप्रधानत्वान्निर्देशस्य । सामान्यविषयं माना-
 नाधिकरण्यविषयं च ज्ञानाभिधानैः सामान्यगोचरैः सामान्यव्यवहारः प्रतन्यते ।
 इतरैः मानानाधिकरण्यव्यवहारः ॥

प्रद्वि शब्दज्ञानान्तरं एवेव व्यवहारमन्वापि मव्यापारनामुभादाय ज्ञानशब्द-
 यो कर्णरूपता । तत्रोन्वार्थप्रकाशरक्षता क्रिया व्यवहारान्वेन विवक्षितेन्यदोषः ।
 न्या ज्ञानस्य प्रमाणत्वं पश्य वेति । स च सर्वं ज्ञानाभिधानश्लेषो व्यवहारः
 पदार्थानां स्वच्छानात् प्रयोगोन्वाभाव परम्यव्यच्छेदमन्मथय । व्यावृत्तपदार्था-
 न्मन्वद्व्योन्वने । तेनेत्यन्तोन्वानावमथन्येन स व्यवहारोन्वापोहविषय उच्यते
 न स्वच्छान्निविद्यन्तान् । विधिद्विपदत्वादस्य व्यवहारस्य ॥

यत्रास्ति वस्तुसम्बन्धा) यद्योक्तानुमितौ यथा ।
 नान्यत्र भ्रान्तिसाम्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा ॥२३॥
 (तत्रैककार्योऽनेकोऽपि तदकार्यान्यताश्चै) ।
 एकत्वेनाभिधातानैर्व्यवहार प्रतीयते ॥२४॥
 तथानेककृदेकोऽपि तद्भावपरिदीपते ।
 अतत्कार्यार्थभेदेन (नानाधर्मा) प्रतीयते ॥२५॥
 यथाप्रतीतिकर्तव्यः शब्दार्थोन्मावसन्नपि ।
 सामान्याधिकरण्यद्वा वस्तुन्यन्य न समव ॥२६॥

वस्तुताभस्य च दन्तप्राप्तेऽप्याश्रयो न भवति व्यतयान् । तत्रैकधर्मो हि
 यत्र व्यवहारोऽस्ति पारम्पर्येण कर्माभूतवस्तुसम्बन्ध । एतद्व्यवहारमात्रं । कर्मा-
 धतानुमितौ यथेति । यद्योक्तानुमिति पूर्वोक्तानुमानात्तद्व्यवहार । सामान्यं हि सामान्य-
 त्वित्यस्य तत्र पारम्पर्येणापि वस्तुसम्बन्धाभावात् । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-
 अनुमानविवरणप्रत्येकस्य च कर्माभूतभावेनैवोपदीपयताम् । अतः कर्माभूत-
 तेजो मणौ यथेति । यथा मणिप्रभा मणिप्रतीकौ । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-
 तुत्वेऽपि भ्रान्तत्वे मणिप्रभा मणिप्रतीकौ मणीतः मणिप्रभा मणिप्रतीकौ । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-
 तु दीपतेजः । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-
 तु दीपतेजः । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-

यदि शब्दात्प्रतीकता तमेतार्थोऽपि । तस्मात्प्रतीकता तत्रैकधर्मो हि सामान्य-
 त्वित्यस्य तत्र पारम्पर्येणापि वस्तुसम्बन्धाभावात् । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-
 अनुमानविवरणप्रत्येकस्य च कर्माभूतभावेनैवोपदीपयताम् । अतः कर्माभूत-
 तेजो मणौ यथेति । यथा मणिप्रभा मणिप्रतीकौ । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-
 तुत्वेऽपि भ्रान्तत्वे मणिप्रभा मणिप्रतीकौ मणीतः मणिप्रभा मणिप्रतीकौ । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-
 तु दीपतेजः । तत्रैकधर्मो हि सामान्य-

यद्योक्तानुमितौ यथा । नान्यत्र भ्रान्तिसाम्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा ॥२३॥
 (तत्रैककार्योऽनेकोऽपि तदकार्यान्यताश्चै) । एकत्वेनाभिधातानैर्व्यवहार प्रतीयते ॥२४॥
 तथानेककृदेकोऽपि तद्भावपरिदीपते । अतत्कार्यार्थभेदेन (नानाधर्मा) प्रतीयते ॥२५॥
 यथाप्रतीतिकर्तव्यः शब्दार्थोन्मावसन्नपि । सामान्याधिकरण्यद्वा वस्तुन्यन्य न समव ॥२६॥

यद्योक्तानुमितौ यथा । नान्यत्र भ्रान्तिसाम्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा ॥२३॥
 (तत्रैककार्योऽनेकोऽपि तदकार्यान्यताश्चै) । एकत्वेनाभिधातानैर्व्यवहार प्रतीयते ॥२४॥
 तथानेककृदेकोऽपि तद्भावपरिदीपते । अतत्कार्यार्थभेदेन (नानाधर्मा) प्रतीयते ॥२५॥
 यथाप्रतीतिकर्तव्यः शब्दार्थोन्मावसन्नपि । सामान्याधिकरण्यद्वा वस्तुन्यन्य न समव ॥२६॥

व्यावृत्तमिव निस्तत्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥७९॥

अर्था ज्ञाननिविष्टास्ते यतो व्या(वृत्तरूपिणः) ।

(तेन भिन्ना इवाभान्ति) व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥८०॥

त एव, तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।

ज्ञानाभिधानै(र्मिथ्यार्थो व्यवहारः) प्रतन्यते ॥८१॥

स च (सर्वः) पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।

तेनान्यापोहविष(यो वस्तुना तस्य चाश्रयः ॥८२॥

नि स्वभाव । किङ्कारणं (१) परीक्षानङ्गभावतः । अर्थक्रियासमर्थमेव परीक्षा-
ङ्गमत परीक्षानङ्गभावेनार्थक्रिया प्रत्यसमर्थत्वादित्युक्तम्भवति । यतश्च बुद्धि-
प्रतिभासि रूपनिस्तत्वमतस्तद्विषयो व्यवहारो मिथ्यार्थ एव प्रवर्तते
इत्याह ॥

अर्था इत्यादि । ज्ञानविशिष्टा 'इति विकल्पबुद्ध्यारूढास्ते ज्ञानविशिष्टा-
स्मन्त यतो विजातीयाद् व्यावृत्तिरूपिणो व्यावृत्तिरूपवन्तः । यथानुत्पलाद्
व्यावृत्तिरूपिण उत्पलार्था । तेनेत्यन्ततो व्यावृत्तिरूपेणोत्पलत्वेनाभिन्ना इवाभान्ति
न परमार्थतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । एतेन सा^४मान्यव्यवहारस्य निमित्तमुक्तः ।
व्यावृत्ता पुनरन्यतस्त एवेति (१) त एव ज्ञानविशिष्टा अर्था अन्यतो व्यावृत्तिरूपिण
सन्त पुनरन्यत सजातीयादपि व्यावृत्ता भान्ति । यथा त एव नीलभेदा
अनीलान् । अतश्च व्यावृत्तिद्वयपगृहीतस्यैकस्यार्थस्य भासनात् ॥

सामानाधिकरण्यबीजमुक्तः तदेवाह । तेषामित्यादि । तेषामिति बुद्धि-
प्रतिभासिनामर्थाना व्यवहारः प्रतन्यत इति सम्बन्धः । तेषामिति व्यवहारापेक्षा
कर्मणि पठ्ठी । किंविशिष्टो मिथ्यार्थः । कै करणभूतैरित्याह । सामान्येत्यादि ।
समानाधारत्व समानाधारः । भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य । सामान्यविषयं सामा-
नाधिकरण्यविषयश्च ज्ञानाभिधानै सामान्यगोचरै सामान्यव्यवहारः प्रतन्यते ।
एतरे सामानाधिकरण्यव्यवहारः ॥

यद्यपि शब्दज्ञानान्मक एवेह व्यवहारस्त्वपि सव्यापारनामुपादाय ज्ञानशब्द-
यो वरणरूपता । तयोरेवार्थप्रकाशलक्षणा क्रिया व्यवहारत्वेन विवक्षितेत्यदोषः ।
यथा ज्ञानस्य प्रमाणत्व फलत्व वेति । स च सर्वं ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहारः
पदार्थानां स्वच्छणाना योन्योन्याभाव परस्परव्यच्छेदस्तस्य । व्यावृत्तपदार्था-
न्मवद्वाग्नेयोत्पन्ने । तेनेत्योन्याभावमश्रयत्वेन स व्यवहारोन्यापोहविषय उच्यते
न त्वन्व्यावृत्तिविषयत्वात् । विधिविषयत्वादस्य व्यवहारस्य ॥

व्यावृत्तमिव निस्तत्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥७९॥
 अर्था ज्ञाननिविष्टास्ते यतो व्या(वृत्तरूपिणः) ।
 (तेन भिन्ना इवाभान्ति) व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥८०॥
 त एव; तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।
 ज्ञानाभिधानै(र्मिथ्यार्थो व्यवहारः) प्रतन्यते ॥८१॥
 स च (सर्वः) पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।
 तेनान्यापोहविषयो वस्तुना तस्य चाश्रयः ॥८२॥

नि स्वभाव । किङ्कारण (१) परीक्षानङ्गभावतः । अर्थक्रियाममर्थमेव परीक्षा-
 ङ्गमत परीक्षानङ्गभावेनार्थक्रिया प्रत्यसमर्थत्वादित्युक्तम्भवति । यतश्च बुद्धि-
 प्रतिभासि रूपनिस्तत्त्वमतस्तद्विषयो व्यवहारो मिथ्यार्थ एव प्रवर्तते
 इत्याह ॥

अर्था इत्यादि । ज्ञानविशिष्टा 'इति विकल्पबुद्ध्यारूढास्ते ज्ञानविशिष्टा-
 सन्त यतो विजातीयाद् व्यावृत्तिरूपिणो व्यावृत्तिरूपवन्तः । यथानुत्पलाद्
 व्यावृत्तिरूपिण उत्पलार्थाः । तेनेत्यन्ततो व्यावृत्तिरूपेणोत्पलत्वेनाभिन्ना इवाभान्ति
 न परमार्थतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । एतेन सा^१मान्यव्यवहारस्य निमित्तमुक्तः ।
 व्यावृत्ता पुनरन्यतस्त एवेति (१) त एव ज्ञानविशिष्टा अर्था अन्यतो व्यावृत्तिरूपिण
 सन्त पुनरन्यत सजातीयादपि व्यावृत्ता भान्ति । यथा त एव नीलभेदा
 अनीलात् । अतश्च व्यावृत्तिद्वयोपगृहीतस्यैकस्यार्थस्य भासनात् ॥

सामानाधिकरण्यबीजमुक्तः तदेवाह । तेषामित्यादि । तेषामिति बुद्धि-
 प्रतिभासिनामर्थाना व्यवहार प्रतन्यत इति सम्बन्धः । तेषामिति व्यवहारापेक्षा
 कर्मणि पठ्ठी । किंविशिष्टो मिथ्यार्थः । कं करणभूतैरित्याह । सामान्येत्यादि ।
 समानाधारत्व समानाधारः । भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य । सामान्यविषयं सामा-
 नाधिकरण्यविषयश्च ज्ञानाभिधानं सामान्यगोचरं सामान्यव्यवहारः प्रतन्यते ।
 इतरै सामानाधिकरण्यव्यवहारः ॥

यद्यपि शब्दज्ञानात्मक एवेह व्यवहारस्तथापि सव्यापारतामुपादाय ज्ञानशब्द-
 यो करणरूपता । तयोरेवार्थप्रकाशलक्षणा क्रिया व्यवहारत्वेन विवक्षितेत्यदोषः ।
 यथा ज्ञानस्य प्रमाणत्व फलत्व वेत्ति । स च सर्वं ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहार
 71b पदार्थानां स्वलक्षणानां योन्योन्याभाव परस्परव्यच्छेदस्तत्सश्रयः । व्यावृत्तपदार्था-
 नुभवद्वारेणोत्पत्तेः । तेनेत्यन्योन्याभावसश्रयत्वेन स व्यवहारोन्यापोहविषय उच्यते
 न त्वन्यव्यावृत्तिविषयत्वात् । विधिविषयत्वादस्य व्यवहारस्य ॥

भेदः सामान्यससृष्टा ग्राह्या नात्र स्वलक्षणम् ॥९१॥

समानभिन्नाद्याकारैर्न तद् ग्राह्य कथञ्चन ।

भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥९२॥

तद् रूपं सर्वता भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका ।

न श्रुतिः कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्तितः ॥९३॥

इति सग्रहश्लोका ।

किं पुनः स्वलक्षणे शब्दा नियुज्यन्ते इति चेत् ।

साध्येत्यादि । साध्यसाधनसकल्पे वस्तुदर्शनहानित । कुत स्वलक्षणस्य सामान्य-
विशिष्टस्य ग्रहण । भेद सामान्यससृष्टो ग्राह्य इत्याचार्य दिग्ना ग प्रभृतिभि
सामान्यससृष्टस्य स्वलक्षणस्य ग्रहण प्रतिज्ञातमित्या^१शङ्कामपनयन्नाह । भेद
इत्यादि । भेद सामान्यससृष्टः प्रतीयत इत्यत्रापि वचने ग्राह्य न स्वलक्षणमेव
निर्दिष्टमिति नैवम्बोद्धव्यमित्यर्थं । किन्तु बाह्या एव भेदास्तेनान्यापोहलक्षणेन
सामान्येन ससृष्टा अध्यवसीयन्ते न तु गृह्यन्ते इति तत्रापि बोद्धव्यं ।

अन्ये तु भेदः सामान्यससृष्टो ग्राह्य इति पुल्लिङ्गेन पठन्ति । तत्रायमर्थो
भेदः । सामान्यससृष्टो ग्राह्य इत्यत्रापि वचने । न स्वलक्षण बोद्धव्यं ॥

किम्पुन कारणन्तत्रैव बोद्धव्यमिति चेदाह । समानेत्यादि । अनेकस्मिन्ने-
काकार समानाकार । एकस्मिन्नेकधर्मत्वभिन्नाकार । आदिशब्दाद् धर्म-
धर्म्याकारपरिग्रह । न तत् स्वलक्षण ग्राह्य कथञ्चन । किं कारण (१) तत्रैकस्मिन्
स्वलक्षणे^६ कृतकत्वानित्यत्वादिरूपेण बहुभेदानान्धर्माणां किम्बिशिष्टानाम्भेदा-
नाम्बस्तुरूपाणान्तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणेऽयोगात् । न ह्येकस्य वस्तुरूपाणि बहूनि
युज्यन्ते निरङ्शत्वात् स्वलक्षणस्य ॥

उपसहरन्नाह । तद्रूपमित्यादि । तत्तस्माद् रूप स्वलक्षण सर्वतो भिन्न-
मसाधारणन्तथा तेनासाधारणेन रूपेण तस्य स्वलक्षणस्य न^७ प्रतिपादिका श्रुति
शब्दो नास्ति । कल्पना वास्ति । नेति प्रकृत । असाधारणेन स्वरूपेण स्वलक्षणस्य
ग्राहको नास्तीत्यर्थं । किं कारण (१) सामान्येनैव शब्दस्य कल्पनायाञ्च
वृत्तितः ॥

तत्प्रतिपादिका न श्रुतिरस्तीति ब्रुवता स्वलक्षणे शब्दा न नियुज्यन्ते इत्युक्त-
मक्षोदयति ।

किम्पुनरित्यादि । सकेतेन विषयीकृता सकेतिन । तमाहुः शब्दा (१) व्य^१व-
हाराय सकेत स्मृत । तदा व्यवहारकाले तत्स्वलक्षणमस्ति यत्र सकेन वृत्त ।

धर्मधर्मिव्यवस्थानं (भेदोऽभेदश्च) यादृशः ।
 असमीक्षिततत्त्वार्थो यथा लोके प्रतीयते ॥८७॥
 तन्तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थितिः ।
 परमार्थावताराय विद्वद्धिरवकल्प्यते ॥८८॥
 संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोर्थाः पारमार्थिकाः ।
 रूपमेकमनेकञ्च तेषु बुद्धेरुपसवः ॥८९॥
 भेदस्ततोऽयं बौद्धेऽर्थे (सामान्यं) भेद इत्यपि ।
 तस्यैव चान्यव्यावृत्त्या धर्मभेदः प्रकल्प्यते ॥९०॥
 साध्यसाधनसकल्पे वस्तुदर्शनहानितः ।

धर्मधर्मिव्यवहारश्च ज्ञानप्रतिभासि^६न्यर्थं इति यत् प्रकृतन्तत्सग्रहार्थमाह ।
 धर्मत्यादि । अयं धर्मोऽयं धर्मोति व्यवस्थानन्तयोश्च भेदोऽस्याय धर्मं कृतकत्वा-
 दिल्क्षण । अभेदः कृतकोयमिति यादृशः । अयं च विकल्पारोपितत्वात् । असमी-
 क्षिततत्त्वार्थः । अनपेक्षितस्तत्त्वार्थो वस्त्वर्थो येनेति विग्रहः । यथा लोके
 72a बुद्ध्यारूढोप्यध्यवसिततद्भावतया प्रतीयते^७ ॥

तं धर्मादिविभागन्तथैवेति यथालोकप्रतीति साध्यसाधनसंस्थितिर्विद्वद्धि-
 रवकल्प्यत इति सम्बन्धः । किमर्थं । परमार्थावताराय । अनित्यादिवस्तुस्वभाव-
 स्यावगाहनाय ॥

किं पुनः कारणमेकत्वादिव्यवहारस्य वस्तुन्यमम्भव इत्याह । असृज्यन्त
 इत्यादि । पारमार्थिका अर्था स्वतो न असृज्यन्ते । ततो न सामान्यव्यवहारो वस्तुनि ।
 न भिद्यन्ते कृतकत्वादिधर्मं प्रत्येकं तस्य वस्तुनोनेकत्वायोगात् । अतश्च तेष्वर्थेषु
 बहुषु रूपमेकमेकस्मिन्नर्थेऽनेके रूपं यदध्यवसीयते तद्बुद्धेर्विकल्पिकाया उपप्लवो
 भ्रान्तिः । यतश्च न असृज्यन्ते न भिद्यन्ते पारमार्थिका अर्था ॥

ततः कारणात् सामान्यमिदं बहूना । तथा धर्माणां धर्मिणा च भेद इत्यपि
 योयम्भेवो नानात्वव्यवहारः स बौद्धेऽर्थे । न बाह्ये स्वलक्षणे । बुद्धिप्रतिभासस्या-
 लीकत्वात् (१) कथन्तहि तत्र स्वलक्षणे कृतकत्वादिधर्मभेद इति चेदाह । तस्यैव
 चेत्यादि । तस्यैव स्वलक्षणस्यान्यव्यावृत्त्या धर्मभेदः प्रकल्प्यते ॥

कस्मात् कल्पितधर्मभेदद्वारेण गम्यगमकभावो न वस्तुदर्शनमात्रेणेत्यत आह ।
 साध्येत्यादि । इदं साध्यमिदं साधनमित्यस्मिन् सकल्पे वस्तुदर्शनहानितः । यद्वा
 प्रत्यक्षवदनुमानेन सामान्यविशिष्टं स्वलक्षणमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह ।

भेदः सामान्यससृष्टा ग्राह्या नात्र स्वलक्षणम् ॥९१॥

समानभिन्नाद्याकारैर्न तद् ग्राह्य कथञ्चन ।

भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥९२॥

तद् रूपं सर्वता भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका ।

न श्रुतिः कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्तितः ॥९३॥

इति सग्रहश्लोका ।

किं पुनः स्वलक्षणे शब्दा नियुज्यन्त इति चेत् ।

साध्येत्यादि । साध्यसाधनसकल्पे वस्तुदर्शनहानित । कुत स्वलक्षणस्य सामान्य-
विशिष्टस्य ग्रहण । भेदः सामान्यससृष्टो ग्राह्य इत्याचार्यं दिग्ना ग प्रभृतिभि
सामान्यससृष्टस्य स्वलक्षणस्य ग्रहण प्रतिज्ञातमित्या^१शङ्कामपनयन्नाह । भेद
इत्यादि । भेद सामान्यससृष्टः प्रतीयत इत्यत्रापि वचने ग्राह्य न स्वलक्षणमेव
निर्दिष्टमिति नैवम्बोद्धव्यमित्यर्थं । किन्तु बाह्या एव भेदास्तेनान्यापोहलक्षणेन
सामान्येन ससृष्टा अध्यवसीयन्ते न तु गृह्यन्त इति तत्रापि बोद्धव्यं ।

अन्ये तु भेद सामान्यससृष्टो ग्राह्य इति पुल्लिङ्गे^२न पठन्ति । तत्रायमर्थो
भेदः । सामान्यससृष्टो ग्राह्य इत्यत्रापि वचने । न स्वलक्षण बोद्धव्यं ॥

किम्पुन कारणन्तत्रैव बोद्धव्यमिति चेदाह । समानेत्यादि । अनेकस्मिन्ने-
काकार समानाकार । एकस्मिन्ननेकधर्मत्वम्भिन्नाकार । आदिशब्दाद् धर्म-
धर्म्याकारपरिग्रह । न तत् स्वलक्षण ग्राह्य कथञ्चन । किं कारण (१) तत्रैकस्मिन्
स्वलक्षणे^३ कृतकत्वानित्यत्वादिरूपेण बहुभेदानान्धर्मिणा किंविशिष्टानाम्भेदा-
नाम्बस्तुरूपान्तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणेऽयोगात् । न होकस्य वस्तुरूपाणि बहूनि
युज्यन्ते निरङ्शत्वात् स्वलक्षणस्य ॥

उपसहरन्नाह । तद्रूपमित्यादि । तत्तस्माद् रूप स्वलक्षण सर्वतो भिन्न-
मसाधारणन्तथा तेनासाधारणेन रूपेण तस्य स्वलक्षणस्य न^४ प्रतिपादिका श्रुति 72b
शब्दो नास्ति । कल्पना वास्ति । नैति प्रकृत । असाधारणेन स्वरूपेण स्वलक्षणस्य
ग्राहको नास्तीत्यर्थं । किं कारण (१) सामान्येनैव शब्दस्य कल्पनायाश्च
वृत्तितः ॥

तत्प्रतिपादिका न श्रुतिरस्तीति ब्रूवता स्वलक्षणे शब्दा न नियुज्यन्त इत्युक्त-
मत्स्योदयति ।

किम्पुनरित्यादि । संकेतेन विषयीकृता संकेतिन । तत्राहु शब्दा (१) व्य^५व-
हाराय संकेत स्मृतः । तदा व्यवहारकाले तत्स्वलक्षणमस्ति यत्र संकेत वृत्तः ।

तत्र शब्दयोग इति चेत्—

स च ।

साक्षात्त योज्यते कस्माद्,

व्यक्तौ शब्दयोगेन फलवच्चेत्^१, स च शब्द. कस्माद् व्यक्तियु साक्षात्त योज्यते । 448
तत्र किमन्येन व्यवधिना ?

आनन्त्याच्चेदिदं समम् ॥९६॥

स्यादेतत् । तद्वत्स्यो व्यक्तयो हि आनन्त्यात् शब्दाभिधानेऽसमर्था ।^१ एवं चेत् इदमानन्त्य तद्वत्स्यपि समम् । जातिविशिष्टा व्यक्तय एव वक्तव्या इति अवश्य (तत्र) सम्बन्ध करणीय, अकृतसम्बन्धस्यानभिधानात् ।^२ स च न शक्य ।

तत्सम्बन्धिनि करणात् तत्रापि कृत एवेति चेत् उक्तमत्र । सत्यपि सम्बन्धे एकत्र कृताद् अन्यत्राप्रतीतौ हि न च सम्बन्धोऽस्तीति ॥९६॥

अपि^३ च ।

व्यवधिना व्यवधायकेन कल्पितेन ।

“आनन्त्याच्चे” ति पर ।

“इदमानन्त्य सम” मित्युत्तर ।

एतदेव व्याचष्टे । स्यादेतदित्यादिना । तद्वत्स्यपीति जातिमत्यपि । यस्माज्जात्यादिविशिष्टा सत्यो व्यक्तय एव वक्तव्या इति हेतोरवश्यन्तत्रेति व्यक्तियु शब्दस्य सम्बन्ध करणीय (१) कस्माद् (१) अकृतसम्बन्धस्यानभिधानात् । कर्त्तरि षष्ठी । कृत सम्बन्धो यस्य शब्दस्य । तेनानभिधानादित्यर्थ । कर्मणि वा षष्ठी । अकृतसम्बन्धस्य वार्थस्य शब्देनानभिधानात् । स चेति सम्बन्ध । तद्वता सह न शक्यं कर्त्तुमानन्त्यात् । तस्मादयुक्तोयम्पक्ष ।

तत्सम्बन्धिनि । व्यक्तिस्वन्धिनि सामान्ये^४ शब्दस्य सम्बन्धकरणाद्देतोस्तत्रापि जातिसम्बन्धिभ्या व्यक्तौ सम्बन्ध कृत एवेति चेत् ।

उक्तमत्रोत्तर (१) सामान्यस्य सत्यपि सम्बन्धे एकत्र जातौ कृतात् सकेनादन्यत्र व्यक्तावप्रतीतिर्न च जातितद्वतो सम्बन्धोऽस्तीत्येतेष्वोक्त । न हि सत्यपि सम्बन्धे दण्डशब्दाद् दण्डिनि प्रतिपत्ति (१) तथा न च जानितद्वतो कश्चित्सम्बन्धोऽस्तीति सम्प्रत्युक्तत्वात् ॥^५

एवन्तावत् सर्वभावा इत्यादिना वा त्ति क वा र स्वाभिमत विधिगव्दलिंग- 74b
विषयमारयाय सपति येनाभिप्रायेणाचार्य दिग्ना गे न भेदलक्षण सामान्यमुक्तन्त-

नित्यमनुगमप्रसगात् ।

सर्वदा तत्सम्बन्धयोग्यताप्रतीतेरिष्टमेवेति चेत् । अथ सर्वदा गोशब्दादप्रवृत्तिः । सहिता^४सहितावस्थयोर्विशेषणानाक्षेपात् । व्यक्तिस्वन्धिन्या जातेश्चोदनाद् अदोष इति चेत् । अथ सापि तद्विशेषणत्वेन आक्षिप्तंवेति^५ तद्वानभिधेयः स्यात् ।

न च जातितद्वतोः सम्बन्ध कश्चित्, अन्योन्य जन्यजनकत्वेनानुपकारात् । ततो लक्षणमप्युक्तम्^६ एव जातो न शब्दयोग फलाभावात् । एव तु—

नद्वानर्थक्रियायोग्या (जातिः) तद्वानलं,

74a सर्वदेत्या^७दि पर । सर्वदेति व्यक्त्यपायानपायकालयोस्तत्सम्बन्धयोग्यता-प्रतीतेरिष्टमेव व्यक्त्यनुगमनमिति चेत् । एतत्कथयति (१) यथा भ्रात्रादिशब्दा स्वार्थमभिदधाना सम्बन्धनमविशेषणात् क्षिपन्ति तथा जातिशब्दा अपीति ।

उत्तरमाह । सर्वदेति । सर्वदेति व्यक्त्यपायाऽनपायकालयोगोशब्दादप्रवृत्ति-र्वाहदोदादियोग्ये व्यक्तिविशेषे । किङ्कारणमिति^१ चेदाह । सहितेत्यादि । सप्तमीद्विवचनमेतत् । जातेर्व्यक्तिसहितासहितावस्थयोर्विशेषणार्थक्रियाक्षमस्य विशेषपस्यानाक्षेपात् ।^२ एतदुक्तम्भवति । यथाऽतीतानागतव्यक्ते शब्दार्थरूपतया जातिशब्देनाक्षेपस्तथा वर्तमानाया व्यक्तेरुभयत्र शब्दार्थरूपतया प्रतिभासनस्या-विशेषणादिति ।

व्यक्तिस्वन्धिन्या जातेश्चोदनाद् व्यक्ती प्रतीतिर्न प्राप्नोतीत्यय^३मदोष इति चेत् ॥

भवत्वेव किन्तु सापि व्यक्तिस्तद्विशेषणत्वेन जातिविशेषणत्वेन जाति-चोदनायामाक्षिप्तंवेति न जाति केवलाभिधेया । किन्तु तद्वानभिधेय स्यादिति पक्षान्तरपरिग्रहः स्यात् । तत्र चानन्तरमेव दोषम्वक्ष्याम इत्याकूत ॥

जातितद्वतो सम्बन्धमभ्युपगम्यतदुक्त (१) सम्बन्ध एव तु नास्तीत्याह । न चेत्यादि । किं कारणम् (१) अन्योन्य^३म्परस्परमजन्यजनकत्वेनानुपकारात् । तत इति सम्बन्धाभावाज्जातिचोदनया व्यक्तेर्लक्षणमप्युक्तम् । फलाभावादित्यर्थ-क्रियाया अभावान् ।

व्यक्त्यभिन्नसामान्यवादिनोपि प्रत्यक्षवच्छाब्दे ज्ञाने व्यक्तिप्रतिभासः स्यात् । भेदाशेन तु तस्यापि लक्षणमप्युक्तम् । एवमित्यादिना पक्षान्तरमाशङ्कते । तद्वानिति जानिमान् । अलमिति मम^४र्थम् । तत्रेति तद्वति । स चेति सि द्वा न्त वा दी ।

अस्यैव व्याख्यानं स च शब्द इत्यादि । तत्रेति व्यक्तौ किमन्येन सामान्येन

तत्र शब्दयोग इति चेत्—

स च ।

साक्षात्त योज्यते कस्माद्,

व्यक्तौ शब्दयोगेन फलदच्चेत्^१, स च शब्द कस्माद् व्यक्तियु साक्षात्त योज्यते ।
तत्र किमन्येन व्यदधिना ?

आनन्त्याच्चेदिदं समम् ॥९६॥

स्यादेतत् । तद्वत्यो व्यक्तयो हि आनन्त्यात् शब्दाभिधानेऽनमर्वा ।^१ एव
चेत् इत्मानन्त्य तद्वत्यपि समम् । जातिविशिष्टा व्यक्तय एव व्यक्त्या इति अर्थस्य
(तत्र) सम्बन्ध करणीय , अकृतसम्बन्धस्थानभिधानात् ।^२ स च न शक्य ।

तत्सम्बन्धिनि करणात् तत्रापि कृत एदेति चेत् उक्तमत्र । सत्यपि सम्बन्धे
एकत्र कृताद् अन्यत्राप्रतीतो हि न च सम्बन्धोऽस्तीति ॥९६॥

अपि^३ च ।

व्यदधिना व्यवधारकेन कल्पितेन ।

“आनन्त्याच्चे’ति पर ।

“इत्मानन्त्य सम’मित्त्वर ।

एतदेव व्याचष्टे । स्यादेतदित्यारिप्त । तत्त्वतीति जातिमर्वा । अना-
ज्जात्यादिविशिष्टा सत्यो व्यक्तय एव कश्चिदा इति ऐतोरथ इत्यन्यत्रो न व्यक्त्या
शब्दस्य सम्बन्ध करणीय (१) कस्माद् (१) अकृतसम्बन्धस्थानभिधानात्,
वर्त्तन्ति पृष्टी । कृत सम्बन्धो यस्य शब्दस्य । तत्रानभिधानादिना । व्यक्त्या
या पृष्टी । अकृतसम्बन्धस्य चार्त्तत्र शब्देनाभिधानात् । स चेति शब्दस्य ।
तद्वता सत् न शक्य वर्त्तमानत्वात् । कस्माद्पुनरेवम् ।

तत्सम्बन्धिनि । व्यक्तिसम्बन्धिनि । सामान्येन शब्दस्य सम्बन्धस्य
सत्रापि जातिमर्वादिभ्यः यदा ही सम्बन्ध इति एदेति चेत् ।

उक्तमत्रोत्तर (१) सामान्यस्य सत्यपि सम्बन्धे एतस्य जाती कृताद् नोत्तर-
सन्धेन व्यक्त्याप्रतीतिं न जातिमर्वात् । सम्बन्धोऽस्तीति चेत् । न हि सम्बन्धि-
सम्बन्धे परस्परत्वात् न च एति प्रतीतिनि (१) कृत न च व्यक्तिसम्बन्धे-
स्तीति सम्बन्धोऽस्तीति ॥^३

एतन्नाम्न सर्वत्रापि सत्यपि सम्बन्धे एतस्य जाती कृताद् नोत्तर-
दियन्तत जाय शक्तिं दोषादिभ्योऽस्तीति चेत् । न हि सम्बन्धोऽस्तीति सम्बन्धोऽस्तीति

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुक्ते । तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषा तत्रैवाभेद इति किन्न शब्दः प्रयुज्यते ?^४

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत् । अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद् (वत्) पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात् । को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमवित्यत्र विशेषः ? तद्वद् बोधोऽपि स्याद् ।

अस्तु नाम जातिरन्या । जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तूनि^६ अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसगात् । एकस्माद्

दर्शयितुं पृच्छति । अपि चेत्यादि । एवमन्यते । यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोन्वे गोशब्द मकेत्यते तथा । तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता^१र्थक्रियानारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतन्मन्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत. कस्मात् मकेनो न कृत इति पृच्छति पर । एतदेवाह । यामर्थक्रियामित्यादि । दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य त्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्षेण्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिण शब्दान्नि^२युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदान् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति । तत एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिरक्षणे किन्न शब्दः प्रयुज्यते । व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि मकेनवशान् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्रायः ।

तद्वदिन्द्रादि । जानिमन्वश्रे यो दोष आचार्यं दिग्नागे नोक्त^३ “स्तद्वतो नाम्बन्वन्वादि^४ न्यादिना यन्तद्वद्दोषस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्य-
व्यावृत्तिरक्षणे शब्दो न नियुज्यते । अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति । नैवायन्दो-
पोन्तीति प्रतिपादितमन्युगम्य त्वैवमुक्त । जातिरलम्परा । जानिम्बन्वा न युक्तेत्यर्थः ।

स्यादिन्द्रादिना व्याचष्टे । अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेऽपि वस्तूनि शब्दा-
र्थम्बन्वन्वादिना^५ न्यादिना । तद्वत् इति व्यावृत्तिमत् । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्वक्षस्य विशेषः । एतदेवाह । को हीन्द्रादि । न्वा व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जानिग्न्यादि । अत्र वच्चे को विशेषः (१) नैव उचितदन्वत्र शब्दभेदान् ॥

अन्तु नामेति मि द्वा न्वा दी । जानिरन्तेति वस्तुनूना । विष्णुतन्मुये दोषे व्यावृत्तिरक्षणे न वस्तुनूना जानिग्न्यात् । जानि^६मपि हीन्द्रादि । तदभाद्

भेदस्तदन्वेषामभेदः । तद्विनिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु । नवंध्या दोषपरिहारस्य 44।
कर्तृमशक्यत्वात् अर्थान्तरान्भ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात् । तदर्थस्यान्येन निद्वे-
तदन्युपगमस्याऽपि अवश्यभावात् ॥

अपि च ।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च (ध्वनिः) ।

(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः ॥९८॥

शब्द प्रयुजान एषोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्तेतेत्यभिप्रायेण प्रवृत्तेः ।
तत्रान्यत्र च^२ प्रवृत्त्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया वा अभिप्रायप्रदर्शनात्

एति व्यावृत्त्यभावे अस्या अपीति ध्वन्युभूताया जाने । भावना भेदभावे
सत्यनेवार्थमभेदरूपाया जातेरभावात् । न च जातमभेदं विना संशयः ।
तस्मादप्यभेदोभ्युपगमनस्य (1) स चैव समादायाया (२) भेदद्वारेण-
स्मादतत्त्वार्थान्येषा तत्रार्थाणामभेदस्तद्विनिष्टेभ्योऽर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु ।
प्रतिपत्त्यात्प्रवृत्त्यात् प्रतिपत्तिरित्युक्तं । न पुन स एव प्रतिपत्तिः । अत्रान्यत्र च
वा प्रतिपत्तिवद्व प्रतिपत्त्यनेनैवा व्यावृत्त्या वाणभूतया भाववर्तिता इत्यादि ।

सर्वथेति । यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो जातिः तत्रान्यत्र च^२ विना
यमानत्वादिदोषपरिहारस्य कर्तृमशक्यत्वात् । नृणां ह्येतेषु अर्थेषु
व्यमानान्भ्युपगमनं ही वेदात् । अर्थान्तरैरादि । अर्थान्तरान्भ्युपगमनं च^२ -
भिन्नेऽभिप्रायप्रयोजनं जाते प्रयोजकमिति वेदात् । तदर्थस्यैव अर्थान्तरान्भ्युपगमनं
अथैते सत्त्वार्थान्भ्युपगमनस्यैव (1) जातिविशिष्टो जातिः तत्रान्यत्र च^२ विना
जातिविशिष्टो व्यावृत्त्यनुपगमनं जाते जाते । तद्विनिष्टे । तदन्युपगमनस्यैव
वृत्त्यनुपगमनस्य (1) तद्विनिष्टेऽर्थेषु हि जातिविशिष्टे न स्वविनिष्टे ॥

अप्या एतदेवैतस्य व्यावृत्तिविशिष्टो जातिः अति चैविति । विना
तदर्थान्तरान्भ्युपगमनस्य परिहारेण अर्थान्तरैरेति अत्रा एतद्विनिष्टेऽर्थेषु
जाते एतदेवैतस्यैव अर्थान्तरान्भ्युपगमनस्यैव अर्थान्तरान्भ्युपगमनं च^२ विना
एतद्विनिष्टे । तेभ्य एतद्विनिष्टेऽर्थेषु अर्थान्तरान्भ्युपगमनस्यैव अर्थान्तरान्भ्युपगमनं च^२ विना
धीयन्ता एतदर्थं (1) कथ एतद्विनिष्टेऽर्थेषु ।

एतद्विनिष्टेऽर्थेषु अर्थान्तरान्भ्युपगमनस्यैव अर्थान्तरान्भ्युपगमनं च^२ विना
एतद्विनिष्टेऽर्थेषु अर्थान्तरान्भ्युपगमनस्यैव अर्थान्तरान्भ्युपगमनं च^२ विना
प्रवृत्तेः ।

यदि एतदेवैतस्यैव अर्थान्तरान्भ्युपगमनस्यैव अर्थान्तरान्भ्युपगमनं च^२ विना

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुक्ते । तत्कारिणामर्यानामन्येभ्यो भेदात्, तेषां तत्रैवाभेद इति किन्न शब्द' प्रयुज्यते ?^४

तद्वदोपस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत् । अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(वत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात् । को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमदित्यत्र विशेषः ? तद्वद् बोधोऽपि स्याद् ।

अस्तु नाम जातिरन्या । जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तूनि^६ अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसंगात् । एकस्माद्

दर्शयितुं पृच्छति । अपि चेत्यादि । एवमन्यते । यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्द सकेत्यते तथा । तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता^१र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत. कस्मात् सकेतो न कृत इति पृच्छति पर । एतदेवाह । यामर्थक्रियामित्यादि । दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्ध्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिण शब्दान्नि^२धुङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति । तत एपामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्दः प्रयुज्यते । व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सकेतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्राय ।

तद्वदित्यादि । जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्य दिग्नागे नोक्त^३ "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वदोपस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते । अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति । नैवायन्दोपोस्तीति प्रतिपादितमभ्युगम्य त्वेवमुक्त । जातिरलम्परा । जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थ ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे । अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेऽपि वस्तूनि शब्दार्थेभ्यु^४पगम्यमाने । तद्वत् इति व्यावृत्तिमत । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेष । एतदेवाह । को हीत्यादि । त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि । अत्र वाच्ये को विशेष (१) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात् ॥

अस्तु नामेति सि द्वा न्त वा दी । जातिरन्येति वस्तुभूता । किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह । जाति^५मपि हीत्यादि । तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेदः, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु। सर्वथा दोषपरिहारस्य 449
कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात्। तदर्थस्यान्येन सिद्धे,
तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यंभावात् ॥

अपि च ।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्ततेति च (ध्वनिः) ।

(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः ॥९८॥

शब्द प्रयुञ्जान एषोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्ततेत्यभिप्रायेण प्रयुक्ते ।
तत्रान्यत्र च^२ प्रवृत्त्यनुज्ञायां, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञायां वा अभिधानग्रहणवैयर्थ्यं

इति व्यावृत्त्यभावे अस्या अपीति वस्तुभूताया जाते । भावाना भेदाभावे
सत्यनेकार्थसमवेतरूपाया जातेरभावात् । न च जात्याभेद क्रियत इत्युक्त ।
तस्मादवश्यम्भेदोभ्युपगन्तव्य (1) स चैकस्मादतत्कार्या(त् ?) भेदस्तदन्येषान्त-
स्मादतत्कार्यादन्येषान्तत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वभेदविशिष्टेषु प्रति^०पत्तिरस्तु ।
प्रतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरित्युक्त । न पुन स एव प्रतिपत्ति । करणसाधनो
वा प्रतिपत्तिराब्द प्रतिपद्यन्तेऽनया व्यावृत्त्या करणभूतया भावानिति कृत्वा ।

सर्वथेति । यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो वार्थो वाच्यस्तद्वत्प्रक्षोदितो
यथानन्यादिवोषस्तत्परिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तुल्यश्चेद्दोषो जातिरेव^१
कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति चेदाह । अर्थान्तरेत्यादि । अर्थान्तरम्बस्तुभूता जाति । 75.2
भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययजनन जाते प्रयोजनमिति चेदाह । तदर्थस्येति जातिसाध्यस्य ।
अन्येनेत्यतत्कार्यं व्यावृत्तिलक्षणेनाभेदेन (1) जात्यापि हि सोऽर्थ साध्यत इति कस्मा-
ज्जातित्यागे व्यावृत्त्यभ्युपगम इत्यत आह । तदित्यादि । तदभ्युपगमस्येति व्या-
वृत्त्यभ्युपगमस्य (1) त^१दनभ्युपगमे हि जातिकत्पनं न स्यादित्युक्त ॥

अधुना शब्देनावश्य व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्यत आह । अपि चेत्यादि । विविधि-
तादर्थादन्यस्तस्य परिहारेण श्रोता प्रवर्ततेति कृत्वा ध्वनिरुच्यते प्रतिपादकेन ।
चकार एवशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्च तदन्यपरिहारेणेत्यस्वानन्तर द्रष्टव्य । तेनेति
ध्वनिना । तेभ्य इत्यनभिमतभ्यस्तस्याभिमतस्वार्थस्या^२ व्यवच्छेदेऽव्यवच्छेदेनाभि-
धीयमान इत्यर्थं (1) कथ श्रोता प्रवर्ततेति ।

शब्दमित्यादिनैतदेव व्याचष्टे । एष वस्तुार्थव्यभिमतार्थद्विधाकारिष्वनिष्ट-
परिहारेणानभिमतार्थव्यवच्छेदेन प्रवर्तते कथ नाम श्रोतेत्यनेनाभिप्रायेण
प्रयुङ्क्ते ।

यदि शब्देनान्यव्यवच्छेदो न चोद्येत तदा तत्र प्रत्याप्याभिमतेश्च चेत्यनभिमते

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्यक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुक्ते । तत्कारिणामर्यानामन्येभ्यो भेदात्, तेया तत्रैवाभेद इति किन्न शब्दः प्रयुज्यते ?⁴

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरत्नं परा ॥९७॥

स्यादेतत् । अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(वत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात् । को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमदित्यत्र विशेष ? तद्वद् बोधोऽपि स्याद् ।

अन्तु नाम जातिरन्या । जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तूनि⁵ अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसंगात् । एकस्माद्

दृशं प्रित् पृच्छति । अपि चेत्यादि । एवमन्यते । यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्रे गोशब्द मकेन्यते तथा । तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता⁶र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामनन्वार्थिभ्यो भिन्नत्वादतस्मिन्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत कस्मात् मनेनो न वृत्त इति पृच्छति पर । एतदेवाह । यामर्यक्रियामित्यादि । दाहपाकादिलक्षगम्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिण शब्दान्त्रियुक्त्वे प्रयुञ्जते । तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदान् कारणात् नन्कारिण सर्वत्रिजानीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति । तत एषामर्यानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्दः प्रयुज्यते । व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि मकेनवद्यात् प्रतीति स्यादिति प्रवृत्ताभिप्रायः ।

तद्वदित्यादि । जानिमन्वक्षे यो दोष आचार्यं दिग्नागे नोक्त⁷ "स्तद्वतो नान्वन्वन्वदिति"त्यादिना यस्मिन्तद्वदोपस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिरक्षणे शब्दो न नियुज्यते । अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति । नैवायन्दोषोन्नीति प्रतिपादिनमभ्युगम्य त्वेवमुक्त । जानिरत्नम्परा । जानिमन्वन्या न मुन्नेन्वर्थः ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे । अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेऽपि वस्तूनि शब्दार्थेषु भिन्नान्माने । तद्वत् इति व्यावृत्तिमतः । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमन्वक्षस्य विशेषः । एतदेवाह । को हीत्यादि । त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि । अत्र वाच्ये को विशेषः (1) नैव कश्चिदन्वयः शब्दभेदान् ।

अन्तु नामेति सिद्धान्तवादी । जानिरन्वेति वस्तुमृता । त्रिम्पुनस्तु ये दोषे वस्तुमृता इति प्रत्येकं न वस्तुमृता जानिरित्याह । जानिमपि हीत्यादि । तदन्वयः

भेदस्तदन्येषामभेदः, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु । सर्वथा दोषपरिहारस्य 449
कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात् । तदर्थस्यान्येन सिद्धे,
तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यंभावात् ॥

अपि च ।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्ततेति च (ध्वनिः) ।

(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः ॥९८॥

शब्दं प्रयोजान एषोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्ततेत्यभिप्रायेण प्रयुञ्जते ।
तत्रान्यत्र च^२ प्रवृत्त्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञायां वा अभिधानग्रहणवैयर्थ्यं

इति व्यावृत्त्यभावे अस्या अपीति वस्तुभूताया जाते । भाषाना भेदाभावे
सत्यनेकार्थसमवेतरूपाया जातेरभावात् । न च जात्याभेद विद्यत इत्युक्त ।
तस्मादपर्यायभेदोभ्युपगन्तव्य (1) स चैकस्मादतत्कार्या(त् ?) भेदस्तदन्येषान्त-
स्मादतत्कार्यादन्येषान्तत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वभेदविशिष्टेषु प्रतिपत्तिरस्तु ।
पतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरित्युक्त । न पुन स एव पतिपत्ति । करणसाधनो
वा प्रतिपत्तिरादः पतिपद्यन्तेऽनया व्यावृत्त्या करणभूतया भाषानिति कृत्वा ।

सर्वधेति । यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो वार्थो वाच्यस्तद्व्यक्षोदितो
ग्रथानन्त्यादिदोषस्तत्परिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तुल्यश्चेद्दोषो जातिरेव
रस्मान्नाभ्युपगम्यत इति चेदाह । अर्थान्तरेत्यादि । अर्थान्तरम्यस्तुभूता जाति । 751
भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययजनन जाते पयोजनमिति चेदाह । तदर्थस्येति जातिसाध्यस्य ।
अन्येनेत्यतत्तार्थव्यावृत्तिलक्षणनाभेदेन (1) जात्यापि हि सौम्य साध्यत इति कस्मा-
ज्जातित्वान्ते व्यावृत्त्यभ्युपगम इत्यत आह । तदित्यादि । तदभ्युपगमस्येति व्या-
वृत्त्यभ्युपगमस्य (1) तदभ्युपगमे हि जातिरल्पनैव न स्यादित्युक्त ॥

अधुना शब्देनापरस्य व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्यत आह । अपि चेत्यादि । विदधि-
तादर्थादन्यस्तस्य परिहारेण श्रोता प्रवर्ततेति कृत्वा ध्वनिरच्यते पतिपादयेत् ।
चकार एषाद्वत्स्यार्थं भिन्नरमस्य तदन्यपरिहारेणेत्यस्यान्तर श्रुत्यस्य । तेनेति
ध्वनिना । तेभ्य इत्यनभिमतैस्तत्स्वाभिमतस्यार्थस्या^२ व्यवच्छेदेऽप्यस्येति अभि-
धीयमान इत्यर्थं (1) कथं श्रोता प्रवर्ततेति ।

शब्दभित्तादिनैतदेव व्याचष्टे । एष पक्षार्थेऽभिमतार्थविधानपरिष्पन्निष्ट-
परिहारेणानभिमतार्थव्यवच्छेदेन प्रवर्तते इत्य नाम श्रोतेत्यनेताभिप्रायेण
प्रयुङ्क्ते ।

यदि शब्देनान्यव्यवच्छेदो न चोदते तदा तत्र प्रत्याख्याभिन्नेऽन्यत्र चेत्याभिन्ने

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुजते । तत्कारिणामर्थानामन्वेभ्यो भेदात्, तेषा तत्रैवाभेद इति किन्न शब्द प्रयुज्यते ?⁴

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरग्लं परा ॥९७॥

स्यादेतत् । अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(यत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वत्तोऽभिधानात् । को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमदित्यत्र विशेष ? तद्वद् बोधोऽपि स्याद् ।

अस्तु नाम जातिरन्या । जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽन्य वस्तूनि⁶ अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसगात् । एकस्माद्

दर्शयितुं पृच्छति । अपि चेत्यादि । एवम्नन्यते । यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्द सकेत्यते तथा । तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता¹र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत कस्मात् सकेतो न कृत इति पृच्छति पर । एतदेवाह । यामर्थक्रियामित्यादि । दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्षेण्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिण शब्दान्नि²युङ्क्ते प्रयुञ्जते । तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्वेभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति । तत एपामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्द प्रयुज्यते । व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सकेतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्राय ।

तद्वदित्यादि । जातिमल्पक्षे यो दोष आचार्यं दिग्नागे नोक्त³ "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वद्दोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते । अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति । नैवायन्दोपोस्तीति प्रतिपादितमभ्युगम्य त्वेवमुक्त । जातिरलम्परा । जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थं ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे । अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेऽपि वस्तूनि शब्दार्थेभ्यु⁴पगम्यमाने । तद्वत् इति व्यावृत्तिमत । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमल्पक्षस्य विशेष । एतदेवाह । को हीत्यादि । त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि । अत्र वाच्ये को विशेष (1) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात् ॥

अस्तु नामेति सि द्वा न्त वा दी । जातिरन्येति वस्तुभूता । किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह । जाति⁵मपि हीत्यादि । तदभाव

भेदस्तद्वन्येषामभेद, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु । सर्वथा दोषपरिहारस्य 44
कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात् । तदर्थस्यान्येन सिद्धे,
तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यभावात् ॥

अपि च ।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्ततेति च (ध्वनिः) ।

(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः ॥९८॥

शब्द प्रयुंजान एवोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्ततेत्यभिप्रायेण प्रयुक्ते ।
तत्रान्यत्र च^२ प्रवृत्त्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया वा श्लभिधानग्रहणवैयर्थ्यं

इति व्यावृत्त्यभावे अस्या अपीति वस्तुभूताया जाते । भावाना भेदाभावे
सत्यनेकार्थसमवेतरूपाया जातेरभावात् । न च जात्याभेद क्रियत इत्युक्त ।
तस्मादवश्यम्भेदोभ्युपगन्तव्य (1) स चैकस्मादतत्कार्या(त् ?) भेदस्तद्वन्येषान्त-
स्मादतत्कार्याद्वन्येषान्तत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वभेदविशिष्टेषु प्रतिपत्तिरस्तु ।
प्रतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरित्युक्त । न पुन स एव प्रतिपत्ति । करणसाधनो
वा प्रतिपत्तिशब्द प्रतिपद्यन्तेऽनया व्यावृत्त्या करणभूतया भावानिति कृत्वा ।

सर्वथेति । यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो वार्थो वाच्यस्तद्व्यक्षोदितो
यथानन्त्यादिदोषस्तत्परिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तुल्यश्चेद्दोषो जातिरेव^३
कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति चेदाह । अर्थान्तरेत्यादि । अर्थान्तरम्यस्तुभूता जाति । 75
भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययजनन जाते प्रयोजनमिति चेदाह । तदर्थस्येति जातिसाध्यस्य ।
अन्येनेत्यतताप्यव्यावृत्तिलक्षणेनाभेदेन (1) जात्यापि हि सोऽर्थ साध्यत इति कस्मा-
ज्जातित्वागे व्यावृत्त्यभ्युपगम इत्यत आह । तदित्यादि । तदभ्युपगमस्येति व्या-
वृत्त्यभ्युपगमस्य (1) तदनभ्युपगमे हि जातिरूपनैव न स्यादित्युक्त ॥

अधुना शब्देनावश्य व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्यत आह । अपि चेत्यादि । विवक्षि-
तादर्थाद्वन्यस्तस्य परिहारेण श्रोता प्रवर्ततेति कृत्वा ध्वनिरुच्यते प्रतिपादनेन ।
चकार एवशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्च तदन्यपरिहारेणेत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य । तेनेति
ध्वनिना । तेभ्य इत्यनभिमतेश्चस्तस्याभिमतस्यार्थस्या^४ व्यवच्छेदेऽप्यवच्छेदेऽभि-
धीयमान इत्यर्थं (1) कथं श्रोता प्रवर्ततेति ।

शब्दमित्यादिनैतदेव व्याचष्टे । एष वन्यार्थेऽनभिमतार्थेऽप्यवच्छेदित्येति-
परिहारेणानभिमतार्थेऽप्यवच्छेदेन प्रवर्तते कथ नाम श्रोतेत्यनेनाभिप्रायेण
प्रयुङ्क्ते ।

यदि शब्देनान्यव्यवच्छेदो न चोदेन तदा तत्र प्रत्याप्याभिमतेश्च चैतनभिन्ने

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुक्ते । तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषां तत्रैवाभेद इति किन्न शब्दः प्रयुज्यते ?^४

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत् । अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(वत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात् । को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमदित्यत्र विशेषः ? तद्वद् दोषोऽपि स्याद् ।

अस्तु नाम जातिरन्या । जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तुनि^६ अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसगात् । एकस्माद्

दर्शयितुं पृच्छति । अपि चेत्यादि । एवमन्यते । यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्दः सकेत्यते तथा । तत्कारिणां विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता^१र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वोपान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृतः कस्मात् सकेतो न कृत इति पृच्छति पर । एतदेवाह । यामर्थक्रियामित्यादि । दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिणः शब्दान्नि^२युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिणः सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति । तत एवामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्दः प्रयुज्यते । व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सकेतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्रायः ।

तद्वदित्यादि । जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्यं दिग्नागे नोक्त^३ “स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि”त्यादिना यस्तद्वद्दोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते । अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति । नैवायन्दोषोऽस्तीति प्रतिपादितमभ्युपगम्य त्वेवमुक्तः । जातिरल्पपरा । जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थः ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे । अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेऽपि वस्तुनि शब्दार्थेभ्यु^४पगम्यमाने । तद्वत् इति व्यावृत्तिमतः । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेषः । एतदेवाह । को हीत्यादि । त्वया व्यावृत्तिरित्युक्तपरेण जातिरित्यादि । अत्र वाच्ये को विशेषः (१) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात् ॥

अस्तु नामेति सिद्धा न्त वा दी । जातिरन्येति वस्तुभूता । किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह । जाति^५मपि हीत्यादि । तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेद, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु । सर्वथा दोषपरिहारस्य 449
कर्तुमशक्यत्वात् अर्थांतराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात् । तदर्थस्यान्येन निद्वे
तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यभावात् ॥

अपि च ।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च (ध्वनिः) ।

(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः ॥९८॥

शब्द प्रयुजान एवोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्तेतेत्यभिप्रायेण प्रवृक्षते ।
तत्रान्यत्र च^२ प्रवृत्त्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया वा अभिधानद्वयपर्यवस्यं

इति व्यावृत्तभावे अस्या अपीति वस्तुभूताया जने । भानाना भेदाभेदे
सत्यनेकार्थनमवेतरूपाया जातेरभावात् । न च जायाभेद इत्यत्र अत्र ।
तस्मादद्वयसम्भेदोभ्युपगन्तव्य (1) न चैकस्मात्तत्कार्या(त् ?) भेदगतत्वेना-
स्मादतत्कार्यादन्येषान्तत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु ।
प्रतिपत्त्यागम्यतत्वात् प्रतिपत्तिरित्यत्र । न पुन स एव परिपत्ति । तत्रान्यत्र
या प्रतिपत्तिशब्द प्रतिपत्तनेऽस्या व्यावृत्ता वर्णभक्त्या भावार्थानि दृश्यते ।

सर्वथेति । यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो जाते वास्तव्यमर्थविशिष्ट
मपान्तत्वादिदोषपरिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् । पुनः शब्दो जाते वास्तव्य-
वस्तुमात्राभ्युपगमत् इति चेदात् । अर्थांतरादि । अर्थांतराभ्युपगमत् इति ।
भिन्नेरार्थाभ्युपगमत् जाते प्रयोजनमिति चेदात् । तदर्थस्यैति जातिविशिष्ट-
अर्थनेतृत्वतार्यन्तानुचितार्थाभेदेन (1) जातिविशिष्टो जाते वास्तव्यमर्थ-
विशिष्टत्वात् व्यावृत्तसम्भूताया जाते जाते । तद्विशिष्टस्य । तदनुपपन्नस्यैति
व्यावृत्तसम्भूताया (1) तदन्यसम्भूताया इति जातिविशिष्टत्वात् ।

अत्र शब्देनात्मन्यप्यभिप्रायः । यदि चेत् । तद्विशिष्ट-
जातिविशिष्टस्य परिहारेण शोच प्रवर्तेति । तत्र परिहारेण जातिविशिष्ट-
जाते एवमवस्थाने शब्दपरिहारेण तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्न-
स्यैति । तेषु तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्न-
स्यैति । (1) इत्यर्थे प्रवर्तेति ।

इति चेत् । यदि चेत् । एवमवस्थाने शब्दपरिहारेण तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्न-
स्यैति । तेषु तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्न-
स्यैति । प्रवृक्षते ।

यदि शब्देनात्मन्यप्यभिप्रायः । यदि चेत् । तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्न-
स्यैति । तेषु तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्नस्यैति चेत् । तदनुपपन्न-
स्यैति ।

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुक्ते । तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषा तत्रैवाभेद इति किञ्च शब्द प्रयुज्यते ?⁴

तद्वदोपस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत् । अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(यत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात् । को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमित्यत्र विशेषः ? तद्वद् दोषोऽपि स्याद् ।

अस्तु नाम जातिरन्या । जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तुनि⁶ अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसगात् । एकस्माद्

दर्शयितुं पृच्छति । अपि चेत्यादि । एवमन्यते । यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्द सकेत्यते तथा । तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता¹र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किञ्च कृतः कस्मात् सकेतो न कृत इति पृच्छति पर । एतदेवाह । यामर्थक्रियामित्यादि । दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्ध्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिण शब्दाभि²युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति । तत एपामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किञ्च शब्दः प्रयुज्यते । व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सकेतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्रायः ।

तद्वदित्यादि । जातिमल्पक्षे यो दोष आचार्यं दिग्नागे नोक्त³ "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वदोपस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते । अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति । नैवायन्दोपोस्तीति प्रतिपादितमभ्युपगम्य त्वेवमुक्त । जातिरलम्परा । जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थः ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे । अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेऽपि वस्तुनि शब्दार्थेभ्यु⁴पगम्यमाने । तद्वत् इति व्यावृत्तिमतः । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमल्पक्षस्य विशेषः । एतदेवाह । को हीत्यादि । त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि । अत्र वाच्ये को विशेषः (१) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात् ॥

अस्तु नामेति सिद्धान्तवादी । जातिरन्येति वस्तुभूता । किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह । जाति⁵मपि हीत्यादि । तदभाव

(प्रसगा)त् । अन्यव्यावृत्त्यनभिधाने चैकचोदनानावरात्, अत्रचनमेव स्यात् ।

तस्मादवश्यं व्यवच्छेदोऽभिधेयः । स च तदन्येष्वभिन्नश्चेत्, जातिघर्मो-
प्यस्ति । त नियताभ्युपगम नियतचोदन जात्यर्थप्रसाधन परित्यज्य^१ अर्थान्तर-
कल्पन केवलमनर्थनिबन्ध एव यथा कल्पनमस्यायोगात् ।

न च न क्रियत एव व्यवच्छेद । प्रवृत्तिविषय कथयद्भ्रुर्जातिरूपना ।^२

प्रवृत्तिरनुज्ञा^३ता भवति । तस्या च सत्यान्तस्याभिमतम्यार्थस्य यन्नाम अभिधान-
न्तस्य ग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा ह्यानयेत्युक्ते वस्तुमात्रमाक्षिप्तान्तग्रानभिमत-
व्यवच्छेदायाग्निशब्द प्रयुज्यतेऽग्निमानयेति । यदि तु तस्मिन्नपि प्रयुक्तेऽनग्न्यानयन
न व्यवच्छिन्नन्तदाग्निशब्देनोच्चारितेन न किञ्चित् प्रयोजन । आनयेत्यनेनाप्य-
नानयनस्य^४ प्रतिक्षेपादानयनमनानयन चानुज्ञात स्यादत प्रवृत्तिनिवृत्त्यानुज्ञाया च
सत्यान्तन्नामग्रहणवैयर्थ्यप्रसगादिति पूर्वैरेव सम्वन्ध । एव एकस्याभिमतस्या-
न्यादेरेकस्य चानयनादिलक्षणस्यानुष्ठानस्य या चोदना तस्या अनादरादवचनमेव
शब्दाना स्यात् । अन्यव्यावृत्त्यनभिधाने सति ।

अथवा प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञायामिति वक्ष्यमाणेन सम्वन्धनीय । यथोक्तवि-
धिना प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया चैकचोदनाऽनादरात् । एकस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य निवृ-
त्तिलक्षणस्य वा व्यापारस्य चोदनाऽनादरादिति (१) शेष पूर्ववद् व्याख्येय ।

एव च शब्दव्यवहारोच्छेद स्यान्न चैवन्तस्मादवश्यमित्यादि । स चेत्यन्य-
व्यवच्छेद । तदन्येष्विति तस्मादतत्कार्यादन्ये^५प्वेकार्येष्वभिन्न । सर्वेषामत-
त्कार्याद् व्यावृत्तत्वात् । इति कृत्वानेकार्थव्यावृत्तित्व जातिघर्मोप्यस्ति व्यवच्छे-
दस्य । तमिति व्यवच्छेदडकिम्बिशिष्ट नियतमभ्युपगमो यस्य स तथा । तदनभ्यु-
पगमे जातेरभावप्रसङ्गात् । नियत चोदनमभिधान यस्य तत्तथा । तदचोदने शब्द-
प्रयोगस्य नैष्कल्य स्यात् । व्यक्तिषु बुद्धिशब्दयोर^६नुगमलक्षणो जात्यर्थस्तस्य प्रसा-
75b (ध)न प्रसाध्यतेऽनेनेति कृत्वा । एवभूत व्यवच्छेद परित्यज्यार्थान्तरस्य सामान्यस्य
कल्पन केवलमनर्थनिबन्ध एवाऽवस्त्वभिनिवेश एव केवल नान्यत् किञ्चित् कारण-
मस्तीत्यर्थः । किङ्कारण । (१) यथा कल्पन नित्यव्यापिताद्यकारैरस्य सामान्यस्या-
योगादित्यन्यव्यावृत्त्यभिधानेऽयमभिप्राय आचार्य दिग्ना ग स्य ॥

नेत्यादि पर । न चै न क्रियत एव शब्देन व्यवच्छेद किन्तु क्रियत एव ।
किमर्थन्तर्हि जातिरुक्तेत्यत आह । प्रवृत्तीत्यादि अर्थक्रियार्थिनो हि या प्रवृत्ति-
स्तस्या विषयो जाति । त कथयद्भ्ररस्माभिर्जातिरुक्ता ।

व्यवच्छेदेत्यादि सिद्धा न्त वा दी । अस्य शब्दस्याभिधेयो व्यवच्छेदोस्ति चेत् ।

वस्तुनि यथाभाव अर्पितचेतसः प्रवृत्तौ ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्पक्रियायोग्यत्वात् अप्रवृत्तिः तस्मिन् । अन्यत्रापि प्रवृत्तौ अतिप्रसंगः । तद्वद्ग्रहणे^५ च सामान्यवैयर्थ्यादयं प्रोक्ता । जातिग्रहणेऽपि सम्बन्धात् श्लिष्टाभासा बुद्धिः प्रवर्तयतीति चेत् । तस्यैकस्यापि स्वभावस्थित्यग्रहणात् न जातिर्न^६ तद्वानिति परत्वात् एषाधीयते ॥६६॥

(घ) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञामगति

एव हि अन्वयिनोऽप्यभावात् स्वभावेन भिन्नार्थेषु सैवैवेति प्रत्यभिज्ञाऽपि न स्यादिति चेत् ।

नैव दोष^७ एव—

4507

अथ पुनर्यथावस्त्वेव शब्दः प्रत्यय इष्यते । तदा वस्तुनि वाह्ये । यथाभाव यदा वस्तु अर्पितचेतसः आरोपितज्ञानस्य शब्दबलाद्यन्यथा वस्तुत्पन्नज्ञानस्येति यावत् । एव प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायान्तस्य शब्दस्य ज्ञानस्य सामान्यं ग्राह्यमेष्टव्यं न्याय्ये शब्देन चोदनाभावात् (1) तस्य च ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्पक्रियायोग्यत्वादेतोरप्रवृत्तिस्तस्मिन् विकल्पविज्ञानविषये सामान्ये । अन्यत्रेति सामान्यादन्वयव्यवहारात् शब्दचोदितायामपि प्रवृत्तावतिप्रसङ्गः । गौरव्यादव्यवहारावपि प्रवृत्तिः न्यायः गौत्वसामान्यस्याव्यवहारेण सम्बन्धाभावात् नैवमिति चेन्नाशब्दचोदिने सत्यपि सम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगादित्याशङ्कतः ।

अथ न केवला जाति शब्देन चोदितेति विस्तृतानिति (1) तदा तद्वद्ग्रहणे चाभ्युपगम्यमाने सामान्यवैयर्थ्यादयं प्रोक्ता । जातिप्रत्यय साधारण्येन नियुज्यता वि सामान्येनेति सामान्यवैयर्थ्यमवतः आदिसव्याय आन्यादिसोपपरिग्रहः । जातिरेव शब्देन चोदते । सा तु जातिर्व्यभिक्तमवेतज्ञानं शब्देन केवला गृहीतुमती व्यतिरूपेणैवीभूता गृह्यते (1) तदेवाशङ्कते । जनीतादि । श्लिष्टाभासेति स्वसामान्यलक्षणाभ्यां सम्भिन्नाभाना बुद्धिरर्थश्रुतार्थाग्रहा व्याप्तौ प्रवर्तयतीति चेत् । तदा न जातिन तद्वत् । त्वेन रूपेण गृह्यते अन्वयिणात् । किञ्चारणम् (1) एकस्यापि सामान्यस्य तद्वत् वा स्वभावस्थित्यग्रहणात् न्यायः तस्य श्लिष्टाभासतया भासतया बुद्ध्या । अग्रहणात् । तद्वत् भासतया इदं प्रवृत्त्यभ्युपगमात् परत्वात् एषायासोऽप्यदिसाभेदः ॥

एवमित्यादि परः । अन्वयित इत्येतद्व्यभिक्तमवतः सामान्यम् ।

नैव दोष इति सिद्धं न वा दी । आदिसव्यायदुरन्वयव्यवहारात् नान्येदेवि परन्तस्यावृत्तत्वेपि वस्तुधर्मतया ता तां ज्ञानादिना न्यूनमिदं विद्या बुद्ध्या इत्येव न्यायः भ्येतत्कार्येभ्यो यो विदितेभ्यो विदित्वा स्वभावेन स विदितो देव इति इति

भवतीति चेत्, तुल्यं तद्व्यावृत्तिमतो^१ऽपि ।

व्यावृत्तिवादिनामिव शाब्दप्रत्यय अयस्तुग्राही । स विभ्रमवशात् अकारकेऽपि कारकाध्यवसायो । वस्तुसवादो तत्प्रतिबन्धे सति स्यात्, यस्तूत्पत्त्याऽन्यथा नैव । वस्तूत्पत्तेरभ्रान्तिरिति चेत् । नैतदेवम् । अनत्प्रतिभागिनस्तदध्यवसायाच्च । प्रभाया मणिभ्रान्तिः प्रतिभासात् भ्रान्ते । यद्वि^३ भ्रान्ते सवादो नेति चेत् । न । यथोक्तवदेव^१ व्यभिचारा स्यात् । वितथप्रतिभागो हि भ्रान्तिलक्षणम् । तन्नान्तरीयकतया हि सवादो न प्रतिभासापेक्षी^४ ।

तुल्यमित्यादि सिद्धान्तवादी । तदिति अयंक्रियासाधनत्वं ।

एवन्तावत्प्रतिबन्धकन्यायेनाविद्यमानाया अपि व्यावृत्ते मद्भ्रामभ्युपगम्य शब्दार्थत्वमुक्तमाचार्यं दिग्नागेनेति व्याख्याय पुनर्विधिमेव शब्दार्थमाह । अव-
76a स्तुग्राही चेत्यादि । यद्यवस्तुविषय कथमर्थक्रियार्थिन पुरुष प्रवर्तयतीति चेदाह । स विभ्रमेत्यादि । स इति शाब्दप्रत्यय । विभ्रमवशात् पुरुष प्रवर्तयति । विभ्रम एव कथमित्याह(१) अकारकेपि स्वप्रतिभासेयंक्रियायोग्यत्वान् कारको वाह्योयंस्तदव्यवसायी यत । कथन्तर्ह्यनुमानादेवंस्तुसम्वाद इत्यत आह । वस्तुसम्वाद इत्यादि । तस्मिन् साध्ये प्रतिबन्धे सति(१) प्रतिबन्ध एव कुत । वस्तूत्पत्त्या साध्यवस्तूत्पत्त्या हेतुभूतया अन्यथेत्यसिनि प्रतिबन्धे । नैवास्ति सम्वाद शब्दादे प्रत्ययस्य । वस्तूत्पत्तेरभ्रान्तिरिति चेत् । स्यादेतद् यदि वस्तुनश्चोत्पद्यते वस्तुसम्वादि शब्दादिज्ञानमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिगम्यते । नैतदेव । सत्यपि वस्तूत्पत्तावत्प्रतिभासिनो वस्तुरूपाप्रतिभासिनस्तदध्यव^२सायाद् वस्तव्यवसायाद् भ्रान्तित्व । ततो वस्तुरूपोत्पत्तिभ्रान्त्योर्विरोधाभावात् सन्दिग्धव्यतिरेकिता हेतोरिति भाव । मणिप्रभायाम्मणिभ्रान्तिर्मणि सम्वादयत्येव । व्यभिचारमेव समर्थयन्नाह । वितथेत्यादि । एतदाह(१) यदि भ्रान्ते सम्वादस्य च विरोध स्यात् तदा भ्रान्तेरवस्तुसम्वादन साध्य प्रत्यव्यभिचार स्यात् । स च नास्ति^४ यस्माद् वितथ-प्रतिभासो भ्रान्तिलक्षण न विसम्वादाने । तन्नान्तरीयकतयेति वस्तुनान्तरीयकतया तत उत्पत्तेरिति यावत् । अयं सम्वादो न प्रतिभासापेक्षी । न वस्तुगतम्प्रतिभासमपेक्षते । वस्तुप्रतिबद्धत्वेनैवातत्प्रतिभासस्यापि सम्वादात् ।

तस्मात् स्थितमेतद् वितथप्रतिभास्यपि शाब्द प्रत्यय सति वस्तुप्रतिबन्धे तस्य सम्वा^५दक इति ।

^१ Ji-skad-bśad-pa-lta-bu-kho-nas.

वस्तुनि यथाभावं अर्पितचेतसः प्रवृत्तौ प्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वात्
अप्रवृत्तिः तस्मिन् । अन्यत्रापि प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः । तद्वद्ग्रहणे^५ च सामान्यवैयर्थ्यादय-
प्रोक्ता । जातिग्रहणेऽपि सम्बन्धात् श्लिष्टाभासा वृद्धिः प्रवर्तयतीति चेत् । तस्यै-
कस्यापि स्वभावस्थित्यग्रहणात् न जातिर्न^६ तद्वानिति परत्वात् एदाधीयते ॥६६॥

(घ) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञासंगति

एव हि अन्वयिनोऽप्यभावात् स्वभावेन भिन्नार्थेषु संवैदेति प्रत्यभिज्ञाऽपि न
स्यादिति चेत् ।

नैव दोष एव—

450

अथ पुनर्यथादस्त्वेव शब्द प्रत्यय इत्येते । तदा वस्तुनि बाह्ये । यथाभावं यथा-
दस्तु अर्पितचेतसः आरोपितज्ञानस्य शब्दव्यवस्थान्यथा वस्तुत्वज्ञानस्येति शब्दः ।
एव प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायान्तस्य शब्दस्य ज्ञानस्य सामान्य प्राप्तेः शब्दस्य
शब्देन चोदनाभावात् (1) तस्य च ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वादेवोत्प्र-
वृत्तिस्तस्मिन् दिवल्पवित्तानविषये सामान्ये । अन्यत्रेति सामान्यादन्यत्र यथाभावं-
शब्दचोदितायानपि प्रवृत्तादतिप्रसङ्गः । गोशब्दादव्यवस्थानादपि प्रवृत्तिः स्यात्
गोत्वसामान्यस्याव्यवस्थानादपि सम्बन्धाभावाज्जैवमिति चेन्नाशब्दचोदिने सत्यपि
सम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगादित्याह्युक्तः ।

अथ न केवला जाति शब्देन चोदितेति किन्तु तद्वानिति (1) तदा तद्व-
द्ग्रहणे साम्युपगम्यमाने सामान्यवैयर्थ्यादय- शोभता । व्यतिरेकेन साधारण्यो-
निरूप्यता हि सामान्येति सामान्यवैयर्थ्यात् । आदिशब्दात् अत्र व्यतिरेक-
परिष्कारः । जातिरेव शब्देन चोदते । सा तु जातिर्नैव तन्मदेत्तद्वान् शब्देन
केवला गृहीतुमती व्यतिरेकेणैव गृह्यते (1) तदेतत्तद्वाने । जातिपरि-
श्लिष्टाभावेति स्वसामान्यत्वात् सामान्यस्य भिन्नाभावात् दुश्चरित्येवामिदं
व्याप्ती प्रवर्तयतीति चेत् । तदा न जातिर्न तद्वान् । नैव शब्देन गृह्यते इत्येवम् ।
किञ्चार्थम् (1) एवस्यापि सामान्यस्य वृत्तौ वा या स्वभावस्थितिरिति चेत् न
तस्य श्लिष्टाभासत्वात् भावत्वात् दुश्चरित्येवामिदं । अत्रैव भावत्वात् वृद्धे
प्रवृत्त्यभ्युपगमात् परत्वात् एदाधीयते इत्येवम् ॥

एवमित्यादि पर । अथ चिन्ता इत्येवमिति सामान्यस्य सामान्यस्य ।

नैव दोष इति निश्चयः । आदिशब्दानुसृत्य शब्दान्तात्पर्येणैव
स्यात्सत्येपि वस्तुवर्तयता ता ता ज्ञानादिना गृहीतव्यं शब्दात् वृद्धे
भ्योत्पत्त्येवो दोश्चित्तो विच्छिन्न स्वभावः स चिददो वेद इत्येवम् ॥

ज्ञानाद्यर्थक्रियान्स्तांस्तं दृष्ट्वा भेदेऽपि कुर्वतः ।

(अर्थान् तद)न्यविश्लेषविषयैर्ध्वनिभिः सह ॥१००॥

उक्तमेतद्^१ । वस्तुभेदेऽपि सदृशार्थक्रियया नशुरादिति चेत् । ज्ञानाद्यर्थक्रियामेका तेषु पश्यतोऽन्येभ्यो भिन्ना वस्तुप्रमंतयैव तदेवेदमिति प्रत्यय तद्व्यावृत्तिविषयध्वनिससृष्ट स्वानुभववागनाप्रबोधात् जनयन्ति । अन्यथा न भेदससर्गवती बुद्धिः स्यात् । यथा दण्डिपु^३ दण्ड । तत्र एकेन दण्डेन युक्ता अपि अन्यत्र स एवेति न (भवति) प्रतीति, अपि तु तद्विहेति । नैव प्रत्ययि-

भिरन्तर्जल्परूपं सह सयोज्यार्थान् म^३ एवायमिति कुर्यादपि पुमान् । अपि शब्दो भिन्नक्रमोऽन्यदर्शनेपीत्यर्थं । पूर्वदृष्टादर्थान्त्वम्य विलक्षणस्य दर्शनेऽपि सदृशार्थक्रियाकारित्वेन विप्रलम्भादेकत्वमारोप्य प्रत्यभिज्ञान कुर्यादिति ममुदाहार्यं ।

कथं पुनर्भिन्ना अभिन्नार्थक्रिया कुर्वन्तीत्यत आह । उक्तमेतदित्यादि ।

“एकप्रत्ययवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने” (१७५)

इत्यादिना^४ प्रागुक्तत्वात् । एकामिति सदृशीन्तेष्विति भिन्नेष्वन्येषु पश्यत पुंस । अन्येभ्य इत्यतत्कारिभ्यो व्यावर्तमाना भावा वस्तुप्रमंतयैव वस्तुस्वभावेनैव । तदेवेदमित्येवमाकार मिथ्याप्रत्ययं जनयन्तीति सम्वन्ध । किंश्चिद्विशिष्टमित्याह । तदित्यादि । तेभ्योऽन्यकार्येभ्यो या व्यावृत्तिरेकार्थक्रियाकारिणामर्थानां सा विषयो यस्य ध्वनेस्तेन ससृष्ट सस^५वत साभिलापमिति यावत् ।

यदि वस्तुधर्मतया जनयन्ति किन्त्वं सर्वदेत्याह । स्वानुभवेत्यादि । तेषाम्भावानां य स्वानुभव पूर्वमुत्पन्नस्तेन या प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तये वास्तना शक्ति-लक्षणादिता । तस्या प्रबोध कार्योत्पादनप्रत्याभिमुख्यन्तस्याश्च प्रबोध पुनस्तज्जातीयपदार्थानुभवात् । एवलक्षणश्च प्रबोधो न सर्वकालमतो न सदा प्रत्यभिज्ञानसम्भव इति । ससृष्टभेदमिति पूर्वपश्चाद्दृष्टयोर्व्यक्तयोर्भेद ससृष्ट एकीकृतो येन स तथा । अन्यथेति यद्येकार्थत्वेन सादृश्येनैकत्वमारोप्य भिन्नेष्वपि भ्रान्त प्रत्यभिज्ञान नेष्यते (१) अपि त्वेकसामान्ययोगात् तदा न भेदससर्गवती । भेदानां ससर्गं एकरूपतापादनन्तद्वती बुद्धिर्न स्यात् । बहुष्वेकरूपा बुद्धिर्न स्यादित्यर्थं ।^७

77a

न ह्येकेन दण्डेन युक्ता अपि दण्डिन एकत्वेन गृह्यन्ते । तदेवाह (१) यथा दण्डिष्विति । न हीत्येतदेव व्यनक्ति । तत्रेति दण्डिपु । अन्यत्रेति एकस्माद् दण्डिनोन्यस्मिन् दण्डिनि । तद्दण्डद्रव्यं यदेकदण्डिनि दृष्टन्तदिह द्वितीये दण्डिनीत्येव स्यात् । न तु तद्द्वारेण स एवायन्दणडीति । यद्वा यथा बहुष्वेकदण्डयोगात् । प्रत्येकमयमपि दण्डस्तथा स एवायन्द^१ण्ड इति न भवति प्रतीतिस्तद्वत् । व्यक्ती-

ज्ञानाद्यर्थक्रियान्स्तांस्तं दृष्ट्वा भेदेपि कुर्यतः ।

(अर्थान् तद)न्यविश्लेषविषयैर्ध्वनिभिः सह ॥१००॥

उक्तमेतद्^१ । वस्तुभेदेऽपि सदृशार्थक्रियया चक्षुरादिवदिति चेत् । ज्ञानाद्यर्थक्रियामेकां तेषु पश्यतोऽन्येभ्यो भिन्ना वस्तुधर्मतयैव तदे^२वेदमिति प्रत्यय तद्व्यावृत्तिविषयध्वनिससृष्ट स्वानुभववासनाप्रवोधात् जनयन्ति । अन्यथा न भेदससर्गवती बुद्धिः स्यात् । यथा दण्डिपु^३ दण्ड । तत्र एकेन वण्डेन युक्ता अपि अन्यत्र स एवेति न (भवति) प्रतीति, अपि तु तदिहेति । नैव प्रत्ययिन-

भिरन्तर्जल्पत्तै सह संयोज्यार्थान् स^३ एवायमिति कुर्यादपि पुमान् । अपि शब्दो भिन्नक्रमोन्यदर्शनेपीत्यर्थं । पूर्वदृष्टादथादन्यस्य विलक्षणस्य दर्शनेपि सदृशार्थक्रियाकारित्वेन विप्रलम्भादेकत्वमारोप्य प्रत्यभिज्ञान कुर्यादिति समुदायार्थं ।

कथं पुनर्भिन्ना अभिन्नामर्थक्रिया कुर्वन्तीत्यत आह । उक्तमेतदित्यादि ।

“एकप्रत्ययमर्शाथज्ञानाद्येकार्यसाधने” (१।७५)

इत्यादिना^४ प्रागुक्तत्वात् । एकामिति सदृशीन्तेष्विति भिन्नेष्वन्येषु पश्यत पुस । अन्येभ्य इत्यतत्कारिभ्यो व्यावर्त्तमाना भावा वस्तुधर्मतयैव वस्तुस्वभावे-
नैव । तदेवेदमित्येवमाकार मिथ्याप्रत्यय जनयन्तीति सम्बन्ध । किंश्चिद्विष्ट-
मित्याह । तदित्यादि । तेभ्योऽतत्कार्येभ्यो या व्यावृत्तिरेकार्यक्रियाकारिणाम-
र्थाना मा विषयो यस्य ध्वनेस्तेन ससृष्ट सस^५क्त साभिलापमिति यावत् ।

यदि वस्तुधर्मतया जनयन्ति किन्त्न सर्वदेत्याह । स्वानुभवेत्यादि । तेषा-
म्भावाना य म्वानुभव पूर्वमुत्पन्नस्तेन या प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तये वासना शक्ति-
लक्षणादिना । तस्या प्रवोध कार्योत्पादनप्रत्याभिमुख्यन्तस्याश्च प्रवोध पुनम्न-
ज्जानीयपदार्थानुभवात् । एवलक्षणश्च प्रवोधो न सर्वकालमतो न सदा प्रत्यभि-
ज्ञानमम्भव इति । संसृष्टभेदमिति पूर्वपश्चाद्दृष्टयोर्व्यक्तयोर्भेद ममृष्ट एकीकृतो
येन न तथा । अन्यथेति यद्येकर्थात्वेन सादृश्येनैकत्वमारोप्य भिन्नेष्वपि भ्रान्त
प्रत्यभिज्ञान नेष्यते (१) अपि त्वेकमामान्ययोगान् तदा न भेदससर्गवती । भेदाना
77^१ मनगं एकरूपनापादनन्नद्वती बुद्धिनं स्यात् । बहुष्वेकरूपा बुद्धिनं स्यादित्यर्थं ।^१

न ह्येकेन वण्डेन युक्ता अपि दण्डिन एकत्वेन गृह्यन्ते । तदेवाह (१) यथा
दण्डिद्विति । न हीन्नेनदेव व्यनक्ति । तत्रेति दण्डिपु । अन्यथेति एकस्माद्
दण्डिनोन्यस्मिन् दण्डिनि । तदृष्टद्वय्य यदेकदण्डिनि दृष्टन्तदिह द्वितीये दण्डिनीत्येव
स्यात् । न तु तदद्वारेण स एवायन्दण्डीति । यद्वा यथा बहुष्वेकदण्डयोगान् ।
प्रत्येकमयमपि दण्डमनया स एवायन्द^१ण्ट इति न भवति प्रतीतिस्तद्वत् । व्यन्ती-

सति सामान्यग्रहे तदारोपो नान्यथा, अतिप्रसङ्गस्यादिति । सति एककार्यकारिणा ग्रहे किन्नेष्यते । दृष्टे सामान्येऽवश्य च व्यक्तीना स्वार्थ^२जननशक्तिरभ्युपेया ।

ततस्त एवान्येभ्यो भिन्ना तादृश ज्ञान जनयन्तीति चेत्, तत्र सामान्येन किं करणीयम् ? यथाभाव अससृष्टभेद एव किन्न प्रत्येति अविद्याप्रभवात् विकल्पाना न च बाह्यार्थमनपेक्ष्य विभ्रमो भवति, अपि तु आन्तर विप्लवम्^१ । यथा केशादि-

सतीति सिद्धा न्त वा दी । एक कार्य पानावगाहनादि तत्करणशीलाना सत्यजलाना ग्रहे सति किन्नेष्यते जलारोप । सामान्यमन्तरेण भिन्नानामेककार्यकरणशक्तिरेव नास्तीति चेदाह । अवश्य चेत्यादि । प्रतिपादि^३त चैतद् (१)

“एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्यसाधन” (३।७२)

इत्यत्रान्तरे ।

अन्ये तु न हि तत्रान्यदेव किञ्चित् सामान्यमस्तीत्यादिक ग्रन्थ सामान्यशब्द सादृश्यार्थं कृत्वा व्याचक्षते । तत्तेषा व्याख्यानन्नातिश्लिष्ट यत्तथा प्रतीयत इत्यादेरवाचकत्वात् । न हि सादृश्य जलरूपतया प्रतीयत इति ।

तत इत्येककारणशक्ते । त एवेति यथोक्त^४शक्तिषु युक्ता व्यक्तय एव न तु सामान्य । अन्येभ्य इत्यतत्कार्येभ्य । तादृशमित्येकाकार । यथाभावमिति पदार्थानतिवृत्तावन्वयीभाव । यथा स्वलक्षण सामान्यविरहि स्थित । तदतिवृत्त्या किन्न प्रत्येति विकल्पप्रत्यय (१) कस्मात्तत्राभूत सामान्यमारोपयति । यथाभावमित्यस्यैवार्थोऽससृष्टेत्यादि । अससृष्ट एकरूपतामना^५ 781
पन्न । भेदः परस्पर विशेषो यस्य भावस्य स तथा । अशक्तिरेषा । यथावस्थितग्रहणप्रति विकल्पाना । कस्मात् अविद्याप्रभवात् । भूतार्थग्रहण विद्या । तद्विरोधाद् विकल्प एवाविद्या । प्रभाव एव प्रभवशब्देनोक्त । विकल्पसामर्थ्यादित्यर्थ । यथास्थितवस्त्वाहण हि विकल्पस्य स्वभाव प्रवृत्त्या भ्रान्तत्वात् तस्य^६ वस्तुभूत सामान्य विनाश एव विकल्पस्य विभ्रमो न युत इति चेदाह । न चेत्यादि । विकल्पस्वरूपमेवात्रान्तरो विप्लव उक्त । विकल्पस्यैव तत्स्वरूप येनानी बाह्यसाधम्यमनपेक्ष्य विभ्रमो भवतीत्यर्थ । वेणाद्याकारा भ्रान्ति केशादिविभ्रम (१) स यथा बाह्यार्थानपेक्ष सन्नभूतातारोपग्रहणमान्तरम्बिप्लवमाश्रित्य भ्रान्तो भ^७वति । तद्द्वि विकल्पोप्यभूतसामान्यात्तद्ग्रहणादित्ययमर्थोभिप्रेत । भ्रान्तिबीजमान्तरो विप्लवस्तस्मादुत्पत्तेरित्यय-

^१ Lhun-b1-l1 brgyus-p1-dug

निमित्ता^६नुभवजनको कारणम् । न तत्रान्यदेव किञ्चित् सामान्य तथा प्रत्यय-
भूतम् । सत्त्वे वा सदर्थग्राहिणी वृद्धि^७ भ्रान्तिर्न स्यात् ।

45ob

अभूताकारसमारोपा^७द् भ्रान्तिरिति चेत् । न । तत्सामान्यग्राहिणी सा
भवति । यमेव चाकारमिष आरोपयति, स एव तस्य विषयः । अविषयीकृतस्य
समारोपो ऽसामर्थ्यात् । आकारान्तरवत् । स च तत्र नास्त्यतः^१ सामान्यं न विद्यते ।

77b

म्वन्वित्वन्ततो नेति वाचके प्रत्यये न देशादिसम्बन्धित्वं वाच्यते न जलसामान्यमती
जलज्ञान सामान्यालम्बनमेवेत्यत उच्यते^७ । न तत्र मरीचिकासु अन्यदेवेति भिन्न
किञ्चित् सामान्यं जलसामान्यन्तयेति जलरूपेण । सत्त्वे वा जलसामान्यस्याम्यु-
पगम्यमाने वस्तुभूतमामान्यग्राहित्वेन सदर्थग्राहिणी वृद्धिः ।

अय स्याद् (१) अन्यदेशाद्यवस्थितजलसामान्यालम्बिकैव जलवृद्धिर्न भ्रान्तिस्त-
द्वन (१)

“सर्वत्रालम्बन बाह्य देशकालान्ययात्मकमि”ति ।^१

कथन्तर्हि मरीचिकाया^१ जलप्रतीतिभ्रान्तिरन्यदेशाद्यवस्थितस्य जलसामान्यस्य
तत्र समारोपादिति चेत् । एतदेवाह । अभूतेत्यादि । मरीचिकास्वविद्यमानस्य
जलाकारस्य समारोपाद् भ्रान्तिः ।

नेत्यादि सि द्वा न्त वा दी । तत्सामान्यग्राहिणी अन्यदेशावस्थितजलसामान्य-
ग्राहिणी सा जलवृद्धिर्न भवति । कस्मादित्याह । यमेव चेत्यादि । यमेवाकार-
मित्यभूत^२जलाकारमिष जलवृद्धिस्तत्र मरीचिकास्वारोपयति । आरोप्यमाण-
स्यापि कस्माद् विषयत्वमित्यत आह । अविषयीकृतस्येत्यादि । एतदाह (१)
त्रिकन्पोत्पत्तिकाले यत्सामान्यं न विषयीकृतत्वेन न तस्य समारोप । आकारा-
न्तरवत् । न ह्याकारान्तरमग्न्यादि तत्र समारोप्यते तस्य तदानीमविषयत्वात् ।
यश्चाकारो बाह्याभेदेनारोप्य^३ते तस्यैव विषयत्वेन प्रतिभासत । स चेत्यारोप्यमाणो
जलाकारस्तत्र मरीचिकासु नास्ति वाच्यमानत्वाद्दतो सामान्य जलज्ञानन्न विद्यते
सामान्यमस्येति कृत्वा । तथा मरीचिकावत् सत्यजलेष्वपि जलाकाराध्यारोपक
जलज्ञानमनामान्य ।

सतीत्यादि पर । अन्यदेव जलसामान्य सति तस्य ग्रहे तदारोपो जलारोप
नाग्नया^१ (१) यदि जलसामान्यमन्तरेण सत्यजले जलारोप स्यात् तदाऽतिप्रसंग ।
अग्न्यादावपि जलारोप स्यात् ।

सति सामान्यग्रहे तदारोपो नान्यथा, अतिप्रसंग स्यादिति । सति एककार्यकारिणा ग्रहे किन्नेष्यते । दृष्टे सामान्येऽवश्य च व्यक्तीना स्वार्थ^२जननशक्तिरभ्युपेया ।

ततस्त एवान्येभ्यो भिन्ना तादृश ज्ञान जनयन्तीति चेत्, तत्र सामान्येन किं करणीयम् ? यथाभाव अससृष्टभेद एव किन्न प्रत्येति अविद्याप्रभवात् विकल्पाना न च बाह्यार्थमनपेक्ष्य विभ्रमो भवति, अपि तु आन्तर विप्लवम्^१ । यथा केशादि-

सतीति सि द्वा न्त वा दी । एक कार्य पानावगाहनादि तत्करणशीलाना सत्य-जलाना ग्रहे सति किन्नेष्यते जलारोप । सामान्यमन्तरेण भिन्नानामेककार्यकरण-शक्तिरेव नास्तीति चेदाह । अवश्य चेत्यादि । प्रतिपादि^३त चैतद् (1)

'एकप्रत्यवमशार्थिज्ञानाद्येकार्थसाधन" (३१०२)

इत्यन्तरे ।

अन्ये तु न हि तत्रान्यदेव किञ्चित् सामान्यमस्तीत्यादिकं गन्ध सामान्यशब्द सादृश्यार्थं कृत्वा व्याचक्षते । तत्तेषा व्याख्यानन्नातिश्लिष्टं यत्तथा प्रतीयत इत्या-देरवाचकत्वात् । न हि सादृश्यं जलरूपतया प्रतीयत इति ।

तत इत्येककारणशक्ते । त एवेति यथोक्त^४शक्तिषु युक्ता व्यक्तय एव न तु सामान्य । अन्येभ्य इत्यतत्कार्येभ्य । तादृशमित्येकाकार । यथाभावमिति पदार्थानतिवृत्तावन्वयीभाव । यथा स्वलक्षण सामान्यविरहि स्थित । तदतिवृत्त्या किन्न प्रत्येति विकल्पप्रत्यय (1) कस्मात्तन्नाभूत सामान्यमारोप-यति । यथाभावमित्यस्यैवार्थोऽससृष्टेत्यादि । अससृष्ट एकरूपतामना^५ 78-
पन् । भेद परस्पर विशेषो यस्य भावस्य स तथा । अगति-रेषा । यथावस्थितग्रहणप्रति विकल्पाना । कस्मात् अविद्याप्रभवात् । भूता-र्थग्रहण विद्या । तद्विरोधाद् विकल्प एवाविद्या । प्रभाव एव प्रभवशब्देनोक्त । विकल्पसामर्थ्यादित्यर्थ । यथान्धितवस्त्वाग्रहण हि विकल्पस्य स्वभाव प्रवृत्त्या भ्रान्तत्वात् तस्य^६ वस्तुभूत सामान्य विनाश एव विकल्पस्य विभ्रमो न युक्त इति चेदाह । न चेत्यादि । विकल्पस्वरूपमेवात्रान्तरो विप्लव उक्त । विकल्पस्यैव तत्स्वरूप येनानो बाह्यमाधर्ममनपेक्ष्य विभ्रमो भवतीत्यर्थ । वेगाद्यावारा भ्रान्ति केशादिविभ्रम (1) स यथा दाह्यार्थमनपेक्ष मन्तूनाकारोपग्रहणमान्तर-स्विप्लवमाश्रित्य भ्रान्तो भवति । तद्द विज्ञानोपभूतमामान्यादाग्रह-णादित्ययमर्थोभिप्रेत । भ्रान्तिबीजमान्तरो विप्लवस्तस्माद्भुत्वत्तेरित्यय-

^१ Lhun-b1-l1 brgyus-p2-dug.

विभ्रम । अधिगोर्भवाद् विज्ञाने^१ नक्षुगविष्यपि पदमं द्वि नैत् । न । तस्या
विकल्पलक्षणत्वान् । विकल्प एव हि मा (अविद्या) । स्वभावेनैव तानि विषयं-
स्तानि^२ । नैवमिन्द्रियज्ञानानि विकल्पकानि । न सा तेष्वपि एव बोध, अपमाना

न्ताप्रदयोः नाभिप्रेत । एतन्नातरं व्यक्तीकृतयोः ।

चोदकस्त्रविद्याप्रभाषित्वादिशाब्देनाप्रतीकानामभ्यन्तरे इयमिभ्यं-
बीजमेवोक्त । नतश्चोर्भवा उक्तमित्यथा जानागोपि विद्यायां बीजमेव-
भूत चाधिगोर्भवत्य सर्वविज्ञानानामस्वीया जात । अधिगोर्भवाद् विज्ञान-
इत्यादि । अधिगया उद्भवाद्बुद्ध्याद् विज्ञाने भ्रान्तो चक्षुर्विज्ञानादिष्वपि
विष्यवप्रसंग । नैव्यादिना स्वाभिप्रायमाह । तस्या इत्यविद्यायां सामान्याकारगो-
पकं ज्ञानम्विकल्पमन्लक्षणत्वान् । तस्य । विकल्प एव हीनादि । मेल्यविद्या ।
स्वभावेनेति प्रकृत्या । नैवमित्यादिना प्रसंग पश्याति । तेषां स्वलक्षणात्पर-
त्वेनाविकल्पकत्वात् । तस्मान्न तानि विकल्पन्त् स्वभावेन विषयंस्तानि इन्द्रि-
यादिविकारेण तु केषांचिद् भवति भ्रान्तता ।

बाह्यार्थनयेनोक्ताऽधुनान्तर्नयेनयेनाह । न चेत्वादि । एतदाह । भवतु-
नाम यादृशश्चोद्याकारेणाविद्याशब्दस्यार्थं कल्पितमथाप्यति^३प्रसङ्गदोषो नाम्नी-
प्टत्वादिति । न वा तेष्वपि चक्षुगदिज्ञानेष्वेव भ्रान्तत्वदोषमनेपामपि विष्यु-
तत्वात् । तदेवाह । अद्वयानामित्यादि । चक्षुरादिविज्ञानानामात्मसम्बेदनमेवा-
द्वयन्नात्र द्वयमस्तीति कृत्वा । तथा हि विज्ञानसमानकालम्विच्छिन्नप्रतिभासि ।
ग्राह्यत्वेनाभिमत नीलादि । एकानेकविचाराक्षमतया न परमा^४र्थसत् । तदपे-
क्षया च यद्विज्ञानस्य ग्राहकत्व कर्तृरूपन्तदप्यसत् । न तु सम्बेदनन्तस्य
प्रत्यक्षत्वात् । भ्रान्तग्राहकाकाराव्यतिरिक्तत्वात्स्वसम्बित्तेरपि भ्रान्तत्वमिति
चेन्न तस्या स्वरूपेणासत्त्वे प्रतिभास एव न स्याच्छशविपाणवत् । भ्रान्तेरपि च
स्वरूपेण सत्यत्वमन्यथा भ्रान्तित्वायोगात् । स्वरूपविज्ञानैकरूप ज्ञानञ्च स्वस-
म्विद्रूप^५मेवेति कथन्न (सवित्ते सत्यत्व । यद्वा द्वयप्रतिभासो भ्रान्तिर्भ्रान्तिश्च
तत्त्वाधिष्ठाना । द्विचन्द्रादिभ्रान्तिवत् । तत्त्व च द्वयविपरीतमद्वयन्तच्च स्वसम्बि-
द्रूपमेव (१) न तु द्वयाभावतास्यासत्त्वादिति कथं न सा सम्बित्ते तदेव
यथोक्तचोद्य

यानि च

स्याद्

ग्राह्यग्राहकरूपेण प्रतिभासनात् तान्यपि भ्रान्तानीति)^६ वक्ष्याम तृतीये परिच्छेदे

^१ Stram-pa-yin-no

^२ In the margin, illegible

द्वयप्रतिभासात् इति याच्यम् । सर्वेषां विप्लवत्वे च पमाणतवाभासयोर्व्यवस्था हि आश्रय^१परावृत्ते, अर्धक्रियायोग्याभिमतसम्वादानात् । मिथ्यात्वेऽपि प्रशमानुकूलत्वात् । मातृसजादिवत् । मरीचिकासु जलसज्ञा, अन्यस्य च भिन्नभावोत्पत्ते^२ दिभ्रमस्य चाविशेषेऽपि अभिप्रेतार्थक्रियायोग्यायोग्योत्पत्ते यथा- 45 I
क्रम सवादेतरौ^३ । अयोग्यात् उत्पत्तेरिति चेत् । विकल्पानां अर्धप्रति-

(1) अत एव द्वयनिर्भासवता स्वसवित्ते प्रत्यक्षत्वेऽपि न तत्त्वदर्शित्व व्यवस्थाप्यते प्रमाणाप्रमाणविभाग । कथमिति चेदाह । सर्वेषामित्यादि । विप्लवो भ्रान्तत्व । तदाभास । प्रमाणाभास । तयोर्व्यवस्थाविभाग । आश्रयो भ्रान्तिवीज-माल्यविज्ञानन्तस्य परावृत्तिरावरणविगम । आङ् मर्यादायाम् (1) आश्रय-परावृत्ते सर्व^४दार्थक्रियायोग्याऽभिमतसम्वादानात् प्रामाण्यव्यवस्थेति सम्बन्ध । अर्धक्रिया दाहपाकादिनिर्भासविज्ञप्तिलक्षणा । तस्या योग्य च तदभिमत पुरु-पस्येष्टत्वात् । तस्य सम्वादानादिति विग्रह । अभिमतस्येव सम्वादानादित्यव-धारण न पुनस्सम्वादानादेवेति प्रमाणादपि कदाचित् प्रत्ययवैकल्येन सम्वादासम्भवात् । अर्धक्रियायोग्याभिमतसम्वादा^५नादित्युपलक्षण (1) तथाभिमतासम्वा-दानादित्यपि द्रष्टव्य ।

एव हि प्रमाणाभासव्यवस्थाया कारणमुक्तम्भवेत् । विज्ञानवादे वाद्या-भावात् कथमर्थक्रियायोग्याभिमतसम्वादन । नायन्दोषोऽग्निर्जलनिर्भासस्यैव ज्ञानस्य दाहपाकादिनिर्भासज्ञानोत्पादनमर्थस्य योग्यशब्देनाभिधानात् । एव-न्तावच्चक्षुरादिविज्ञानस्य धूमादिलिङ्गजन्यस्य चाग्न्यादि^६निर्भासिन प्रमाण-व्यवस्थोक्ता । कृतकादिलिङ्गजन्यस्य त्वनात्मादिज्ञानस्याह । मिथ्येत्यादि । सामान्याकारारोपप्रवृत्तत्वादानात्मादिज्ञानस्य मिथ्यात्व । तथापि प्रशमानुकूल-त्वात् प्रामाण्य प्रशमो रागादिप्रहाण । अनात्मादिसामान्याकारेण वस्तु गृहीता भावयताम्भावनानिष्पत्तावनात्मादिस्त्वात्क्षणप्रत्यक्षीकारेण रागादिप्रहाणात् । अन्य-पु^७र्नमिथ्यात्वेऽपि प्रशमानुकूल्य दृष्टमित्यत आह । मातृसजेत्यादि । अन्त-तरि मातृसजा मिथ्यापि सती । रागानुत्पत्तिरारण । स्वता च नापम्येणार-दृष्टान्त । न तु मातृसजादिक प्रमाण । आदिशब्दाद् भगिन्यादिमत्तापरिग्रह । पृष्ठधे चान्भवति ।

वाह्यार्पदर्शनेपि वस्तुभूतनामान्नाभावाद् यदि सर्वो विप्लवो भ्रान्त-यथा जलसामान्यरहित^८ान् (म) रीचिस्त्वत्क्षपादुत्पन्नो जलदिप्लवो भ्रान्त-

बन्धा^१नियमात् न हि विकल्पा उत्पद्यन्ते । सति मरीचिकादर्शने तदुद्भवा जल-
भ्रान्तिरिति अजलविवेकिनार्थेन स्वभावा^२नुकारार्पणेन जननात् न यथा-
स्वभावम् । तु सा विशेषलक्षणापाटवात् प्रत्ययापेक्षणा वा स्ववासनाप्रबोधेन
जन्यते । तस्माद् भिन्नभावजन्मा विकल्पविभ्रमो भ्रान्त्या^३ स एवायमिति
प्रत्यभिज्ञानम्, न व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात्, न व्यतिरिक्तोस्य, व्यक्ति-
वदनन्वयात् ॥१००॥

अपि च ।

स्तथा सत्यजलादपि जलत्वशून्याज्ञातो जलविकल्पस्तस्याप्यतस्मिस्तद्ग्रह-
प्रवृत्तत्वाद् भ्रान्तत्व । तत्कुत एतदेकस्यार्थसम्वादो परस्य नेत्याह । मरीचि-
केत्यादि । अन्यस्य चेति सत्यजले जलज्ञानस्य जलत्वसामान्यस्याभावान्मरीचयो
जल च भिन्नो भावस्तत उत्पत्तिस्तस्या अविशेषेपीति सम्बन्ध । वि^४भ्रमस्य
चाविशेषेपीति जलरहिते मरीचिद्रव्ये यथा जलसामान्याध्यारोपाज्जलविकल्पो
विभ्रमस्तथा सत्यजलेपि तस्याप्यतस्मिँस्तद्ग्रहरूपत्वादनभिप्रेतार्थक्रिया
पानादि । तस्या योग्यं जलस्य स्वलक्षणमयोग्य मरीचिकाना । तत उत्पत्तेर्हेतो
79a सत्यजले मरीचिकासु च जलविकल्पस्य । यथाक्रम सम्वादेतरौ^७ इतर इत्यसम्वाद ।
अयोग्यमरीचिकास्वलक्षणात् । न ह्यजलरूप जलाकारस्य योग्यमिति मन्येत ।

विकल्पेत्यादिना परिहार । अर्थप्रतिबद्धोर्यकारानुविधानेनोत्पत्ति ।
तदेव व्याचष्टे । न हीत्यादि । यथार्थमिति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभाव । एव-
कारश्च भिन्नक्रम । नैव हि पदार्थानुरूप ग्राहकमुत्पद्यत इत्यर्थ ॥

कथन्तर्हि जलज्ञान^१स्य मरीचिकाभ्य उत्पत्तिरुक्तेति चेदाह । सतीत्यादि ।
मरीचिकामु चक्षुर्विज्ञानादौ भ्रान्तमुपजायते तस्मिन् सत्यनुभूताकाराध्यारोपिणी
जलभ्रान्तिरिति पारम्पर्येण तदुद्भवा मरीचिकोद्भवेत्युच्यते । यथास्वभावमिति
पूर्ववदव्ययीभाव । जलभ्रान्तिजननासमर्थं घटाद्यजलमित्युक्त । ततो विवेकिना
जलभ्रान्तिजननममर्थेनेति यावत्^२ । एवभूतेन मरीचिकाख्येनार्थेन । न यथा-
स्वभावं जननात् तदुद्भवेत्युच्यते इति सम्बन्ध । यथा स्वभावमित्यस्यैवार्यं (१)
स्वभावानुकारेत्यादि । स्वभावमनुकरोतीति स्वभावानुकार । स्वलक्षणानुरूप
प्रतिविम्बकन्त्यापेक्षणेन ज्ञाने समारोपणेन । सा पुन केन साक्षाज्जन्यत
इत्याह । सा त्विन्यादि । सेति जलभ्रान्तिर्जलात् मरीचिकाया यो विशेपस्तस्य
लक्षणम्भेदेनावधारणन्तत्रापाटवाद्धेतो । स्ववासना । जलभ्रान्तिवीजन्तस्या
प्रबोध जानुगुण्य तेन जन्यते । किंविशिष्टेन प्रत्ययापेक्षणा प्रत्ययो मरीचिका-
दर्शनं जन्मावयम्यस्मरण च । तस्मादित्युपसहार । विजातीयाद् भिन्नो भाव

सयोज्य प्रत्यभिज्ञानं (कुर्यादप्य)न्यदर्शने ।

परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केवलात् ॥१०१॥

न हि परस्यापि सा बुद्धिः केवलात् सामान्यात् जन्यत इति कथन युक्तम् ।

नित्य तन्मात्रविज्ञाने व्यकृत्यज्ञानप्रसङ्गतः ।

यद्यनया बुद्ध्या नित्य सामान्य गृह्यते, अनेन ज्ञानेन व्यक्तिरनित्यैव स्यात् ।५

(ड) तद्वृत्तानिश्चय

तदा कदाचित्सबद्धस्यागृहीतस्य तद्वृत्तः ॥१०२॥

तद्वृत्तानिश्चयो न स्याद् व्यवहारस्ततः कथम् ।

यदा सामान्याप्राहि विज्ञान न भेदोपलब्धायुपयुक्त, तदा न तौ कदाचिदपि सम्बन्धाप्रतिपत्तौ^६ इदमस्य सामान्यम् । न चेदं तद्वृत् इति । तथा च तत्प्रतिपत्त्या तद्वृत्ति न प्रवृत्तिः, अर्थान्तरपद् ।

स्वतःक्षणमान्ततो जन्म यस्य विकल्पविभ्रमस्य स तथा विकल्प एव विभ्रम इति विगृह्यते । न व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात् । श्रेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । नाव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात् । प्रत्यभिज्ञानमिति प्रकृतेन सम्बन्ध । व्यक्तिवदनन्ययादिति । व्यक्त्यात्मके तद्वदेव तत्पानन्ययात् सामान्यरूपमेव नास्तीति ॥

परस्येति सामान्यवादिन । सेति सामान्याकारा । केवलादिति व्यक्ति-
निरपेक्षत्वात् । (११०१॥)

न हीत्यादि विवर्णण ।

परमान्नाहेतीत्याह । नित्यमित्यादि । तन्मात्रविज्ञान इति सामान्यमात्रवृत्ते ।

यदीत्यादिना व्याचष्टे । अनयेति सामान्याकारया । अनेन ज्ञानेनेति मान-
न्यात्मिना ।

तदेति व्यक्तेरग्रहे । सम्बद्धस्य सामान्यपुनन्य तद्वृत्त सामान्यवृत्त

तद्वृत्ता सामान्यवृत्ता । यदि सामान्यत्वदाश्रयश्च तेन ज्ञानेन बुद्ध्या इति
भयग्रहण^७पूर्वकस्तद्वृत्तानिश्चयो (न) भवेत् । तत्र सामान्यवृत्ताद् व्यक्त्यात्मके
प्रवृत्ति कथनैव ।

यदीत्यादिना व्याचष्टे । न तादिति सामान्यवृत्त^८ इदमस्य ज्ञानेन सम्बन्ध-
न्य । तथा चेति सामान्यवृत्ततो सम्बन्धाप्रतिपत्तौ इति सामान्यवृत्त-
पत्त्या । तद्वृत्ति सामान्यवृत्ति । अर्थान्तरवृत्ति न इति सामान्यवृत्त-
वृत्ति ।

स्यादेतद् ।

एकवस्तुस(हायाश्चेद् व्यक्तयोर्ज्ञानकारणम्) ॥१०३॥

45 Ib स्यादेतद् । व्यक्तयस्तदुपलम्भवस्तुकारणं, न केवला, यदा तस्य एक सह-
कार्यंस्ति तदा तत्सहितग्रहणात् ।

तदेकं वस्तु किं तासां नानात्वं समपोहति ।

नानात्वाच्चैकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥१०४॥

तदेक तासा व्यवहारसमय इति । किमिति नानात्वं तदेकविज्ञानानुत्पादे-
कारणमुच्यते ।

अनेकमपि यद्येकमपेक्षयाभिन्नवुद्धिकृत् ।

न च भेदात् अनेका जनयत्येवैकं विज्ञानमिति उक्त । न भेदाजननविरोधी ।
किं पुन ? सम्बन्धात्^१ विरोध । तेनैकमेव सहकारीति चेत् । एव तु—

79b गृहीते गोद्रव्ये^२ऽश्वप्रतिपत्त्या प्रतिपत्तिरस्ति । एकवस्तुसहाया इति सामान्य-
सहाया ।

स्यादेतदित्येतस्यैव व्याख्यान । तस्येति ज्ञानस्य । एक सहकार्यंस्तीति
सामान्य सहकारि भवतीत्यर्थ । तदा तत्सहिता सामान्यसहिता । एव च सामा-
न्यतद्वतोर्द्वयोर्ग्रहणात् सामान्यप्रतिपत्त्या तद्वति प्रतिपत्ति सिद्धेति भाव ॥

तदित्या चा र्यं । एकम्बस्तु सामान्यन्तासा व्यक्तीना नानात्वं समपोहत्य-
पनयति । किं पुनस्तासा नानात्वापोह इष्यत इत्याह । नानात्वाच्चेत्यादि । ह्यर्थ
च शब्द । तास्विति व्यक्तिपु । किमित्यादिना व्याचष्टे । तेनैकेन सामान्येन ।
भेदेषु यन्नानात्वन्तदेकविज्ञानाकारणत्वे भेदाना कारणमुच्यते । नानात्वाद्व्य-
क्तयो नैक विज्ञान जनयन्तीति । एकसामान्यसम्बन्धेपि यदि भेदानान्नानात्वा-
दप्रच्युतिर्न तेप्वेकाका^३र विज्ञानमिति पूर्ववद्व्यक्तीनामग्रहण ॥

अनेकमपि व्यक्तिरूप । एकमिति सामान्य । नेत्यादिना व्याचष्टे । यदि
भेदाजननविरोधी स्यात् नदा सत्यपि सामान्ये भेदान्न जनयत्येवैक विज्ञान ।

ताभिरिति व्यक्तिभि (1) किं पुन समस्ताभिरेव विना । नेत्याह । प्रत्येक-
मिति । तथा हि शावलेयाभावे वाट्टुलेये गोत्रुद्धिस्तथा तदभावेन्यत्राप्येव-
म्प्रत्येक मर्वा^३मा व्यक्तीनामभावेपि । तेनैकेन सामान्येन क्रियमाणा द्विय

ताभिर्विनापि प्रत्येक क्रियमाणं धियं प्रति ॥१०५॥

तेनैकेनापि सामर्थ्यन्तासां नेत्यग्रहो (धिया ।^१

कथं तत्र तद्व्यक्तीनां सामर्थ्यं पतीयते । तदभावाद् ताभिः प्रत्येकं विनाऽपि-
अनति सामान्येऽभावात् इतरथा च भावात् ।

नैव दोषः^१ । यथा नीलादीनामेकैकापायेऽपि चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते तेषां समूहे-
ऽपि नास्ति सामर्थ्यं, तथेहापि एकैकापायेऽपि जननात् न सर्वदा ज्ञानसामर्थ्यमिति चेत् ।

विषय उपन्यासः^१ । एवम्—

नीलादेर्नैव विज्ञाने पृथक्) सामर्थ्यदर्शनात् ॥१०६॥

शक्तिसिद्धिः समूहेऽपि नैव व्यक्तेः कथञ्चन ।

एतन्निन्तात्मिका पति सामर्थ्यन्तासां व्यक्तीनां नास्ति । इति हेतोरग्रहो धिया
सामान्यत्वात् तेषां व्यक्तीनां ।

तदेवात् (१) कथमित्यादि । तत्र ज्ञाने सामान्यत्वात् । तदभावादिनि-
सामान्यप्रत्ययस्तु भावात् । एतेन व्यतिरेकाभाव उक्तः । प्रयोगस्तु न
यदभावेऽपि भवति न तत्तन्निमित्तं यथा शक्तिबीजाभावेऽपि भवन् यदा-
कुर । भवति न प्रत्येकं शक्तिपादभावेऽपि शक्तिपादौ गोद्विरिति व्याप-
विरतः । तन्निमित्ततास्तदभावेन व्याप्यत्वात् । सामान्यत्व तु तत्र शक्ति-
रित्याह । अस्ततीत्यादि । अनति सामान्ये सामान्यदुत्पत्तेरभावात् । अनेन व्यतिरेक
उक्तः । इतरथा चेति सति सामान्ये सामान्यदुत्पत्तेर्भावात् । अनेनान्य
उक्तः ॥

यदि सामान्यनिन्तानामेव व्यक्तीनां सामान्यद्वारं प्रति सामर्थ्यमिष्यते ।
तदा तद्योक्तत्वात् सामान्यत्वैव शक्तिर्न व्यक्तीनामिति ।

नैव दोष इत्याह परः । एकापायेऽपि चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तथा हि यथा
नीलादिनामेकैकापायेऽपि चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तथा चैवमित्यादि नीलादीनामेकै-
कापायेऽपि भवति सामर्थ्यं । तत्र सामर्थ्यं नैव सामर्थ्यं । तथेहापि व्यक्तिव्ये-
कापायेऽपि भवति सामर्थ्यमिति । तेषां प्रत्येकं सर्वदा व्यक्तीनां सा-
मर्थ्यमिति सर्वदा । तत्र च यो यदभावेऽपि भवतीति तदभावेऽपि इति ।

विषय इत्याह यः । उपन्यास इत्युच्यते नीलादिदृष्टान्तस्य प्रा- 80
न्तेन सामान्यत्वात् । नैव व्यक्तेः कथञ्चेति । न प्रत्येकं सामान्यं व्यक्तीनां
सामर्थ्यमित्यर्थः ।

तदेकमुपकुर्युस्ताः कथमेकां धियञ्च न ।

भिन्नार्थानां एकार्थयोगविरोधात् सर्वोय आरम्भ चेत्^१ । यदि ता व्यक्त-
योपि एक सामान्य उपकुर्यं, आसां विज्ञानेन कोऽपराध^३ कृत ? तत्र किमन्तर्गडुना
सामान्येन कार्यम् ।

यथा भिन्नानामपि तासामेकसामान्योपकारशक्तिरस्ति, एवन्तदेकमेव विज्ञान
कुर्वन्तु^२ ।

अपि च ।

कार्यञ्च तासां प्राप्तोसौ जनन यदुपक्रिया ॥१०८॥

न हि पूर्ववद् अनतिशयात्मान विभ्रतोऽस्य कश्चिदुपकारकः, अतिप्रसङ्गात् ।

एव चेत्तदेक सामान्यमुपकुर्युस्ता व्यक्तय कथमेका धियं च न । एवराव्दार्षे
षराब्द । एका प्रत्यभिज्ञानात्मिकान्धियमेव कथं नोप^१कुर्यस्तामेवोपकुर्युरिति
यावत् ।

भिन्नेत्यादिना व्याचष्टे । भिन्नानां विलक्षणानामेकार्थोपक्रिया । प्रत्य-
भिज्ञाणेकार्थक्रियाविरोधिन्यसति सामान्य इति सर्वोय सामान्यसिद्धयर्थं आरम्भः ।
आत्तामिति व्यक्तीनां विज्ञानेन प्रत्यभिज्ञानार्येणापराध कृतो यत् तद्विज्ञानं
कुर्वन्ति (१) न वरिचत्तस्तस्मात्तदेव कुर्वन्तीति भावः । तथा च किम^२श्रान्त-
र्गडुना । प्रथमस्तदयोरन्तरालवती मासपिण्डोत्तर्गडुस्तेन तुल्यस्तथोक्तः ।
तद्वन्निष्फलेनेत्यर्थः ॥

स्यान्वत (१) भिन्नानामेकसामान्योपकारशक्तिरस्त्यतस्ते सामान्यमेव साध-
दुपकुर्वन्ते न तु विज्ञानमित्यत आह । यथेत्यादि । एवन्तदेकमिति सामान्यजन्य
यद्विज्ञानन्तदेव कुर्वन्तु । किं सामान्योपकारेण निष्फलेन । एवम्^३न्यते (१) विज्ञाने
व्यक्तयो न स्वकारोपधानेन व्याप्तिरन्ते (१) सामान्यराने स्वराक्षणत्वाप्रतिभा-
सनात् । कित्वाधिपत्यानायेण (१) तच्च यथा सामान्ये तथा तद्विज्ञानेति तुल्यमिति ।

किं च यदि व्यक्तय सामान्यमुपकुर्वन्ते तदा तासां व्यक्तीनां कार्यश्चातो
सामान्यात्मा प्राप्तः । यस्माज्जननमेवोपक्रिया ॥

तदेव स्फुटयन्तः । न ह्येत्यादि । अतिशयो विरोधन्तदभावात्^१विश्व-
मात्मान स्वभाषमस्य । सामान्यत्वोपकारान्धिये पूर्वमुपकारान्धियाने-

इन्द्रिया (?नीला) दीनां चक्षुर्विज्ञानस्य प्रत्येकं सामर्थ्यं दृष्टमिति समूहेऽपि शक्तिरविरुद्धा । तथा व्यक्तयो सामान्यमनपेक्ष्य न कदाचित् अन्वयिज्ञानजनिका । तस्मादसमर्था एव व्यक्तयस्तत्रेति तेन न गृह्येरन् ।

तासामन्यतमापेक्षं तच्चेच्छक्त न केवलम् ॥१०७॥

अथ कुविन्दस्य वेमाभावे पटाकरणम् । कुविन्दः प्रत्येकं वेमाभावे तत एव कुविन्दाद् न पटोत्पत्तिः ।

तथा च व्य^१क्तीनां प्रत्येक व्यक्तविज्ञानजननेऽपि न सामान्य केवलं तद् स्यादेतत् । अथ किम् । व्यक्तीनाममध्ये कामप्येकामपेक्ष्य विज्ञानं जन्यत इति ।

एव सति ।

तद्व्याचष्टे । नीलादीनामित्यादि । प्रत्येकमपि सामर्थ्यं दृष्टमिति । नीलादयो हि यथा स्वेन स्वेन रूपेण भिन्नास्तद्वच्चक्षुर्विज्ञानान्यपि । स्वाकारभेदात् । तत्र नीलसहिते^१न समूहेन यज्जन्यते चक्षुर्विज्ञानन् तत्तद्विकलेन यच्च तद्विकलेन न जन्यते तदन्यदेव । तस्मात् समूहाकारोपरक्तस्य विज्ञानस्य प्रत्येकन्न नीलादीन्प्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् गम्यते तेषां प्रत्येक सामर्थ्यमिति समूहेपि शक्तिरविरुद्धा । तथेति नीलादिवत् । न कदाचिदिति प्रत्येक सहता वा ।

एतदाह । यदि शावलेयसहितसामान्यजन्य गोज्ञानमन्यद^२न्यच्च बाहुलेयसहायजन्य स्यात् (१) तदा व्यक्तीनां प्रत्येक स्वाश्रयद्वारभाविज्ञाने शक्तिर्गम्येत । किन्त्वेकमेव सर्वाम् व्यक्तित्पु प्रत्यभिज्ञानन्तस्य सर्वत्रैकाकारत्वात् । प्रत्येक व्यक्तीनां चाभावेपि सामान्यादेवास्योत्पत्तेः । तस्मादसमर्था एव व्यक्तयस्तत्र सामान्यज्ञाने । इति हेतोस्तेन सामान्यज्ञानेन न गृह्येरन् ॥

तासाम्व्यक्तीनाममध्येऽन्यतमापेक्षमि^३ति काचिद्व्यक्तिमपेक्ष्येत्यर्थं । तदिति सामान्य केवल व्यक्तनिरपेक्ष ।

अथेत्यादिना व्याचष्टे । कुविन्दस्तन्तुवाय । वहूना वेमानाममध्ये प्रत्येक वेमाभावेप्येकेनान्यतमेन पट करोतीति (१) यद्यपि सर्वेषां व्यभिचारस्तथापि न तत एव कुविन्दादेव वेमरहितात् पटोत्पत्ति शक्या वक्तु । यस्मान्न वेमरहित कुविन्द पट करोति^४ केवलस्य पटकरणाशक्तेः । तथा च न सामान्य केवलन्तद्वैतुर्विज्ञानहेतुः ।

एवमित्याचार्यं । तासामन्यतमापेक्ष सामान्य शक्तमिति व्रुवता व्यक्त्युपकार्यं सामान्यमिष्टमनुपकारिण्यपेक्षायोगात् ॥

तस्माद् यः कश्चित् क्वचित् प्रतिबन्धः स सर्वो जन्यतायामेवोद्भवति। परभावजनने हि तदनुपकारात्, अकिञ्चित्करस्यानुपकारात्। तस्माद् उपकारक-सामान्यविज्ञानजनने व्यक्त^१मस्य तत्कार्यता।

केवलस्य हि सामर्थ्ये क्वचिदपि य(?अत्र) सामर्थ्यासिद्धेरग्राह्यत्वव्यक्तीनाम्। विज्ञाने प्रतिभासनात् व्यक्तयः समर्था इति चेत्। असिद्धोपकाराणां^२ कथं प्रतिभासः ? स एव सामान्याभ्युपगमे चिन्त्यते^१।

यस्माद् अनुपकारकस्याविषयत्वं, अतिप्रसङ्गात्। नाविषयस्य विज्ञाने

अपेक्षते च परानिति व्याहृतमेतत्। व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या। तथा ह्यपेक्षाधेया- 81a
तिशयत्वेन व्याप्ता। तद्विरुद्धमनाधेयातिशयत्वमिति।

यः कश्चिद् भावः प्रतिबन्धः कस्यचिद् वस्तुन क्वचिदाश्रये स सर्वो जन्यतायाः कार्यतायामेवोद्भवति। आश्रयेणाश्रितस्यानात्मभूत एवोपकारः क्रियत इति चेदाह। परभावेत्यादि। तदनुपकारात्तस्योपकार्यत्वा^१नुपकारात्। न ह्यन्यस्मिन्नुपकृतेन्य उपकृतो नाम। तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिणः कोयमाश्रयाश्रयिभाव इति सर्वं म्वाच्यं।

न च पौनरुक्त्यदोषः। पूर्वं सामान्यतद्गतोरुपकार्योपकारकभावद्वारेणोक्तमधुना सर्वविषय वास्तव सम्बन्धमुपादायेति। तस्मादर्धान्तरकरणादाश्रयाभिमतोकिञ्चित्कर (1) तथाभूतोप्युपकारक इति चेदाह^२। अकिञ्चित्करस्येत्यादि। यत एवन्तस्माद् विज्ञानजनन इत्यन्वयिविज्ञानजनने। व्यक्तमवश्यमस्य सामान्यस्य। तत्कार्यता व्यक्तिकार्यता (1)

यथोक्तदोषभयात् केवलस्य व्यक्त्यनपेक्षस्यान्वयिविज्ञानजनन प्रति सामर्थ्य-भ्युपगम्यमाने व्यक्तीनां क्वचिदपि काले। अत्रेत्यन्वयिविज्ञाने सामर्थ्यासिद्धे-कारणादग्राह्यत्वं व्यक्तीनां। अकारणस्य विषयत्वायो^३गात्। विज्ञाने प्रतिभासनादिति। न ह्यसमर्थस्य शशविषाणादेरन्वयिविज्ञाने प्रतिभासनमस्ति। व्यक्तयस्तु प्रतिभासते (1) तस्मात् सामान्यवत्ता अपि समर्था इति। असिद्धसामान्यविज्ञाने उपकारो यासां व्यक्तीनान्ता असिद्धोपकारान्तासां कथं सामान्यविज्ञाने प्रतिभास (1) नैव। उपकार एव कथमसिद्ध इति चेदाह। स एवेत्यादि। स इत्युपकारः सामान्याभ्युपगमे हि तस्यैव न नानार्थ्यन् व्यक्तीनां। यथोक्तं।

“ताभिर्विनापि प्रत्येकं क्रियमाणा धियः प्रतीत्यादि (१११०५)।

माभूद् व्यक्तीनानुपकार सामान्यविज्ञाने प्रतिभासन्तु कस्मान्न भवतीत्याह। यस्मादित्यादि। अतिप्रसङ्गादिति। अनुपकारकस्य विषयत्वे सर्वस्य विज्ञानस्य

अर्थान्तरेण जनने हि तस्य किं तेन क्रियते । तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिण क आश्रया^१श्रयिभावः । अतिप्रसङ्गो वा । उपकारेऽपि तत्रैव तत्प्रतिबन्ध इति तत्करणात् तस्योपकारी किमन्योऽपेक्ष्यते ? तदपेक्षास्याश्रयस्य । तदुपयोगेऽनुपकार्यत्वे केय अपेक्षा^६ नाम ? तदुत्पत्तिवर्त्मभावप्रतिबन्धत्वादपेक्षते नाम । अनाधेयातिशयत्वेऽपि अपेक्षते च परानिति व्याहृतमेतत् ।

पि विभ्रत ऋश्चिदुपकारको न हीति सम्बन्ध । अतिप्रसङ्गात् । एव हि सर्वं सर्वम्योपकारकं स्यात् । तस्मादुपकारकेणैवोपकार्यस्यातिशयो जन्यत इत्यभ्युपेय । स चानिगय उपकार्यस्यात्मभूत इति जननमेवोपक्रिया । सामान्यादर्थान्तरभूत एवातिशयो^२ व्यक्तिभिर्नान्यत इत्याह । अर्थान्तर इत्यादि । तस्योपकार्यस्य सामान्यस्य किन्तेनार्थान्तरेणोपकारेण क्रियते । तस्य चोपकारस्यार्थान्तरस्य किन्तेन सामान्येन येन तस्य सामान्यस्यासावुपकारसम्बन्धी स्यात् । सामान्यस्य सम्बन्धिन उपकारस्य करणाद् व्यक्तयोप्युपकारिण्य स्यु । उपकारस्य सामान्यमाश्रयन्त आश्रयाश्रयिभावलक्षणं म^३म्बन्धस्तयोरित्यत आह । तस्येत्यादि । तस्योपकारस्य तदाश्रयत्वे । तत्सामान्यमाश्रयो यस्येति कृत्वा । नस्य वा सामान्यस्य तदाश्रयत्वे । तस्योपकारस्याश्रय इति कृत्वा । उपकरोतीत्युपकारी तदभावादनुपकारि सामान्यमुपकार सामान्यकृतोऽस्त्यस्योपकारस्येत्युपकारी । तन्प्रतिषेधादनुपकारी । अनुपकार्यं इत्यर्थः । अर्थद्वयं चैतत्त^४न्नेणोपात्तम् (१)नेनायमर्थं (१)अनुपकारकस्य सामान्यस्यानुपकार्यस्य चोपकारस्य यथाक्रमं क आश्रयाश्रयिभाव इति । अतिप्रसङ्गो वेति । अनुपकारिण आश्रयाश्रयिभावे सर्वत्र तन्प्रसङ्गान् । उपकारे वा सामान्यकृते उपकारस्याभ्युपगम्यमाने । तत्रैव सामान्ये तस्योपकारस्य प्रतिबन्ध इति किमन्यो व्यक्तिभेदस्तस्योपकारस्य करणात् तस्य सामान्यस्योपकारी नैवेति चेत् । तदपेक्षस्येति व्यक्त्यपेक्षस्याश्रयस्येति सामान्यस्य । उपकार प्रत्याश्रयत्वात् । तदुपयोगे तस्मिन्नुपकारे । उपयोगे कस्यमाने तन्प्रतिषेधादनुपकार्यत्वे सामान्यस्य केय व्यक्ति प्रत्यपेक्षा नाम । नैव । कस्मिन्हापेक्षत इत्यत आह । तदुत्पत्तीत्यादि । तस्मादपेक्षणीयादुत्पत्ति मा धर्मं स्वभावो यस्य न तदुत्पत्तिवर्त्मभावः । स्वभावस्य प्रतिबन्धादावतन्वादापेक्षते नाम उपकारिण (१) सामान्यस्य प्रतिषेधोक्तः । अनुत्पत्तिवर्त्मकमपि सामान्यमपेक्षत इति चेदह । अनाधेयेत्यादि । तन्नेनानुपकारिणाधेयानुत्पत्त्या आत्मानिशयो यस्य स तथा । एवमेव आत्मानस्येति पुनर्वदुत्पत्तिरेवमभूतत्वे (?) सामान्यपदार्थं^७

तस्माद् य कश्चिद् क्वचित् प्रतिबन्ध स सर्वो जन्यतायामेवोद्भवति । परभाषजनने हि तदनुपकारात्, अकिञ्चित्करस्यानुपकारात् । तस्माद् उपकारक-सामान्यविज्ञानजनने व्यक्त^१मस्य तत्कार्यंता ।

केवलस्य हि सामर्थ्ये क्वचिदपि य(?)त्र सामर्थ्यासिद्धेरग्राह्यत्वव्यक्तीनाम् । विज्ञाने प्रतिभासनात् व्यक्तय समर्था इति चेत् । अस्तिद्वोपकाराणा^२ कथं प्रतिभास ? स एव सामान्याभ्युपगमे चिन्त्यते^१ ।

यस्माद् अनुपकारकस्याविषयत्व, अनिप्रसङ्गात् । नाविषयस्य विज्ञाने

अपेक्षते च परानिति व्याहृतमेतत् । व्यापकदिकृत्नोपलब्ध्या । तथा एषेधाभेदा- Si ।
तिगयत्वेन व्याप्ता । तद्विरुद्धमनाधेयातिगत्वमिति ।

य कश्चिद् भाव प्रतिबन्ध कस्यचिद् वस्तुन दक्षिणधारे स सर्वो जन्यताया कार्यतायामेवोद्भवति । आश्रयेणाश्रितन्यानात्मभूत एवोपकार विद्यत इति चेत् । परभावेत्यादि । तदनुपकारात्तस्योपकार्यत्वा^१नुपकारात् । न एतन्वस्मिन्कारणे य उप-
कृतो नाम । तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिण कोयमाश्रयाश्रयिभाव इति सर्वमनाम ।

न च पौनरुत्पदोप । पूर्वं सामान्यतत्त्वोत्पत्त्यायोपकाराभावात्प्र-
पोक्तमधुना सर्वविषय वास्तव सम्बन्धमुपासवेति । तस्मादर्थान्तररूपत्वा-
याभिमतीविचिन्तार (1) तथाभूतोऽनुपकार इति चेत् । अकिञ्चित्कर-
रस्येत्यादि । य एतन्तस्माद् विज्ञानजनने एतदपि विज्ञानजनने । व्यक्त-
मवश्यमस्य सामान्यस्य । तत्कार्यता प्रतिभासता (1)

यद्योक्तोपभवात् वेदस्य व्याख्यानपेशरान्निमित्तजनने प्रति सामर्थ्ये
भूतगन्धमाने व्यक्तीना क्वचिदपि दाते । अत्रैतन्व्यविज्ञाने सामर्थ्यासि-
धारणाग्राह्यत्वं व्यक्तीना । आत्मानस्य निरवयवोपात् । विज्ञाने प्रतिभा-
सनासिति । न एतन्मर्थस्य दक्षिणधारेण विज्ञाने प्रतिभासनासिति ।
दक्षिणधारेण प्रतिभासते (1) तस्मात् सामान्यतत्त्वा इति चेत् । इति
सामान्यविज्ञाने उपकारो यथा व्यक्तीनाम अस्तिोपकारात्तत्त्वा इति सामान्य-
विज्ञाने प्रतिभास (1) चेत् । एतन्त एतन्व्यविज्ञाने इति चेत् । न एतन्व्य-
त एतन्व्यविज्ञाने सामान्याभ्युपगमे इति चेत् । सामान्यतत्त्वा इति चेत् ।

“नाभिधित्तिरि प्रत्ये विज्ञाने विद्यते इति । (1) (1) (1) ।

तस्माद् व्यक्तीनाम उपकार सामान्यविज्ञाने इति चेत् । सामान्यतत्त्वा इति चेत् ।
यस्मादित्यादि । अकिञ्चित्करिति । अनुपकारात्तस्य विषयत्वे सर्वमनाम

अर्थान्तरेण जनने हि तस्य किं तेन क्रियते । तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिणः क आश्रया^५श्रयिभावः अतिप्रसङ्गो वा । उपकारेऽपि तत्रैव तत्प्रतिबन्ध इति तत्करणात् तस्योपकारी किमन्योऽपेक्ष्यते ? तदपेक्षस्याश्रयस्य । तदुपयोगेऽनुपकार्यत्वे केय अपेक्षा^६ नाम ? तदुत्पत्तिवर्त्मभावप्रतिबन्धत्वादपेक्षते नाम । अनाद्येयातिशयत्वेऽपि अपेक्षते च परानिति व्याहृतनेतत् ।

पि विभ्रत कश्चिदुपकारको न हीति सम्बन्ध । अतिप्रसङ्गात् । एव हि नवं सर्वस्योपकारक म्यात् । तस्मादुपकारकेणोपकार्यस्यातिशयो जन्यत इत्यभ्युपेय । स चातिशय उपकार्यस्यात्मभूत इति जननमेवोपक्रिया । मामान्यादर्थान्तरभूत एवातिशयो^२ व्यक्तिभिर्नान्यत इत्याह । अर्थान्तर इत्यादि । तस्योपकार्यस्य सामान्यस्य किन्तेनार्थान्तरेणोपकारेण क्रियते । तस्य चोपकारस्यार्थान्तरस्य किन्तेन सामान्येन येन तस्य सामान्यस्यासावुपकारसम्बन्धी स्यात् । सामान्यस्य सम्बन्धिन उपकारस्य करणाद् व्यक्तयोप्युपकारिष्य स्यु । उपकारस्य सामान्यमाश्रयस्तत आश्रयाश्रयिभावलक्षण स^३म्बन्धस्तयोरित्यत आह । तस्येत्यादि । तस्योपकारस्य तदाश्रयत्वे । तत्सामान्यमाश्रयो यस्येति कृत्वा । तस्य वा सामान्यस्य तदाश्रयत्वे । तस्योपकारस्याश्रय इति कृत्वा । उपकारोनीत्युपकारी तदभावादानुपकारि मामान्यमुपकार सामान्यकृतोऽस्त्यस्योपकारस्येत्युपकारी । तत्प्रतिषेधादानुपकारी । अनुपकार्य इत्यर्थं । अयं द्वय चैतत्त^४न्त्रेणोपात्तम् (१)तेनायमर्थं (१)अनुपकारकस्य सामान्यस्यानुपकार्यस्य चोपकारस्य यथाक्रम क आश्रयाश्रयिभाव इति । अतिप्रसङ्गो वेति । अनुपकारिण आश्रयाश्रयिभावे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात् । उपकारे वा सामान्यकृते उपकारस्याभ्युपगम्यमाने । तत्रैव सामान्ये तस्योपकारस्य प्रतिबन्ध इति किमन्यो व्यक्तिभेदस्तस्योपकारस्य करणात् तस्य मामा^५न्यस्योपकारी नैवेति चेत् । तदपेक्षस्येति व्यक्त्यपेक्षस्याश्रयस्येति सामान्यस्य । उपकार प्रत्याश्रयत्वात् । तदुपयोगे तस्मिन्नुपकारे । उपयोगे कल्प्यमाने नित्यत्वादानुपकार्यत्वे सामान्यस्य केयं व्यक्ति प्रत्यपेक्षा नाम । नैव । कस्तर्ह्यपेक्षत इत्यत आह । तदुत्पत्तौत्यादि । तस्मादपेक्षणीयादुत्पत्ति सा घर्म स्वभावो यस्य स तदुत्पत्तिवर्त्मभाव । स्वभावस्य प्रतिबन्धादायत्तत्वादपेक्षते नाम उपकारिण (१)नामशब्द प्रसिद्धेद्योतक । अनुत्पत्तिवर्त्मकमपि सामान्यमपेक्षत इति चेदाह । अनाद्येयेत्यादि । यत्तत्पकारकैरनाद्येयोनुत्पाद्य आत्मातिशयो यस्य स तथा । एवभूत आत्मीयस्येति पुनर्वहुव्रीहिरेवम्भूतत्वे (?) सामान्यपदार्थ^७

प्रतिभासनम् । अनुपकारकस्याविषयत्वे^३ऽतीतादीनामविषयता, श्रमता अनुपकारित्वादिति इति चेत् । भवन्तु तद्विषयाणि निर्विषयाणि । निर्विषयत्वेऽपि तद्रूपानुभवाहितवासनाया उत्पद्यमानत्वात्,^४ स आकारो विज्ञानस्यात्मभूत एव ।

भावाभावानुविधानात् सामर्थ्यं न तु प्रतिभासनात् । अप्रतिभासिनोऽपि सामान्यप्रतिभासिनां विप्लवाः केशादयः, तेपा निष्क्रियत्वात् ।

सर्वो विषय स्यात् । माभूद् विषय प्रति^५भा(स)स्तुकस्मान्नेति चेदाह । नाविषयस्येत्यादि । अनुपकारकस्येत्यादि । अनुपकारस्येति पाठान्तर । तत्र न विद्यते विज्ञानकार्यस्योपकारो यस्मादर्थात् सोनुपकार इति व्याख्येय । तस्याविषयत्वेऽतीतानागतादीना । आदिशब्दात् प्रधानेश्वरादीना यथागमकं कल्पिताना ग्रहण । असतामित्यसामान्यहेतु । भवन्त्वित्यादिना सि^६द्धसाध्यतामाह । तद्विषयाणीत्यतीतविषयाणि (१) निर्विषयत्वे कथन्तेष्वन्तर्भविष्यति चेत्येवमाद्यर्थानुकारी प्रतिभास इत्यत आह । निर्विषयत्वेपीत्यादि । तदनुपकारीति योसावर्थोऽनुभूतोऽतीतश्च तदनु(प)कारी । अस्पष्टेन रूपेणातीतस्यैवार्थस्यानुकारान्नातीतादिकन्नाम किञ्चिदस्ति यस्य रूपमनुकुर्यात् । स च प्रतिभासो^७ विज्ञानस्यात्मभूत एवास्पष्टरूपस्य बहिरविद्यमानत्वात् । तद्रूपानुकारित्वे कारणमाह । तद्रूपानुभवेत्यादि । यद्रूपो वर्त्तमानार्थानुभवो जातस्तेन या वासना आहिता तत् उत्पद्यमान ज्ञानमनुभूतार्थाकारेणोत्पद्यत इत्यर्थ । युक्तमतीते तद्रूपार्थानुभवोत्पत्तिवर्तमानावस्थायामर्थस्यानुभूतत्वाद् अनागतादौ कथ । न हि तत्रानुभवो^१स्ति । तत्राप्येवमभूतोर्थो भविष्यतीत्येवभूताच्छब्दाद् योभिलापससृष्टो विकल्प स एव स्वसंविदितत्वात् तद्रूपानुभवस्तेनाहितवासनोत्पत्तेरदोषः ।

एव प्रधानादिविकल्पेष्वपि यथागम शब्दार्थाकारविकल्पानुभववासनोत्पत्तिर्व्याख्येया । एवमतीतादीनामविषयत्वे प्रसङ्गादनुपकारको विषय इति यदुक्तन्तदैकान्तिकमेव । तथा व्यक्ती^२नामसिद्धोपकाराणामविषयत्वान्नास्ति सामान्यज्ञाने प्रतिभास । ततश्च यदुक्त (१) समर्था व्यक्तयो विज्ञाने प्रतिभासनादिति (१) तस्यासिद्धत्वमुक्त ।

अधुना प्रतिभासमङ्गीकृत्यानैकान्तिकत्वमाह । भावाभावेत्यादि । अर्थभावे भावस्तदभावे चाभावो विज्ञानस्य भावाभावानुविधानं । तस्माद्धेतोरर्थस्य विज्ञाने सामर्थ्यं गम्यते । न तु^३ प्रतिभासनात् । यस्माद् वस्तुस्थित्या सामान्यस्यासत्यपि प्रतिभासने विकल्पविज्ञाने सामर्थ्याभ्युपगमात् । तदेवाह (१) अप्रतिभासिनोपीत्यादि । न हि व्यक्तिव्यतिरेकेण सामान्यं प्रतिभासते । यदपि सामान्य-

स्मिन्ननेकाकारायोगा(दतिप्रसंगा)च्च ।

453a

तस्मान्नेय⁷ तदुद्भवा भिन्नार्थग्राहिणी अभिन्ना भाति ।

अतत्प्रतिभासिन्यपि अर्धवसायविभ्रमात् व्यवहारयति लोकम् । स तु तस्या प्रतिभासमान आकारो नार्थेष्वस्ति, अन्यत्र भेदाभेदिनः¹ । स चारूप एव । तमेवाकारं गृहीत्वा तथा विप्लवत इत्युक्त प्राक् ।

भावात् । (२) द्वितीयस्य पक्षस्याभावमाह । आकारान्तरेत्यादि । सामान्याकारादाकारान्तरेणासाधारणेन स्वज्ञाने चक्षुरादिज्ञाने प्रतिभासनान्न सामान्याकार एव रूप व्यक्तीना । (३) तृतीयम्पक्ष निराकर्तुमाह । अनेकाकारायोगादिति । एकस्यानेकत्वमयुक्तमेकानेकत्वयोर्विरोधात् । अतिप्रसङ्गा³च्चेत्येकस्यानेकत्वकल्पनाया न क्वचिदेकत्व स्यादित्यर्थ । स्वलक्षण च सामान्यबुद्धौ न प्रतिभासते ।

यत एवन्तस्मान्नेयं सामान्याकारा बुद्धि । भिन्नार्थग्राहिणी (१) आहितस्वलक्षणाकारा सत्यभिन्नाकारा भाति । तदुद्भवा भिन्नपदार्थोद्भवा । किन्तु स्वलक्षणाग्राहिणोनुभवेनाहिता वासनामाश्रित्य प्रकृत्या भ्रान्तैवेयमुत्पद्यते । पारम्पर्ये⁴ च व्यक्तयस्तस्या कारण कथ्यन्ते ।

यदि सामान्यबुद्धिर्तं स्वलक्षणप्रतिभासिनी कथं स्वलक्षणे लोक प्रवर्तयतीति चेदाह । अतत्प्रतिभासिन्यपीत्यादि । अस्वलक्षणप्रतिभासिन्यपि स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायविभ्रमाद्धेतोर्व्यवहारयति लोक दृश्यविकल्प्यावेकीकृत्य प्रवर्तयतीति यावत् । यदि सामान्यबुद्धि सामान्याकारा स एव पारमार्थिकन्तर्हि सामान्यम्भविष्यतीत्याह । स तु तस्यामित्यादि । स प्रतिभासमानः सामान्याकारो नार्थेष्वस्ति । तस्य व्यतिरिक्तस्य व्यतिरेकेणानुपलम्भनात् । अव्यतिरिक्तस्य च व्यक्तवदनन्वयात् ।

कथन्तर्हि व्यक्तिष्वभिन्नाकारप्रतिभास इत्याह । अन्यत्र भेदादभेदिन इति । भेदोन्यापोह स एव प्रतिव्यक्त्यभेदी । तथा हि यथैका गोव्यक्तिरगोव्यावृत्ता तथा न्यापि⁶ । तदनेन प्रकारेण स्वलक्षणान्येव विजातीयव्यावृत्तान्यभेदीनि भेद इत्युच्यन्ते । अन्यत्र शब्दश्चायम्बिभक्त्यन्तप्रतिरूपको निपात । अन्यशब्दसमानार्थ । न त्वयन्नलप्रत्ययान्त सप्तम्यर्थस्याविवक्षितत्वात् । तेनायमर्थो यथोक्तेन प्रकारेण स्वलक्षणात्मकाद् भेदादभेदिनोन्य प्रतिभासमान आकारो-
82b थेषु नास्ति किन्तु स्वलक्षणात्मक एव भेदो⁷ विजातीयव्यावृत्तेरभेदी सर्वत्र विद्यतेऽभेदाध्यवसायात् । अभेदाध्यवसायस्य च स एव भेद पारम्पर्येण निमित्त ।

ननु बुद्ध्वावभिन्नाकार प्रतिभासते कथमर्थेषु नास्तीत्युच्यत इत्याह । स चारूप इति (१) ह्यर्थे च शब्द । स हि विकल्पप्रतिभस्याकारो नि स्वभावस्तत्त्वा-

यत्ता। अगु मुदे प्रतिभाग—

“अभिन्नप्रतिभागाधीं भिन्नोक्तिं”

प्रतिभासो विद्यां भिन्नः समाना इति तद्व्यवहारम् ॥१०५॥

अगु प्रतिभागो विद्यां भिन्ना समाना इति तायां प्रवृत्त्यात् । नैव तायां
अभिन्न प्रतिभाग समाना इति प्रवृत्त्यात् । न हि एकवर्तिताये समाना
इति मुख्योक्तिः । किं तत्र ? तदेवेति विद्यां ।

द्वयस्य^२ साम्यभारिणी भेदः । न अतिवृत्त्यस्य सम्प्रभाषणोक्त्यात्, अति-
प्रवृत्त्यात् । ता समाना इति भेदः, कथमस्योक्त्यस्य साम्यम् ? तद्व्यवहारोक्तिः
चेत् । न ।

अधुना न्येति प्रतिभागो व्यक्तित्वविषयः । तत्रास्ति विद्यादि । यदुक्तम्

(1) अभिन्नप्रतिभागाधीं भिन्नोक्तिं तदगु । अगुभेदोक्तिः । यत्र प्रति-
भासो विद्यां सामान्यवृद्धिना भिन्नः । किञ्चकारण (1) समाना इति तायां
व्यक्तीनां प्रवृत्त्यात् ।

नैवेत्यादिना व्याचष्टे । तास्विति सामान्यवृद्धिपुं^३ अभिन्न इत्येकं () प्रतिभा-
सोक्तिं (1) किं कारणं (1) तायां व्यक्तीनां समाना इति प्रवृत्त्यात् ।

ननु समाना इति ग्रहे मन्वेषप्रतिभागं सम्मानं मुख्यत एवेत्यत्र आह । न ही-
त्यादि । किन्तु तदेवेति यत्पूर्वदृष्टन्तदेवेदन्तुश्यत इत्येव म्यान्तु तु पूर्वोद समान-
मिति भेदाधिष्ठानत्वात् समानव्यवहारस्य । द्वयस्येत्यादि । यदि सामान्यमेव
83a केवलन्ताभिर्वृद्धिभिर्गृह्यते तदा भेदस्य दोषः । किन्तु सामान्य विशेषश्च द्वयमपि
सामान्यवृद्ध्या गृह्यते । ततो द्वयस्य ग्रहणाददोषः । यन्मनेनैव सामान्येन युक्ता
विशेषा समाना इति गृह्यन्त इति ।

तथापीत्या चा यं । द्वयस्य ग्रहणेऽपि कल्प्यमाने तद्विहेति स्यात् । तत् सामान्य
यत्पूर्वं व्यक्ती दृष्टन्तदिह व्यक्त्यन्तरे दृश्यत इत्येव स्यान्तु तु समान इति व्यक्तिभ्य
एकान्तभिन्नत्वात् सामान्यस्य । तदेवेत्यर्थान्तरभूत गोत्वादिना तासां व्यक्तीनां
साम्यं येन तास्समाना इति चेत् । अन्य सामान्यात् साऽन्यस्य स्वलक्षणस्य कथं
केन प्रकारेण साम्यं । न केनचिदित्यभिप्रायः । तथा हि व्यक्तिरूपानुकारात्
सामान्य व्यक्तीनां साम्यं कल्प्येत (1) तच्च नास्ति व्यक्तिभ्योऽत्यन्तविलक्षण-
त्वात् सामान्यस्य । नाप्यनेनान्ये समाना येन तत्साम्यं स्यात्^२ । न हि व्यक्ति-
रूपानुकारादिना साम्यं किन्तु तत्सम्बन्धात् । व्यक्तिभिः सम्बन्धात् । सामान्य
व्यक्तीनां सामान्यमिति चेन्नैतदेव । किञ्चकारणम् (1) अप्रतिबद्धस्य व्यक्ताव-

प्रतीयन्ते इति चेत् न हि एककार्यं(ता)सावृश्येनैव । अर्थज्ञाने द्वावाकारो
 वृत्ती । अदृष्टे यथा अर्थद्वयकल्पनेन स्वयमेव एककार्या व्यक्तय
 कल्पनादियप्रता उपगता । तस्मादनया व्यभिचारेण तथा ऽऽरोप्यत इति
 न दोष ।

धी कार्यं तामा सा च विभिद्यते ।

तदन् प्रतिद्वय्य तत्प्रतिभासिनोपि ज्ञानस्य (व्यक्ति)^२भेदात् कथं

४३b

न निरूपयितुं शक्यस्तदपोहो न सिध्यतीति^३ (१)^१

सामान्य । सामान्यमन्तरेणापि स्वहेतुभ्य एव गवादीना समानामुत्पत्तेर्यदि
 तथा सामान्यमर्थान्तरभूत नेष्यते मरुपास्त्रिष्यन्त एव ते । एवरूपाश्च येन भव-
 न्मरुपाश्च मरुत्रियोगेणागोत्पत्तया निषिध्यन्त इति न काचित् क्षति ।

अ वा येन्तु 'न नाम स्वहेतुभ्य समाना उत्पन्नास्तथापि न सामान्यवत्त्वात्
 मरुता इति प्रतीतिरिति दर्शयन्नाह । नेत्यादि । तद्वदन्त इति व्यन्तिग्राहिणि
 मरुत । सामान्यज्ञान वा । भिन्नाभिन्नयोगिनि विशेषमामान्ययो । एककार्यतामावृश्य-
 मिति । एककार्येनैव सादृश्य साम्प्र तेनैव समाना व्यक्तय प्रतीयन्त इत्यर्थ । न
 य एवमस्ति नामान्यत । तेनैककार्यता सादृश्य येपान्त एवापोह^२विषया येना
 तेनैककार्यता नास्ति तस्या ग्रा इति मिद्ध । यथा चैकान्तभिन्ना अप्येककार्यं कुर्वन्ति
 तद्वदन्त ।

सामान्य सामान्यतः समाना प्रतीयन्त इत्याह । न हीत्यादि । अर्थज्ञान इत्य-
 न्मरुता द्वावाकारो भिन्नी । अर्थद्वयकल्पनेन समानाममानकल्पनेन । कल्पना-
 विद्वन्नामरुताश्च मरुत्रियोगेणागोत्पत्तया । तथेति सामान्यत्पत्तया । अतया
 निरूपयितुं शक्यम् ।

अद्विष्यति न ।

सामान्य सामान्यतः धी कार्यं सा च विभिद्यत इत्येतासात् साग्यनाग ।
 प्रतिद्वयकल्पनेन स्वयमेव एककार्या व्यक्तय कल्पनादियप्रता उपगता । तस्मादनया व्यभिचारेण तथा ऽऽरोप्यत इति न दोष । तद्वदन्त इति व्यन्तिग्राहिणि मरुत । सामान्यज्ञान वा । भिन्नाभिन्नयोगिनि विशेषमामान्ययो । एककार्यतामावृश्य-
 मिति । एककार्येनैव सादृश्य साम्प्र तेनैव समाना व्यक्तय प्रतीयन्त इत्यर्थ । न य एवमस्ति नामान्यत । तेनैककार्यता सादृश्य येपान्त एवापोह^२विषया येना तेनैककार्यता नास्ति तस्या ग्रा इति मिद्ध । यथा चैकान्तभिन्ना अप्येककार्यं कुर्वन्ति तद्वदन्त । (१११०)

सामान्य सामान्यतः धी कार्यं सा च विभिद्यत इत्येतासात् साग्यनाग । तद्वदन्त इति व्यन्तिग्राहिणि मरुत । सामान्यज्ञान वा । भिन्नाभिन्नयोगिनि विशेषमामान्ययो । एककार्यतामावृश्य-
 मिति । एककार्येनैव सादृश्य साम्प्र तेनैव समाना व्यक्तय प्रतीयन्त इत्यर्थ । न य एवमस्ति नामान्यत । तेनैककार्यता सादृश्य येपान्त एवापोह^२विषया येना तेनैककार्यता नास्ति तस्या ग्रा इति मिद्ध । यथा चैकान्तभिन्ना अप्येककार्यं कुर्वन्ति तद्वदन्त । (१११०)

एककार्यं ? तद्धि तासां कार्यं भिद्यते । घटादे उदकाहरणादि यदेककार्यं तदपि प्रतिद्रव्य भेदात् भिद्यत एवेति । भिन्नानां^३ नैककार्यता इति चेत् । नाय दोष । एवम्—

एकप्रत्ययमर्शस्य हेतुत्वाद् धीरभेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥१११॥

निर्घेदितमिदं यथा वस्तूनां न स्वभावसद्व्यय^४ । नत्र एकाकारा द्वि-
ध्रान्तिरेव । ता प्रमेण भेदिनी विफल्पहेतयो भवन्त पदार्था न

रूपाधारोपेण तदपेक्षयेत्यन आत् । तद्धीत्वादि । तत्रैव भेदात् तासां कार्यं न विद्य-
तवितानन्तस्य व्यत्यभावेपि भावात् । तत्रैव न भिन्नानां नैककार्य-
रत्येवमुत्पद्यमानस्य प्रतिपादु किं साम्यं । पदानीनां नैककार्यता-
यात् । प्रतिद्रव्यमित्यप्यधीभावात् पाठशां प्रथमं ।^५ द्रव्यस्य द्रव्यस्य न भेदात्-
रसाद् भेदात् कारणभेदाद् भिद्यत इति यावत् ।

नेत्यां चार्थं । एकप्रत्ययमर्शस्येति स्मृतिरनुसृततायां तत्रैव हेतुत्वाद्
धीर्निमित्तविषया नवित्तविषया वाऽभेदिनी भाति । एकधीहेतुभावेन
रूपायां द्वीहेतुभावेन व्यक्तीनामभिन्नता भाति ।

एतदुक्तमभेदात् । यद्येत एवमपि स्मृतिरनुसृततायां तत्रैव हेतुत्वाद्
धीर्निमित्तविषया नवित्तविषया वाऽभेदिनी भाति । एकधीहेतुभावेन
रूपायां द्वीहेतुभावेन व्यक्तीनामभिन्नता भाति ।
भातुपुस्तकविषयायाभेदात् । द्वयर्थीकारणत्वेन तत्रैव हेतुत्वाद्
रसात् । (११११॥)

ननु तत्रैव नैककार्यतायां तत्रैव हेतुत्वाद्
धीर्निमित्तविषया नवित्तविषया वाऽभेदिनी भाति । एकधीहेतुभावेन
रूपायां द्वीहेतुभावेन व्यक्तीनामभिन्नता भाति ।

ननु तत्रैव नैककार्यतायां तत्रैव हेतुत्वाद्
धीर्निमित्तविषया नवित्तविषया वाऽभेदिनी भाति । एकधीहेतुभावेन
रूपायां द्वीहेतुभावेन व्यक्तीनामभिन्नता भाति ।

ननु तत्रैव नैककार्यतायां तत्रैव हेतुत्वाद्
धीर्निमित्तविषया नवित्तविषया वाऽभेदिनी भाति । एकधीहेतुभावेन
रूपायां द्वीहेतुभावेन व्यक्तीनामभिन्नता भाति ।

जनयन्तीति निवेदितम् । स त्वेषामभिन्नोऽतत्कारिस्वभावविवेकः,^५ इति
ज्ञानादेः कस्यचिवेकस्य करणात् ।

तदपि प्रतिद्वयं अभिन्नम् प्रकृत्या अभेदावस्कन्दिनो हेतुत्वात् अभिन्न
एवाति । तथाभूतहेत्वभेदाध्यवसायस्य ज्ञानाद्यर्थस्य हेतुत्वात्, व्यक्तयोपि । प्रकृत्या
४१३३५ एक प्रत्यय ससूष्टाकार स्वभावभेदपरमार्थानुपचरितं जनयन्तीति असकृन्निवेदितम् ।
एव चेत् एककार्यवस्तुभेदः ।

स्वभाप्र(त) इति प्रकृत्या । चकारो निवेदितमित्यस्या^३नुकर्णार्थं । एतदपि तत्रैव
प्रमाणे निवेदित । क्रमेणोति यदुस्तन्तस्य व्याख्यान विकल्पहेतवो भवन्त इति ।
सापसारणत्वाद्नुभवज्ञानम्विकल्प । विकल्पहेतोरनुभवज्ञानस्य हेतवो भवन्त
इत्यर्थं । व्यसनयोनुभवज्ञान जनयन्ति तच्चैकाकारा भ्रान्तिमित्यय क्रमार्थं ।

स त्वेषामित्यादिना कारिका र्थमाह । सर्वेषाम्भावानाम्भेदोऽन्यापोह । किं
स्वभावोऽतत्कारिविवेकः स एषामभिन्न इत्युच्यते । कस्माद् (१) ज्ञानादेर्य-
स्येन्द्रियस्योदकाहरणादेश्च कस्यचिदित्यात्मानुत्पत्त्यैकस्य करणात् ।

यद्वा (१) ननु बुद्धेरेवायमभिन्नाकार कथं व्यक्तीनामित्यत आह । स
त्वात् एषा बाह्यानामभिन्नमर्थेव प्रतीते (१) प्रतीतिरेव कुत । ज्ञानादे
र्यस्यचिदेस्य करणात् (१) स चाकारो भेदोऽन्यापोह इत्युच्यते न सामान्य
सिद्धारणम् (१) अतत्कारिस्वभावविवेको यत ।

एतदुस्तम्भवति । प्रतिव्यक्तिगौरिति प्रत्ययेनातत्कारिस्वभावविवेको-
न्त्याम्विनादविविक्त एव स्वभावो विपरीक्रियते । न त्वर्थान्तरमत सामान्यन्तेन
भेद इत्युच्यते । एतत्सचाद्वैस्य ध्यान्व्यान ॥१११॥

ननु कथं ज्ञानादेरेस्यमित्याह । तदपीत्यादि ।^६ पूर्वाद्धैम्येत्द् व्याख्यान ।
तदपि ज्ञानादिगदमभिन्न स्थानीति सम्बन्ध । प्रकृत्येति स्वभावेन ।
अभेदावस्कन्दिन इत्यभेदाध्यवसायिन । तथाभूतेत्यादिना व्यक्तीनामपि
विशेष प्रति पाप्मनो कारणत्वमाह । अभेदाप्रसायो विद्यते यस्मिन्स्य ज्ञानादे-
४१३३६ न्तिनुभवज्ञानस्योदकाहरणादेश्चार्थस्य हेतुत्वात् कारणात् क्रमेण व्यसन-
योरेव प्रत्यय जनयन्तीति सम्बन्ध । त्रिभ्विशिष्टमित्याह । समूष्टाकारमित्या-
दि । ससूष्टो व्यसिन्दायेति एक श्लाघाये येन स तथा । स्वभावभेदोऽ-
न्यत्तत्तत् स एव परमार्थानुपचरितोऽन्यति विद्यते । पारम्येण व्यावृत्तम्वरणा-
द्वारणत्वात् दिश्यते ।

ननु च कस्य चिदपि तदर्थोऽतत्कारित्वमर्थान्तरभेदोऽस्ति ।

सा चातत्कार्यविश्लेषः,

एव ।

तदन्यस्यानुवर्तिनः ।

अदृष्टेः प्रतिवेधाच्च;

न हि दृश्य विभागेन न प्रतिभासत इति^१ । सति वा क्वचिद्
अनाश्रितं कथं ज्ञानहेतुरित्येतदप्युक्तम् । सकेतोपि न युक्तम् । तस्मात्—

संकेतस्तद्विदर्थिकः ॥११२॥

एव युक्तम् । योय अन्योन्य विवेकः भावाना तत्प्रतीतये सकेतोऽपि

सत्त्वं (१) किन्तु क्रमेण विकल्पहेतवो भवन्त इत्याद्यस्यैवार्थोऽनेन स्फुटीकृत ।
एककार्यभेदवस्तुभूत सामान्यम्भविष्यतीत्यत आह । सा चेत्यादि । सा चैककार्यता ।
अतत्कार्येभ्यो विश्लेषो व्यावृत्त एव स्वभावो न वस्तुभूत सामान्य । किं कारणन्त-
दन्यस्य स्वलक्षणादन्यस्यानुवर्तिनोन्वयिनो वस्तुनो व्यक्तिव्यतिरेकेणा^२दृष्टे
प्रतिवेधाच्च पूर्वोक्तात् ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । दृश्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्त विभागेन व्यक्तिभ्यो
भेदेन । सति वा सामान्ये नित्यत्वादनाधेयातिष्ठ^(२)यत्वेन क्वचिद् व्यक्तघन्तरे
अनाश्रित कथं ज्ञानहेतुः । नैव । आश्रयव्यग्यस्य तस्य ज्ञानहेतुत्वमिष्टमित्य-
भिप्राय । एतदप्युक्तमित्यनेन सम्बन्धनीय । अस्यापि प्रागुक्तत्वात् ।

यत्^३ एवम्भूत सामान्य नास्ति । तस्मात् सकेतोपीत्यादि । तदित्यन्यापोह
सम्बन्धते । तस्यास्यापोहस्य विकल्पेन स्वाकाराभेदेनाध्यस्तस्य वित् ज्ञान ।
तत्पूर्वको लाभश्च । तद्वित् । सैवार्थं फलमिति विशेषणसमाप्त । (स)मय-
स्यास्ति सकेतस्येति मत्वर्थीयठन् । विकल्पाध्यवसितवाह्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमिति
समुदायार्थं । सर्वश्चारम्भ फलार्थं इ^४ति विदित्त्वाभायोप्याक्षिप्त एवान्यथा
सकेतकरणस्य वैयर्थ्यात् ।

ननु तद्विदर्थो यस्येति बहुव्रीहिणा भवितव्यं लाघवात् । दहृव्रीहिणोक्तत्वान्म-
त्वर्थस्य तद्विभा(गा)नुत्पत्तिर्लाघवत्व । तथा च भाष्य^५ उक्त “कर्मधारयाद्
बहुव्रीहिर्भवतीत्यादि” ।

नैष दोषः । इदमपि तत्रोक्त^६ “क्वचित्कर्मधारय एव सर्वनाधनाऽप्यं” इति ।
आकृतिगणत्वाच्च सर्वसाधनादेस्तत्रायन्तद्विदर्थिवशब्दो द्रष्टव्यः । (११२२॥)

क्रियमाणोऽतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्या एव शोभते ।

अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया श्रुतिः ।

यदि तत्प्रतीत्यर्थो न सकेतः, तस्य व्यवहारकालेऽपि असत्स्पर्शान्त्रान्य-
परिहारेण प्रवर्त्तते^३ । न हि तेपा तेभ्यः स विवेकः शब्देन चोद्येत ।

सा च श्रुतिः—

अकार्यकृतितत्कारतुल्यरूपावभासिनो ॥११३॥

धियं वस्तु(पृथग्भावमात्रजीजामनधिकाम्) ।

योयमित्यादि विवरण । अन्योन्य विवेकोन्यव्यावृत्त स्वभावो भावानान्त
त्प्रतीतये तन्निश्चयार्थं स्वप्रतिभासेऽध्यवसितवाह्यरूपे सकेतोपि क्रियमाण शोभते
युक्तियुक्तत्वात् (१) किमर्थं क्रियत इत्यत आह । अतत्कारीत्यादि । विवक्षितार्थ-
क्रियाकारिणो ये न भवन्ति तेपा विवेके^६न परिहारेण प्रवृत्त्यर्थतया । अतत्कारिपु-
प्रवृत्तिर्माभूदित्यर्थं ।

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेण(?) न द्रढयन्नाह । यदीत्यादि । तस्यान्य-
परिहारस्य प्रतीत्यर्थो यदि न सकेतस्तत्कारिणी तदन्यपरिहारस्य व्यवहारकाले-
प्यसत्स्पर्शात् । यद्वा यदि न तत्प्रतीत्यर्थं सकेत इति विजातीयव्यावृत्तस्वभाव-
85a प्रतीत्यर्थं सकेत (१) तदा तस्यान्य^७व्यावृत्तस्य स्वभावस्य व्यवहारकालेपि न केवल
सकेतकालेऽसत्स्पर्शाच्छब्देनाविपयीकरणान्नान्यपरिहारेण प्रवर्त्तते ।

एतदुक्तम्भवति । यदा विधिरूपेणान्यव्यावृत्तोर्यो विपयीकृतस्तदान्यव्यव-
च्छेद प्रतीयेत । एतदेवाह । न हीत्यादि । विवेक इति विविक्त स्वभाव ।
तेपान्तत्कारिणान्तेभ्य इत्यतत्कार्येभ्य । यदि हि तस्य विविक्तस्य स्वभावस्य
प्रतीतये सकेतः कृत स्यादेव व्यवहारेपि शब्देन चोद्येत (१) तथा चान्यपरिहारेण
प्रवर्त्ततेति सकेतोपि तद्विद्विषयक एव युक्त ।

ननु च शब्दजनिता बुद्धि स्वाकारमेव वाह्यतयाध्यस्य ग्रहणादलीका ।
ततश्च तज्जनकस्य शब्दस्य कथम्वस्तुसम्वाद कथं चान्यापोहविषयत्वमित्यत
आह ।

सा चेत्यादि । अन्यापोहप्रति^८पत्त्यर्थं या सकेतिका । सा च श्रुति । धियं
जनयन्त्यपीति सम्बन्ध । किम्विशिष्टाम् (१) अकार्यकृति । अवाह्यरूपे स्वाकारे ।
तत्कारि तुल्यरूपेणार्थक्रियाकारि वाह्यरूपेणावभासोव्यवसाय इति तृतीया-
समास स यस्या विद्यत इति पश्चात् मत्वर्थीय ।

क्रियमाणोऽतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्या एव शोभते ।

अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया श्रुतिः ।

यदि तत्प्रतीत्यर्थो न सकेतः, तस्य व्यवहारकालेऽपि भ्रमस्पर्शाभ्रान्य-
परिहारेण प्रवर्त्तते^३ । न हि तेषां तेभ्यः स विवेकः शब्देन चोद्येत ।

सा च श्रुतिः—

अकार्यकृतितत्कारतुल्यरूपावभासिनो ॥११३॥

धियं वस्तु(पृथग्भावमात्रवीजामनधिकाम्) ।

योयमित्यादि विवरण । अन्योन्य विवेकोन्यव्यावृत्त स्वभावो भावानान्त
त्प्रतीतये तन्निश्चयार्थं स्वप्रनिभासेऽध्यवनिनवाह्यरूपे संकेतोपि क्रियमाण शोभेत
युक्तियुक्तत्वात् (१) किमर्थं क्रियत इत्यत आह । अतत्कारोत्प्रादि । विवक्षितार्थ-
क्रियाकारिणो ये न भवन्ति तेषां विवेके^६न परिहारेण प्रवृत्त्यर्थतया । अतत्कारिपु-
प्रवृत्तिर्माभूदित्यर्थं ।

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेण(?)न द्रढयन्नाह । यदीत्यादि । तस्यान्य-
परिहारस्य प्रतीत्यर्थो यदि न सकेतस्तत्कारिणी तदन्यपरिहारस्य व्यवहारकाले-
प्यमस्पर्शात् । यद्वा यदि न तत्प्रतीत्यर्थं सकेत इति विजातीयव्यावृत्तस्वभाव-
852 प्रतीत्यर्थं सकेत (१) तदा तस्यान्य^७व्यावृत्तस्य स्वभावस्य व्यवहारकालेपि न केवल
सकेतकालेऽसस्पर्शाच्छब्देनाविपयीकरणान्नान्यपरिहारेण प्रवर्त्तते ।

एतदुक्तम्भवति । यदा विधिरूपेणान्यव्यावृत्तयोर्विपयीकृतस्नदान्यव्यव-
च्छेद प्रतीयेत । एतदेवाह । न हीत्यादि । विवेक इति विविक्त स्वभाव ।
तेषान्तत्कारिणान्तेभ्य इत्यतत्कार्येभ्य । यदि हि तस्य विविक्त^१स्य स्वभावस्य
प्रतीतये सकेत कृत स्यादेव व्यवहारेपि शब्देन चोद्येत (१) तथा चान्यपरिहारेण
प्रवर्त्ततेति सकेतोपि तद्विदार्थिक एव युक्त ।

ननु च शब्दजनिता बुद्धि स्वाकारमेव बाह्यतयाव्यम्य ग्रहणादलीका ।
ततश्च तज्जनकस्य शब्दस्य कयम्बस्तुसम्वाद कय चान्यापोहविषयत्वमित्यत
आह ।

सा चेत्यादि । अन्यापोहप्रति^२पत्यर्थं या सकेतिका । सा च धृति । धियं
जनयन्त्यपीनि मन्वन्व । किम्बिष्टाम् (१) अकार्यकृति । अवाह्यरूपे स्वाकारे ।
तत्कारि तुल्यरूपेणार्थक्रियाकारि बाह्यरूपेणावभामोध्यवसाय इति तृतीया-
समान स यस्या विद्यत इति पश्चात् मत्वर्थीय ।

यच्छेद प्रतिपद्येत । अप्रतिपत्ती च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात् ।

अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् सत्परिहारेण प्रवृत्तिवृत्तभेदवत् ।

न हि सकेतकाल परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारकाले
वृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिशपादिभेदवत् । अथ ।

455a

अविधाय निषिद्धान्यत् प्रदर्शकं पुरः स्थितम् ॥११९॥

गजानान कथमवृक्षव्यवच्छेद प्रतिपद्येत सकेते । नैव प्रतिपद्येत । अवृक्षव्यवच्छे-
दाप्रतिपत्ती च सत्यामपरिहृतो न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन्
वृक्षार्थे सो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशस्तस्मात् । सप्तमीति योगविभागात्
समास । स यस्मिन् गन्देस्तीति मत्वर्थीय इति । अपरिहृततदन्यन्निर्दोषु
शीलमस्येति णिनिर्वा । अवृक्षादव्यवच्छिन्नार्थे मप्रमुग्धरूपे सकेतित्वादिति
यावत् ।

अपर प्रकार । वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेश सकेत । अपरिहृतश्चासी
तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारय । स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत् । अवृक्षादव्यव-
च्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य । तत्र सकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षोपि निवेश प्रसक्त ।
वृक्षभेदेऽपि वेति समुदायार्थ । (११९८॥)

तस्मादेवभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणा पुसा व्यवहारकाले तत्परिहारेणा-
वृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात् । किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयो
प्रवृत्तिर्भवेत् । किन्वत् । वृक्षभेदवत् । न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद्
वृक्षविशेषे खदिरादी तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति । सकेतकाले तेषामव्य-
वच्छेदात् ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । सकेतकाल सकेतशब्देनोक्त⁵ परार्थव्यवच्छेदेनेति
परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन । द्वितीये तु व्याख्याने (1)
परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य सकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येय । निवेशितादिति
सकेतित्वात् । तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यान शिशपादि-
भेदवदिति । शिशपादय एव भेदा इति विशेषणसमास वति सप्तम्यर्थे । सूत्रे
तु वृक्षभेदा इति पष्ठीसमास । शिशपादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनुरूपैव
वृत्ति तेषु च यथा वृक्षशब्दान् परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग
एव व्याख्यात ।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशकते । अविधायानिषिद्धान्यदिति प्रतिषेधद्वय

अविज्ञातवृक्षेण तद्व्यवच्छेदरूपस्य अवृक्ष(स्य) अपि अपरिज्ञानाच्च
बुद्धावनारूढेऽर्थे सकेतो न समर्थ इति ये(चोदयन्ति),

तेषामवृक्षास्संकेते व्यवच्छिन्ना न वा यदि ॥११७॥

अथ ।

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग् वृक्षग्रहणादृते ।

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्षमपि न वेत्ति अवृक्षमपि न वेत्ति, तज्-
ज्ञानार्थं तदर्थितया उपगमात् । स च तदज्ञानानः कथं सकेतेऽवृक्षव्य-

यदीत्यादिना व्याचष्टे । तस्येत्यवृक्षभेदलक्षणस्य वृक्षस्य । एवन्तावन्न वृक्षस्य
ग्रहणं नाप्यवृक्षस्येत्याह^१ (१) अविज्ञातेत्यादि । अविज्ञातो वृक्षो यस्य पुमस्तेन
तद्व्यवच्छेदरूपस्येति वृक्षव्यवच्छेदरूपस्य बुद्धावनारूढेऽर्थे इति (१) यदि वृक्षावृक्षो
बुद्धावारूढो स्याता तदाऽवृक्षपरिहारेण वृक्षे सकेत स्यात् । अनारूढे च वृक्षेऽवृक्षे
चार्थे कथं सकेत (१)

तेषामित्यादिना परस्याप्ययन्दोपस्तुल्य इत्याह । ततश्च यस्तस्य परिहारो
ममापि स एवेति भावः । (१११६॥)

य एकमित्यादिना व्याचष्टे । अन्यव्यवच्छेदेन सकेते क्रियमाणे ये वादिन
एकम्बस्तु सामान्यमभ्युगम्येतेरेतराश्रयदोष^६ चोदयन्ति । तेषान्तत्रापि वस्तु-
भूते सामान्ये वृक्षत्वलक्षणे सकेते क्रियमाणे द्वयी कल्पना अवृक्षा व्यवच्छिन्ना
न वेत्ति । (११७॥)

यदि व्यवच्छिन्नास्तदा ते ज्ञाता अङ्गीकर्तव्या । अज्ञातानां व्यवच्छेदाभावात् ।
तच्च ज्ञानान्तेषु न युज्यते । तदाह । कथमित्यादि । कथं ज्ञाता वृक्षार्थग्रहणाद् ऋते ।
86b इत्येतावान् कारिकाभागः । प्राक्छब्दस्तु मिश्रकव्याख्यानेनोपात्तः । वृक्षार्थग्रह-
णम्बिना प्राग् वृक्षार्थग्रहणादवृक्षा । कथं ज्ञाता इत्यर्थः । ये तु प्राक्शब्द-
कारिकाया पठन्ति तैरर्थशब्दो न पठितव्यः । न ह्यवृक्षनिश्चयकाले वृक्षार्थ-
ग्रहणमस्त्यवृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् वृक्षग्रहणस्य (१) न च वृक्षनिश्चयमन्तरेण वृक्षा-
र्थग्रहो युक्तस्तस्यापि वृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् । एतदेवाह । न हीत्यादि । तदेति सके-
तकाले प्रतिपत्ता । यस्मै सकेतं क्रियते । कस्मान्न वेत्तीत्याह । तदित्यादि ।
तस्य वृक्षावृक्षस्य ज्ञानार्थं तदर्थितया सकेतार्थितयोपगमादुपस्थितत्वात् । कथं
नाम सकेतोत्तरकाले वृक्षावृक्षो ज्ञास्यामीति । यद्वा तदर्थितयोपगमादिति सकेत-
ार्थितया प्रवृत्ते । अतो नास्ति सकेतकाले वृक्षावृक्षज्ञानं प्रतिपत्तु । स च वृक्षावृक्ष-

वच्छेद प्रतिपद्येत । अप्रतिपत्तौ च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात् ।

अनिराकरणे तेषा सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिवृत्तभेदवत् ।

न हि सकेतकाल परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारकाले
प्रवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिशापादिभेदवत् । अथ ।

455a

अविधाय निषिद्धान्यत् प्रदर्शयैक पुरः स्थितम् ॥११९॥

मजानानः कथमवृक्षव्यवच्छेद प्रतिपद्येत सकेते । नैव प्रतिपद्येत । अवृक्षव्यवच्छे-
दाप्रतिपत्तौ च सत्यामपरिहृतो न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन्
वृक्षार्थे सो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशस्तसकेत । सप्तमीति योगविभागात्
समास । स यस्मिन् शब्देस्तीति मत्वर्थीय इति । अपरिहृततदन्यनिर्दोष्टु
शीलमस्येति णिनिर्वा । अवृक्षादव्यवच्छिन्नर्थे सप्रमुग्धरूपे सकेतित्वादिति
या^३वत् ।

अपर प्रकार । वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेश सकेत । अपरिहृतश्चासौ
तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारय । स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत् । अवृक्षादव्यव-
च्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य । तत्र सकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेऽपि निवेश प्रसक्त ।
वृक्षभेदेऽपि वेति समुदायार्थ । (१११८॥)

तस्मादेवभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणा पुना व्यवहारकाले तत्परिहारेणा-
वृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात् । किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयो
प्रवृत्तिर्भवेत् । किम्बत् । वृक्षभेदवत् । न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद्
वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति । सकेतकाले तेषामव्य-
वच्छेदात् ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । सकेतकाल सकेतशब्देनोक्त^५ परार्थव्यवच्छेदेनेति
परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन । द्वितीये तु व्याख्याने (१)
परस्मिन्वृक्षे वृक्षशब्दस्य सकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येय । निवेशितादिति
सकेतित्वात् । तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यान शिशापादि-
भेदवदिति । शिशापादय एव भेदा इति विशेषणनमान वति सप्तम्यर्थे । सूत्रे
तु वृक्षभेदा इति षष्ठीसमास । शिशापादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनुस्यैव
वृत्ति तेषु च यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिन्त्या सूत्रविभाग
एव व्याख्यात ।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । अविधायानिषिद्धान्यदिति प्रतिषेधद्वय

अविज्ञातवृक्षेण तद्व्यवच्छेदरूपस्य अवृक्ष(स्य) अपि अपरिज्ञानाच्च
बुद्धावनारूढेऽर्थे सकेतो न समर्थ इति ये(चोदयन्ति),

तेषामवृक्षास्संकेते व्यवच्छिन्ना न वा यदि ॥११७॥

अथ ।

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग् वृक्षग्रहणादृते ।

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्षमपि न वेत्ति अवृक्ष^५मपि न वेत्ति, तज्-
ज्ञानार्थं तदर्थितया उपगमात् । स च तदज्ञानानः कथं सकेतेऽवृक्षव्य-

यदीत्यादिना व्याचष्टे । तस्येत्यवृक्षभेदलक्षणस्य वृक्षस्य । एवन्तावन्न वृक्षस्य
ग्रहणं नाप्यवृक्षस्येत्याह^१ (१) अविज्ञातेत्यादि । अविज्ञातो वृक्षो यस्य पुसस्तेन
तद्व्यवच्छेदरूपस्येति वृक्षव्यवच्छेदरूपस्य बुद्धावनारूढेऽर्थे इति (१) यदि वृक्षावृक्षौ
बुद्धावारूढौ स्याता तदाऽवृक्षपरिहारेण वृक्षे सकेत स्यात् । अनारूढे च वृक्षेऽवृक्षे
चार्थे कथं सकेत (१)

तेषामित्यादिना परस्याप्ययन्दोपस्तुल्य इत्याह । ततश्च यस्तस्य परिहारो
ममपि स एवेति भावः । (१११६॥)

य एकमित्यादिना व्याचष्टे । अन्यव्यवच्छेदेन सकेते क्रियमाणे ये वादिन
एकम्वस्तु सामान्यमभ्युगम्येतरैतराश्रयदोष^६ चोदयन्ति । तेषान्तत्रापि वस्तु-
भूते सामान्ये वृक्षत्वलक्षणे सकेते क्रियमाणे द्वयी कल्पना अवृक्षा व्यवच्छिन्ना
न वेत्ति । (११७॥)

यदि व्यवच्छिन्नास्तदा ते ज्ञाता अङ्गीकर्त्तव्या । अज्ञातानां व्यवच्छेदाभावात् ।
तच्च ज्ञानन्तेषु न युज्यते । तदाह । कथमित्यादि । कथं ज्ञाता वृक्षार्थग्रहणाद् ऋते ।
86b इत्येतावान् कारिकाभागः । प्राक्छन्दस्तु मिश्रकव्याख्यानेनोपात्तः । वृ^७क्षार्थग्रह-
णाम्बिना प्राग् वृक्षार्थग्रहणादवृक्षा । कथं ज्ञाता इत्यर्थः । ये तु प्राक्शब्द-
कारिकायां पठन्ति तैरर्थशब्दो न पठितव्यः । न ह्यवृक्षनिश्चयकाले वृक्षार्थ-
ग्रहणमस्त्यवृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् वृक्षग्रहणस्य (१) न च वृक्षनिश्चयमन्तरेण वृक्षा-
र्थग्रहो युक्तस्तस्यापि वृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् । एतदेवाह । न हीत्यादि । तदेति सके-
तकाले प्रतिपत्ता । यस्मै सके^१त क्रियते । कस्मान्न वेत्तीत्याह । तदित्यादि ।
तन्म्य वृक्षावृक्षस्य ज्ञानार्थं तदर्थितया सकेतार्थितयोपगमादुपस्थितत्वात् । कथं
नाम सकेतोत्तरकाले वृक्षावृक्षौ ज्ञास्यामीति । यद्वा तदर्थितयोपगमादिति सकेता-
र्थितया प्रवृत्ते । जतो नास्ति सकेतकाले वृक्षावृक्षज्ञानं प्रतिपत्तु । स च वृक्षावृक्ष-

वच्छेद प्रतिपद्येत । अप्रतिपत्तौ च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात् ।

अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिवृत्तभेदवत् ।

न हि सकेतकाल परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारकाले
प्रवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिशपादिभेदवत् । अथ ।

455A

अविधाय निषिद्धान्यत् प्रदर्शयैक पुरः स्थितम् ॥११९॥

मजानानः कथमवृक्षव्यवच्छेद प्रतिपद्येत सकेते । नैव प्रतिपद्येत । अवृक्षव्यवच्छे-
दाप्रतिपत्तौ च सत्यामपरिहृतो न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन्
वृक्षार्थे सो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशस्सकेते । सप्तमीति योगविभागात्
समास । स यस्मिन् शब्देस्तीति मत्वर्थीय इति । अपरिहृततदन्यनिर्दोष्टु
शीलमस्येति णिनिर्वा । अवृक्षादव्यवच्छिन्नार्थे सप्रमुग्धरूपे सकेतित्वादिति
या^३वत् ।

अपर प्रकार । वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेश सकेते । अपरिहृतश्चासौ
तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारय । स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत् । अवृक्षादव्यव-
च्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य । तत्र सकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेऽपि निवेश प्रसक्त ।
वृक्षभेदेऽपि वेति समुदायार्थ । (११९॥)

तस्मादेवभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणा पुसा व्यवहारकाले तत्परिहारेणा-
वृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात् । किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयो
प्रवृत्तिर्भवेत् । किम्बवत् । वृक्षभेदवत् । न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद्
वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति । सकेतकाले तेषामव्य-
वच्छेदात् ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । सकेतकाल सकेतशब्देनोक्त^५ परार्थव्यवच्छेदेनेति
परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन । द्वितीये तु व्याख्याने (१)
परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य सकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येय । निवेशितादिति
सकेतित्वात् । तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यान शिशपादि-
भेदवदिति । शिशपादय एव भेदा इति विशेषणमास वति सप्तम्यर्थे । सूत्रे
तु वृक्षभेदा इति पष्ठीसमास । शिशपादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनुसृत्यैव
वृत्ति तेषु च यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग
एव व्याख्यात ।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशकते । अविधायानिषिद्धान्यदिति प्रतिषेधद्वय

अविज्ञातवृक्षेण तद्व्यवच्छेदरूपस्य अवृक्ष(स्य) अपि अपरिज्ञानाच्च
बुद्धावनारूढेऽर्थे सकेतो न समर्थ इति धे(चोदयन्ति),

तेषामवृक्षास्संकेते व्यवच्छिन्ना न वा यदि ॥११७॥

अथ ।

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग् वृक्षग्रहणादृते ।

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्षमपि न वेत्ति अवृक्षमपि न वेत्ति, तज्-
ज्ञानार्थं तदर्थितया उपगमात् । स च तदज्ञानानः कथं सकेतेऽवृक्षव्य-

पदीत्यादिना व्याचष्टे । तस्येत्यवृक्षभेदलक्षणस्य वृक्षस्य । एवन्तावन्न वृक्षस्य
ग्रहणं नाप्यवृक्षस्येत्याह^१ (१) अविज्ञातेत्यादि । अविज्ञातो वृक्षो यस्य पुसस्तेन
तद्व्यवच्छेदरूपस्येति वृक्षव्यवच्छेदरूपस्य बुद्धावनारूढेऽर्थे इति (१) यदि वृक्षावृक्षौ
बुद्धावाः स्याता तदाऽवृक्षपरिहारेण वृक्षे सकेत स्यात् । अनारूढे च वृक्षेऽवृक्षे
चार्ये कथं सकेत (१)

तेषामित्यादिना परस्याप्ययन्दोपस्तुत्य इत्याह । ततश्च यस्तस्य परिहारेण
ममापि न एवेति भावः । (१११६॥)

य एकमित्यादिना व्याचष्टे । अन्यव्यवच्छेदेन सकेते क्रियमाणे ये वादिन
एकम्बस्तु सामान्यमभ्युगम्येतेरेतराश्रयदोष^६ चोदयन्ति । तेषान्तत्रापि वस्तु-
भूते मामान्ये वृक्षत्वलक्षणे संकेते क्रियमाणे द्वयी कल्पना अवृक्षा व्यवच्छिन्ना
न वेति । (११७॥)

यदि व्यवच्छिन्नास्तदा ते ज्ञाता अङ्गीकर्तव्या । अज्ञातानां व्यवच्छेदाभावात् ।
तच्च ज्ञानान्तेषु न युज्यते । तदाह । कथमित्यादि । कथं ज्ञाता वृक्षार्थग्रहणाद् ऋते ।
86b इन्तेनावान् कारिकाभागः । प्राक्छब्दस्तु मिश्रकव्याख्यानेनोपात्तः । वृक्षार्थग्रह-
णाम्बिना प्राग् वृक्षार्थग्रहणादवृक्षा । कथं ज्ञाता इत्यर्थः । ये तु प्राक्छब्द-
कारिकायां पठन्ति तैर्ग्रथंशब्दो न पठितव्यः । न ह्यवृक्षनिश्चयकाले वृक्षार्थ-
ग्रहणमन्ववृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् वृक्षग्रहणस्य (१) न च वृक्षनिश्चयमन्तरेण वृक्षा-
र्थग्रहो युक्तमन्यापि वृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् । एतदेवाह । न हीत्यादि । तदेति मके-
तमार्थे प्रतिपत्ता । यस्मै मकेतनं नियते । यस्मान्न वेत्तीत्याह । तदित्यादि ।
तस्य वृक्षावृक्षस्य ज्ञानार्थं तदर्थितया मकेतार्थितयोपगमादुपस्थितत्वात् । कथं
नाम मकेतान्तरत्वात् वृक्षावृक्षौ ज्ञान्यामीति । यद्वा तदर्थितयोपगमादिनि मकेता-
वित्तना प्रवृत्ते । अतो नाम्नि मकेतमात्रे वृक्षावृक्षज्ञानं प्रतिपत्तु । स च वृक्षावृक्ष-

वच्छेद प्रतिपद्येत । अप्रतिपत्तो च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात् ।

अनिराकरणे तेषां सक्ते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृक्षभेदवत् ।

न हि सकेतकाल परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारफाले
वृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिशपादिभेदवत् । अथ ।

455a

अविधाय निषिद्धान्यत् प्रदर्शकं पुरः स्थितम् ॥११९॥

मजानान् कथमवृक्षव्यवच्छेद प्रतिपद्येत सकेते । नैव प्रतिपद्येत । अवृक्षव्यवच्छे-
दाप्रतिपत्तो च गत्यामपरिहृतो न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन्
वृक्षार्थे नो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशस्तसकेत । सप्तमीति योगविभागात्
ममाम । स यस्मिन् शब्देन्तीति मत्वर्थीय इति । अपरिहृततदन्यनिर्देष्टु
शीलमस्येति णिनिर्वा । अवृक्षादव्यवच्छिन्नेर्ये मप्रमुग्धरूपे सकेतित्वादिति
यावत् ।

अपर प्रकार । वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेश सकेत । अपरिहृतश्चासौ
तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारय । स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत् । अवृक्षादव्यव-
च्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य । तत्र सकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेपि निवेश प्रसक्त ।
वृक्षभेदेऽप्येति समुदायार्थ । (११९॥)

तस्मादेवभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणा पुसा व्यवहारकाले तत्परिहारेणा-
वृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात् । किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयो
प्रवृत्तिर्भवेत् । किंन्वत् । वृक्षभेदवत् । न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद्
वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति । सकेतकाले तेषामव्य-
वच्छेदात् ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । सकेतकाल सकेतशब्देनोक्त⁵ परार्थव्यवच्छेदेनेति
परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन । द्वितीये तु व्याख्याने (१)
परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य सकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येय । निवेशितादिति
सकेतित्वात् । तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यानं शिशपादि-
भेदवदिति । शिशपादय एव भेदा इति विशेषणसमास वति सप्तम्यर्थे । सूत्रे
तु वृक्षभेदा इति पठ्यसमास । शिशपादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनुरूपैव
वृत्ति तेषु च यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग
एव व्याख्यात ।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशकते । अविधायानिषिद्धान्यदिति प्रतिषेधद्वय

वृक्षोऽयमिति सकेतः कृतः तत् प्रतिपद्यते ।

व्यवहारेऽपि, तेनायमदोषः उति चेत् ;

न हि वस्तुसामान्यवादिना किञ्चिद् विधायते । अथ किञ्चित् पुरम्विन
वस्त्वैक प्रदर्शयं वृक्षोऽयमिति सकेत क्रियते । तेन सकेतकाले तथादृष्ट-
मेवार्थं तत्संबन्धिन वा व्यवहारकालेऽपि प्रतिपद्यत इति तुल्य प्रमाण स्यादिति
चेत् । न हि तुल्य । एव तत्रापि—

तरुः ॥१२०॥

अयमप्ययमेवेति प्रसंगो न निवर्तते ।

एक प्रदर्शयं अयमपि वृक्षोऽयमेव वृक्ष इति वाद्यपि अयमपीति वा
अयमेवेति प्रकारद्वयेन, तयोश्च स एव दोषः । दृष्टविपरीतस्य सुज्ञा-

केचित् पठन्ति । सकेते विषयमभिधायानोन्यन्चानिषिध्येति । तच्चायुस्तमिव
दृश्यते विधिप्रतिषेधो भूत्वा शब्दप्रवृत्त्यसम्भवात् । एकस्य हि प्रदर्शनमभिधायता
विधेरङ्गीकृत । ततश्चाविधाय प्रदर्शयतिपदद्वय व्याहन म्यात् । तस्माद्विप्रायेत्यर्थं
नञ् द्रष्टव्य । अविधाय निषिध्यान्यदिति पाठ । निषिध्यान्यत् पूर्वन्तद्व्यवच्छेदेना-
पर सकेतविषयमविधाय । प्रतिषेधपूर्वकं विधिमकृत्वा विधिमानमेव केवल
कृत्वेत्यर्थं अतः । एव प्रदर्शयैकमिति वृत्तावपि न कस्यचिद् व्यवच्छेदेन किञ्चिद्
विधीयत इत्यन्यनिषेधपूर्वकमेव विधान प्रतिषेधनि । केवलस्तु विधिरगीकृत
एव । एकमिति सामान्य । एतेन सामान्ये सकेतकरणात् सर्वव्यक्तिषु कृत इत्या-
चष्टे (१११६॥)

वृक्षोयमिति सकेतस्वरूपन्दर्शयति । यद्वस्तु प्रदर्शयं सकेत कृतस्तत् प्रतिपद्यते
व्यवहारेऽपि (१) तेन कारणेनायमनन्तरोक्तो वस्तुसामान्यवादिनोऽदोषः । तथा
दृष्टमेवार्थमिति सामान्य यत्र सकेत कृत । तत्सम्बन्धिन वेति सामान्यसम्बन्धिन-
माश्रय । तत्रापि विधिना केवलेनापि सकेते क्रियमाणे द्वौ विकल्पो वृक्षोयमिति
सकेत कुर्वाण तरुः^३यमपीति विदधीत । तरुयमेवेति वा । आद्ये पक्षे तरुत्व-
मन्यस्याप्यनिषिद्धमिति व्यवहारे नियमेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति स एव प्रसङ्गः । अथ
तरुयमेवेति तदा स एवातरुव्यवच्छेदोऽङ्गीकृत । ततश्च सकेतकाले प्रतिपद्यमानेन
कथं वृक्षावृक्षी ज्ञाताविति तदवस्थ प्रसङ्गः । तदाह (१) प्रसंगो न निवर्तते इति ।

एकमित्यादिना व्याचष्टे । अयमपि वृक्षोऽयमेव वृक्ष इति । गतिमिति
प्रकारः । तयोश्चेति द्वयोरपि प्रकारयोः । न दोष इत्यादि पर । दृष्टोपटाकारो-
नुभूतस्तद्विपरीतस्य ततो विलक्षणस्य सुज्ञानत्वात् ।

नत्वाददोषः । एक(हि)किञ्चिद् पश्यतोऽन्यत्र तदाकारविवेदिनीं बृद्धिमनुभवत
यथानुभव ततोऽन्यो वैधर्म्यनिरचयः । तद्विवेचने ततः स प्रथमेव वृक्ष इति
प्रदर्श्य व्युत्पादितः । यत्रैव त न पश्यति तमेवावृक्ष स्वयं प्रतिपद्यते ।

नेव सभवति व्यवच्छेदवादे । एकत्र दृष्टस्य^० रूपस्य क्वचिद् अनन्वयान् ।
दृष्टप्रतिपत्तौ धर्म्यस्मिन्न स्यात् तथा प्रतीतिरिति चेत् ।

एव तर्हि तत्रापि तुल्यमेतद् । यस्माद्—

एतदेव गृहणववाक्यमेक हीत्यादिना व्याचष्टे । एक हि विन्नि मागाय
वृक्षाद्यादिवम्पश्यतोऽन्यत्र तत्साभान्यरहिते विलक्षणे वस्तुनि^० तदाकारविदेमिती
यथा परिदृष्टाकारविलक्षणकाराम्बुद्धिमनुभवत एवो यथानुभवन्ततो यथा परि-
दृष्टान्यदित्येवरूपो वैधर्म्यनिरचयो वैलक्षण्यनिरचयः ।

एतेन वैधर्म्यनिरचयस्य स्वभाव उपज । (११२०॥)

तद्विवेचन इति व्यागार (पूर्वदृष्टादृष्टार्थविवेचन) एवभाषस्य प्रथम
पद्यति । ततोऽपित्यनेनैव तद्विवेचने सिद्धे यत्पुनस्तद्विवेचनपरत्वात्तदाकारं ।
तत्रैतस्मिन् तमे सति यथानुभववैधर्म्यनिरचयवान् स प्रथमः । स साधार-
मन्तवर्धम्विशिष्टसामान्यगतमागायतराद् विदेच्यति । न एवोभाषावमेव
वृक्ष इति प्रदर्श्य व्युत्पादितः सवेत प्राप्तिः । यत्रैव त न पश्यति तमेवावृक्ष
पश्यति । तमेवावृक्ष स्वयमेव दृष्टस्यापारम्भिका प्रतिपद्यते । तदेवमागाय- १-
रात् स्वयमेव विदेतोऽप्यपारित सामान्यत्वात्तनुपादान सवेने एते तद्वि-
व्यतिगद् एतो भवति । सामान्यस्य सर्वमागायत् । अदमेदेति साधारण्यं नवेने
एते दृष्टपिपरीतस्य सुखान्त्वाद् । ततोऽन्यत्रवृक्ष इति निरचयो भवति न
नयोवदोषः ।

अगायतोऽपिदोषोऽपि मिति चेत् । नैदमित्यदि । एतत्र नवेनान्ये दृष्ट-
त्वात्साधारण्यस्य रूपस्य क्वचिद् अन्वयान्दरेण तदाकारानुपादान् । अत्र नवेन-
ताते सो वृक्ष इत्येव सूत्रीने नैदमित्यदि उक्तं । न नवेनान्ये एते
पश्यन्त दृष्टमात्रे न स्वच्छेदे यद् विदित्यदि इति सूत्रान्तरेण नैदमित्यदि
दृष्टानो प्रतिपत्तौ निरचयान् नवेनान्येऽस्मिन् सूत्रेदेति न स्वच्छेदे वृ-
क्ष इति एतीति । न्या हि सो सूत्रेदे नवेनान्ये इत्यन्तरेण नवेनान्ये
विदित्यदि नवेनान्ये इत्यन्तरेण नवेनान्ये इत्यन्तरेण नवेनान्ये इत्यन्तरेण
न्या नवेनान्ये न स्वच्छेदे इत्यन्तरेण नवेनान्ये इत्यन्तरेण नवेनान्ये इत्यन्तरेण

एतन्नृत्तं चापि । अत्रैव नवेनान्ये इत्यन्तरेण नवेनान्ये इत्यन्तरेण

455h एकप्रत्ययमर्शश्चेज्जान एकत्र हि शितः ॥१२१॥^१
प्रपत्ता तदतद्देतूनर्थानि विभजते स्वयम् ।

तुल्यमेतन्निर्णयतरेतराश्रयप्रतिविधानम् ।

एतदुक्तम्भाषि । सांभाषा एतेषुो भिन्ना र्शा पूर्वेण प्रतिभाषिता । तेन वृक्षा अवृक्षाण्य भिन्ना एव निमित्तरूपके ज्ञाने प्रतिभाषणो (१) वृक्षेण च विभिन्नेणैव वृक्षाविषय उच्यते । तथाऽवृक्षेण वृक्षानिषेधेनावृक्षाद्विरूप उत्पत्त्या इति कृत इतरेतराश्रयत्वा ।

ननु यद्यपि विभिन्नेण वृक्षाद्विरूपस्य प्रतिपत्तिमन्वाप्यवृक्षादिव्यावृत्तिद्वारे णोत्पद्यमानत्वादवृक्षादिप्रतिपत्त्यपेक्षान्नास्त्य म एतेरेतराश्रयशेष ।

नैतदस्ति । यतोऽवृक्षादिव्यावृत्तिवृक्षादिस्वरूपमेव तदनुभवद्वारेणैव वृक्षादिविकल्प उत्पद्यते न त्ववृक्षादिप्रतिपत्त्यपेक्षा इति कुत इतरेतराश्रयत्वम् । तत्र^२ वृक्षविकल्पे प्रत्येक शिष्यपाद्यभेदेन वृक्षावारोगभिन्न प्रतिभासते । म च मतेनात् पूर्वं स्वसम्बेदनप्रत्यक्षसिद्ध ज्ञानरूपत्वादनम्नर्यैव शब्द सकेत्यते ।

तेन यदुच्यते भट्टेन ॥

“सकेतात् पूर्वमिन्द्रियैरन्यापोतो न गम्यते ।

नान्यत्र शब्दसकेत किन्दुष्ट्वा स प्रयुज्यता ॥

अन्वयेन विमुक्तत्वान्मानुमाप्यत्र विद्यते ।

सम्बन्धानुभवो^३प्यस्य तेन नैवोपद्यत” इति^४

निरस्त ।

कस्मादितरेतराश्रयप्रतिविधानन्तुल्यमित्याह । यस्मादित्यादि । सजातीयव्यक्तिष्वेकाकारम्प्रत्यभिज्ञानमेकप्रत्ययमर्शस्तथाऽख्या सजा यस्य ज्ञानस्य तत्तथा । अनेन भिन्नास्वपि व्यक्तिष्वेकाकार प्रत्यभिज्ञानमेकत्वमारोपयतीत्युक्तम् । ततश्च 88a विकल्पविज्ञानारोपितैकत्वासु व्यक्तिषु^५ यत्र क्वचित् सकेत कृत सर्वत्र कृतो भवतीत्यस्य बीजमाख्यातम् । एकत्र हीत्यनेन विजातीयपदार्थंपरामर्शशून्याकारन्तेन परामर्शस्य प्रतिनियताकारत्वमाह । विजातीयपदार्थाकारव्यावृत्त्या सजातीयेषु सर्वेषु यदेकप्रत्ययमर्शज्ञानन्तत्र स्थित इत्यर्थम् । एतेनापि सजातीयाऽसजातीयावस्तुविभागबीजमुक्तम् । अत एवाह । तदित्यनेनैक^६ परामर्शो गृह्यतेऽतच्छब्देन तद्विपरीतम् । स चासश्च तदती । तयोर्हेतवस्तदतद्देतव । तान् विभजते । एक-

प्रागपि निवेदितमेतत् भावा प्रकृतिभेदिन केचिदेव ज्ञानादिक फल कुर्वन्ति नान्ये । तान्^१ स्वयमेव विभज्य तदतद्देतुंश्च प्रत्येति । तस्य—

तद्बुद्धिवर्तिनो भावान् भातो हेतुतया धियः ॥१२२॥

अहेतुरुपविकलानेकरूपानिव स्वयम् ।

भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिर्भेदे^२ नियुज्यते ॥१२३॥

(तं तस्याः प्रतियती धीर्भ्रान्त्यै)क वस्त्विवेक्षते ।

शाखादिमदाकारपरामर्शहेतून् तद्विपरीतारश्च पृथक् करोति स्वयमेव नकेनात् (1) प्रागपि निवेदितमेतद् (1) “एकप्रत्यवमर्षार्थज्ञानार्थेकार्यनाशन” (१।७५) इत्यत्रान्तरे । व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य निषेधाद्विपरीतमानत्वाच्च ।^३ भावाः प्रकृतिभेदिन स्वभावेनैव विलक्षणा (1) ज्ञानादिकमित्यादिशब्दाद् उदकाद्याहरणादिक केचिदेव कुर्वन्ति नान्ये (॥१२१॥)

प्रकृत्या तदतद्जननस्वभावत्वात्तेषा । तान्भावानय प्रतिपत्ता स्वयमेव शब्दव्यापार विना विभज्य विभाग कृत्वा तद्देतूनतद्देतुंश्च प्रत्येति । तेन बुद्धिः स्वरेण श्रयत्यदोष । यो हि तद्देतूनतद्देतुंश्च भावात्स्वयमेव प्रतिपत्ते । तस्य प्रतिपत्तुस्तद्बुद्धिपरिवर्तित इत्यादि वर्मपद प्रतिपद्येतेत्येतत् नित्यावरोधे । अतद्देतुभ्यस्तद्देतून् विभज्य स्थापयति या बुद्धि सा (1) तद्बुद्धिस्तत्परिवर्तितनक्तान् । विकल्पिवाया धियो हेतुतया भातो भासमानात् ।

एव शब्दस्य वक्ष्यमाणस्य सम्बन्धात् हेतुतयोरेति द्रष्टव्यं न तु ते विवक्ष्यप्रतिभासितो हेतुस्तेषा दहरस्तत्वात् । केवलमप्रतिपत्तुस्तथाध्ययमायादेवश्चये । अहेतुरुपविकलान् भात इत्यभासिसम्बन्धः । एव शब्दयोगश्च पूर्वनन् । एताकारपरामर्शबुद्धये न हेतुस्तेषा रूपेण विवक्तानिव । दरुदिनत्पयोरैकीकरणेन दाह्येन सहंकरपानिव भात इत्यभासिसम्बन्धः । स्वयं नवेतादुपगताप्रति^४ । अतत्कारिभ्यो भेदेन तान् भावान् प्रतिपद्येतेति क्वत्ता । उचित शब्दो भेदे विजातीयव्यापृत्ते स्वभावे विभाषेन स्थापितभावेनार्थकरो नियुज्यते न केच्यते । तन्भेदयथोक्त । तस्या भूते कारणात् स्वभावे प्रतिपत्ती प्रतिपत्तव्या संविधौ^५ एषाम्बुद्धिस्तयेतते । तस्यातीतमेतत् प्रतियती प्रतियती^६ स्वभावे^७ एषाम्बुद्धिस्तयेतते । तस्यातीतमेतत् प्रतियती^८ धीरेणमिव यत् प्रेक्षा इत्यर्थः ।

तत् तदर्थेहेतुतयात्तद्देतुंश्च बुद्धि र्ति एवविद्यते । तद्देतुंश्च प्रतियती प्रतियती^९ न स्वयमेव विभज्यते ।

स्वयमेव विभज्यते न ।

तेषां प्रकृत्यैव प्रत्ययवशात् तथाभूतस्य विकल्पस्य कारणानामन्वयात्, तद्द्रष्टव्युद्धौ विपरिवर्तमानान् तज्ज्ञानहेतुं तथा तदन्यव्यावृत्त्या च अतया- भूतानपि तथाव्यवसितान्, अविभक्तवाह्याध्यात्मिकभेदान् विकल्पव्यवस्थया

“गोशब्दानभिधेयत्वमश्वोदीना हि ते कथ ।

न दृष्टमन गोशब्द सकेतसमये यदि ।

एतस्मान्नाहि ते पिण्डाद्यदन्यत् सर्वमव तत् ।

भेदेदपो'त्यमित्येव नहि सामान्यवाच्यते”ति (१) १

तदपि तिरस्त्त । एतद्व्यस्तौ गोशब्दस्य सकेते विषयस्य व्यक्त्यतरेनुगमात् स एवाय गोर्गिति प्रतीनेरिति । तथापि (१)

तेषामित्यादिना सा रि कार्यमाह । तेषां विजातीयवस्तुविवेकिनामर्थानां प्रकृत्या न साभतविरूपकारणानामन्वयादिति सम्बन्ध । प्रकृत्या स्वभावेन न पुनरन्वयानामन्वयोगात् । सर्वे नहि परामर्श कस्मान्न जनयन्तीत्याह । प्रत्ययव- शास्तिर । अतुभयज्ञान प्रत्ययस्मद्द्वारेण तेषां विकल्पजननात् । तथाभूतस्यैकप्रत्य- यमन्वयस्य विरूपस्य कारणानामन्वयात् सद्भावाद् (१) यथैको वृक्षभेद प्रकृत्या तथाभतविरूपहेतुभूतमनया द्वितीयादिरपीत्यनेनाकारेणान्वयो न पुनरेक- मन्वु गमनान्मसमस्ति । तस्मादन्वयाद्वेत्तोरैककार्यवत्त्वेनैकाव्यवसाययोग्यानिनि वाच्यतात् ।

तद्द्रष्टव्यगिति व्यक्तिवैककार्यकरणस्य द्रष्टव्युद्धौ विपरिवर्तमानानान्द्वान् । तस्माद् द्रष्टव्यगिति भवितव्य । “सर्गे च”ति पाठ्यीममामप्रतिषेधादिति चेन्न । एतद्द्रष्टव्यं विकल्पित्वान् । द्रष्टव्यशब्दस्य चानुप्रत्ययान्तरान् । तत्र तृप्तिरिति पाठ्यी प्रसिद्धतात् । तच्छब्दस्य द्वितीयाश्लेषस्य साधन कृतेति ममाम । अन्ये तु तन्प्रयोजक- ज्ञानवैक्येणैव प्रतिषेधप्रसङ्गान्तिन्वव जायन्ति । एवमन्येष्वपि निर्देशेष्वेव- ज्ञानवैक्येणैव प्रतिषेधप्रसङ्गान्तिन्वव जायन्ति । तज्ज्ञानहेतुतया तस्य विरूपज्ञानस्य हेतुत्वात् । तदन्यव्यावृत्त्या चेत्यसत्कारप्रत्यभिज्ञानहेतुत्वात् येन्ये तथाभूतवि- रूपज्ञानस्य । तेनो व्यावृत्त्या च । अतयाभूतानपि न हि ते विरूपज्ञानस्य हे- तव्ये इत्युक्तम् । अत एव तद्व्यवृत्त्या चार्यापितात् । अनेन भावो हेतुत्वात् सिद्धिः । अतस्तद्व्यवृत्त्यात् इति व्यक्तम् ।

शब्दं हि सर्वः शब्दव्यतिरेकान्यां नानिच्छते। न च प्रवृत्तिः
निवृत्तिफलत्वान्। यदि श्रयं कस्यचिद् कुतश्चिद् दृष्टे न निवृत्तयेत्,
शनिवर्त्य च यथाऽनुज्ञानात् सर्वव्यवहारेषु न क्विञ्चिद् व्यवहरेत्, स्व-
ह्यारयावधारणान्तरादीयकत्वात्। यथा घटेनोदकमानये इति। यदि घटेन
सह उदकरय कथमपि श्रयदय श्रानयनमिच्छेत्। उदकमानयत्वेन वाच्यं स्यात्।
न घटेनेति^६। तथाऽऽजलिनाऽन्येनापि कयञ्चिदानयनमभिप्रेतं स्यात्।
शान्तगोत्यानाक्षिप्तकरणकर्मकमेव वाच्यं स्यात्।

३.३.३। विधिप्रतिषेधलक्षण शब्दो व्यव-
हारेणोपपत्तीतेषु। (१) एषसहारोपनीतेषु। विधिप्रतिषेधलक्षण शब्दो व्यव-
हारेणोपपत्तीतेषु। (२) एषसहारोपनीतेषु। (३) एषसहारोपनीतेषु। (४) एषसहारोपनीतेषु।
३.३.३। विधिप्रतिषेधलक्षण शब्दो व्यव-
हारेणोपपत्तीतेषु। (१) एषसहारोपनीतेषु। (२) एषसहारोपनीतेषु। (३) एषसहारोपनीतेषु। (४) एषसहारोपनीतेषु।

एव ध्यानयन अन्यद् वा^६ ऽनुष्ठानाननुष्ठान किञ्चिद् यद्यभिमत स्यात् । तदा ध्यानयेत्यपि न द्रूयात् शब्दार्थभावात् । तथा ज्ञेयादिशब्दाना व्यवहारो-
पनीतानामपि केनचिद् व्यवच्छेदेन^७ भाव्यम् । अनन्याशकाया प्रयोगायोगात् । 45
तत्र हि यदेव मूढमतेराशंकास्थानं तदेव निवर्त्यम् । अनाशकमानो वा श्रोता
किमुपदेशमपेक्षते । अभूत् च^१ वचन कुर्वाणः वक्ता कथं नोन्मत्तः स्यात् ।

एतदेवाह । एवमानयनमित्यादि । अन्यद्वा किञ्चिदनुष्ठानमिति । आनयना-
दन्यत् । किम् (1) भोजनाद्यनुष्ठान । अननुष्ठान चेति व्यापाराकरणमनानयन च
यद्यभिमतं स्यात्तदा क्रियापदमानयेत्यपि न द्रूयात् । नयनमन्यद्वेति क्वचित् पुस्तके
पाठं स च्च (? त्व) युक्त । आनयनशब्दस्य प्रवान्तत्वात् । तस्माद् व्यवहारो-
पनीताना घटादिशब्दानामस्ति व्यवच्छेद्यो यथा तेपान्तया व्यवहारोपनीताना
ज्ञेयादिशब्दाना केनचिद् व्यवच्छेदेनाज्ञेयादिना ।

अनन्याशङ्कायामित्यज्ञेयत्वादेराशङ्काऽन्याशङ्का । तदभावोनन्या शका ।
असत्यामज्ञेयत्वाद्याशङ्कायामित्यर्थं । तथा ह्यनित्यादि^८रूपेणाज्ञेय शब्द इत्या- 90
शकायामिदं प्रयुज्यतेऽनित्यादिनाकारेण ज्ञेय इति । तत्रानित्याद्याकारेण यदज्ञे-
यत्वमाशङ्कितं तदेव व्यवच्छिद्यते । एव ज्ञेयास्सर्वपदार्थास्सर्व (ज्ञ) ज्ञानस्येत्यत्रापि
सर्वं ज्ञ ज्ञानापेक्षया यदज्ञेयत्वमाशङ्कितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । तथा कश्चिदाह । निरु-
पात्यानामभावात्तत्र ज्ञानस्य वृत्तिर्नास्ति तस्मादज्ञेयास्त इति ।^१ अत्राप्यज्ञेयत्व-
मारोपितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । सर्वाभावी न भवतीत्येवमभावस्यापि विपरीतरणात् ।
एवमन्यत्रापि ज्ञेयशब्दप्रयोगे वाच्यं । तथा प्रमेयशब्दे । तथा “क्षणिकास्तर्वे संस्कारा”
इत्यत्रापि सर्वस्य दीपादेरेव क्षणिकत्व कश्चित् कल्पितन्न सर्वस्य (1) तद्व्यवच्छेदेन
सर्वसंस्काराणामनित्यत्वं । एव कश्चिदागतं किम्वा सर्वं एवेत्याशङ्काया सर्वो
ग्राम आगत । इति कस्यचिदेव यदागमनमाशङ्कितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । तथा समुदाया-
लम्बना पञ्च विज्ञानकाया इति चैकदेशालम्बना इत्येकदेशालम्बनत्व निषिध्यते ।
एवमन्येष्वपि द्वेषादिशब्देषु व्यवहारोपनीतेषु प्रकरणवगाद् यथायोग्यं व्यवच्छेदो
वक्तव्यः ।

अयमत्र समुदायार्थं (1) न वस्तुनूतं प्रति^९योगिनम्भिन्नदुष्टिग्राह्यं राशिद्वये-
ऽवस्थाप्याऽन्यापोहं शब्देन चोद्यत इत्युच्यते । किन्तु यः श्रोत्रा नपानूतेष्वनयानूत
आकार आरोग्यते सोपि व्यवच्छेद्य एव शब्देनेति ।

एतदेव स्फुट्यन्नाह । तत्र हीत्यादि । यदेव मूढमते प्रतिपाद्यमाशंकास्थान-
माशङ्काविषयः । तदेव ज्ञेयादिशब्दाना निवर्त्यं । श्रोत्रा नैव कश्चिदाशङ्कितं
इति चेदाह । अनाशङ्कमानो वेत्यादि । यद्यत्तौ न किञ्चिदाशङ्कने । यपानूत-

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि^६ किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

द्वृक्षाद् घटादेर्भेद्यते विनिवर्त्त्येत स वृक्षन्त्यक्त्वेत्यर्थः । निवेशन सकेतकरण
वक्षशब्दस्य द्रष्टव्य । तस्मिन्निवर्त्त्येत्पनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भ-
यति । नव पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानाना वृक्षाणा यस्तद्भेदस्तस्मा-
द्वृक्षाद् भेदः । अदृक्षाद् भिन्न स्वभाव । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्तस्माद् वृक्षाद्
भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदा ।

ततस्तेऽप्यसौ तद्भेदो विकल्पबुद्ध्या सर्वेष्वेकत्वेनारोप्यत इति समानाकार-
भासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशन शब्दस्य ।
स चायमिति नशब्दोपधारणार्थः । स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो वाद्या-
भिन्नः ।

यत्ना स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावत्वक्ष^७ण प्रोक्त आचार्यं दिङ् न गे न ।
कथं प्रोक्त इत्याह । अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भाग इत्यनेन ।
अस्य चार्थम्पृत्तौ व्यक्तीकरिष्याम ।

नन्वन्यावृत्त्या विशिष्टो वस्तुभाग परमार्थत एव कस्मान्न गृह्यत इत्याह ।
रूप स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्त्वात् । विकल्प-
प्रतिभासिनश्च दृष्टिविभ्रमात् ।

यदि भेदस्य न रूप किञ्चन कथन्तर्हि शब्दोन्वव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावाना-
हेत्युच्यत इत्यत आह । तद्गतावित्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीय-
व्यावृत्तस्य स्वभायस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् । (११२७।)

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्पादवृक्षनिवर्त्तनं प्रतीयते । एतावन्भागेण चान्यव्यावृ-
त्तिविशिष्टत्वमुक्तं । न तु परमार्थतो विशेषणविशेष्यभावः । तदाह । नैत्यादि ।
तत्रैतन्न्यापोहे शब्दार्थे वा चार्थं इत्ये वा । कश्चित् पर इत्यन्यस्माद् व्यावृत्तोर्धं ।
केनचिदन्यव्यावृत्तिरूपेण विशिष्टो न गम्यत इति ।

तेन यदुच्यते भट्टेन ।

“न चासाधारणम्वस्तु गम्यतेऽपोत्पत्तया ।

यथ वा परित्पत्येत सम्बन्धो^८ दस्त्ययन्तुनो ॥

स्वरूपसत्त्वभागेण न न्यात् विन्विद्विगोपण ।

३२

शब्दप्रयोग कुत्रिन्त् निरुत्तं कुत्रिन्त् निवेदानं ग्रंथत्ता, तस्याफत्मात्^१ ।

निवेशनं च यो गम्माद् भिद्यते विनिर्गतं तम् ॥१२६॥

तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।

स चायमन्यव्यापृत्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२७॥

तिरिक्तस्य चाङ्गिनोभ्युपगमादनर्थकं म्यादि^१ । ।

तदयुक्तं । यतोऽन्य एवैकाङ्गिनिर्दिष्टाभावात् अन्ये च समुदायादिनुक्तिनिषया प्रतिभासन्ते । ये च विशिष्टाप्रत्या समुदायादिनुक्तिनिषयान्^१ एवाङ्गिन उच्यन्तेन्यस्याङ्गिनो निषेधान् । यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिभर्मात्मना द्रव्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभिः समुदायमुद्दिजनान्धेन तदन्वयेना द्रव्यन्ते विरोधाभावात् । तेन सर्वंसमुदायद्वित्वादिशब्दानामेकाङ्गिनिषेधो घटा एव ।

तस्मादित्यादि । यतः सर्वं वाच्यमात्रधारणम्वाच्यस्थानामेव पदानामर्थवत्ता । तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग इत्युपमहारः । तत्साफ्तयात् तस्य शब्दप्रयोगस्य साफ्तयात् । एव सर्वशब्दाना यथोक्तविधिनाऽन्यापोहो वाच्ये ।

यदुक्तम्भ^१ट्टोद्योतकराभ्याः ।

“अन्यापोहश्च किम्वाच्य किम्वाऽवाच्योयमिष्यते ।

वाच्योपि विधिरूपेण यदि वाच्यनिषेधतः ॥

विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शनं^१ ।

सर्वत्रान्यनिषेधोय शब्दार्थ इति वर्णिणतः ॥

अनपोहव्युदासेन यद्यपोहोभिधीयते ।

तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तव ॥

अथाप्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते ।

तेनान्यापोहकृच्छब्द इति वाध्येत ते वच ॥

यस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवलः ।

भवेदन्यनिवृत्त्यशस्त्वात्मैवान्यत्र गम्यतः” इति ॥

तदयुक्तं^१ विधेः शब्दार्थस्यार्थादन्यनिषेधस्याभ्युपगमात् ।

यदि तर्हि विधिरेव शब्दार्थोर्थादन्यनिषेधः (१) कथन्तह्याचार्यं दिङ्नागेन “शब्दोर्थान्तरव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहे”त्याद्युक्तं (१)

न विरुध्यत इत्यत आह । निवेशनं चेत्यादि । अनेन चैतद्दर्शयति (१) सकेतेपि तावद् विधिरूपेण शब्दः प्रवर्तते किं पुनर्व्यवहार इति । यो वृक्षा^१र्थो यस्मा-

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि^६ किञ्चन ।
 तद्भावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् ॥१२८॥
 न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

दध्वाद् घटारोभिघने विनिवर्त्येत स वृक्षत्वत्वेत्यर्थः । निवेगनं मन्वेतन्न
 वधगवस्य द्रष्टव्यः । तन्निविवृत्त्येत्पनेनावृक्षे वृक्षगवरो न मवेत्यत्र इत्तन्म-
 यति । क्व पुनस्तन्निवेगनमित्याह । भेदे भिद्यमानाना वृक्षाणा यन्तद्भेदनाम्ना-
 दध्वाद् भेदः । अदध्वाद् भिन्नं न्दभाय । यथैव एतेषु वृक्षविशेषेभ्यः स्माद् वृक्षाद्
 भिन्नत्वाया मवे वृक्षभेदाः ।

तत्रस्तेष्वपि तद्भेदो विनिवर्त्यया तद्भेदोत्पेनारोपयति इति गम्यता-
 भानी भवति । तन्मिन् समानाकारभास्ति तद्भेदे निरवभावे विवेकः स्यात् ।
 स चायमिति चगवरोपधारणार्थः । स एवायमिनापप्रतिभास्यागरो ना-
 भिन्नः ।

यत्र स एव तद्भेदोऽदध्वाद् भिन्नत्वावधारणं प्रोक्तं आगतं विनिवर्तनम् ।
 यत्र प्रोक्तं इत्याह । अन्यथादध्वा गम्यते तस्य पस्तुनः कश्चिद् भाग इत्यत्र ।
 अस्य चार्थगृह्णती परतीतरिष्यामः ।

तदन्वयनादस्या विशिष्टो पस्तुना परमाणु एव तस्मात् पस्तुना इत्याह ।
 एष स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निर्गम्यस्तः अस्त्वन्वयमाह । विनिव-
 र्तिगतिरस्य इतिदि भक्ताह ।

यदि भेदस्य न तत्र विनिवर्तनं पथगतिरित्यदोपपत्तिरिति वाच्यं तदा
 हेतुवत्तत्त्वं स्यात् । तद्गतादिनादि । तत्र स्यात्तस्य भेदस्य विनिवर्त-
 नादध्वात् स्वभावस्य विनिवर्तने तद्भेदो शब्देभ्यो गम्यते इति चितम् ॥ १२८ ॥

यथा हि तत्र शब्देभ्यो गम्यते इति चितम् । तदा तदा तदा चितम् इति
 तिलिगिष्यत्तम् । तत्र तदा तदा चितम् इति चितम् इति चितम् । तदा तदा
 तनेत्येवार्थे इत्याह । तदा तदा तदा चितम् । कश्चिद् एव तदा तदा तदा
 वेत्तिदध्वात्तदा चितम् । विशिष्टो न तदा तदा चितम् ।

न तत्र गम्यते कश्चित् परः ।

६ - तदा तदा तदा चितम्
 तदा तदा तदा चितम्
 तदा तदा तदा चितम्
 ३३

शब्दप्रयोग कुतश्चित् निवर्त्यं कुत्रचित् निवेशनात् अर्थवत्ता, तत्साफलयात्^५ ।

निवेशन च यो यस्माद् भिद्यते विनिवर्त्यं तम् ॥१२६॥

तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।

स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२७॥

निगिनम्य चाङ्गिनोनभ्युपगमादनर्थक स्यादि"ति ।

तदयुक्त । यतोऽन्य एवैकादिवुद्धिविषयाभावा अन्ये च समुदायादिवुद्धिविषया प्रतिभामन्तं । ये च विशिष्टावस्था समुदायादिवुद्धिविषयास्त^४ एवाङ्गिन उच्यन्तेऽन्यस्याङ्गिनो निषेधात् । यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिधर्मात्सम्भवा दृश्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभि समुदायवुद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधाभावात् । तेन सर्वसमुदायद्वित्वादिशब्दानामेकादिनिषेधो घटत एव ।

तस्मादित्यादि । यत सर्वं वाच्य सावधारणम्वाक्यस्थानामेव पदाना^५मर्थवत्ता । तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग इत्युपमहार । तत्साफलयात् तस्य शब्दप्रयोगस्य साफलयात् । एव सर्वशब्दाना यथोक्तविधिनाऽन्यापोहे वाच्ये ।

यदुक्तम्^६ट्टो द्योतक राभ्या ।

"अन्यापोहश्च किम्वाच्य किम्वाऽवाच्योयमिष्यते ।

वाच्योपि विधिरूपेण यदि वाच्यनिषेधत ॥

विध्यान्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शन^७

सर्वत्रान्यनिषेधोय शब्दार्थ इति वर्णित ॥

अनपोहव्युदासेन यत्रपोहोभिधीयते ।

तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तत्र ॥

अथाप्यवाच्य एवायमन्त्रापोहस्त्वयेष्यते ।

नेनान्त्रापोहश्च्युद्ध इति वाच्येन ते वच ॥

तस्माद् त्रैवेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवच ।

भवेदन्निवृत्तशस्त्वान्मेवान्त्र गम्यत" इति ॥

तदुक्तम् ।^८ विधे शब्दार्थस्यार्थादन्निषेधस्याभ्युपगमान् ।

अदि तत्र विधिरेव शब्दार्थादित्यनिषेध (१) कथन्त्याचार्यं दि उ ना गे न शब्दार्थस्य अत्र विधिरेव भावानाह"त्यायुक्त (१)

न विद्यते अत्र आह । निवेशन चेत्यादि । अनेन चेतदर्थयति (१) सर्वे त्रि शब्द विदित्वा शब्द प्रवृत्तने कि पुनश्चैवशाह इति । यो वृत्तार्थो यस्मा-

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि^६ किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

दवृक्षाद् घटादोभघते विनिवर्त्तते स वृक्षन्त्यक्त्वेत्यर्थः । निवेशन सकेतकरण वक्षशब्दस्य द्रष्टव्य । तस्मिन्निवृत्त्येत्यनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भवति । क्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानाना वृक्षाणा यस्तद्भेदस्तस्मादवृक्षाद् भेदः । अवृक्षाद् भिन्न स्वभावः । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्तस्माद् वृक्षाद् भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदाः ।

ततस्तेष्वसौ तद्भेदो विकल्पबुद्ध्या सर्वेष्वेकत्वेनारोप्यत इति समानाकारभासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशन शब्दस्य । स चायमिति चशब्दोवधारणार्थः । स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो वाह्याभिन्नः ।

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावलक्ष^१ण प्रोक्त आचार्यं दिद्य नागेन । कथं प्रोक्त इत्याह । अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भाग इत्यनेन । अस्य चार्थम्बृत्तौ व्यक्तीकरिष्यामः ।

नन्वन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो वस्तुभाग परमार्थत एव कस्मान्न गृह्यत इत्याह । रूप स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्त्वात् । विकल्पप्रतिभासिनश्च बुद्धिवि^२भ्रमात् ।

यदि भेदस्य न रूप किञ्चन कथन्तर्हि शब्दीन्यव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्युच्यत इत्यत आह । तद्गतावित्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीयव्यावृत्तस्य स्वभावस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् । (११२७) ।

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थादवृक्षनिवर्त्तनं प्रतीयते । एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृ^३त्तिविशिष्टत्वमुक्तं । न तु परमार्थतो विरोषणविरोष्यभावः । तदाह । नेत्यादि । तत्रेत्यन्यापोरे शब्दार्थे आचार्यं ग्रन्थे वा । कश्चित् पर इत्यन्यस्माद् व्यावृत्तार्थः । केनचिदन्यव्यावृत्तिलक्षणेन विशिष्टो न गम्यत इति ।

तेन यदुच्यते भट्टेन ।

“न चासाधारणमस्तु गम्यतेऽपोरुपत्तया ।

कथं वा परिणम्येत मन्मथो^४ पन्मन्मथो ॥

स्वरूपतत्पमात्रेण न स्यात् निर्निर्दिशेपणः ।

शब्दप्रयोग कुतश्चित् निवृत्त्यं कुत्रचित् निवेशनात् अयंजत्ता, तत्माफल्यात्^१।

निवेशन च यो यस्माद् भिद्यते विनिवृत्त्यं तम् ॥१२६॥

तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।

स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२७॥

तिरिक्तस्य चाङ्गिनोभ्युपगमादनर्थकः स्यादिति ।

तदयुक्त । यतोऽन्य एवैकादिवृद्धिविषयाभावा अन्ये च समुदायादिवृद्धिविषया प्रतिभासन्ते । ये च विशिष्टावस्या समुदायादिवृद्धिविषयान्^१ एवाङ्गिन उच्यन्तेऽन्यस्याङ्गिनो निषेधात् । यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिघर्मारम्भका इष्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभि समुदायवृद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधाभावात् । तेन सर्वसमुदायद्वित्वादिसद्दानामेकादिनिषेधो घटत एव ।

तस्मादित्यादि । यत सर्व वाक्य सावधारणम्वाच्यम्यानामेव पदानामर्थवत्ता । तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग इत्युपसहार । तत्साफल्यात् तस्य शब्दप्रयोगस्य साफल्यात् । एव सर्वशब्दाना यथोक्तविधिनाऽन्यापोहे वाच्ये ।

यदुक्तम्भ^१ट्टो द्यो त क रा भ्या ।

“अन्यापोहश्च किम्वाच्य किम्वाऽवाच्योयमिष्यते ।

वाच्योपि विधिरूपेण यदि वान्यनिषेधत ॥

विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शन^१।

सर्वत्रान्यनिषेधोय शब्दार्थ इति वर्णित ॥

अनपोहव्युदासेन यद्यपोहोभिधीयते ।

तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तव ॥

अथाप्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते ।

तेनान्यापोहकृच्छब्द इति वाध्येत ते वच ॥

यस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवल ।

भवेदन्यनिवृत्त्यशस्त्वात्मैवान्यत्र गम्यत” इति ॥

तदयुक्त ।^१ विधे शब्दार्थस्यार्थादन्यनिषेधस्याभ्युपगमात् ।

यदि तर्हि विधिरेव शब्दार्थोर्थादन्यनिषेध (१) कथन्तह्याचार्यं दिङ्नागेन

“शब्दोर्थान्तरव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहे”त्याद्युक्त (१)

न विरुध्यत इत्यत आह । निवेशन चेत्यादि । अनेन चैतद्दर्शयति (१) सके-
तेपि तावद् विधिरूपेण शब्द प्रवर्तते किं पुनर्व्यवहार इति । यो वृक्षा^२र्थो यस्मा-

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि^६ किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

द्वृक्षाद् घटादौ भेदते विनिवर्त्येत स वृक्षत्ववत्त्वेत्यर्थः । निवेशन सकेतकरण
वृक्षशब्दस्य द्रष्टव्यं । तस्मिन्निवृत्त्येत्यनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भ-
वति । न्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानानां वृक्षाणां यस्तद्भेदस्तस्मा-
द्वृक्षाद् भेदः । अवृक्षाद् भिन्न स्वभावः । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्तस्माद् वृक्षाद्
भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदाः ।

ततस्तेष्वसौ तद्भेदो विवल्पबुद्ध्या सर्वेष्वेवत्वेनारोप्यत इति समानाकार-
भासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशन शब्दस्य ।
स चायमिति चशब्दोवधारणार्थः । स एवायम्बिकल्पप्रतिभास्याकारो चार्या-
भिन्नः ।

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभादलक्ष^७णं प्रोक्तं आचार्यं दिज्ज ना गेन ।
कथं प्रोक्तं स्यात् । अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भाग इत्यनेन ।
अस्य चार्थंस्वृत्तौ व्यक्तीरिष्यामः ।

नन्वन्यव्यावृत्त्या दिशिष्टो दस्तुभाग परमार्थत एव यस्मान्न गृह्यत इत्याह ।
रूपं स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्तयात् । विवल्प-
प्रतिभासिनश्च बुद्धिविभ्रमात् ।

यदि भेदस्य न रूपं किञ्चन कथन्तर्हि शब्दोन्वयानुत्तिविशिष्टानेन भावाना-
हेत्युच्यत इत्यत आह । तद्गतावित्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीय-
व्यावृत्तस्य स्वभादस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् । (११२९)

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थावृक्षनिवर्तनं प्रतीयते । एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृ-
त्तिविशिष्टत्वमुक्तं । न तु परमार्थतो विशेषणविशेष्यभावे । तत्राह । नैत्यादि ।
तत्रैत्यन्यापौहे शब्दार्थे वा चार्थं प्रत्ये वा । कश्चित् पर इत्यन्यस्मान् जगदुत्तोरपि ।
केनचिद्व्यव्यावृत्तिरक्षणैर्न दिशिष्टो न गम्यत इति ।

तेन यदुच्यते भट्टेन ।

न चानाधारण्यन्तु गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् ।

तथ वा परित्यजेत मन्वथो^८ यत्त्वदुत्तरो ॥

स्वरूपन्यन्यायेन न स्यात् विविधिरूपेण ।

शब्दप्रयोग कुतश्चित् निवर्त्यं कुत्रचित् निवेशनात् श्रयंवत्ता, तत्साफल्यात्^५।

निवेशन च यो यस्माद् भिद्यते विनिवर्त्यं तम् ॥१२६॥

तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।

स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२७॥

निगित्तम्य चाङ्गिनो नभ्युपगमादनर्थकं स्यादिति ।

तदपुनः । यतो न्य एवैकादिवुद्धिविषयाभावा अन्ये च समुदायादिवुद्धिविषया प्रतिभामन्ते । ये च विशिष्टावस्था समुदायादिवुद्धिविषयास्त^४ एवाङ्गिन उच्यन्ते न्यस्याङ्गिनो निषेधात् । यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिधर्मारम्भका उप्यन्ते तादृग्भूता एवाम्माभि समुदायवुद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधाभावात् । तेन सर्वममुदायद्वित्वादिशब्दानामेकादिनिषेधो घटत एव ।

तस्मादित्यादि । यत सर्वं वाक्य सावधारणम्वाक्यस्थानामेव पदानां मर्थवन्ता । तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग इत्युपमहार । तत्साफल्यात् तस्य शब्दप्रयोगस्य गच्छान् । एव सर्वशब्दाना यथोक्तविधिनाऽन्यापोहे वाच्ये ।

यदुत्तम्भ^१द्वौ द्यो त क रा भ्या ।

“अन्यापोहश्च किम्वाच्य किम्वाऽवाच्योयमिष्यते ।

वाच्योपि विधिरूपेण यदि वान्यनिषेधत ॥

विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शन^६

सर्वत्रान्ननिषेधोऽपि शब्दार्थ इति वर्णित ॥

अनपोहश्चूदानेन यद्यपोहोभिधीयते ।

तत्र तत्रैवमिच्छाग्रामनवस्था भवेत्तत्र ॥

अथाप्यत्राच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते ।

तेदान्दानोहश्च उच्यते इति वाच्येन ते वच ॥

तस्माद् वेद्येव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवल ।

अत्रेवमिति वृत्त्यगम्यत्वात्तत्र गम्यते” इति ॥

तदपुनः ।^१ विधे शब्दार्थस्यार्थादन्ननिषेधस्याभ्युपगमात् ।

यदि नञ् विधेरेव शब्दानांार्थादन्ननिषेध (१) स्यन्नत्याचार्यं दि उ ना गे न शब्दानांार्थादन्ननिषेधे भावानाहे”त्याशुत (१)

त विधेरेव उच्यते अत्र । निवेशन चेत्यादि । अनेन चेतृशं प्रति (१) सर्वे-
रिति तत्र विधेरेव उच्यते अत्र । पुनश्चैवमिति । यो वृत्त्यार्थो यस्मा-

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि^७ किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

दवृक्षाद् घटादोभयते विनिवर्त्येत स वृक्षन्त्यक्त्वेत्यर्थं । निवेशन सकेतकरण वक्षराब्दस्य द्रष्टव्यं । तस्मिन्निवृत्त्येत्यनेनावृक्षे वृक्षराब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भवति । न्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानानां वृक्षाणां यस्तद्भेदस्तस्मादवृक्षाद् भेदः । अवृक्षाद् भिन्न स्वभावः । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्तस्माद् वृक्षाद् भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदाः ।

ततस्तेष्वनौ तद्भेदो विकल्पबुद्ध्या सर्वेष्वेकत्वेनारोप्यत इति समानाकारभासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशन शब्दस्य । स चायमिति चराब्दोवधारणार्थं । स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो वाह्याभिन्नः ।

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावलक्षणं प्रोक्तं आचार्यं दिङ्नागेन । कथं प्रोक्तं इत्याह । अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भाग इत्यनेन । अस्य चार्थम्बृत्तौ व्यक्तीकारिष्यामः ।

नन्वन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो वस्तुभाग परमार्थत एव कस्मान्न गृह्यत इत्याह । रूपं स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्त्वात् । विनल्पप्रतिभासिनश्च बुद्धिविभ्रमात् ।

यदि भेदस्य न रूपं किञ्चन कथन्ताहि शब्दोन्वव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावाना-
हेत्युच्यत इत्यत आह । तद्गतावित्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजानीय-
व्यावृत्तस्य स्वभावस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् । (१२९)

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थादवृक्षनिवर्त्तनं प्रतीयते । एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृ-
त्तिविशिष्टत्वमुक्तं । न तु परमार्थतो विशेषणपरिरोप्यभावः । तत्राह । नेत्यादि ।
तत्रैत्यन्यापोहे शब्दार्थे आचार्यं इत्येवम् । कश्चित् पर इत्यन्यस्माद् व्यावृत्तार्थं ।
केनचिदन्यव्यावृत्तिरूपेण विशिष्टो न गम्यत इति ।

तेन यदुच्यते भङ्गेन ।

‘न चानाधारणमन्वु गम्यतेऽरोरुत्तमा ।

कथं वा परिवर्त्येत नन्वन्धोः यन्वदन्वुनो ॥

स्वरूपसत्त्वनामेव न त्वान् पिञ्चिद्विगोचरा ।

गत इत्यर्थे कस्मिंश्चिद् नार्यान्तरव्यावृत्तिः यया विशिष्टा ये शब्दैश्चोद्यन्ते दण्डवत् निमित्तभूता । भिद्यमानयोर्द्वयोर्भेदस्य उभयगतत्वात्, एकगतभेदाभिधानेऽपि नान्तरीयकस्तदन्याक्षेपो भवति । तस्मात् न तयोर्विशेषण-विशेष्यभावः । एकभेदाभिधानेऽपि अन्यव्यावृत्तिगतिः^५ । अन्यव्यतिरेकचोदनया

भेदस्तद्विशिष्टो गत इत्युच्यते । आ चार्येणेति ।

यद्वा (१) तस्य यथोक्तस्य वस्तुभेदस्य शब्दाद् गते प्रतिपत्ते सावधारणत्वेन तदुपाधि^६त्वात् । सा तदन्यनिवृत्तिरुपाधिरर्याक्षेपाद् यस्यास्तद्गते मा तयोक्ता । तदन्यनिवृत्तिनान्तरीयकत्वमेव तदुपाधित्व ।

एतदुक्तम्भवति । यार्यान्तरव्यावृत्तिरर्याद् गम्यते तन्नान्तरीयकत्वात्स एव भेद शब्दाद् गम्यमानोन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो गत इत्युच्यते आ चार्येणेति ।

नन्वर्यान्तरव्यावृत्तिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता । यया विशिष्टा वाह्या अर्या^७ गवादिशब्दैश्चोद्यन्ते अप्रतीते । दण्डवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा दण्डद्वारेण तद्वान् दण्डीत्युच्यते । नैव व्यावृत्तिद्वारेण व्यावृत्तिमानिति । कस्माद् व्यावृत्तिरर्यान्तरभूता नेत्याह । द्वयोर्हीत्यादि । यस्माद् द्वयोर्वृक्षावृक्षयो परस्परम्भिद्यमानयोर्भेदस्तस्योभयगतत्वात् । वृक्षावृक्षगतत्वाद् वृक्षावृक्षभिन्नस्वभावत्वादित्यर्थः । तेनैकग^८तभेदाभिधानेऽपि । अवृक्षापेक्षया वृक्षगतो यो भेद । भिन्नस्वभावस्तस्य शब्देनाभिधानेऽपि नान्तरीयकस्तदन्याक्षेपो भवति । अवृक्षापेक्षया वृक्षगतस्य भेदस्यावृक्षनिवृत्तिलक्षणस्य वृक्षापेक्षयाप्यवृक्षगतस्य वृक्षनिवृत्तिलक्षणस्याक्षेपो भवति । इतिशब्दो हेतौ । अस्माद्धेतोस्तदुपाधि^९त्वात् तद्विशिष्टो गत इत्युक्तमित्यध्याहारः^{१०} । न तयोःरित्येकगतस्य भेदस्य तदन्यव्यावृत्तेश्च न विशेषणविशेष्यभावः ।

क पुनरयमेकगतो भेद का च तदन्यव्यावृत्तियेनान्यव्यावृत्तिनान्तरीयकस्यैकगतभेदस्य शब्दात् प्रत्ययो भवतीति चेत् ।

उच्यते । वृक्षशब्दवाच्यस्तावद् विकल्पवुद्धिप्रतिभासी शाखादिमदाकार सर्व-
3b वृक्षेष्वभिन्नरूप इवातद्रूपेभ्यो भिन्न इव भा^{११}समान एव गतो भेदो भिन्न स्वभाव इत्यर्थः । एव घटादिशब्दवाच्योप्येकगतो भेदो द्रष्टव्यः । तम्भेद च प्रतिपादयन् शब्दो विजातीयनिवृत्तिः प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणामर्याद् गमयति सा तदन्यव्यावृत्तिः ।

ननु यच्चन्यव्यावृत्तिविशिष्टो वस्तुभागो न गम्यते किमर्थन्तर्हान्यव्यावृत्ति-
विशिष्ट इत्याद्युक्तमित्याह । एकभेदाभिधान इत्यादि । यश्चाय यथा विभक्त एकग^{१२}तो भेद स एव शब्देन चोद्यते (१) तत्प्रतीतिरेवान्वयगति (१) या त्वर्याद्

परमायं । कथन्तहि अभिन्नस्य वस्तुन शब्देन चोदने तस्यैवान्यतो भेदान्,
58a अनशस्य एकस्य भेदस्य⁷ चोदने सर्वभेदगते, तत्र कथं शब्दप्रमाणान्तराणि
व्यर्थानि न स्युरिति चेत् । नैप दोष । यस्मात्—

एकार्थश्लेषविच्छेद एको व्याप्रियते ध्वनिः ॥१३१॥

लिङ्गं वा तत्र विच्छिन्न¹ वाह्यं वस्तु न किञ्चन ।

यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः ॥१३२॥

5b दनुभवद्वारेण वृक्षोऽप्येव नावृक्ष इत्येव निश्चय उत्पद्यते । तेनान्यनिवृत्ति प्रतिषेध-
विश्लेषेण नृपिपत्ता । यथासकेन च वृक्षादी शब्द प्रवर्तमानोर्यादित्यनिवृत्तिमाक्षि-
ति । अन्यनिवृत्तिविरूपमाक्षिपनीत्यर्थः । तेनान्यनिवृत्त्या विशिष्टो । वस्तुभागे
गम्यत इत्युच्यत इति ।

यदि व्यावृत्तय सामान्यभूता बहिर्ध्वस्तुत्वेन नेष्यन्ते । नापि परपरिवन्धित
सामान्यमेव गति वाच्यस्वस्त्वेव वाच्यमापन्नित । तत्र च दोष इत्याह । कथन्तर्हीति ।
अभिन्नस्य निरशस्य वस्तुन शब्देन चोदने उपलक्षण- चैतत् लिंगेन प्रतिपादने ।
तस्यैवाभिन्नस्य वस्तुन एकस्माद् भिन्नस्य पुनरन्यतोऽपि भेदात् । तथा हि येन
स्वभावेन न शब्दोऽवृत्तत्वाद् भिन्नस्तेनैव मूर्तानित्यत्वाच्च । तस्यानशत्वात् । अनशस्य
च वस्तुन वृत्तशब्देनैकस्यावृत्तत्वाद् भेदस्य भिन्नस्य स्वभावस्य चोदने । तथा
लिंगेन प्रतिपादने सर्वभेदगतेऽस्मद्व्यो भिन्नस्य स्वभावस्य प्रतिपत्ते । तत्रानये
वस्तुनि कथं शब्दप्रमाणान्तराणि व्यर्थानि न स्युः । एकेन शब्देन चोदने शब्दान्तराणां
वैयर्थ्यं स्यात् । एकेन शब्देन प्रतिपादने प्रमाणान्तराणां वैयर्थ्यं स्यात् ।

यस्मादिन्द्रादिना परिहृयति । तस्माद् यो येन धर्मेण विशेष मप्रतीयत
(१।८८) इन्द्रादिना प्रागेवेद चाद्यम्परिहृतम³धिसविधानार्थन्तु पुनरप्यस्याम ।
जयेश्वरागणान्तरमागपार्थश्लेष (१) म च प्रतिपत्तिभेदेनानेक । तत्रेति बुद्धि-
प्रतिपत्तिनिधि धर्मिणि वा धर्मिन्नमाऽप्येवाम्ने । वाच्यनयाच्यस्त्वर्थेव बुद्ध्यावागम्य
शब्दवाच्यत्वात् । न पुनर्जाद्वम्बुद्रवागणे वा केवठ शब्दवाच्य स्वशक्षणत्वात् ।
तत्र धर्मिणि द्विविधत्वात् स्वायंप्रतिपत्तिद्वारेणैकार्थ⁴श्लेषविच्छेदेऽननन एते
ध्वनिः प्रीतिरिति । (१३३०॥)

किन्तु चैकार्थश्लेषविच्छेदे व्याप्रियते । तत्र स्वार्थानिधानद्वारेण मनागेण-
व्यवच्छेदे शब्दप्रमाणान्तराणां गतिरिति भावत् । न पुनर्जाताद् व्यतिरिक्त-
स्वशक्षणत्वात् स्वशक्षण (१) स्वशक्षणत्वाद् वा व्यतिरिक्तस्वशक्षणत्वात् सामान्यशक्षण-
त्वाच्च किञ्चनत्वम् । तत्र वस्तुनाऽनिधानत्वात् तत्रैव वस्तुस्वभावे गतिर्भवेत् ।

कुर्वन्नानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः ।

यथा बाह्यान्तर्भेदसप्तष्टया बुद्ध्या स्वस्यैव अर्थक्रियायोग्यमध्यवसाय शब्दार्थं उपयुज्यत इति पूर्वोक्तवत् । तैस्तैर्भ्रान्तिकारणं सप्तष्टरूप इव प्रतिभासमाने यथासकेत व्यवच्छेदार्थं तत्रैव ते व्याप्रियन्ते । न ह्येकसाध्यमपि व्यवच्छेदमन्य करोति सकेतप्रतिनियमात् । नैव विच्छिन्नं किञ्चिद् वस्तु आक्षिप्यते । यस्याभिधानात् वस्तुबलेन सर्वथा गतिः स्यात् शब्दानां बुद्धि-विषयत्वात् ।

तत्र च अस्तुनि वस्तुसामर्थ्याभावात् । तथाभूतेनायं व्यवहारः सम्यग्-

वस्तुसामर्थ्याद् वस्तुवगात् । यतश्च शब्द स्वाभिधानद्वारेण व्यवच्छेदं करोति तत कारणात् त त व्यवच्छेदं कुर्वन्नानाफल शब्दो भवत्येकाधारश्च । कथं । अर्थक्रियायोग्यमध्यवसाय । अनर्थक्रियाकारिणापि स्वाभासमर्थक्रियाकारित्वेन स्वलक्षणरूपत्वेनाध्यस्येत्यर्थः । तत्रैवेति बुद्धिप्रतिभासे बाह्यतयाध्यस्ते । किंभूते । 96 । तैस्तैर्भ्रान्तिकारणैः सप्तष्टरूप इव भाति । (११३१॥)

सदृशापरोत्वत्यादिभिर्भ्रान्तिहेतुभिर्नित्याद्याकारेण सप्तष्टरूप इव प्रतिभासमाने । तैर्नित्यादिशब्दा यथासकेत यस्य यस्य समारोपस्य व्यवच्छेदार्थं । स्वप्रतिभासे नकेत कुत । तस्य तस्य प्रतियोगिनो व्यवच्छेदाय व्याप्रियन्ते । सकेतानुरूपमेव प्रतिपादयन्नाह । न चेत्यादि । ह्यर्थे चराब्दः । यतो यथासकेत व्यापारस्ततो न ह्येकशब्दसाध्य व्यवच्छेदमन्य शब्द करोति । किङ्कारण (१) सकेतप्रतिनियमात् । एकैव व्यवच्छेदार्थं बुद्ध्या तारो विभक्तवाहारूपे शब्दनिवेशनात् । व्यवहारकालेपि स्वार्थाभिधानद्वारेण तन्तमेव व्यवच्छेदं प्रत्यापयतीत्यर्थः । शब्दग्रहणमपलक्षणमेव लिङ्गमपीति द्रष्टव्यः ।

नन्वध्यवसितवाह्यरूपत्वाच्छब्दार्थस्य ततश्च शब्देनपलक्षणस्य नर्वात्मना विषयीकरणात् कथं न शब्दान्तराणाम्बैयर्थ्यमित्याह न चेत्यादि । अवधारणश्च शब्दः । नैव विच्छिन्नं ज्ञानाशाद् भिन्नं किञ्चिद् वस्तु । स्वलक्षण स्पर्शपाद् व्यतिरिक्त सामान्यलक्षणमन्यनिवृत्तिलक्षण आक्षिप्यते गृह्यते शब्देन लिङ्गेन वा । यस्याभिधानाद् वस्तुबलेनेति वस्तुग्रहे निरुत्वाद् वस्तुन सर्वथा गतिः स्यात् । धर्माणान्ततो व्यतिरेकात् । व्यतिरेकेषुपाधीना नानोपाध्युपागाङ्गस्यभि तात्मनो गृह (११५४) इत्यादिना नर्वात्ग्रहणस्योक्तत्वात् । क्माच्छब्दविच्छिन्न-म्वस्तुनाक्षिप्यत इत्यत आह । शब्दानामित्यादि ।

एतदुक्तमभवति । यतो बुद्ध्याकारनवास्यम्बाह्यनध्यन्यनि शब्दान्ततो

भूतेन नानैकधर्मभेदाभेदाः । प्रतिभास^५विप्लवानुसारीति तस्य तत्प्रतिबन्धभूते
ऽपितथा तदव्यभिचारः । ततो वितथात् प्रवृत्तस्यान्ते तथाभूतएव वस्तुनि ज्ञानसंवा-
दात् । न पुनर्भिन्नाकारग्राहिणा ज्ञानं शब्दा^६नामेकवस्तुविषयत्वात् । नानाफल
शब्द एकाधारो नास्ति व्याघातात् । यथावर्णिते बुद्धिप्रतिभासाश्रये न दोष ।

विच्छिन्नवस्तुग्राहका इव भवन्तीत्यर्थ । बुद्धेर्विप्लवञ्च बुद्ध्याकारस्य बहीरूपतया
ग्रह । तादृष्यत्वाच्छब्दाना । बुद्धिविप्लवेपि वाच्यवस्तुसामर्थ्यादखिले गति ।
किन्नेति चेदाह । तत्र चेत्यादि । तत्र बुद्धिविप्लवेऽवस्तुनि वस्तुसामर्थ्याभावात् ।

यद्यपि बुद्ध्याकारो ज्ञानस्वलक्षणत्वाद्वस्तु । तथाप्यसौ शब्दैर्विकल्पैर्वा वाह्या^७-
भिन्नतयाध्यस्तोऽवस्त्वेव । तेन शब्दो विकल्पो वा न स्वलक्षणविषयो यथावदेक-
स्यापि बाह्यस्य ज्ञानाकारस्य वाऽग्रहणादिति ।

यदि बुद्धिविप्लवविषया एव सर्वशब्दा कथं कृतकानित्यादिशब्दानान्तथाभूते
वस्तुन्यव्यभिचार इत्यत आह । तथाभूतेत्यादि । ततस्ततोऽकृतकनित्यादेर्भिन्नस्या-
र्थस्यानुभवद्वारेणेत्यर्थ । अयं व्य^८वहार इति सम्बन्ध । किम्भूत (१) नानैकेत्यादि ।
नाना एकश्च नानैक । तच्च धर्मश्चेति कर्मधारय । ततो भेदाभेदशब्दाभ्यान्निपदो
द्वन्द्व । नानैकधर्मभेदाभेदा एव बुद्धौ प्रतिभासन्त इति प्रतिभासास्त एव विप्लवो
96b भ्रान्तत्वात् । तदनुसारी तेनाकारेण प्रवृत्त । इति हेतोस्तस्य व्यवहारस्य तत्प्रतिबन्धे^९
तमिंस्तथाभूते स्वलक्षणे पारम्पर्येणोत्पत्तिप्रतिबन्धे सति तदव्यभिचार ।
वस्त्वव्यभिचार । यथा हि कृतकाद्याकारा शब्दा विप्लवास्तथावस्तुनामपि
कृतकादिरूपेण परमार्थतोवस्थानमित्यनेनाकारेणाव्यभिचारो द्रष्टव्य ।

एतदेवाह । ततोपीत्यादि । ततो बुद्धिविप्लवविषयाच्छब्दाद् व्यवहारात्
परार्थानुमानलक्षणा^{१०}द् वितयादिति भ्रान्तात् । प्रवृत्तस्यान्ते प्रवृत्तिपरिसमाप्ता
तथाभूत एव कृतकादिरूप एव वस्तुनि नत्वकृतकादिरूपे । अनेनाव्यभिचारस्वरूप-
मुक्त । ज्ञानसम्वादात् स्वलक्षणग्राहिज्ञानोत्पत्ते शब्दस्य वा ज्ञानस्य सम्वादात् ।

अस्मिन्नेवान्यापोहे शब्दार्थे सामानाधिकरण्य सिध्यति न तु वस्तुनीत्याह । न
पुनर्भिन्नेत्यादि । भिन्ना आकारा जाति^{११}गुणादय शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता ।
तद्ग्राहिणा ज्ञानशब्दानामेकवस्तुविषयत्वात् । शब्द एकाधार इति सम्बन्ध ।
यदि हि भिन्नाकार ज्ञानमेकवस्तुविषयम्प्रवृत्तं ततस्तदनुसारेण शब्दोपि तथा
स्यात् । तथा च नानाफल शब्द एकाधार इति भवेत्सामानाधिकरण्य तच्च नास्ति
व्याघातात् । तथा हि नीलोत्पलशब्दयोरेक वा^{१२} वस्तुवाच्य स्यादनेकम्बा । आद्ये
पक्षे एकेनैव शब्देन निरयस्य वस्तुन सर्वात्मनाभिधानात् । द्वितीयस्य शब्दस्याप्रवृत्ति
स्यात् प्रवृत्तौ वा पर्यायतेति न नानाफलत्व । द्वितीये पक्षे एकाधारता नास्ति ।

न सामान्यस्य वृत्तिविशेष इति चेत् । न । भेदाभावात् । तद्धि एकस्य सामान्य
वा भवेद् विशेषो वा । न ह्यसति रूपभेदेऽप्यप्रविभागो युक्तः, सति वा
9a अव्यतिरेको^१ न स्यादित्युक्तम् । तद् अयमप्रविभागो निरन्वयोऽपि न सान्ध्यः ।

योपि सामान्य भिन्नमेवाह तत्रापि—

अभेदव्यवहाराश्च भेदे^१ स्युरनिबन्धनाः ।

यथास्व शब्दानां भिन्नार्थाभिधाने कथं एकार्यबुद्ध्याश्रया स्युः ।
अर्थान्तराभिधायिनश्च निराकाक्षत्वात् आकाशाभावे कथं विशेषणविशेष्य^२
भावः ?

स्यैव समर्थन । तद्धि वस्त्वेकरूपमेकात्मकं भवति । सामान्यमवा भवेद् विशेषो वेति ।
सामान्याद् विशेषस्याव्यतिरेकात् सामान्यमेव स्यात् । विशेष एव वा विशेषा-
दव्यतिरेकात् सामान्यस्य । न त्वेकं द्विरूप । यतो न ह्यसति रूपभेदेऽप्यप्रविभाग
इति सामान्य विशेष इति च । सति वा प्रविभागे सामान्यविशेष्योरव्यतिरेको न
स्यादित्युक्तं प्राक् । तदिति तस्मादयम्वस्त्वात्मा । अधिभाग इत्यनशः ।

यदि सामान्यमेव तदान्वियाद् व्यक्त्यन्तरङ्गच्छेत् । अथ विशेषात्मक एव ।
तदा न वान्वियात् । एकस्य तु विरुद्धधर्मद्वयासम्भव इति यावत् । तदेवाह (१)
न पुनरित्यादि ।

योपीति वै शे पि कादि । द्रव्याद् भिन्नमेव सामान्य शब्दवाच्यमाह । व्यक्ते
सामान्या^३नाम्भेदेऽभ्युपगम्यमानेऽभेदव्यवहारा सामानाधिकरण्यादिव्यवहारा
स्युरनिबन्धनाः । यथास्वमिति । वीप्सायामव्ययीभावः । तथा हि नीलोत्पलादिशब्दा
यथास्वन्नीलोत्पलादिम्परस्परभिन्न सामान्यमाहुः । यदापि नीलशब्दो नीलगुणाभि-
98a धायीष्यते तदापि भिन्नार्थाभिधानमस्त्येव । एको धर्मो अर्थो विषयो यस्या
बुद्धेस्सा (१) एकार्था चासौ बुद्धिश्चेति कर्मधारय पुम्बद्भावश्च । अस्या आश्रया
कारण कथं स्युः । ततश्च सामानाधिकरण्यं न स्यादिति भावः ।

यदि नीलोत्पलादिशब्दा विशेषणद्वययुक्तैकधर्मविषया बुद्धिं जनयेयुः । तदै-
कार्यप्रतिपादनेन स्यात् सामानाधिकरण्यन्तश्च नास्ति । व्यक्तेरर्थान्तर सामान्य-
न्तदभिधायिनश्चानाक्षेपकास्तद्गतानां भेदानान्तदपरि^४त्यागेन वृत्तिराक्षेपः न तथा ।
कस्मात् (१) निराकाक्षत्वात् । यदा वृक्षशब्दो वृक्षत्वमेवाभिधत्ते । तदा तस्य
निर्विशेषणत्वात् तावत्तैवासौ निराकाक्ष इति कथन्धवादीनाक्षिपेत् । अनाक्षिप्ताश्च
कथं वृक्षशब्दार्थस्य भेदा धवाद्योऽतद्भेदत्वाच्च कथं वृक्ष शिंशपेति विशेषण-
विशेष्यभावः । तदाह । कथमित्यादि । सामान्यविशिष्टस्य द्रव्यस्याभिधा^३नाश्च

सर्वत्र भावाद् व्यावृत्तेनैते दोषाः प्रसंगिनः ॥१३॥

यथा हि एकं तस्माद् भिन्नं तयाऽन्योपीति भेदस्यासामान्यदोषो नास्ति ।
परिशिष्टाभावः^३ प्रागेव उक्तः ।

अपि च ।

एककार्येषु भेदेषु तत्कार्यपरिचोदने ॥१३९॥

गौरवाशक्तिवैफल्याद् भेदाख्यायाः समा श्रुतिः ।

कृता वृद्धैरतत्कार्यव्यावृत्तिविनिबन्धना ॥१४०॥^४

यथोक्तो दोष इति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । विशेषणविशिष्टस्यापि द्रव्यस्याभिधाने
वस्तुनामध्यदिकस्मादपि शब्दादखिलगते शब्दान्तरस्य तत्राप्रवृत्ति प्रवृत्तौ चामर्श-
यतेति । तदेव वस्तुशब्दार्थवादिनो न कथंचित्त्सामानाधिकारण्यादिमम्भव ।

सामान्यमपि तेषा न सम्भवतीत्युक्त । तथा हि यदा तावत्स्वल्क्षणद्वयव्यतिरि-
रिक्त सामान्य^१न्तदा स्वलक्षणवद् व्यक्त्यन्तराननुगमादसामान्य (१) व्यतिरेकेषु
कथमन्यस्य सामान्यमतिप्रसङ्गादित्यादि प्रागुक्त ।

व्यावृत्तिवादिनस्त्वयमदोष इत्याह । सर्वत्रेत्यादि । एते दोषा इति सामान्य-
सामानाधिकारण्याभावादय । यथा हीत्यादि । एको गोभेद शब्दतेयन्तस्माद्-
गोस्वभावाद् भिन्नन्तथान्योपि बाहूरेयादि (१) अतो विजातीयव्यावृत्त^४ स्वभाव
सर्वत्र तुल्य इति भेदस्य विजातीयभिन्नस्य स्वभावस्य पितृत्वद्वय्या सर्वत्र स्वाकार-
भेदेनाध्यन्तस्यासामान्यदोषो नास्ति । परिशिष्टाभाव इति सामानाधिकारण्याद-
भाव प्रागेवोक्त । 'विच्छेदे मूचयनेवमप्रतिक्षिप्य वर्जित (११३३) इत्यादिना ।

एदन्तापद् विजातीयव्यावृत्त स्वभाव सर्वत्र इत्याद्या स्वाकाराभेदेनाध्यन्तमेव
शब्दाभिधेय प्रतिभासाधुनाऽभिज्ञागरमन्तरेणाप्येववाप्येषु भावेप्येव शब्दो
नियुज्यत इत्याह । अपि चेत्यादि । तत्कार्यपरिचोदने एतत्कार्यपरिचोदनार्थं ।
यद्वैककार्याणां परिचोदनार्थं । एदवाप्येषु भेदेप्येव स्व भावप्रतिष्ठापि समा एवा
श्रुति । कृता नयेतिना । वृद्धैरप्येव । तत्कार्याणामभेदानामन्तरेणैवोपा-
यावृत्तिस्तिस्रबन्धना^६ विजातीयव्यावृत्तसर्वत्रागोदेना श्रुतिनियुज्यत इत्यर्थः ।
(११३३॥)

ननु परि न सामान्ये शब्दविशेष इत्युच्यते तर्हि शब्दविशेषेण सत्त्वं स्वभावात्-
वान् । न च स्वल्क्षणा शब्दस्यापि ।

नैतदस्ति । यत् प्रतिशब्दात्तान् विनिबन्धनं भावन्तं यत् नैत-
करणाभिधेयेण नियमीत्य भेदेव नो नयेति व्यङ्ग्यत्वात् परिचोदनात् ।

न भावे सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

यद् रूपं शावलेयस्य बाहुलेयस्य-नास्ति तत् ॥१४१॥

अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च विद्यते ।

अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥१४२॥^१

तस्मात् तत्कार्यतापीष्टाऽतत्कार्यादेव भिन्नता ।

चक्षुरादौ यथारूपविज्ञानैकफले क्वचित् ॥१४३॥

अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति ।

सकृत् सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साङ्केतिकी श्रुतिम् ॥१४४॥

b तेन^१ यद्यपि बुद्धिपरिवर्त्तितो भावा सामान्यरूपास्तथापि तेष्वेव बहुप् वहिरिव परिस्फुरत्स्वेक शब्दो निवेश्यते (।) न तु तेषु सर्वेषु भिन्नरूपे सामान्ये स्थिते प्रतिव्यक्ति भिन्नेव श्रुति कस्मान्न सकेतितेत्याह । गौरवेत्यादि । गौरवाद् (सामान्य)^१ अशक्तेर्वैफल्याच्च भेदाख्याया भिन्नाया श्रुते । यद्वा भेदाख्याया भेदस्थानस्य । एतच्च वृत्ती स्पष्टयिष्याम । न भावे वस्तुभूते सामान्ये समा श्रुति कृता । किं कारण सर्वभावाना स्वभावस्य स्वरूपस्य व्यवस्थितेरसाकर्यात् ।

यद्रूप शावलेयस्येत्यादिना व्यवस्थितस्वभावत्वमाह । ततो नाव्यतिरिक्त सामान्य । व्यतिरिक्तमपि स्वस्मिन् स्वभावेवस्थित तदपि कथं व्यक्तीना समान रूप । न ह्यन्येनान्ये समाना इत्युक्त । सास्नाद्याकारप्रत्ययस्य हेतवोऽतत्कार्यास्तेभ्यो व्यावृत्तिव्यावृत्त स्वभाव । द्वयोरिति शावलेयबाहुलेययो । तस्माद-तत्कार्यव्यावृत्तिभिन्नानामप्यविरुद्धेति । मवार्थाभेद शब्दाभेदस्य कारणमेष्टव्य यतोर्थाभेदेन विना शब्दाभेदो न युज्यते । कथन्तर्हि बहुष्वेका श्रुतिरर्थाभेद एव प्रवृत्तेरित्यन आह । तस्मादित्यादि । यापीयन्तत्कार्यतैककार्यतेष्टा यस्या परिचो-दनायम्बहुष्वेका श्रुतिरित्यु^३क्त साप्यतत्कायदेव भिन्नता द्रष्टव्या । बहूनामतत्का-यदेव भिन्न स्वभावो द्रष्टव्य ।

न तु तत्कार्यता नाम सामान्यमस्ति । विनापि च सामान्ये यथा विलक्षणेष्वेक-शब्दनिवेशो न वित्द्वन्तथा दशयन्नाह । चक्षुरादावित्यादि । रूपविज्ञानमेक फल प्रस्य चक्षुरादेरिति विग्रह । क्वचिदिति यस्मिन् काले विज्ञानजननसमर्थान्ने चोदयितुंमिष्टा । अथवा क्वचिन् काले सापेतिनी श्रुति कुर्यादिति सम्बन्ध । ज्मिथं कुर्यादित्याह । अविशेषेण सामान्येन । तत्कार्यस्य चक्षुर्विज्ञानैककार्यस्य कारणवत्प्रत्यय परेभ्य प्रकाशननम्भवे सति । यदा तु चक्षुरादीनाममात्राण-

^१ In the margin.

कुर्यादृतेऽपि तद् रूप सामान्याद् व्यतिरेकिणः ।

अभिन्नमभन्तरेण यथा बहुषु एका श्रुति , तेषा एकवृत्तेरन्यत्र प्रत्यया-
जननात् । अप्रत्यासत्तिके च प्रत्ययजननेऽतिप्रसगात्, तेषु च एक श्रुतिप्रवृत्तो 459b
प्रयागव एकार्थनियोगाभावात्, भिन्नस्वभावाना पृथक् नियोगे यथाचौदि-
ताना विभागापरिज्ञानात् इति । तस्यापि एकमेवेति लोकेन शब्दो निवेदानीयो ।

कार्यत्व चोद्यते । तदा नैका श्रुतिस्तेषु मकेत्यत उच्यर्थं । महुदेवतात् सर्वस्य
कारणकलापस्य प्रतीत्यर्थं । ऋतेपीत्यादि । तेषा ऋग्वादीनान्तूपसामान्यस्येतेन-
कार्यत्वरक्षणस्य सामान्यस्य व्यतिरेकस्याभावेपीत्यर्थं । सर्वत्र तेषा सामान्य-
मिति चेन्न तस्या अवशेषात् सर्वदा सर्वत्र चक्षुर्विज्ञानप्रसङ्गात् । अभिन्नमर्धमन्तरे-
णेति सामान्यमस्तुभूतम्विना । बहुषु गावण्येयादिषु । तेषामिति गावण्येयादि-
भेदाना । यदि तेषा सामान्य स्यात्तदा तत्र सामान्ये गवर्निवेशात् सर्वत्र भेद विवे-
णित स्यात् । एकन्तु सामान्य विना बहुषुनेकावर्णमिवेगो न युज । तस्यासी
शब्द मकेत्यमान एकत्रैव भेदे मकेतित स्यात् । तथा चैकवृत्तेरेव भेदे कृतमिवे-
शस्यान्यत्र भेदे विलक्षणे प्रत्ययाजननात् । द्वितीया गोप्यविज्ञानत शब्दाद् गौण्यस्य
न प्रतीयेत । तत्र प्रत्यासत्तिनिवन्धनस्य सामान्यस्याभावात् । स्वभावात्समा- 991
भादेपि शापण्ये निवेशितोऽप्रत्यासने दाहृतेये पत्यव जतमिप्यतीति चेत्तत् । अप्र-
त्यासत्तिके चेत्यादि । अतिप्रसङ्गात् । गोप्यव्ययरेपि प्रतीति स्यात् । एवमात्र-
देक सामान्य विना बहुषुनेकावर्णमिवेगो न युज ।

अभ्युपगम्य दैफन्यमाह । तेषु चेत्यादि । तथा हि स्यादेव पुनर्निवेशने
ऽनेन वृत्तिभेदस्य प्रतिपादयित् । तान्नेव वा भेदात् अकारण । तत्राप्रत्यास-
माह । एकार्थनियोगाभावादिति । यतोऽस्मिन्नेव शब्दस्य नियोगे स्यात् तत्र भेदे-
देवार्थप्रतिपादन । द्वितीयाभावमाह । भिन्नैत्यादि । भिन्नस्वभावानामवर्णनानि
शापण्येयादीना प्रतिपत्तय स्यात्तदाह । परमिन्नेवैकमित् भेदे । सामान्य सामान्य
नियोगे । सकेतेने एते । परन्तद् व्ययकारणो । यथाचौदितामिन्नेवैक
परिपत्त्यर्थ चोदिताना विभागापरिज्ञानात् तन्नात् तेषु शब्दनिवेशे पत्यवन् ।
एव हि स्यादृतेषु पृथक् पृथक् नियोगे एवमिति ।

यदि तन्नात् शब्दकारणेन शब्दशक्त्याति प्रतीयेति ॥॥ इत्येव न प्र-
त्ययव्ययनियोगस्तस्माद् अनुभूते सामान्ये भेदमिति सिद्धम् ।

तस्यासीत्यादि । एकवृत्तु सामान्यमिवेगो न युज्येति प्रयोगे ।
तोऽनेन शब्दो नियोगेनैव शब्दो नियोगे सिद्धः । द्वितीयमाह । तदेवैति । अति

न भावे सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थाः ।

यद् रूपं शावलेयस्य बाहुलेयस्य नाम्नि तन् ॥१४१॥

अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च विद्यते ।

अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥१४२॥^१

तस्मात् तत्कार्यतापीष्टाऽतत्कार्यादिव भिन्नता ।

चक्षुरादी यथारूपविद्यानैकफले क्वचित् ॥१४३॥

अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति ।

सकृत् सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साङ्केतिकी श्रुतिम् ॥१४४॥

3b तेन? यद्यपि बुद्धिपरिवर्तितनो भावा सामान्यरूपास्त्वपि तेष्वेव बहुष बहिर्ग्व परिस्फुरत्स्वेक शब्दो निवेद्यते (1) न तु तेषु मर्षेषु भिन्नरूपे सामान्ये स्थिते प्रतिव्यक्ति भिन्नेव श्रुति कस्मान्न सकेतिनेत्याह। गौरवेत्यादि। गौरवाद् (सामान्य)^१ अशक्तेर्वैफल्याच्च भेदाख्याया भिन्नाया श्रुते। यद्वा भेदान्याया भेदकथनस्य। एतच्च वृत्ती स्पष्टयिष्याम। न भावे वस्तुभू^१ते सामान्ये समा श्रुति कृता। किं कारण सर्वभावाना स्वभावस्य स्वरूपस्य व्यवस्थितेरमाकर्षात्।

यद्रूप शावलेयस्येत्यादिना व्यवस्थितस्वभावत्वमाह। ततो नाव्यतिरिक्त सामान्य। व्यतिरिक्तमपि स्वस्मिन् स्वभावेवस्थित तदपि कथं व्यक्तीना समान रूप। न ह्यन्येनान्ये समाना इत्युक्त। सास्नाद्याकारप्रत्ययस्य हेतवोऽतत्कार्या- स्तेभ्यो व्यावृ^२त्तिर्व्यावृत्त स्वभाव। द्वयोरिति शावलेयबाहुलेययो। तस्माद- तत्कार्यव्यावृत्तिर्भिन्नानामप्यविरुद्धेति। सैवार्थाभेद शब्दाभेदस्य कारणमेष्टव्य यतोर्थाभेदेन विना शब्दाभेदो न युज्यते। कथन्तर्हि बहुष्वेका श्रुतिरर्थाभेद एव प्रवृत्तेरित्यत आह। तस्मादित्यादि। यापीयन्तत्कार्यतैककार्यतेष्टा यस्या परिचो- दनार्थंम्वहुष्वेका श्रुतिरित्यु^३क्त साप्यतत्कायदिव भिन्नता द्रष्टव्या। बहूनामतत्का- यदिव भिन्न स्वभावो द्रष्टव्य।

न तु तत्कार्यता नाम सामान्यमस्ति। विनापि च सामान्ये यथा विलक्षणेप्वेक- शब्दनिवेशो न विरुद्धस्तथा दर्शयन्नाह। चक्षुरादावित्यादि। रूपविज्ञानमेक फल यस्य चक्षुरादेरिति विग्रह। क्वचिदिति यस्मिन् काले विज्ञानजननसमर्थास्ते चोदयितु^४मिष्टा। अथवा क्वचित् काले साकेतिकी श्रुति कुर्यादिति सम्बन्ध। किमर्थं कुर्यादित्याह। अविशेषेण सामान्येन। तत्कार्यस्य चक्षुर्विज्ञानैककार्यस्य कारणकलापस्य परेभ्य प्रकाशनसम्भवे सति। यदा तु चक्षुरादीनामसाधारण-

^१ In the margin

कुर्याद्वेत्तेऽपि तद् रूप सामान्याद् व्यतिरेकिणः ।

प्रभिन्नमभन्तरेण यथा बहुषु एका श्रुति , तेषा एकवृत्तेरन्यत्र प्रत्यया-
जननात् । अप्रत्यासत्तिके च प्रत्ययजननेऽतिप्रसगात्, तेषु च एक श्रुतिप्रवृत्तौ 459b
अर्थान्भव एकार्थनियोगाभावात्, भिन्नस्वभावाना पृथक् नियोगे यथाचोदि-
ताना विभागापरिज्ञानात् इति । तस्यापि एकमेवेति लोकेन शब्दो निवेशनीयो ।

कार्यत्व चोद्यते । तदा नैका श्रुतिस्तेषु सकेत्यत इत्यर्थं । नकृदेककाल सर्वस्य
कारणकलापस्य प्रतीत्यर्थं । ऋतेपीत्यादि । तेषा चक्षुरादीनान्तरूपसामान्यस्येत्येक-
कार्यत्वलक्षणस्य सामान्यस्य व्यतिरिक्तस्याभावेपीत्यर्थं । सत्तैव तेषा सामान्य-
मिति चेन्न तस्या अवशेषात् सर्वदा सर्वत्र चक्षुर्विज्ञानप्रसङ्गात् । अभिन्नमर्थमन्तरे-
णेति सामान्यम्वस्तुभूतम्बिना । बहुषु शावलेयादिषु । तेषामिति शावलेयादि-
भेदाना । यदि तेषा सामान्य स्यात्तदा तत्र सामान्ये शब्दनिवेशात् सर्वत्र भेदे निवे-
शित स्यात् । एकन्तु सामान्य विना बहुष्वेकशब्दसन्निवेशो न युक्त । ततश्चासौ
शब्द सकेत्यमान एकत्रैव भेदे सकेतित स्यात् । तथा चैकवृत्तेरेकत्र भेदे कृतसन्निवे-
शस्यान्यत्र भेदे विलक्षणे प्रत्ययाजननात् । द्वितीया गोव्यक्तिस्तत शब्दाद् गौरित्येव
न प्रतीयेत । तत्र प्रत्यासत्तिनिवन्धनस्य सामान्यस्याभावात् । स्वभावानुगमा- 99a
भावेपि शावलेये निवेशितोऽप्रत्यासन्ने बाहुल्ये प्रत्यय जनयिष्यतीति चेदाह । अप्र-
त्यासत्तिके चेत्यादि । श्रुतिप्रसङ्गात् । गोशब्दादश्वेपि प्रतीति स्यात् । एवन्ताव-
देक सामान्य विना बहुष्वेकशब्दनिवेशाभाव उक्त ।

अभ्युपगम्य वैफन्यमाह । तेषु चेत्यादि । तथा हि बहुष्वेका श्रुतिनिवेशयते-
ऽनेकवृत्तिमेकमर्थं प्रतिपादयित् । तानेव वा भेदान् असकरेण । तत्राद्यस्याभाव-
माह । एकार्थनियोगाभावादिति । यद्येकस्मिन्नर्थे शब्दस्य नियोग स्यात् तदा भवे-
देकार्थप्रतिपादन । द्वितीयाभावमाह । भिन्नेत्यादि । भिन्नस्वभावानामसकीर्णाना
शावलेयादीना प्रतिपत्तय इत्यध्याहार । पृथगित्येकैकस्मिन् भेदे । एकस्य शब्दस्य
नियोगे । सकेते कृते । पश्चाद् व्यवहारकाले । यथाचोदितानामित्यसकरेण
प्रतिपत्त्यर्थं चोदिताना विभागापरिज्ञानात् तस्मान्न तेषु शब्दनियोग फलवान् ।
एव हि स्वलक्षणेपु पृथक् पृथक्छब्दनियोग फलवान्भवति ।

यदि तस्माच्छब्दादसकरेण स्वलक्षणानि प्रतीयेरन्निति (1) क्रियते च बहु-
ष्वेकशब्दनियोगस्तस्माद् वस्तुभूतेन सामान्येन भाव्यमित्यभिप्राय ।³

तस्यापीत्या चायं । एकम्वस्तु सामान्यमस्तीत्येव कृत्वान्तरेणापि प्रयोजन ।
लोकेन शब्दो निवेशनीय इत्येको विकल्पः । द्वितीयमाह । तद्वेत्यादि । नदिनि

तद् वा वस्तुशक्त्यैव एका श्रुतिं उत्पापयतीति चेत् । नाम्नि तद् । किं तर्हि केनचित्^२ प्रयोजनेन फञ्चिच्छन्व नियेशयेत् । तत्र चेद् एकत्रानेक उपयुज्येत । तद्धि तत्रावश्यमेकेनैव शब्देन चोदयितुं युक्तम् । तस्य पृथक् पृथक् चोदने गौरव स्यात् । न चास्य अनन्यसाधारण रूपं चोदयितुं^३ अशक्यं, अत्र च न गौरव वैफल्यं वा केवलमनेन तत्र तेऽर्था चोदनीया । त एकेन वा शब्देन चोद्येरन् बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्यमत्र वस्तुरिति चेत् द्वयमेका श्रुतिर्वहुषु वस्तुरभिप्रायः(वशात्) प्रवर्तमाना नोपालम्भमर्हति । न चोद्यमशक्यप्रवर्तना, इच्छाधीनत्वात् ।

सामान्य वस्तुशक्त्यैवेति । पुरुषव्यापारमनपेक्ष्य । एका श्रुतिं ध्वनयत्युच्चापयति । नास्त्येव तद् द्वयमपि । अन्तरेण प्रयोजनं पुरुषव्यापारञ्च प्रयोगाभावात् । तदेव किन्तर्हीत्या^४दिनाह । केनचित्प्रयोजननेति । एभ्यः शब्देभ्यो व्यवहारे । तदतत्त्वा-
धनमर्थं ज्ञात्वा प्रतिपद्येतेति । अनेन प्रथमविकृताभावमाह ।

निर्देश्यन्त इत्यनेन द्वितीयस्य । निर्देश्यन्ते मनेत्यन्ते व्यवहर्तुंकार्मैरित्यव्या-
हार । तत्रैतस्मिन् न्यायेऽनेक कारणभेदत्र कार्ये उपयुज्येत व्याप्रियेत । तदित्यनेक । कृत कारणकलापात् तदु^५त्पद्यत इत्येव । तत्रैतस्मिन् कार्ये व्यवहर्तुंकार्मैरवश्य-
न्तञ्चानेककारणमतत्कार्यव्यावृत्तिलक्षणमेककार्यतामाश्रित्यैकेनैव शब्देन चोदयितुं युक्तं । अनेकेन चोदने दोषमाह । तस्येत्यादि । पृथक् पृथगिति भिन्नै शब्दैः । एतच्च स्वलक्षणशब्दनिवेशमभ्युपगम्योक्तम् (१)

एतदेव न सम्भवतीत्याह । न चेत्यादि । अस्य वस्तुन । अ^६नन्यसाधारण रूपमिति । नान्यसाधारणमनन्यसाधारण स्वलक्षणमित्यर्थं । नाप्यस्येत्यनेक-
शब्दनिवेशनस्य ।

एतच्च गौरवाशक्तिवैफल्यादित्यस्य यथाक्रमं विवरणं । कस्माद् वैफल्यमिति चेदाह । केवलमित्यादि । अनेन प्रयोक्त्रा तत्रैतस्मिन् कार्ये । तेषां कारणभूता-
श्चोदनीया इत्येतावत् प्रयोजनं ।^७ ते तु कारणभूता पदार्था एकेन वा शब्देन चोद्येरन् बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्यमत्र चोदने वस्तु । यत एवन्तदिति तस्मादियमेका श्रुतिर्वहुषु वाच्येषु वस्तुरभिप्रायवशाद् हेतोः प्रवर्तमाना नोप(१)लम्भमर्हति । बहुष्वेका श्रुतिर्न शक्या प्रवर्तयितुमिति चेदाह । न चोद्यमित्यादि । इयमेका श्रुतिः । अशक्यं प्रवर्तनमयस्या इति विग्रहः ।^८ कस्मान्नाशक्यप्रवर्तनेत्याह । इच्छाधीनत्वाद् इच्छाया । अधीनमशक्यप्रवर्तनं । यदि ह्येकत्रापीत्यादि । तथा हीच्छयैव तत्र परपरिकल्पिते सामान्ये न वस्तुस्थित्यैव एकस्या श्रुतेः प्रवृत्तिः (१) किन्तर्हि-

यदि हि एकत्रापि प्रयोक्तुरिच्छा न भवेत्, कथं प्रवर्त्तते^५, इच्छाया वा बहुष्वपि व्याघातात् शक्येत । प्रयोजनाभावात् नात्र निवेशनमिति चेत् । प्रयोजनं हि अतत्प्रयोजनेभ्यो भेदेन भिन्नेषु एकस्माद् प्रतीति^६ इत्युक्तं प्राक्, न पुनः स्वभावस्यैकत्वात् ।

यथास्व व्यवस्थितस्वभावानां अन्योन्यरूपासंश्लेषात् कथं भिन्नेषु एकस्वभावनिमित्तं शब्दो^७ भवेदिति उक्तं पुरस्तात् ।

460

अतत्प्रयोजनेभ्यो व्यावृत्तिस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धेति प्रयोजनाभेदं शब्दाभेदस्य कारणं भवतु । तेनेमे तत्प्रयोजनाः, तथा चेत् अतत्प्रयोजनेभ्यो भिन्ना एवोदना । न पुनरेषामन्या तत्कार्यता, अन्यत्रान्यतो भेदात् । यथा चक्षुरूपप्रति-

वक्तुरिच्छावशात् । तथा न यदि प्रयोक्तुरिच्छा भवेत् । कथमियमेवा धृतिरेतापि प्रवर्त्तते । नैवेत्यभिप्रायः । तथैकत्रापि प्रवर्त्तयितुमिच्छंय कारणः । न दम्बु-शक्ति (1) तदा बहुष्वपि न कश्चिद् व्याघात इत्याह । इच्छाया वेत्यादि । एवमत्रापि प्रवर्त्तयितुमिच्छाया कारणत्वेन कल्प्यमानाया । एनामेवा धृतिः । प्रयोजनाभावादित्यादि । न होकम्बस्तुविना बहुष्वेकशब्दनिवेशनं फलवत् । उक्तं प्राक् । किमुक्तमित्याह । भिन्नेष्वित्यादि । भिन्नेषु शावलेषादिभेदे^८प्येकस्माद् गोप्यद्वान् प्रतीतिरतत्प्रयोजनेभ्यो भेदेन । तद्गोभेदसाध्यं वाहयोहादिव कार्यं प्रयोजनं न भवति येषामश्वदीनान्तेभ्यो भेदेनेति । किं पुनर्पस्तुभनमेवैकत्वं न चोदयन् इत्यत्र आह । न पुनः स्वभावस्यैकत्वात् पुनर्दस्तुभूतस्य सामान्यस्यैकत्वाद् निवेशने धृतिः । तस्यैव सामान्यव्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य चागोप्यत्वात् । (11३६॥)

भवतु नाम सामान्य व्यतिरिक्ततदपि तस्मिन् स्वभावे व्यवस्थितमभिभवेत् । तदेवाह । यथास्वमित्यादि । यस्य यत्प्रयोजनेन व्यवस्थितस्वभावानामन्योन्यरूपासंश्लेषात् कथमेकनिमित्तं सामान्यनिवन्दनं शब्दो भिन्नेषु भवेत् । नैवेत्यभिप्रायः । न एन्येनान्ये समाना भवन्ति । एतच्छोकं प्राक् । सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितैरित्यत्र (११४२) प्रस्तावे ।

अथापोह्यादिनस्तदयमप्येव इत्याह । अतत्प्रयोजनेत्यादि । अतत्प्रयोजनेभ्यो व्यावृत्तिस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धेति इत्याह । न एतात्प्रयोजनेभ्यो भेदेन अतत्प्रयोजना-नामभेदस्तत्राप्यापत्तेः सर्वत्र भावात् । शब्दाभेदस्य कारणमनन्दत्वं । इत्याह । न कश्चिद् पस्तुभूतं सामान्यं घटने । तेनेमे गोभेदसाध्यप्रयोजनेना वाहयोहादिव कार्यं प्रयोजनं न भवति येषामश्वदीनान्तेभ्यो भेदेनेति । किं पुनर्पस्तुभूतस्य सामान्यस्यैकत्वाद् निवेशने धृतिः । तस्यैव सामान्यव्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य चागोप्यत्वात् । (11३६॥)

न पुनरेषामन्या तत्कार्यता अन्यत्रान्यतो भेदात् । अथवा इति न सामान्य

नुपलम्भात् । एकवचनग्रहण तु एकशक्तिनसूचनार्थं सकेनपरतत्र वा । तथा हेतुफलविशेषभूता किञ्चिद् एक साध्ययन्ति माध्यन्ते च तेऽपि मकृत्^३ प्रतीत्यर्थं ब्रीह्यादिशब्दै कृतसकेताः पूर्ववत् कथ्यन्ते ।

यऽपि पृथक् समस्ता वा क्वचित् सकृदेव प्रत्यायनार्थं उपयुज्यन्ते, तेऽत्र-

रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यं । तस्यावयविनम्नाद्दशस्येति रूपादिव्यतिरिक्तस्य । उपलब्धिलक्षणप्राप्तश्चावयवी परैरिष्टो दाशनं म्पाशनं द्रव्यमिति वचनात् । तेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनाभ्युपगतस्य रूपादिव्यतिरेकेणानुपलम्भादिनि वान्वयार्थं । यथावान्तरेणाप्यवयविन परमाणव एव प्रत्यक्षस्य विषयमनया द्वितीये परिच्छेदे प्रतिपादयिष्यते ।

यदि रूपादय एव महता घट कथ्यन्तहि बहुषु घट इत्येकवचनमिति चेदाह । एकवचनमित्यादि । यथा वटुष्वेक शब्द एकशक्तिनसूचनार्थन्तयैकवचनमपि । तेषां रूपादीनामेकस्मिन्नुदकाहरणकार्ये या शक्तिस्तस्या सूचनार्थं । एककार्यकर्तृत्वेन तेष्वेकत्वमारोप्यैकवचनमित्यर्थं । न पुनस्तेष्वेका शक्तिविद्यते । अनपेक्षितब्रह्मार्थमकवचन सकेतपरतन्त्रम्वा । एतच्च “येषा वस्तुवशा वाच” (१।६६) इत्यादिना प्रतिपादित । सन्तानाभिधायिन शब्दानधिकृत्याह । तथेत्यादि । हेतुश्च फल च हेतुफले । तयोर्विशेष उपादानोपादेयभावेनैकसन्तान नाश्रयत्व । तम्भूता प्राप्ता प्राप्तिवचनो भवति सकर्मक । माघन कृतेति द्वितीयात्तत्पुरुष हेतुफल-
 विशेषो^७ वा भूतो निष्पन्नो येषामिति बहुव्रीहि । आहितादेराकृतिगणत्वाद् भूतशब्दस्य परनिपात । किञ्चिदेक साध्ययन्तीति । यथाकुरनाडपत्रादय फलमेक । साध्यन्ते चैकेन । यथा त एवोपादानभूतेन बीजेन । तेष्वकुरादयो नैकशलात्मका सकृत्प्रतीत्यर्थं । तेनैककार्यत्वेनैककारणत्वेन वा माम्येन ब्रीह्यादिशब्दै सन्तानाभिधायिभि कृतसकेता सकेतकाले । पश्चाद् व्यवहारकाले कथ्यन्ते व्यवहारलाघवार्थं । अभेदेन प्रवन्वजिजासाया बीजाकुरादिभेदेनानेकशब्दप्रयोगस्य वैफल्यात् । आदिग्रहणेन मनुष्यादिशब्दग्रहण । तैरपि बालकुमारादिभेदभिन्नस्य प्रवन्वस्याभिधानात् ।

ननु ब्रीह्यादिशब्दा अपि समुदायशब्दा एव रूपादिसमुदायाभिधायित्वात् ।

सत्य । किन्तु हेतुफलविशेषफलप्रवन्धाभिधानादेवमुच्यते (१) तथा समुदाय-शब्दोनेकसमुदायापेक्षया जातिशब्दो भवत्येवमवस्थाशब्दोपि (१) केवल विशिष्टार्थविवक्षया कश्चिच्छब्द इत्युच्यत इत्यदोष । यथा च घटस्य रूपादय घट इति चैकवचन येन निवन्वनेनोक्त । तथा ब्रीहे रूपादयो ब्रीहिरिति नैकवचन द्रष्टव्यमत एवाह । पूर्ववद्वाच्यमिति । अवस्थाशब्दानधिकृत्याह । येषीत्यादि । येषि नीला-

तथा तत्कार्यप्रतिषेधेनाचाक्षुष^६ शब्दः। अनित्योऽनात्म इति च। तत्कारणप्रतिषेधेनास्वामिकः शून्य इति। एवमन्यदपि यथायोगम्। शून्य-
6ib नित्यादिशब्दानां बुद्धौ^७ यथाकथितं समीहिताकारं विकल्प्य तद्व्यवच्छेदेन
व्यपदेश क्रियते। सर्वे हि शब्दार्था बुद्धिसमीहा निर्दिष्टविभक्तित्वात्।

प्रतिषेधमुखेनाह। तथेत्यादि। तस्य चाक्षुषस्य नीलादेयत् कार्यञ्चक्षुर्विज्ञान-
नन्तस्य प्रतिषेधेनाचाक्षुषः शब्दः। न समर्थञ्चक्षुर्विज्ञान प्रतीत्येवमचाक्षुषशब्देन
सामान्येनोच्यते। अनित्यशब्दोपि नित्यव्यवच्छेदेन व्यवस्थाप्यमानः। तत्कार्य-
प्रतिषेधेनैव। तथा हि नित्य परैर्वस्त्वेष्वेष्टन्तच्चासाध्यसाधनभूत व्यवहारपथ नाव-
तरतीति साध्यसाधन चाङ्गीकर्तव्यः। नित्यकार्यप्रतिषेधेनानित्यः। आत्मशब्दोपि
क्वचित् कार्ये स्वतन्त्रस्य ख्यापनाय कृत इत्यनात्मशब्दोऽन्यकार्यव्यवच्छेदेन स्यात्।

एव कार्यप्रतिषेधेनाभिधाय कारणप्रतिषेधेनाह। तदित्यादि। त^३स्य सस्वा-
मिकस्याशून्यस्य च यत्कारणन्तस्य प्रतिषेधेनाय शब्दादिको भावोस्वामिकः शून्य
इति व्यवहारार्थं ख्याप्यत इति सम्बन्धः। तथा हि स्वतन्त्रेणात्मादिना योधिष्ठि-
तस्स सस्वामिक परैरिष्यते। एवमशून्योपि तथाभूतेनाधिष्ठात्राधिष्ठितत्वादेवा-
धिष्ठिता चाधिष्ठातव्यस्वीकरणमन्यथाधिष्ठातृत्वायोगात्। तस्मात् सस्वामिका-
दि^४शब्दा कारणद्वारप्रवृत्ता परेपा। न प्रतिक्षणविशारारूपु भावेषु सामग्रीमात्र-
प्रतिवद्वेषु व्यवस्थितस्वभाव कश्चिदधिष्ठातास्ति यत्प्रतिवद्भास्सकारा प्रवर्तन्ते।
ततोस्वामिका शून्याश्च यथोक्तकारणप्रतिषेधेन व्यवस्थाप्यन्त इति। एवमन्यद-
पीति। दुःखाशून्यानायाप्रतिशरणादिकमपि। यथायोगमिति किञ्चित्कार्यप्रति^५-
षेधेन किञ्चित्कारणप्रतिषेधेनेत्यर्थः। दुःखाशून्यादिकार्यप्रतिषेधेन सुखशून्यादीनाम-
प्रातिकूल्यकार्यत्वेन व्यवस्थाप्यमानत्वात्। सर्वस्य च सस्कृतस्य विपरिणामार्थमित्वेन
प्रतिकूलत्वात्। अनाथाप्रतिशरणादि। कार्यप्रतिषेधेन स्वतन्त्रस्य नाथादेरभावात्।
तदेव कार्यकारणयोर्विधिप्रतिषेधमुखेन चतुष्टयी शब्दानाम्प्र^६वृत्तिराख्याता भवति।

ननु चाशून्यनित्यादेर्व्यवच्छेद्यस्याभावात् कथं शून्यादिशब्देष्वन्यव्यवच्छेदाभि-
धानमिति चेदाह। शून्येत्यादि। यथाकथितमिति यस्य यादृशी सिद्धान्ताश्रयण-
कल्पना तथा समीहितो रचितो शून्यनित्यादीना य आकारस्त विकल्प्य बुद्धावारोप्य
02a तद्व्यवच्छेदेन परपरिकल्पिताऽशून्याद्याकारव्यवच्छेदेन शून्यादिव्य^७पदेश क्रियते।
कस्मादित्याह। बुद्धीत्यादि। बुद्धेस्समीहा इममर्थमारोपयामीति सकल्पः। तथा
स(र्वं) साकार्यं यस्य शब्दस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्। सर्व-
ग्रहणादेतदाह। यत्रापि वस्तुभूते

ति।

एतदुक्तमभवति। न वस्तुस्वलक्षण शब्दे स्वरूपेण विधीयतेऽपनीयते वा (।)

462a सहितमपि तावृशमेपेत्यनुपकारकत्वात् । मयोगेन न तत्संयोग स्यात् । तस्मादन्यस्मादुपकारात् विशेषोत्पत्ते सामर्थ्यम् । को^१यमुपकारोजन्यजनकभूताम् ? स्वरूपतिद्धेरकार्यत्वात्, परस्परक्रियाया तत्राप्युपकाराभावाच्च । उभयवाऽप्यक्रियस्याकिञ्चित्करत्येनानुपकारकत्वावेतच्चोक्तप्रायम्^२ ।

ताभ्यामित्यादि पर । ताभ्या कुण्डवदराभ्या सयोगस्य जननात्तयो सयोग इष्यते । द्वाभ्यामेव सयोगस्य जननमुभयग ममजाय । परेणोक्त इत्य(व)मृश्य सिद्धान्त वा द्या ह । स इत्यादि । स सयोग एकत्रैव कुण्डे वदरे वा किन्न समवति जन्यते वा । एकेन कुण्डेन वदरेण वा पृच्छतश्चाय भावो यदि तो कुण्डवदरान्यौ भावौ सयोगजनने । आधारभावोपगमने वा । प्रत्येक ममर्थस्वभावो तदा किमित्यन्योन्यमपेक्षत इति । पृथगर्थ्यन्तदुभय परस्परमहितमेव ममर्थमिति चेदाह । तदित्यादि । यत्कुण्डवदरवस्तुपृथगसमर्थम् तत्परस्परसहितमपि तावृशमेवासमर्थमेवाक्षणिकत्वादिति भाव । क्षणिकास्तु प्रत्येक पृथगममर्था पृश्चात् सहकारिकृतविशेषास्तसहितास्तमर्था इत्यविरुद्ध । ततश्च सयोग प्रत्यनुपकारकत्वात् । कुण्डवदरारयन्वस्तु । न सयोगेन तद्धर्म्यात् ।

सहितस्येत्यादि पर । सहितस्य कुण्डस्य वदरस्य च तदन्योपकारात् । तस्मात् कुण्डाद् यो यो वदरात्मा तस्मात् कुण्डस्योपकारात् । तस्माद्वा वदराद् यदन्यत् 104a कुण्डन्तस्माद् वदरस्योपकारात् । विशेषोत्पत्तेर्हेतो कुण्डवदरयो सयोगस्य जनने । आधारभावोपगमने वा सामर्थ्यं न केवलयोरिति ।

कोयमित्या चार्थ । वदराणा कुण्डादीना चाजन्यजनकभूतानां कोयमुपकार (1) नैवास्ति । अजन्यजनकत्वमेव कथमिति चेदाह । स्वरूपेत्यादि । वदरस्वरूपस्यान्यत हेतोरेव सिद्धेरकार्यत्वान्न वदराणा जन्यत्व नापि जनकत्व कुण्डस्येति भाव । न^१ हि परो वदरादीना कुण्डादे सकाशात् स्वरूपोत्पत्तिम्वञ्छति । स्वहेतोरेव तेषान्निपत्ते । न कुण्डेन वदररूपमेव क्रियते किन्तु ततोऽन्यद्रूपमित्यत आह । पररूपेत्यादि । तत्रेत्याधेये । न ह्यर्थान्तरे कृतेर्थान्तरमुपकृत स्यात् । उभययेति स्वरूपपररूपक्रियाभ्या । अनन्तरोक्तेन विधिनानुपकारकस्य कुण्डादेरकिञ्चित्करत्वात् ।

एतच्चोक्तप्राय । प्राथमशब्दो बाहुल्यवचन । प्रायेणोक्तमुक्तप्राय । राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् प्रायशब्दस्य परनिपात । अय चार्थ "कार्यश्च तासा प्राप्तोसौ जनन यदुपक्रिये" (१११०८) त्यादि विस्तरेणोक्त । प्रायशब्द सदृशार्थमन्ये प्राह । उक्तेन सदृशमुक्तप्राय । प्रागुक्तेनाश्रयकृतेन सामान्यस्य स्वरूपोपकारेणोद

तस्मात् सर्व एव वस्तुसम्बन्धा जनकस्यैव उपकारविशेषबलात् कार्य-
कारणभावात् प्रविभागेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

कुण्डादिकृतमाधेयस्योपकारकरणन्तुल्यमित्यर्थं ।³ सर्व एवेत्यादिनोपसहार । सर्व
एव वस्तुसम्बन्धा कार्यकारणभावाद्धेतोर्व्यवस्थाप्यन्त इति सम्बन्ध । विभागस्तेषा
न स्यादिति चेदाह । जनकस्यैवेत्यादि । यद्वा कार्यकारणभावात् सकाशात् प्रविभागेन
भेदेन व्यवस्थाप्यन्ते । कथम्भेद इत्याह । जनकस्यैवेत्यादि । कारणकृत कार्यस्य
य उपकारविशेषस्तस्य बलादित्यर्थं । तथा हि प्रवित्तर्षणधर्म⁴णो बदरादे स्वोपा-
दानदेगोत्पादनलक्षणेनोपयोगेनाधाराधेयभाव । प्रदीपकृतेन च विज्ञानजननममर्ष-
स्वरूपोत्पादेन घटप्रदीपादीना व्यङ्ग्यव्यञ्जकलक्षण सम्बन्ध इत्येवमन्यस्मिन्नपि
सम्बन्धे यथायोग वाच्य ।

नन् सर्व एव वस्तुसम्बन्धा इत्यादिना न सयोगलक्षणस्य सम्बन्धस्य कार्य-
कारणभावेन्तर्भाव समानकालभाविनोरेवास्य सत्त्वात्⁵ । अयाक्षणिकपक्षे नयो-
गोत्वत्तिर्न युज्यते (1) क्षणिके तर्हि भविष्यति नयुक्तासयुक्तादस्थयोश्च कुण्ट-
वदरयोर्न स्वरूपभेद प्रतीयते । तेनाक्षणिकेपि नयोगोस्त्येव प्रतीते ।

यदाहो ह्यो त क र । “यदि सयोगो न नार्थान्तरम्भवेत्तदा क्षेत्रवीजोदकादयो
निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवाकुरादिकार्यं कुर्यं नचैव । तस्मात् सर्वदा कार्यानारम्भात्
क्षेत्रादीन्वद्भुरोत्वतो⁶ कारणान्तरसापेक्षाणि । यथा मृत्विण्डादिनामयी घटादि-
करणे कुलादिनापेक्षा । यो ना क्षेत्रादिनिरपेक्ष स सयोग इति सिद्ध । कि
चामौ नयोगो द्रव्ययोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात्ततोर्थान्तरत्वेन प्रत्यक्षसिद्ध
एव । तथा हि कश्चित् वैनचित् नयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्तो ययोरेव द्रव्ययो नयोग-
मुपलभते ते एदाहरति । न द्रव्यमात्र । किं च⁷ दूरतरवर्तिन पुन सान्न्तरेपि वने 10
निरन्तररपावसापिनी मेघ वृद्धिरदयमानादयति मिथ्यादृष्टिर्मुग्धपदार्थानुभव-
मन्तरेण न क्वचिदुपजायते । न ह्यननुभवगोदान्तस्य तदये गौरिति विभक्तो
भयति तस्मादवश्य नयोगो न्युयोन्पगन्तव्य । तथा न चैत्र दृष्टान्त्यनेन
प्रतिषेधदात्तेन न गृह्यते प्रतिषिध्यते तन्म्यान्त देवादी सत्त्वात् । तस्माच्चैत्रस्य
कुण्टलमयोग प्रतिषिध्यते । तथा चैत्र कुण्टलीत्यनेपि विधिदावयेन न चैत्रकु-
ण्टलयोरन्यतरविधानलक्षणो सिद्धत्वात् । पाणिनेरप्यात् नयोगविधान । तन्म्य-
सत्त्वेव नयोग इति ।⁸

अनेत्यने । (१) यथा क्षेत्रादीना निर्विशिष्टत्वात्प्रतिषेधेन नयोगारम्भ-

इन्द्रियस्य सत्कारात् । योऽपि—

अञ्जनादेरिव व्यक्तेः संस्कारो नेन्द्रियस्य न ॥१५०॥

प्रतिपत्तेरभिन्नत्वात् तद्भावाभावाकालयोः ।

प्रजनादिभि मन्मृतमिन्द्रिय प्रतिपत्ती, कश्चिदतिशयमामादयति स्पष्टास्पष्टविशेषणात्, तदकारिणश्चात्संस्कारकत्वात् । नैव व्यक्तेरप्येवा हीन्द्रियस्य सत्कार- कश्चित्? तद्भावाभावाकालयो प्रतिपत्ताप्रदेशान् । विषयसंस्कारो हि इन्द्रियाविशेषेऽपि तद्विशेषणाधानाहुपकारी स्यात् न

व्यञ्जिका मामान्यस्य । येन तया जन्य स्यात् मामान्य । किन्नात् तद्प्राहिण इति सामान्यग्राहिण सत्काराद् व्यञ्जकेति प्रकृत ।

योपीत्याद्या चायं । अञ्जनादेरिवेति वैयर्थ्यदृष्टान्त । अञ्जनादे मनायाद् ययेन्द्रियसंस्कारो युक्तो नैव व्यक्ते मन्मत्तान् । यस्मात् प्रतिपत्तेर्जागम्य व्यञ्जकत्वेनाभिमताया व्यक्तेर्भावाभावाकालयो मन्मतीद्विवचनमेतत् ।

संस्कृतमित्यादिना व्याचष्टे । अञ्जनादिभि मन्मृतमिन्द्रिय कश्चिदतिशय-मात्मभूतमासादयति । प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिनिमित्त । विशिष्टज्ञानोत्पादनायेति यावत् । निमित्तान् कर्ममयोग इत्यनेना न मन्मती । कुत एतदिति चेदाह ।^६ स्पष्टेत्यादि । प्रतिपत्तेरिति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्ध । तथा हि निमिराद्युप-
107b हृतमिन्द्रियमस्पष्ट विज्ञानञ्जनयति । तदेवाञ्जनादिमस्कृत स्पष्टतोऽवसीयते (1) संस्कृतमिन्द्रिय प्रतिपत्त्यर्थमतिशयमामादयतीति ।

अथाञ्जनादे सकाशात् प्रतिपत्तिभेदमन्दा । तदकारिणश्च प्रतिपत्तिभेदा-कारिणश्चाञ्जनादेरतत्संस्कार(क)त्वादिन्द्रियासंस्कारकत्वात् । यथाञ्जनादे सकाशादिन्द्रियस्य संस्कारो नैव व्यक्ते सकाशात् (1) किञ्चरण (1) तद्भावाभावा-कालयोरित्यादि । तथा हि व्यञ्जिकाया गोव्यक्तेरभावकाले यादृश चक्षुर्विज्ञान वृक्षादावुत्पन्नन्तस्या गोव्यक्ते (अ)भावेपि वृक्षादौ तादृशमेव । यदि तद-भावकाले पूर्वमस्पष्ट विज्ञान वृक्षादिपत्त्यन्न पश्चाद् गोव्यक्तिकृत इन्द्रियसंस्कारो गम्येत ।

विषयसंस्कारेपि सति विषयान्तरे नैव प्रतिपत्तिभेदोऽस्त्यत सोपि न युक्त इति चेदाह । विषयेत्यादि । विषयस्य गन्धादेर्यं केनचित् संस्कारस्त इन्द्रियाविशेषे-षेपि । यदि नामान्यत्र विषयान्तरे इन्द्रियस्य प्रतिपत्ति प्रति विशेषो नास्ति । तथापि तद्विवेकाधानन्तस्य संस्कृतविषयग्राहकस्य ज्ञानस्य विशेषाधानाहुपकारी स्यात् ।

चेन्द्रियसंस्कारा ।^१

प्रागदृश्ये दर्शनशक्त्याधानात् उपकारकमिति चेत् अतीन्द्रियदर्शनादेव कथं प्रतिपत्तेर्न भेदक ?

एकस्मिन् प्रतिनियमेऽपि सामान्यान्तरस्य दर्शको न स्यात् व्यक्त्या च संस्कारात् । तद्दर्शने तद्व्यग्रेषु सामान्यानां कदाप्यनिश्चयोऽन्यो वा स्यात् । अविभागायास्तस्यास्तेषु विशेषाभावात्^२ व्यक्तेरिन्द्रियसंस्कारो न घटते इति

नेन्द्रियसंस्कार उपकारी स्यादिति सम्बन्ध ।

एतदुक्तम्भवति । विषया हि विनियतास्ते स्वाकारस्यैव विज्ञानस्य साधनानाकारान्तरयुक्तस्य (१) ततो विषयसंस्कार प्रनियतत्वात् स्वविषयमेव विगिष्टा प्रतिपत्तिञ्जनयज्ञ विरुध्यते । इन्द्रिय तु स्वाग्राह्ये विषयभेदे तुल्य साधनमतस्तत्संस्कार सर्वस्मिस्तद्ग्राह्ये प्रतिपत्तेर्भेदक प्राप्नोतीति । नेन्द्रियस्य व्यक्तिभेद^३स्तदिन्द्रियग्राह्ये सर्वस्मिन् दृश्ये विषये स्पष्टाकारज्ञानजननाय संस्कारमाधत्ते । किन्ताहि व्यक्त्युत्पत्ते प्रागदृश्ये सामान्ये इन्द्रियस्य दर्शनशक्त्याधानात् कारणाद् व्यक्तभेद उपकारक इति चेत् । अतीन्द्रियदर्शनादेव च स्पष्टमिन्द्रियस्य संस्कारो गम्यते । व्यक्तिस्त्रिधानात् पूर्वमसमर्पम्परचातत्तस्त्रिधाने समर्पमिति न व्यक्तिभेदोनीन्द्रिय सामान्या^४रपमर्पन्दर्शयन्कथं प्रतिपत्ते सर्वत्र न भेदको भेदक एवेत्यर्थं ।

एतदुक्तम्भवति । दृश्येपि तावदस्पष्टे स्पष्टाकारदर्शनान्याधानात् अञ्जनादिदृष्ट इन्द्रियसंस्कार सर्वत्र तदिन्द्रियग्राह्ये विषये प्रतिपत्तेर्भेदको दृष्ट (१) किं पुनर्योतीन्द्रियस्वार्थस्य दर्शनस्तथा चान्यस्याप्यहीन्द्रियस्य परमाप्यादेर्दर्शनस्यादिति भावः । सामान्यस्यैव^५ दर्शनायेन्द्रियस्य संस्कारमाधत्ते व्यक्तिभेदततो नास्त्यतिपसङ्ग इति चेदाह । एकेत्यादि । एतस्मिन् सामान्ये द्रष्टव्ये इन्द्रियसंस्कारस्य प्रतिनियमस्तस्मिन्नुपगम्यमाने तस्मिन्नेव व्यक्तिभेदे शाब्दोपादिज्ञेयसमवेत यत्सामान्यान्तर सत्ताद्रव्यत्वादि । तस्य दर्शक इन्द्रियसंस्कारो न स्यात् । रूप्यते च । आत्मसमवेतागमेव स्यसामान्यानान्दर्शयन्नेन्द्रियसंस्कारो नैकस्यैवेति चेदाह । दृश्यत्वा चेत्यादि । तद्दर्शने इति तेषां व्यक्तिभेदोत्पत्तयानां सामान्यान्तरदर्शने । तद्व्यग्रेषु तेषां व्यक्त्या ग्राह्येषु । दृष्टव्ये दृग्द्रव्यमागम्यमाने द्रव्यत्वमर्पत्वयोर्निष्पत्तेरिति चेत् । यत्तद्व्यक्त्यस्यैव दर्शनाय नास्ति संस्कारभेद इति चेदाह । एतद्व्यक्त्यो रिति तस्मिन्नि सम्बन्धः । एतद्व्यक्त्यो रित्यर्थोऽस्ति तद्व्यक्त्यादि विविक्त्यसिक्तस्य द्रव्यत्वादे-

^१ Bam-po-lna-pa = तद्व्यक्त्यसिक्तस्य ।

तेऽपि सकेतवत् सन्तानवासनयोपस्कृतत्वाद् सर्वेषामर्थानां दर्शनेषु अनपेक्ष्य तद्भेदे तथाध्यवसायात् अतथाभूतकल्पितव्यवच्छेदेन^४ उपादानबलप्रभवा विकल्पा-
रोपिता हि विकल्पविज्ञानप्रतिभासिन्यर्थे वर्तन्ते ।

नहि तेषु अतथाभूतेषु सामान्यस्य भेदोऽभेदो वा^५ कश्चित् । तथाभूतविकल्पा-
न्तरेण भेदोऽपि प्रतिपत्तृणामध्यवसायवशात् स्यात् । तदध्यवसायादेव चेत् सामान्य

वासना प्रकृति साक्षादिति द्वयमुपन्यस्त । यद्यन्यापोह एव शब्दवाच्य कथन्तर्ही-
दानीमित्यादि । प्रधानेश्वरादिकार्यशब्दा इति प्र धा न कार्य मी श्व र कार्यञ्जग-
दिति । आदिशब्दाच्छब्दत्र ह्य^५परिणाम इत्यादिशब्दानां परिग्रह ।

भावेष्वाध्यात्मिकवाह्येषु । अतद्भूतोऽप्रधानादिकार्यात्मको भेदो येषान्ते
तथोक्ता । यद्यप्यप्रधानकार्यात्तेषां भेदः स्यात् तदा भवेत् प्रधानादिकार्यात्मको
भेदः (१) स एव च सर्वेषामभेदः । तेनाभेदेनानिमित्तेन सर्वत्र वर्तन्ते । स च
नास्ति भावानामन्यापोहवादिनो मतेनाप्रधानादिकार्यात्मिकत्वात् । ततश्च^६ कथ-
मेवभूतेष्वभेदेन वर्तन्ते । नैवेत्यभिप्रायः । ततश्चाव्यापिन्यपोहव्यवस्थेति भावः ।

तेषीत्यादिना परिहरति । तेषु प्रधानादिकार्यशब्दा विकल्पविज्ञानप्रतिभा-
सिन्यर्थे प्रवर्तन्ते इति सम्बन्धः । कथमित्याह (१) सकेतेत्यादि । वस्तुन्यतथा-
भूते । इच्छावशाद् य सकेत प्रधानकार्यं जगदिति । तेनाहिता या वासनाशक्ति-
स्तयोत्तरोत्तरक्षणविपरिणामेनोपस्कृतत्वाद् विज्ञानसन्तते सर्वेषां वाह्याध्यात्मिका-
नामर्थानां दर्शनेष्वनुभवेषु सत्स्वप्यनपेक्ष्य तद्भेदमप्रधानकार्याद् भेदम्वस्तुगतः ।
यदि नामार्थानामप्रधानकार्याणामेव दर्शनम्वस्तुधर्मेण तथापि वस्तुस्वभाव-
मनपेक्ष्येत्यर्थः (१) तथाध्यवसायाद् यथासकेतमप्रधानकार्यानिपि भावान् प्रधान-
कार्यत्वेनाध्यवसानात् । अतथाभूतकल्पितप्रधानकार्यत्वेन कल्पितं चैतन्यं सा स्ये न
तस्य व्यवच्छेदेन प्रधानकार्याभावा इति यद् विकल्पविज्ञानान्तप्रतिभासिन्यर्थे ।
स एव विजातीयव्यवच्छेदेनान्यापोह इति भावः । किं भूतास्ते शब्दा इत्याह ।
उपादानेत्यादि । विकल्पहेतोर्वासनाया दाढर्यमुपादानबलान्तस्मात् प्रभव उत्पादो
यस्य विकल्पस्य तस्मात् समुत्थिता

एतदुक्तमभवति । यदि नाम वस्तुनि तथाभूतभेदाभा^२वस्तथापि विकल्पा-
रोपित एवान्यापोह शब्दानां प्रवृत्तेरङ्गन्ततो नास्याव्यापितादोष इति । प्रधा-
नादिकार्यशब्दानामभेदेन प्रवृत्तौ तेषु भावेषु सामान्यमेव वस्तुभूतं किन्नेष्यत इति
चेदाह । न हीत्यादि । तेषु प्रधानकार्यत्वेनाध्यारोपितेषु । अतथाभूतेषु प्रधानकार्येषु
व्यक्त्यभावात् सामान्यस्याभाव इति भावः ।

किञ्चेति चेत्, तेनाप्यवश्य तत्र भेदो नान्तरीयकतयेष्टव्य, स एव सामान्यकार्ये पर्याप्त इत्येव निष्प्रयोजना सामान्यकल्पना ।

यदि सत्त्वसत्त्व भावेषु नेयमर्थती सामान्यबद्धि विप्लवात्^१ नास्या विषयनिस्- 4661

अन्यापोहवादिनस्तु न^३ दोष इत्याह । तथेत्यादि । प्रधानादिकार्यत्वकल्प-
नयेत्यर्थ । तदन्यस्याप्रधानादिकार्यस्य भेदो व्यवच्छेद प्रधानादिकार्यत्वेनारोपि-
तानाम्भावाना प्रतिपत्तृणामध्यवसायवशात् स्यात् ।

तदध्यवसायवशादेव पतिपपत्रध्यवसायवशादेव शावलेयादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय-
निमित्त सामान्य किञ्चेति चेत् ।

नैतदस्ति । यस्मात् तेन सामान्यवादिना^१ सामान्य कल्पयताप्यवश्य तत्र
शावलेयादिषु विजातीयाद् भेदो नान्तरीयकतयेष्टव्योन्यथा गोत्वादेरसिद्धि स्यात् ।
स एव भेद सामान्यकार्येऽभिन्नशब्दप्रवृत्त्यादिलक्षणे पर्याप्त शक्त । इत्येव निष्प्र-
योजना सामान्यकल्पना ।

एतदुक्तम्भवति । यथा प्रधानकार्येष्वपि भावेषु सामान्यमन्तरेण प्रधानादि-
कार्यशब्दास्तद्बुद्ध्यश्चंकाकारा^५ प्रवर्तन्ते । तथा गवादिषु गवादिशब्दास्तद्-
बुद्ध्यश्चंकाकारा किञ्चेष्यन्ते कि सामान्येन पारमार्थिकेन कल्पितेन । दृष्टा च
परैरपि सामान्यमन्तरेण बहुषु सामान्येष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययवृत्ति ।

तदुक्तम्भट्टो द्यो त क रा भ्या

‘नस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धन ।

सामान्यशब्द सत्तादावेकधीकरणेन वेति ।’ श्लोक दा० आकृ० २४

तेनायमर्थ (1) यथा प्रत्येक^६मनेकार्थसमवायित्वेन सत्त्वद्रव्यत्वादौ सामान्य-
शब्दस्तद्बुद्धिश्च सामान्यमन्तरेण प्रवर्तते (1) न नानेकार्थसमवायित्व नामान्य
यदेव सत्त्वे तदेव द्रव्यत्वादावस्ति । नि सामान्यानि सामान्यानीति वचनान् ।
न चोपनारात्तयो (शब्दज्ञानयो) वृत्तिरन्वत्त्वद्विज्ञात्वात् । तस्माद् यथा
मामान्य विना तयो सत्तादो वृत्ति^७मन्या शावलेयादिषु सामान्यमन्तरेण (1) 110b
यथा शावलेयोऽगोव्यावृत्तन्तथा बाहूलेयोऽगोव्यावृत्तन्तथा मण्डोऽगोव्यावृत्त इत्य
भिन्नाभिधानप्रत्ययवृत्ति किञ्चेष्यत इत्यर्थ ।

न्यादेतत् (1) सर्वत्र सामान्यदुर्दिनिविषयेष्टव्ये च सामान्यमन्तरेण क्वचि-
दविसम्बादो न स्यादित्यत आह । यद्येत्यादि । यद्विशब्दोन्म्युपगमद्योतनार्थं ।
यद्यस्यास्तत्सर्वं निविषयत्वमभ्युपगम्यते । सत्त्विति विद्यमानेषु भावेष्वगोव्यावृ-
त्तेषु । असत्त्विति परमार्थत प्रधाने इव रा दिकार्यतयाऽविद्यमानेषु भावेषु । नेय-

सर्वत्र सर्वदा सर्वाकारेण स्थितात्मनेति चेत्, तत्त्वभावदर्शनाश्रयप्रत्यय

ननु यथैकत्यागेनापरत्र वृत्तिरेवमपरापरावयवैर्बहुषु च वृत्तिर्दृष्टत्वादिति द्विविधाभ्युपगम्यते । तथा सामान्य यदा येनैव रूपेणैकत्र वृत्तन्तदैव तेनैव रूपेणान्यत्र वर्तते दृष्टत्वादिति सापि तृतीया वृत्तिः किन्नाभ्युपगम्यते । तदुक्तम्भट्टेन ॥

“न हि द्वैविध्यमेवेति वृत्तेरस्ति नियामक ।

त्रिविधापि हि दृष्टत्वात् सम्भवेद् द्विविधा यथे”ति ।^१

उद्योतकरोप्याह । ‘न गोत्वमवयवी न च समुदायस्तस्मान्न तत्र कृत्स्नैकदेशशब्दौ स्त । न चेत् तत्रैतौ शब्दौ स्त तस्माद् गोत्व किं कृत्स्नम्बर्तते उतैकदेशेनेति न युक्तं प्रश्नः । कथन्तहि गोत्व गोषु वर्तते । आश्रयाश्रयिभावेन^१ । क पुनराश्रयाश्रयभाव (१) समवायः । तत्र वृत्तिमद् गोत्व । वृत्ति समवाय इह प्रत्ययहेतुत्वात्तेन सर्वत्र पूर्वद्रव्य उत्पित्सुद्रव्ये च समवाय एव वृत्तिरतः कथमुच्यते (१) स्थितास्थितात्मनोरेकत्र विरोधादयुक्तमेतदि”ति ।^२

एतदेवाह । सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र पूर्वव्यक्तावुत्पित्सुद्रव्ये च । सर्वदेवोत्पित्सुद्रव्योत्पादेपि यदा वर्तते तदापि द्रव्येभ्यः जहाति । तेन स्थितास्थितात्मनोरेकत्र विरोधो स्थितात्मनोऽभावादिनि । तदयुक्तं । न ह्येकसमवेतत्वमेवान्यव्यक्तिसमवेतत्वमन्यस्यास्तत्र प्रतिभासनप्रसङ्गात् (१) तस्मादेकसमवेतत्वान्यसमवेतत्वयोपरस्पर भेद एव । तच्चाभिन्न सामान्यादेकसमवेतत्वादननुगमवदन्यत्र सामान्यस्याप्यननुगमप्रसङ्गः । यद्वैकव्यक्तिकालादिसम्बन्धेन ज्ञानजननशक्तिर्यासामन्यस्य । न साऽन्यव्यक्त्यादिसम्बन्धत्वेन । तेनैकस्या व्यक्तौ सामान्यस्य ज्ञानजननशक्तिरन्यस्या ज्ञानजननशक्तिविरोधिनी । शक्तिश्च शक्तिमतोऽभिन्ना । शक्तिलक्षणत्वाच्च वस्तुन । तेन यद्वस्त्वेकन्तदेकवृत्त्येवेति व्याप्तिसिद्धिः । वस्तु चैक सामान्य यदि कथमन्यत्रापि वर्तते । तथाभूतस्य प्रतिभासादिति चेत् (१) न । प्रतिभामो ह्यप्रतिभासस्य बाधको नावस्तुनस्तस्यापि प्रतिभासनात् । अस्य तु वस्तुप्रतिभामो बाधको न चानुगत वस्तुवस्तीत्युक्तं । अत एव न प्रतिज्ञाया प्रत्यक्षबाधा । सामान्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभासा (?) च ।

ननु यावदस्याप्रामाण्यं न तावदनुमानस्य प्रवृत्तिर्यावच्च नानुमानस्य प्रवृत्तिस्तावन्नास्य^३ प्रत्यक्षाभासतत्पन्योन्याश्रयत्वत्वादिनि चेत् (१) न । यतोनुमानप्रतिभासमानस्य वस्तुत्वसन्देहमात्रेणैव प्रवर्तते । नाप्यस्याप्रामाण्यनिमित्तमनुमानम्प्र-

^१ Śloka-vārtika

^२ Nyāya-vārtika*

सर्वत्र सर्वाकार स्यात् ।^५ तथा च मति गच्छप्यश्च इति प्रत्यय म्यात् । अश्वे स्थितात्मनोर्द्रव्यसम्बन्धात्, तत्त्वभावप्रतिपत्त्या न तथा निश्चयाद्, तस्यैकम्याकारान्तराभावात् ।

तस्माद् अनवयव अनेकदेशे यगपन्नाधीयते ।

पूर्वमाधार हित्वाऽपि भिन्नदेशस्थानमित्यपि नाभिमत ।

अन्यत्र वर्त्तमानस्य तताऽन्यस्थानजन्मनि ॥१५५॥

वर्त्ततेपि तु स्वसाध्यप्रतिबद्धलिङ्गनिमित्तम् (१) अत सामान्यज्ञानस्य त्रायवन्नम्मान्नास्ति परमार्थत एकम्वस्त्वेकदाऽनेकवृत्ति । वृत्ती तु तस्मिन्नास्थितात्मनोविरोध एव ।^६ आचार्यं स्त्वभ्युपगम्यापि दोषमाह । तत्त्वभावेत्यादि । सामान्यस्वभावस्य दर्शनमाश्रयो यस्य प्रत्ययस्य न सर्वत्र भिन्नजातीयेपि द्रव्ये मर्धाकार स्यात् । तथा च सति गामप्यश्च इत्यादि । किङ्कारणम् (१) इत्याह । अश्वे स्थित आत्मा यस्य द्रव्यत्वस्येति विग्रह । गमकत्वाद् व्यधिकरणम्यापि^७ बहुव्रीहि^१ । अश्वे स्थित इति वा साधन कृतेति ममास । पञ्चादात्मशब्देन द्विपदो बहुव्रीहि । तत्त्वभावप्रतिपत्त्या चाश्वस्थितस्वभावद्रव्यत्वप्रतिपत्त्या च तथा निश्चयाद् गौर्द्रव्यमिति निश्चयात् ।

स्यादेतत् (१) नाश्वसमवेतद्रव्यत्वप्रतिपत्त्या द्रव्यमिति प्रतीति (१) किन्ताहि (१) द्रव्यत्वमात्रप्रतिपत्त्येत्यत आह । तस्य चेत्यादि । तस्य चाश्वे द्रव्यत्वस्यैक^८स्यादृष्टस्याप्रतिपन्नस्याश्वसमवेतत्वव्यतिरेकेणाकारान्तरस्याश्वास (स) मवेतत्वलक्षणस्याभावात् । तस्मादश्वसमवेतेनैव द्रव्यत्वेन विशिष्टा गा द्रव्यमिति प्रतिपद्यमानोश्व इति प्रतीयात् । यस्य त्वश्वव्यतिरिक्तमेव द्रव्यत्वसामान्यन्तेन च विशिष्टमसौ गा प्रतिपद्यमानो नियमेनाश्व इति प्रतीयात् ।

तस्मादित्युपसहार । अनवयव^९ सामान्यमनेकदेशेऽनेको देशोऽस्येति तस्मिन् घटादौ युगपन्नाधीयते । नाधेयता प्रतिपद्यते । इयता च न चाश्वदित्येतद् व्याख्यात ।

जहाति पूर्वन्नाधारमित्येतत् पूर्वत्यादिना व्याचष्टे । स चेति पूर्वाधारत्याग सामान्यस्य नाभिमत । (१५४-५५)

अन्यत्रेति पूर्वव्यक्तौ वर्त्तमानस्य सामान्यस्य स्वस्मात् पूर्वाधारदेशाद् अचलतस्तत पूर्वाधारदेशान्यत्र स्थाने जन्म यस्य द्रव्यस्य तस्मिन् वृत्तिरित्यतियुक्ति-

स्वस्मादचलत. स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तिमतम् ।
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन सवध्यतेऽपि च ॥१५६॥
तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्माद्भुतम् ।

इति सगहलोकौ ।

य सर्वत्रगतसामान्यवादी तस्यापि—

व्यक्तौ वैकत्र सा वक्तव्याऽभेदात् सर्वत्रगा यदि ॥१५७॥
जातिर्दृश्येत सर्वत्र,

न जाते कदाचिदभिव्यक्तिरिति निश्चितमेतत् । तस्मात् अनपेक्षितपरो-
पस्कारा नित्यं वा दृश्येत, कदाचिद् पृथक्ता वा, तत्त्वभावावस्थानात्, अन्य-
वभावस्य कृतश्चिदप्यनुत्पादात् ।

मदित्युपहमति (१५६)

पूर्वव्यक्तिदेशादविचलदपि सामान्यन्तोन्यदेशान्द्रव्य व्याप्नोतीति चेदाह ।
उत्रेत्यादि । यत्र देशेऽनो पश्चात्कालभावी भावो वर्तते । तेन देशेन सामान्यं न
सम्बध्यते स्वव्यम्बिनमर्वागन्तत्वाभ्युपगमात् । यत्र देशे सामान्यं न वर्तते तद्देशिनं च
पश्चात् कालभाविनमभाव व्याप्नोतीति न्यायातिशयान्त्वात् किमप्येतन्माद्भुत-
मिति प्रफारान्तरेणोपहसति । न हि यो यत्र देशे न वर्तते स तद्देशं व्याप्नोतीति
न्यायानुस्यारिणा शक्यमवसात् (१५७)

सर्वगतत्वजल्पनामपि निराचिन्नीर्षन्नाह । यस्येत्यादि । तस्यापि सर्वात-
सामान्यवादिन सर्वत्रगा यदि जातिस्तदैकत्र भावलेयादौ या तस्याव्यक्तिरभि-
व्यक्तिस्तथैवा करणभूतया । ना जातिस्सर्वत्र व्यक्तिशून्येषु देशेषु विजानीय-
व्यम्बिनभेदे च व्यक्तैव प्रकाशितैवाभेदादेकत्वात् सर्वत्र व्यक्तिशून्येषु देशेषु दृश्येत ।

एतदुक्तमभवति । यद्यपि व्यक्तिशून्ये प्रदेशे विजानीयव्यक्तौ च स्वव्यक्तेष्व-
ञ्जिज्ञाया अभावस्तथापि स्वव्यक्त्यभिव्यक्तनैव रूपेण तत्रावस्थानाज्जातरूपत्वं
स्यान्नो चेत् स्वभावानानात्व^७ प्राप्नोतीत्येकरूपा च एतन् इति भावः । न जातेनित्याया
अनाधेयानिश्चयत्वेन कदाचिदभिव्यक्तिरिति निश्चितमेतत् । वृत्तिराधेयता व्यम्बि-
रिति तस्मिन् युज्यत (११४६) इत्यन्तरे । यत् एवन्तस्मान् ना जातिनित्य-
मनपेक्षितपरोपस्कारानाधेयानिश्चया । एवम्भूता यदि स्वभावेन स्वविज्ञानजनन-
योग्या । तदा नित्यन्दृश्येत व्यम्बिने प्राक् पश्चाच्च । अथ न योग्या तदा कदाचिद्
दृश्येत । किं कारणं (१) तस्मिन् विज्ञानजननयोग्यस्वभावे तद्विपरीते चावस्थानात् ।
सर्वकालमेकरूपत्वादित्यर्थः । असमर्था व्यक्त्यनन्निधाने तत्तन्निधाने तु समर्था भवति ।

अभ्युपगम्यापि व्यापिन्यपि एकत्र व्यक्ता भेदाभावात् व्यक्तेव मवन्नेति
व्यक्तिशून्येष्वपि देशेषु न दृश्येत ।

न च सा जात्यपेक्षिणी ।

व्यञ्जकाप्रतिपत्तौ^२ हि न व्यंग्ये संप्रतीयते ॥१५८॥

विपर्ययः पुनः कस्मादिष्टः सामान्यतद्वतोः ।

यो हि स्वाश्रयेन्द्रियसयोगापेक्ष मामान्य आश्रयशून्येषु प्रदेशेषु न दृश्यत नि
प्रतिवक्ति, तस्या^३पि स्वाश्रयेन्द्रियसयोग उपकारक इति ततन्तद्दर्शा ययाम्बिता

ततो न नित्यन्दर्शनमदर्शनम्वा जातेरित्यत आह । स्वभावे त्यादि । नित्यत्वेनाना-
धेयातिशयत्वादिति भावः ॥ (१५७-५८)

यदि जातेर्नास्ति व्यक्तिस्तत्किं व्यक्त्यैवैकत्र ना व्यक्तेत्याद्युच्यत इत्यन
आह । अभ्युपगम्यापीत्यादि । व्यापिन्यपि जाति । एकत्राश्रये व्यक्ता भेदाभावा-
देकत्वाज्जातेर्व्यक्तैव प्रकाशितैव सर्वत्र व्यक्तिशून्ये देशे । विजातीये च व्यक्तिभेदे ।
व्यक्तिशून्येष्वपीत्यापि शब्दाद् विजातीयेषु व्यक्तिभेदे । अपि च न च सा जाति-
व्यक्त्यपेक्षिणी । व्यञ्जिका व्यक्तिर्नापेक्ष्येत । व्यक्तेर्जातिव्यञ्जकत्वा^२भावा-
दिति भावः । यदि हि व्यञ्जिका व्यक्तिमपेक्षेत । तदा व्यञ्जिकाप्रतिपत्तौ न
व्यङ्ग्यस्य प्रतीति स्यान्न हि प्रदीपाद्यप्रतीती घटादे प्रतीतिर्भवति । तथेहापि
व्यक्त्यप्रतीती न जातिप्रतीति म्यात् । सामान्यतद्वतोस्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्विप-
र्यय पुनः कस्मादिष्टः । तथा हि नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिर्वत्तं इति निय-
मात्^३ प्रागेव सामान्यग्रहणमिष्टन्तद्द्वारेण तु व्यक्तते । ततो व्यञ्जिकाया
व्यक्तेर्ग्रहणमन्तरेणापि व्यङ्ग्याभिमतस्य सामान्यस्य प्रतिपत्तिरिष्टेति विपर्ययः ।

यो हीत्यादिना व्याचष्टे । स्वाश्रयो यत्र समवेत सामान्यः । सामान्यग्राहक-
मिन्द्रिय च तयोस्सयोगस्तदपेक्षा प्रतीतियंस्य सामान्यस्य तत्तयोक्त । आश्रयशून्या
प्रदेशा विजातीय^४व्यक्त्यव्यासिता व्यक्तिशून्याश्च । तेषु न दृश्यते । यथोक्त-
सयोगाभावात् । तस्याप्येव वादिनः । क्वचिद् व्यक्तिदर्शने सत्यस्त्वेवाश्रयेन्द्रिय-
सयोगो जाते सर्वत्र स्थिताया उपकारक इति । तत आश्रयेन्द्रियसयोगाद्वेतोस्तद्दर्शा
क्वचिद् व्यक्तिभेदे जातिदर्शा ययास्थिता सर्वदेशव्यापिनीञ्जातिम्पश्येत ।
यत्रैव व्यञ्जिका व्यक्तिस्तत्रैव जाते^५ स्वरूप दृश्य नान्यत्रेति चेदाह । न हीत्यादि ।
तस्यामिति जाती । क्वचिद् व्यक्तौ दृश्यमानायान्तदीयामिति सामान्यमम्बन्धि ।
एकस्य दृष्टादृष्टविरोधात् । एवन्तावद् व्यक्तेर्व्यञ्जिकात्वमभ्युपगम्य च शब्दो-
पात्तोर्यो व्याख्यातः ।

पश्येत् । न हि तस्या दृश्यमानाया षडृष्टा सा एव युक्ता, सामान्यस्य व्यक्ति-
व्यङ्ग्यत्वात् । व्यञ्जकविप्रयुक्तेषु देशेषु न दृष्टेत्यपि निराकृत, तत्र तथाभूतस्य
व्यग्यव्यञ्जकभावस्याभावात् । स्वयं पतीत्य परप्रत्यायनहेतुर्हि प्रदीपादिप्रकाशक
स्वरूपशून्ये देशे व्यग्यो न स्वयं दर्शकः, नैव व्यक्तिरपि सामान्यस्य, विपर्ययात् ।

कथं हि सा सामान्यस्य व्यञ्जिका^६ स्यात्, तत्प्रतिपत्तिद्वारेण दृश्या च स्यात् ।

अधुना न सा व्यक्त्यपेक्षणीत्यादि व्याख्यातुमाह । व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वादित्यादि ।
तस्य च मिध्यात्वमनन्तरोक्तेनैव^६ पतिपादित । न होकस्य षष्टादृष्टमस्त्यतोऽ-
पूर्वपक्ष एवाय केवलन्दोषान्तराभिधानार्थं गजनिमीलन कुत्वोपन्यस्त । तथाभूतस्येति
न्याय्यस्य । तत्रेति जातितद्वति । न्याय्यस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्याभावात् ।
किञ्चरण । त्वेत्यादि । हि यस्मात् । स्वरूपशून्ये देशे पदीपादिरहिते देशे ।
स्वव्यङ्ग्य घटादिक । नैव ययो^७क्तेन न्यायेन व्यक्तिव्यञ्जिका सामान्यस्य । 1117
किञ्चरणम् (1) विपर्ययात् । यस्माद्गृहीत्वापि व्यक्ति सामान्यमादौ गृह्यत
इतीष्यते परेण । सामान्याहणद्वारेणैव व्यक्तेर्हणाभ्युपगमादतश्च व्यञ्जका-
पतिपत्त्यापि व्यङ्ग्यस्य गृहणात् । व्यञ्जकधर्मातिरमो व्यक्ते ।

एतदेवाह । कथं हीत्यादि । सेति व्यक्ति सामान्यस्य व्यञ्जिका च स्या-
दिति स^१म्बन्धः । तत्प्रतिपत्तिद्वारेणेति सामान्यप्रतिपत्तिद्वारेण । सा व्यक्तिर्दृश्या
स्यादिति विरुद्धमेतत् । एवमिति सामान्यदर्शनवलेन । व्यक्तेर्दर्शनेभ्युपगम्यमाने ।
व्यङ्ग्या सा व्यक्ति प्रसज्यते सामान्यञ्चेत्यध्याहार । प्रदीपेन घटवदिति ।
तृतीयेति योगविभागात् समास । सुप्नुपेति वा समास । यथा प्रदीपेन घटो
व्यङ्ग्यस्तद्वत्सा^२मान्येन व्यक्तिर्व्यङ्ग्या प्राप्तेर्यं । तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण सामान्य-
प्रतिपत्तिम्विना व्यक्तेरदृश्यरूपत्वात् । अन्ये त्वाहुः । व्यङ्ग्या च नैव प्रसज्यत
इत्यत्र चराब्देन सामान्यव्यञ्जकमित्येतदुपात्त । तत प्रदीपघटाभ्यां तुच्यमिति
हन्दादेव वतिर्दृष्टव्य । पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वाद् घटशब्दस्यापूर्वनिपात ।
पदीपवत्^३ सामान्य व्यञ्जक । घटवत्त्व व्यक्तिर्व्यङ्ग्या । प्रसज्यत इति वाक्यार्थ
इति । अनेनेति सामान्यवादिना । सामान्यम्विना किमसम्भवत्कार्यमभिसमीक्ष्य ।
एवमित्युक्तविधिना । बह्व्याप्तः । अगक्यसाधनतया बहुदृ सहेतु । (१५८-५९)

परस्परैत्यादि पर । भेदाद्विलक्षणत्वात्तेतोर्व्यतिरेकिणीष्वनन्वयिनीषु । अन्व-
यिन एकाकारस्य प्रत्ययस्य प्रसृत्याहणमुपलक्षणमेव शब्दस्य । सामान्यमन्त-
रेणायोगात् । सामान्यवाद आक्षिप्त इति सम्बन्धः ।

कथमित्याचार्यं । ये पाचकादिशब्दा न क्त्विानिमित्तानिच्छन्ति तान् प्रत्ये-

एव प्रदीपेन घटवत् व्यङ्ग्या प्रराज्यते । केनचित् प्रकारेण एव प्रतीतिमन्त्ररेणादृश्य-
467b रूपत्वात् । अन्य^७च्च, अनेन किमयुक्तमभिनमीक्ष्य एव वृत्तायात् आश्रित नामान्य-
वादिना परस्पर-भेदात् । व्यदितव्यतिरेकिणीषु अन्वयिन प्रत्ययम्यायोगान् ।
कथ—

पाचकादिष्वभिन्नेन विना^१प्यर्थेन वाचकः ॥१५९॥

नहि पाचकवाचकादीनामनन्वयिनामपि पचनपाचकेति शब्दप्रत्ययानुवृत्ति-
रस्ति । तेषु अभिन्नमन्यदेक नास्तीति^२ यैर्भेदेहि तथा प्रतीयेरन् । कर्मत्वादिति
चेत्, अथ प्रत्ययादेव सोऽपि प्रत्यय वरम् । अन्येन वा कर्मणा किं कृत । भेदो हि

तदुक्त । अभिन्नेन सामान्यात्येनार्येन विना पाचकादिषु कथमेक शब्दो वाचक ।
वाचकग्रहणेन प्रत्ययान्वयी गृहीत एव तेन विना शब्दम्याप्रवृत्ते^५ । अत एव
वृत्तौ शब्दप्रत्ययानुवृत्तिरस्तीत्याह ।

उद्योत क रे णापि गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय पिण्डादिव्यतिरिक्त्वनिमित्ताद्
भवति विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वान्नीलादिप्रत्ययवत् । यत्तन्निमित्तन्तसामान्य-
मिति सामान्यसिद्धौ प्रमाणे कृते स्वयमेवाशकितम् (१)

अथ मन्यसे यथा पाचकादिशब्दा अनुवृत्ताश्च भवन्ति न च^६ पाचकत्वन्नाम
सामान्यमस्ति (१) यदि स्यात् । भावोत्पत्तिकाल एवाभिव्यक्त स्यात् तथा गवा-
दिष्वनुवृत्तिप्रत्यया इति । न (१) हेत्वर्थापरिजानात् । विशेषप्रत्ययानामना-
कस्मिकत्वादित्यस्य हेतोः पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तस्य प्रत्ययस्य निमित्तान्तरादुत्पाद
114b इत्ययमर्थः । न पुन सर्वानुवृत्तिप्रत्यय सामान्यादेव भवतीति । एव^७च्च सति
पचनक्रियाया यत्प्रधान साधनन्तत्पाचकशब्देनोच्यते । तच्च प्राधान्य पाचकान्त-
रेष्वप्यस्तीति न दोष इति वदता पाचकत्वानिसामान्यस्विना पाचकादिशब्दाना
वृत्तिरिष्टैवोद्योत क रे णेत्यनेनाभिप्रायेणा चार्ये णाप्युक्त कथमित्यादि ।

न च पचनक्रियाया प्राधान्यनिमित्ताया पाचकादिशब्दप्रवृत्तिर्युक्ता । त^१
न्निमित्तत्वे हि प्रधान प्रधानमित्यनुगामी शब्द स्यान्न पाचक इति । अत
एवाह (१) न हीत्यादि । तेष्विति पाचकादिषु । अन्यदिति द्रव्याद् व्यतिरिक्त ।
एव सर्वशक्तिष्वभिन्न यैर्नैकेन ते पाचकादयो भिन्नास्सन्तोपि तथेत्यभेदेन प्रतीयेरन्
ज्ञानेन । उपलक्षणमेतत् तथाभिधीयेरन् । पाचकेष्वधिश्रयणादिलक्षण । पाठकेष्व-
ध्ययनात्मक^२मेवमन्येष्वपि यथायोग्य । कर्मैकप्रत्ययादिनिमित्तमस्तीति चेत् ।
स इत्यन्वयी । प्रत्ययग्रहणमुपलक्षणमेव शब्दोपि । अन्येन वेति कर्मणो हेतुना
प्रयत्नादिना । भिन्नमित्यादिनैतदेव समर्थयते । तदिति बाह्योपन्यासे । तत्कर्मैति

अभिन्नप्रत्ययस्य हेतुर्न स्यादथ एकनामान्य'वाद्धा सा भिन्नकर्मणोऽपि अभिन्न
 पत्यस्य जनयेत् चेत्—व्यक्तिभि कोऽपराध कृत, येन तारतथा नेष्टा । यदि
 तासानेकरूपत्वान्, तदाकारविशेषव'तीति व्यतिरेकप्रतीतिन स्यादित्यत्र यथा-
 व्यतिरेक विशेषप्रत्यया अपि यथासक्ते अर्थान्तरविवेकादित्युक्तम् । ततो व्यक्ति-
 वत्—

वा सम्बन्धनीय । प्रतिपादक कर्मणो भेदान् । येनापराधन ता व्यक्तयन्तरेभ्यभिस-
 पलाय' हेतुत्वेन ।

सत्या (1) न कश्चिदपराधं किल्लु नामा व्यक्तीनामेकरूपत्वान् । तथा हि
 द्वयमेकरूपमनात्त्वात् । एतदेव नदभिन्नप्रत्यानिवन्धनं न तु तत्रा व्यतिरेक-
 धर्मागारन्तदा पाचपन्म्य पाचवत्त्वमिति व्यतिरेकप्रतीतिन स्यात् । न हि तन्मयं
 ततो व्यतिरेको युक्त । तन्वाव्यतिरेकाकारान्तराक्षान्तस्मादपराधभेदात्तान्तर-
 विशेष्ट नोन्मि यस्मात्ता अतदाकारविशेषवती । द्रव्यातारादस्यातारेत्यथ ।

एतदुक्तम्भवति । द्रव्येभ्य एव प्रत्ययो द्रव्यमिन्नेवभावात् । तत्राप्रतया
 वारेण पाचकप्रत्यय[पतिषेधप्रत्यय]स्त यदि द्रव्यनिमित्तमव स्यात् तदा द्रव्यभा-
 पत्ययाविशिष्ट स्यात् । अथ तिमर्थमतदाकारविशेषवतीत्युभाम्प्रतमनशागात्तद-
 वन्त्य । विशेषवतीत्येव वा । उच्यतेऽभेदातारेत्युच्ये द्रव्यस्वाभावात् तत्र पति-
 षेधपत्ययोप्यनदाकार इति गतये व्यापरेष्टु न चानो दन्तरागनिवन्दन परेष्टु ।
 विभेदप्रत्ययात्तामेव धर्मान्तरविदग्धत्वात् । विशेषात्पणे च तदने त्रिमास ।
 चैगदनिधातेन द्रव्यमयं प्रतिपादनात् । उभयोपादातारतमयो भवत्यद्रव्यातात्त्वानो प्रत्यया
 पत्युत्पत्त्याद् विशेषवारचेति । तस्मात् तत्र द्रव्यव्यतिरिक्ते - निमित्तान्तर-
 भावमिति ।

लक्ष्मिन्मिताचार्य । यत व्यतिरेको रोगोत्ता पापान्त पापव्यतिरिक्त्यादिस्य
 यथा च विशेषप्रत्यया अन्तरोत्तमोत्तमिति तदस्य । यथमर्थमिति । 115
 यथास्त्वमित्यादि । अर्थान्तरविदेवो रोगोत्तमव्यतिरेक । यथास्त्वमिति यत तदन्त-
 यथास्तरेत यो व्यतिरेकस्तथास्त्वमित्यर्थ । यथा हि तद्व्यतिरेकस्तथास्त्वमित्यर्थ-
 पतिषिद्धिभेदात्तारविशेषान् परिपादनात् (1) पापान्तरान्तु तमेव व्यतिरे-
 पतिषिद्धिभेदात्तारेति तदन्तः । ततो रोगोत्तमोत्तमव्यतिरेकस्तथास्त्वमिति व्यतिरेकमिति
 तद्व्यतिरेकमिति प्रत्ययो । यथास्त्वमिति यथास्त्वमिति व्यतिरेकमिति तद्व्यतिरेक-
 मिति तद्व्यतिरेकमिति तद्व्यतिरेकमिति तद्व्यतिरेकमिति तद्व्यतिरेकमिति तद्व्यतिरेकमिति

भेदान्न हेतुः कर्मास्य;

पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य । यदि तेषा कर्मजात्यभेदाद्धेतुः,

न जानिः कर्मसश्रयात् ।

गोत्वमिव गमनादि. अर्थान्तरसम्बन्धि^६जातिर्हि अर्थान्तरप्रत्ययहेतुश्चेत्
पाचककर्मस्वपि कर्मजाति, तत्कर्मापि पाचकशब्देन न वाच्यम् । अथ किमिति
468a तत्कर्माश्रयस्य द्रव्यम् । कर्मजातिरपि सा?—

श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात् ;

रूपद्यते । पाचकशब्दात् त्वपाचकव्यवच्छिन्नानुकारिण्येव बुद्धिरतो यथाव्यवच्छेद
मकेतानुसारेण विशेषवती बुद्धिरेकत्राप्यविरुद्धा । एतच्च भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रति-
क्षेपेत्यादिषु प्रतिपादित^२ ।

तस्मादित्यादिनोपमहार । यथा व्यक्तीना भेदस्तद्वत् कर्मणोपि भेदाद्धेतो-
रस्य पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य न हेतु कर्मेति सम्बन्ध । तेषा पाचकाना यानि
कर्माणि पाकास्यानि तेषु कर्मसु या पाचकत्वजाति. समवेता मैवाभेदाद्धेतुः पाचका-
भेदप्रत्ययस्य । नेत्यादिना प्रतिषेधति । न जातिर्हेतुरिति प्रकृत । किञ्चरण (1)
कर्मसंश्रयात् । कर्मणि सम^३वेतत्वात् । द्रव्यादर्थान्तर कर्म तत्सम्बन्धिनी । अर्थान्तर
इति द्रव्ये । गोत्वमिवेति निदर्शन । न हि गोत्व शावलेयादिसम्बन्धि । कर्का-
दिष्वश्वभेदेषु गोप्रत्ययहेतु । पाचककर्मसु पाकात्येषु कर्मजातिस्समवेता । न च
तानि कर्माणीति पाकाभ्यानि । शब्दग्रहणमुपलक्षण । तथा पाचकप्रत्ययेन परि
च्छिद्यन्ते । तस्य पाकारयस्य कर्मण आश्रयो द्रव्य^४ पाचकशब्देनोच्यते । न च तत्र
द्रव्ये कर्मजातिस्समवेता ।

एवन्तावदर्थान्तरसम्बन्धित्व कर्मजातेराश्रित्य द्रव्यविषय पाचकाभिधान-
प्रत्यय प्रत्ययनिमित्तत्वमुक्तम् (1) (१५६-६०)

अधुना प्रकारान्तरेणाह । तस्येत्यादि । पाचकश्रतेरन्या श्रुति श्रुत्यन्तर । श्रुति-
ग्रहणमुपलक्षणमेव ज्ञानान्तरनिमित्तत्वात् । श्रुत्यन्तरमेवाह । पाक इत्यादि । तत इति
कर्मजाते कर्मविषय^५स्याभिधानस्य प्रत्ययस्य च हेतुत्वात् कर्मजातेरित्यभिप्राय ।

स्यान्मत (1) न कर्मजाति पाचकप्रत्यय जनयति किन्तु कर्मजातिसमाश्रयात्
कर्मेवेत्यत आह । तस्येत्यादि । तस्येति पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य । कर्मनिमित्त यस्येति
विग्रह । प्रोक्त व्यक्तिवद् भेदान्न हेतु. कर्मास्येत्यादि ।

ननुक्त जातिसमाश्रयाद् भिन्नमपि कर्माभिन्नप्रत्ययहेतुरिति ।

पाकं पाक इति तत स्यात् न च पाचक इति । तस्य सा कर्मनिमित्तता पोक्ता । अन्यच्च—

स्थित्यभावाच्च कर्मणः ॥१६०॥

न ह्यनित्य कर्म सर्वत्र । तस्य प्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वे निरुद्धे कर्मणि पाचक इति नोच्येत, पचत एव कर्मभावात् । तत एव—

असम्बन्धान्न सामान्य, नायुक्त शब्दकारणात् ।
अतिप्रसंगात् ;

असम्बन्धात् न सामान्य शब्दहेतुताऽतिप्रसंगात्^२ नासम्बद्धम् । तत एव कर्मण सामान्य न कर्माविशेषात् । एक कर्म तत्सामान्य हि न कर्म कर्त्रभावात् (आकृत्यभावात्) । आश्रयसम्बन्धोऽपि न तत्र । तथा हि असम्बन्धात् न शब्दज्ञानकारणम् ।

उक्तमिदमयुक्तन्तुक्त । जातिसम्बन्धेऽपि कर्मणस्तथैव भिन्नत्वात् । किञ्चेत्यादिनोपचयहेतुमाह । तस्य पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वेऽभ्युपगम्यमाने । निरुद्धे कर्मणि पुरुष पाचक इति नोच्येत । उच्यते च योग्यतामात्रेण (१) ततो न वस्तुभूतक्रियानिमित्तो व्यपदेश । अतीतस्यापि कर्मणोऽस्तित्वाददोष इति चेदाह पचत एवेत्यादि^३ (१) यद्यतीतस्य नत्व स्याद् वर्तमानवदुपलभ्येतोपलब्धिलक्षण- I 15 प्राप्ता च कर्मण्येते ।

स्यान्मत (१) कर्मजाति कर्मणि समवेता कर्मापि द्रव्ये समवेतन्तत सम्बद्ध-सम्बन्धात् कर्मजातिद्रव्यविषयस्य पाचकप्रत्ययस्य हेतुरिति चेदाह । तत एवेत्यादि । तत एवेति कर्मणो विनष्टत्वादेव न सामान्यस्य कर्मणा सम्बन्ध साक्षात् । नापि कर्मद्वारेण पारम्पर्येण द्रव्यसम्बन्धोऽस्यात्^४ सम्बन्धात् कारणात् सामान्य पाचकाद्यभिधानप्रत्ययस्य हेतु । असम्बद्धमपि हेतुरिति चेदाह । नेत्यादि । अयुक्तमित्यसम्बद्ध । शब्दगृहणमूलक्षणमसम्बद्ध सामान्य न ज्ञानशब्दकारणमित्यर्थ । कुत (१) अतिप्रसङ्गात् । गोत्वमप्यश्वज्ञानस्य हेतु स्यात् । (१६०-६१)

विनष्टे हीत्यादिना व्याचष्टे । तत् सामान्यमिति कर्मसामान्यन्न कर्मणि समवेतन्तस्यासत्त्वात् । कर्माभावादेव कर्त्तरि पाचके पारम्पर्येणापि समवेतम् (१) अत सम्बद्धसम्बन्धोऽप्यस्य सामान्यस्य द्रव्येण सह नान्ति । अन्यथेत्यसम्बद्धस्यापि ज्ञानादिहेतुत्वे । स्थित्यभावाच्च कर्मण इत्यादि यदुक्त (१) तम्^(२)तीतेत्यादिना पक्षान्तरमाशकते । अतीत यद्विनष्ट । अनागत यद् भविष्यति कर्म । तयोरिति शब्दज्ञानयो (१) कर्माप्यतीतानागतमसत् । ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तमिति-

अन्यथागतिप्रसङ्ग स्यात् । तदतीतानागतयोर्निमित्तीकृत्य तयो प्रवृत्तिरिति चेत्—

कर्माऽपि नासज्जानाभिधानयोः ॥१६१॥

न निमित्तम् । तद्, (ते)
अनैमित्तिकतापत्तेः,

अमन् शक्तिविकल कथं^१ निमित्त स्यात् । तस्यैव वस्तुन क्रियाकरणलक्षणत्वात् नत अतीतानागतकर्मनिरोधो नानुपलब्धिनिमित्तम् । व्यक्त्यादिकमन्य-
नु नेष्टत्वात्, ते अनिमित्ते म्यानाम् । तथा च न जातिमिद्धि, तस्या ज्ञानाभि-
धानयोर्निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यदि शक्ति पात्रकादिशब्दनिमित्त, न तु कर्म-
सामान्ये^२,

न च शक्तिरनन्वयात् ।

मन्वय । किं कारणं^३ (१) तयोर्गित्यादि । तयोर्ज्ञानाभिधानयो ।

अमतीत्यादिना व्याचष्टे । उपाग्यायने प्रकाशयते वस्त्वनेत्युपाग्यायार्थक्रिया-
शक्ति । सा निर्गता यस्मादमतस्तनयोक्त । अमद यस्मादर्थक्रियाशक्तिविकल ।
नदेवभूत कथं शब्दज्ञानयोर्निमित्त स्यादित्यर्थ ।

अयामतीपि हेतुत्वमिष्यते तदा तस्य वस्तुत्वमेव स्यात्तामत्त्व । किङ्कारण-
मिष्यात् । कार्येणादि । उ^४क्षणशब्द स्वभाववचन । तदिति तस्मान् । अतीत
प्रच्युतत्वात् । अनागतममप्राप्तत्वात् । कर्मण मनाशादन्यच्च व्यक्त्यादिक ज्ञानाभि-
धानयोर्निमित्तत्वेन नेष्ट सामान्यत्वादिना ।

'व्यक्ति कर्माश्रयो द्रव्यम्'

आदिशब्दात् सत्त्वेनवामना तत्परिपास्योद्यंत्वात् । ते उति शब्दज्ञाने । तथा
चेत्प्रवृत्तिनो पात्रकादिशब्दज्ञानयोर्निमित्तत्वे मति न जानिमिद्धि ।^५ चशब्दात्
नित्य सत्त्वमसत्त्वमवा शब्दज्ञानयो स्यात् । कस्मात् जानिमिद्धिगित्यात् । तस्या
उत्पादि । तस्या ज्ञानेर्गन्तव्य ज्ञानस्याभिधानस्य च निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यथा
च पात्रकादिदिदत्त । ते अनिमित्त प्रवर्तने तथा गवादावर्षाति केन निवर्त्यनेन ज्ञानि
वर्त्यने ।

शक्तिरित्यादिना पञ्चान्तरमाश्रयते । कर्माश्रयस्य द्रव्यस्य शक्ति । शब्द-
रक्षणानुसन्धे^६ (१) पात्रकादि ज्ञानस्यापि शक्तिनिमित्त । नेत्यादिना प्रतिपे-
क्षिते । न पात्रकादिशक्ति पात्रकादिशब्दनिमित्त (१) किङ्कारण (१) शब्दे-
द्वेष्टत्वात् । शब्दवद्वत्त्वत्वादन्यत्रिन्शत्यर्थस्यान्वयिज्ञानाभिधान प्रति
निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । शब्दवद्वत्त्वत्वात् । शब्दवद्वत्त्वत्वात् । शब्दवद्वत्त्वत्वात् ।

न ह्यन्यैव काचित् पाकादिशक्ति, तस्या पाकाद्यर्थक्रियासपयोगेन द्रव्यस्यानुप-
योगित्वप्रसङ्गात् । यदि तस्या तदुपयोग, किमिति शक्तिकृत्यम् । शक्तावुपयोगाय 468b
शक्त्यन्तरस्य व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् द्रव्यमेवोपयुज्यत इति वाच्यम् ।

तस्मात् उपयोगे शक्तौ चर्यक्रियायामेवोपयुज्यत इति किञ्चेप्यते, अन्तराले
किमनर्थकया शक्त्येति तत्कार्यद्रव्यमेव तदन्वयात्, तत्रान्वयी शब्दो न
स्यात् ।

सामान्य पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद् भवत् ॥१६२॥
व्यक्तं सत्तादिवन्नो चेन्न पश्चादविशेषतः ।

भिन्नैव शक्तिरिति चेदाह । न हीत्यादि । न हि द्रव्यादन्यैव शक्तिर्यदि स्यात्तदा 116
तस्या एकशक्ते पाकाद्यर्थक्रियासपयोगेन कारणेन द्रव्यस्य शक्त्याधारस्यानुपयो-
गित्वप्रसङ्गात् । तस्या पाकादिनिर्वृत्तिकाया शक्तौ तस्य द्रव्यस्योपयोग । एवमपि
पारम्पर्येण पाकादौ द्रव्यमुपयुक्त स्यादिति भाव ।

किमित्यादि सि द्वा न्त वा दी । अर्धान्तरभूतया शक्त्या न किञ्चित् प्रयोजन ।
तथा हि पाकादिनिर्वृत्तिकाया प्रथमाया शक्तौ द्रव्य^१ यया शक्त्योपयुज्येत । सापि
शक्तिर्यदि व्यतिरिक्ताऽभ्युपगम्येत तदा पाकादिनिर्वृत्तिकाया शक्तौ द्रव्यस्योपयोगाय
शक्त्यन्तरस्य द्रव्याद् व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । तस्यामपि शक्तावुप-
योगायापरा व्यतिरिक्ता शक्ति कल्पनीया तत्राप्यपरेत्यनवस्था स्यादित्यर्थ ।
तन्मादन्तरेण व्यतिरिक्त शक्ति द्रव्यमेव प्रथमाया पाकादिनिर्वृत्तिकाया शक्ति-
दुपयुज्यत इति वाच्य । एव न द्रव्यस्योपयोगे शक्तावित्यमाणे । तद्द्रव्यमर्थक्रियाया
पाकादिलक्षणायामेवोपयुज्यत इति किञ्चेप्यते । द्रव्यस्यार्थक्रियायाश्चान्तराले किम-
नर्थकया शक्त्या कल्पितया ।

यत एवन्तस्मात् पाकाद्यर्थक्रियाशक्तिरित्यनेन द्रव्यमेवोच्यते । किम्भूतन्त-
कार्यं तत्पाकादि कार्य यस्य । तच्च द्रव्य व्यक्त्यन्तर नान्वेतीति कृत्वा । ततो^२
द्रव्यात् पाचक पाचक इत्यन्वयी शब्दो न स्याज्ज्ञानञ्च । शब्दगहण तूपलक्षण ।
(१६१-६२॥)

पाचकादिषु द्रव्येषु पानकत्वादिसामान्यमस्ति तदन्वयि शब्दज्ञाननिबन्धनमिति
चेदाह । सामान्यमित्यादि । सामान्य पाचकत्वादि यदीष्यते । तदा पाकादिनिर्व-
र्त्तनशक्त्यवस्थाया प्रागेव द्रव्यस्योत्पत्तिसमकाल एव द्रव्यसमवेतन्तद् भवेदित्यर्थ ।
तथा न तदहर्जातो^३पि वाल पाचकादिज्ञानाभिधानविषय स्यादिति भाव । नो चेत्
प्रागेव भवेत् तदा पश्चादपि न भवेत् । तस्य द्रव्यस्याविशेषात् । अस्त्येव सर्वकाल

अन्यथाऽतिप्रसङ्ग स्यात् । तदतीतानागतयोर्निमित्तीकृत्य तयो प्रवृत्तिरिति चेत्—

कर्माऽपि नासज्जानाभिधानयोः ॥१६१॥

न निमित्तम् । तद्, (ते)

अनैमित्तिकतापत्तेः;

असत् शक्तिविकल कथ^१ निमित्त स्यात् । तस्यैव वस्तुन क्रियारूपलक्षणत्वात् तत् अतीतानागतकर्मनिरोधो नानुपलब्धिनिमित्तम् । व्यस्त्यादिकमन्यत्तु नेष्टत्वात्, ते अनिमित्ते स्याताम् । तथा च न जातिसिद्धि, तस्या ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यदि शक्ति पाचकादिशब्दनिमित्त, न तु कर्मसामान्ये^६,

न च शक्तिरनन्वयात् ।

सम्बन्ध । कि कारण^३ (१) तयोरित्यादि । तयोर्ज्ञानाभिधानयो ।

असतीत्यादिना व्याचष्टे । उपाख्यायते प्रकाशयते वस्त्वनयेत्युपाख्यार्थक्रियाशक्ति । सा निर्गता यस्मादसत्स्तत्तथोक्त । असद् यस्मादर्थक्रियाशक्तिविकल । तदेवभूत कथ शब्दज्ञानयोर्निमित्त स्यादित्यर्थं ।

अथासतोपि हेतुत्वमिष्यते तदा तस्य वस्तुत्वमेव स्यान्नासत्त्व । किङ्कारणमित्याह । कार्येत्यादि । लक्षणशब्द स्वभाववचन । तदिति तस्मात् । अतीत प्रच्युतरूप । अनागतमसप्राप्तरूप । कर्मण सकाशादन्यच्च व्यक्त्यादिक ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तत्वेन नेष्ट सामान्यवादिना ।

“व्यक्ति कर्माश्रयो द्रव्य ।”

आदिशब्दात् सकेतवासना तत्परिपाकयोर्ग्रहण । ते इति शब्दज्ञाने । तथा चेत्यन्वयिनो पाचकादिशब्दज्ञानयोर्निमित्तत्वे सति न जातिसिद्धि ।^५ चशब्दात् नित्य सत्त्वमसत्त्वम्वा शब्दज्ञानयो स्यात् । कस्मान्न जातिसिद्धिरित्याह । तस्या इत्यादि । तस्या जातेरभिन्नस्य ज्ञानस्याभिधानस्य च निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यथा च पाचकादिविषये । ते अनिमित्ते प्रवर्तते तथा गवादावपीति केन निबन्धनेन जाति कल्प्येत ।

शक्तिरित्यादिना पक्षान्तरमाशक्ते । कर्माश्रयस्य द्रव्यस्य शक्ति । शब्दग्रहणमुपलक्षण^६ (१) पाचकादि ज्ञानस्यापि शक्तिनिमित्त । नेत्यादिना प्रतिषेधति । न पाचकादिशक्ति पाचकादिशब्दनिमित्त (१) किङ्कारण (१) शक्तेद्रव्याव्यतिरेकेण द्रव्यवदेवानन्वयादनन्वयिनश्चार्यस्यान्वयिज्ञानाभिधान प्रति निमित्तत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा जातिकल्पनाया निर्निबन्धनत्वप्रसङ्गात् ।

न द्रव्यैव काचित् पाकादिशक्तिः, तस्याः पाकाद्यर्थक्रियासपयोगेन द्रव्यस्यानुपयोगित्वप्रसङ्गात् । यदि तस्याः तदुपयोगः, किमिति शक्तिकृत्यम् । शक्तावुपयोगाय शक्त्यन्तरस्य व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् द्रव्यमेवोपयुज्यत इति वाच्यम् । 468b

तस्मात् उपयोगे शक्तौ चर्यक्रियायामेवोपयुज्यत इति किन्नेप्यते, अन्तराले किमर्थिकया शक्त्येति तत्कार्यद्रव्यमेव तदन्वयात्, तत्रान्वयी शब्दो न स्यात् ।

सामान्यं पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद् भवतु ॥१६२॥

व्यक्तं सत्तादिवन्नो चेन्न पश्चाद्विशेषतः ।

भिन्नैव शक्तिरिति चेदाह । न हीत्यादि । न हि द्रव्यादन्यैव शक्तिर्यदि स्यात्तदा तस्याः एकशक्तेः पाकाद्यर्थक्रियासपयोगेन कारणेन द्रव्यस्य शक्त्याधारस्यानुपयोगित्वप्रसङ्गात् । तस्याः पाकादिनिर्वृत्तिकायाः शक्तौ तस्य द्रव्यस्योपयोगः । एवमपि पारम्पर्येण पाकादौ द्रव्यमुपयुक्तं स्यादिति भावः । 116'

किमित्यादि सिद्धा न्त वा दी । अर्थान्तरभूतया शक्त्या न किञ्चित् प्रयोजनम् । तथा हि पाकादिनिर्वृत्तिकायाः प्रथमायाः शक्तौ द्रव्यं यया शक्त्योपयुज्येत । सापि शक्तिर्यदि व्यतिरेकिणाऽभ्युपगम्येत तदा पाकादिनिर्वृत्तिकायाः शक्तौ द्रव्यस्योपयोगाय शक्त्यन्तरस्य द्रव्याद् व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । तस्यामपि शक्तावुपयोगायापरा व्यतिरेकिता शक्तिः कल्पनीया ननाप्यपरेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः । तस्मादन्तरेण व्यतिरेकित शक्तिः द्रव्यमेव प्रथमायाः पाकादिनिर्वृत्तिकायाः शक्त्यादुपयुज्यत इति वाच्यम् । एव च द्रव्यस्योपयोगे शक्ताविष्यमाणे । तद्द्रव्यमर्थक्रियायाः पाकादिलक्षणायामेवोपयुज्यत इति किन्नेप्यते । द्रव्यस्यार्थक्रियायाश्चान्तराले किमर्थिकया शक्त्या कल्पितया ।

यत एवन्तस्मात् पाकाद्यर्थक्रियाशक्तिरित्यनेन द्रव्यमेवाच्यते । तस्मिन्तन्कार्यं तत्पाकादि कार्यं यस्य । तच्च द्रव्यं व्यक्त्यन्तरं नान्वेतीति कृत्वा । ततोऽद्रव्यात् पाचकं पाचक इत्यन्वयी शब्दो न स्याज्ज्ञानञ्च । शब्दग्रहणं तूपलक्षणम् । (१६१-६२॥)

पाचकादिषु द्रव्येषु पाचकत्वादिनामान्यमस्ति तदन्वयि शब्दज्ञाननिबन्धनमिति चेदाह । सामान्यमित्यादि । सामान्यं पाचकत्वादि यदीप्यते । तदा पाकादिनिर्वृत्तनशक्त्यवस्थायाः प्रागेव द्रव्यस्योत्पत्तिममत्तत् एव द्रव्यममेवतन्तद् भवेदित्यर्थः । तथा च तदहर्जातोऽपि दातु पाचकादिज्ञानाभिधानविषयः स्यादिति भावः । नो चेत् प्रागेव भवेत् तदा पश्चादपि न भवेत् । तस्य द्रव्यस्याविशेषान् । अन्त्येव सर्वकालं

वासुदेवभट्ट — ६३	व्यास — ४४७
वास्तिकम् (पमाण-) — ३	शंकर (नैयायिक) — २०, ५१५
विनिश्चय । प्रमाण — ५०	शबरम्बामी — ५६५ ५६६
विन्ध्य — ५७३	शबरा — ४४६
वेद — ४०४, ४०५ ४०६, ४४७	शास्त्रकार (—धर्मकीर्ति) ५
४५६ ४५७	शौक — १००
वेदवाक्यम् — ७०	समन्तभद्र — १०
वेदवादी (जैमिनि) — ३०६ ४५६	शाखा — ३४, १६४ ३३३ ३३०,
४६१ ४६५	३३० ३३६ ३५०, ५६५
वैदिका — ४४२, ४४३ ४४३ ४४६	(शास्त्रनामकी माधव)
४४६ ४५० ४६०	शूकम् (=भावभावचनम्) — ४
वैदिकवाक्यम् — ६६ ६१, ४०६	श्रान्तम् (=श्रान्तम्) — ४००
वैयाकरण — २५० २४६ ४३४,	शौकता (—वैज्ञानिक) — ४३० ५६०
४५०, ४५५	स्फोटवादी — ५७०
वैशेषिका — ६६, ६७ ७०, १३०	न्यासाद — ३४०
१६०, १६४ ३३० ३६४ ३६०	हिमवान् — ५७३
४३०	हिन्दुधर्म — ४४६